A-18304 IV

OSVALD TOOMING

PRUUNI KATKU AASTAIL

ROMAAN

3 2

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS
TALLINN 1950

1. Uksed keeratakse lukku.

Neljakümne esimese aasta septembris oli palju päikeserikkaid päevi. Oli nii soe, et Iru jõe kõrge kalda all orus, kus vesi kivide vahel laisalt sulistades mere poole voolas, töötasid mehed pintsakuteta, pluusi-, mitmed ainult särgiväel. See ei olnud ainult päikesest, sest labidas ei kütnud vähem. Oli kohti, kus mees kaevas end üle pea maasse ja ta kordagi ei sirutanud kätt kirka järele, aga ainult meetrit paar eemal ei uuristanud üksi labidaga kamalutäitki kärusse viskamiseks. Nii salalik oli siin maapind.

Siia oli kogunenud kümmekond meest ja pool tosinat naist. Olid tulnud kuulutuse peale, nägid üksteist esimest korda elus. Neid ei sidunud midagi peale ühise töökoha, mida igaüks võttis ajutisena. Jutudki olid tühised, räägitud rohkem viisakusest kui huvist. Nagu vaiksel kokkuleppel põrgati tagasi tulistelt päevateemadelt, saksa okupatsioonist, sõjategevusest idarindel, kümnetest kuulujuttudest maa ja rahva tulevikust. Ei võinud teada, kes oli keegi, ei võinud...

Nad ehitasid silda. Sõjategevuses oli purustatud vana, silda oli aga hitlerlastel enestel kõige pakilisemalt tarvis. Kuusteist inimest näis silla ehitustöödeks küll vähesena, kuid mis läks see korda muldakühveldavaile ja täidetud kärusid piki laudu sõidutavaile inimesile?

Laiaõlaline hiiglane, kelle näkku rõuged olid vajutanud mesilaskärje mustri, pahvis plotskit, sirutas kärulükkami-

sest kangekskooldunud selga ja kaalutles päikese kõrgust mõõtes, kas ei ole juba aeg asuda lõunaleiva kallale. Varjud olid lühenenud mitte rohkem kui sammu võrra ajast, kui istuti keskhommikut, pärast seda oli peetud paar suitsutundi, aga kiiret ei olnud kuhugi... Ka saksa margad ei äratanud huvi, sest turg oli keelatud ja poed tühjad... Hiiglane võttis plotski hambust, avas juba suugi, et kutsuda paarimeest august välja, kuid suu jäigi pisut ammuli ja käsi plotskiga õhku rippuma.

„Mis nemad siia otsivad...?" ümises ta peaaegu minut hiljem.

„Kes?" kostis alt hääl, kui ülal midagi juurde ei lisatud.

„Sakslased."

Labidas oli pooleldi surutud liivarähasse ja sinna ta jäigi. Auk ulatus mehele rinnuni, ta toetas käed pervele ja vaatas suunas, kus seisis rõugearmiline. Piki jõge tulid mere poolt kiirustades, end põõsaste taha varjata püüdes, pool-joostes kaks sakslast, ühel revolver peaaegu kõhule nihutatud, teisel automaat kaenla all, toru õieli ees.

„Mis selles imelikku," ütles, aga hääl oli kuiv, kähisev. „Nagu neid praegu vähe ringi hulguks..."

„Viska korraks pilk vastuvoolu kah."

Väljaloobitud mullaladestik varjas sinnapoole vaate. Labidamees surus augukaldale heidetud sonimütsi higist kleepuvaile valkjaile juustele ja kätega kallastele toetudes vinnas end üles. Kõik seisid ja pöörasid pead kord siia, kord sinna ja taganesid samm-sammult keskkohal töötanud hiiglase ja temast peajagu lühema kaaslase poole. Teab mis ajast jäänud endakaitseinstinkt, vilksatas mõttejupp valkjasjuukselisel läbi pea. Ja samas teine: kui katsetada ja joosta? Aga polnud kuhugi joosta, sest fašistliku armee soldateid lähenes poolsõõris mitmest ilmakaarest.

„See on klaperjaht," ümises koljat ja vajutas kohmaka töösaapa ninaga mahavisatud kollaseksimetud plotskiotsa mullasse. „Plehkupistmine on jäänud hiljaks..."

„Kardate, et teid...?"

„Ei, ütlesin seda sulle."

„Mulle? Miks just mulle..."

„Noh, arvasin ainult... Sul oli valge näonahk ja pehmed peopesad — mullatöö on sulle juba ammu võõraks jäänud..."

Väiksem mees ei vastanud. Sikutas sonimütsi sügavamale silmadele, nii et sirmist langeva varju alt jäi paistma ainult pikavõitu nina terav uudishimutsev ots. Tumepruunilt, pisut punakaltki helkiv tüügastik kattis ta lõuga. Värin raputas õlgu... ülal oli siiski jahe, tuul nõelus läbi õhukesest pluusist. Kuub rippus kümmekonna sammu kaugusel madala ja kahara kase oksal ja mees otsustas panna selle selga. Jõudis astuda vaid paar sammu, kui kiiresti läheneva sakslase hele hääl kilkas:

„Halt!!"

Teda saatev sõdur kordas murrakulises eesti keeles:

„Seis!" Ja vist leides, et sellest üksi on vähe, lisas: „Mitte paigalt liikuda. Kes end liigutab, saab kuuli kehha!"

Sakslasi oli kuus-seitse, üks neist kõrgemütsiline. See ulatas eesti keelt kõnelevale sõdurile sedeli, mis kontsasid kokku klõpsatades vastu võeti.

„Kukkur, Richard! Kes on kommunist Kukkur?"

Kuum juga jooksis üle väiksema selja. Muigaski enda üle — liiga tähtsaks kippus end pidama, peaaegu minuti uskus, et seitse saksa sõdurit saadeti püüdma Maametsa, Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Rahvakomissariaadi tehnikut.

„No-oh!" tõmbas murrakut kõnelev vormikandja toru otsaga tiiru mullatööliste rinnalt rinnale.

Hiiglane oli keerutanud endale juba uue plotski, vedas rahulikult sügava sõõmu kopsudesse ja suitsu välja puhudes küsis:

„Ja siis? Kas härradel oli minu juurde asja?"

Tõlk tegi viipe ja kaks sakslast hüppasid rõugearmilise juurde.

Nagu teaks ta, mis temalt oodatakse, hakkas areteeritu liikuma maantee poole. Ei jõudnud paarist sammust kaugemale, kui kõrgemütsiline astus ta teele.

„Zurück! Noch ein Kerl!"

Uus sedel libises tõlgi kätte. Relva kaenla alla surudes ja paberit paksude prilliklaaside ette tõstes, luges see kortsunud lehelt:

„Ilmar Maamets."

„Kes teist on Maamets?" kordas ülem.

Keegi ei vastanud. Rõugearmilise nägu süngestus, ta muljus plotskit nii, et see lagunes ja tubakas jooksis pruunika joana alla. Nõutu õlgadekehitus oli vastuseks ka teisele hüüdmisele. Veltveebel nõudis dokumentide kontrollimist. Kaks sõdurit eraldus. Kui nad olid kõige lähemaga lõpetanud, nihkus sonimütsiga mees sammuvõrd ette ja üsna vaikselt ütles:

„Mina olen Maamets."

Ja lükkas soni kuklasse, nagu ütelda tahtes: vaadake, selline ma olen, kelle järele on saadetud seitse saksa võitmatu armee mundrikandjat.

Mehed vaatasid altkulmu ja huuled vaikisid, tugevasti kokku surutud. Naised pisut kahistasid omavahel, pistes päid kokku. Maametsa taskud kombati läbi, kuub ja palitu pöörati enne selgapanemist pahupidi, võileib vupsas taskust ja jäigi juba koltumalöönud rohusse lamama. Surmani tüdinenud näoga veltveebel pöördus minekule ja auto-

maaditoru müks vastu kahe areteeritu külge kõneles kogu maailmas hästituntud tummkeelt.

Ülal teel ootas neid auto, mida väliselt võis pidada mahukaks kaubaveotõllaks. Maametsale näidati koht seljaga vastu juhikabiini, rõugearmiline pressiti sakslaste vahele, veltveebel ronis juhi kõrvale ja mootori kurjalt plärtsudes algas sõit.

Ajast, millal hitlerlaste jõugud vallutasid Nõukogude Eesti, oli möödunud küllalt palju pikki päevi, nii et Maamets oli jõudnud kujutleda kümmekond varianti enda areteerimisest. Aga tihti kujuneb elus teisiti, kui osatakse ette näha või kujutella. Ta rahustas kogu aja nii ennast kui naist, et seda üldse ei juhtu, selleks ei peaks olema õiget põhjust, aga okupatsioonivõimude suur reha muutus iga päevaga tihedamaks ja sisimas oli Maamets veendunud, et ka temast ei libise selle pulgad mööda. Oli kujutelnud end mitmeti — kord ägedalt protesteerivana, kord kõrgemate ülemuste juurde viimist nõudvana, kord laialipillutavana ja pikkade võimsate hüpetega kaduvana. Oli olnud kangelane ja ometi aimas, et läheb just nii, nagu praegu: viiakse ja tema istub ja ei ole veel küsinudki, kas tema vahistajail on selleks voli ja vastavad dokumendid. Muigas ise selle mõtte juures — milline lapsikus, nagu relvade jahedad ja asjalikud torud ei kõneleks küllalt mõjuvat keelt!

„Kas suitsetada võib?" pöördus hiiglane kõige lähemal istuva sõduri poole.

See noogutas. Maamets tõmbas taskust portsigari — neetud, ainult neli sigaretti oli jäänud. Ei ole just suur tagavara! Kompas sõrmedega sigarette, valides pehmemalttopitut.

„Ehtne tubakas?" kallutas kõrvalistuv sakslane end lähemale. Tal oli pisikese, vaevaltmärgatava suuga ümmar-

gune roosakas nägu, kuid sõrmed olid pikad ja liikmete kohalt sõlmelised.

„Palun," ütles Maamets, kui sigaret oli juba sakslase hambus. Silmapilk sirutusid teised käed ja enne kui Maamets õieti taipaski, mis juhtub, olid sigaretid kadunud.

„Viimased, ja needki läinud," noogutas Kukkur Maametsale ja naeratas. „Mis siis ikka, tund varem või tund hiljem suitsetamiskuuri alata — lõppude lõpuks teeb üks ja sama välja."

Kaaslase asjalik toon rahustas Maametsa. Alles nüüd tundis ta, et istuda oli ebamugav, autos oli jahe, sest tuul tõmbas läbi ja üks soldat toetas oma rautatud saapa tema jalale. Ta tõstis palitukrae üles, tõmbas jala tagasi ja vaatas ühelt sõdurilt teisele. Nad püüdsid üksteisel sigarette suust ja naersid ning tagusid rusikatega ribide vahele.

Auto sõitis suure kiirusega, pidurdas siis nii äkki, et sakslased lendasid rüsinal Maametsale. Masin jäi seisma, tagumine uks rebiti lahti ja Kukkur hüüti välja.

Kui ka Maamets tõusis, lükkas lähedalseisev sõdur ta küünarnukiga tagasi.

„Ära tiku tuusade hulka! Sind sõidutatakse veel."

Kukkur kuulis kõik, ta pilk tõmbus mõtlikumaks, nägu süngestus. Ainult hetkeks, siis noogutas ta Maametsale.

„Nägemiseni siis, seltsimees. Ja peaasi — ära pead noruta."

Oligi läinud. Mootor turtsatas uuesti, auto hüples munakivisillutisel, kuid nüüd ei kestnud sõit enam kaua.

Kui autost väljakomberdanud Maamets kummargil istumisest kangeid jalgu ja selga sirutas ja uudishimulikult pilgu tõstis, võpatas ta. Neid müüre ta tundis, oli kunagi siit mööda jalutanud. Kõrge sinakashall paesein, selles raudplekiga ülelöödud uks. Esimene sõdureist prõmmis

automaadipäraga uksele. Ta toetus õlaga uksepiidale ja piidles väikestest ninale lähedalenihkunud silmadest Maametsa nagu imestades, et selle ovaalses, korrapärases ja siledanahalises näos polnud habemehakatise kõrval midagi silmatorkavat, võib-olla peale mehe kohta liiga suurte, avatud hallikaspruunide silmade. Üksik hall pilvetohl sõudis korstnate tagant üles, valgus laiaks ja varjutas päikese; tuul vihistas piki tänavat hoopis vihasemalt ja läbinõeluvamalt kui lagedal. Lai kollane paplileht plaperdas üle majakatuse ja vajus meeste jalge ette kividele.

Tasa klõpsatas ukses luuk ja vilksatasid tugev kongnina ja vilkad linnusilmad. Laksatasid rasked riivid, plõnksudes langes tagasi lukukeel ja üdinilõikavalt kriiksatades lükati uks lahti.

„Äh, kurat, nagu kreissaega veab luudest läbi!" sülitas ümaranäoline tuttavlikult. „Pista kord juba hingedele raasike rasva hammaste vahele..."

„Pole ust enne mind määritud, ei hakka mina ammugi temale oma võiportsu raiskama," vastas kasukasse uppuv uksevalvur. „Kui riik annab kontingendi vabaks, eks ma siis võia."

„Anna, kui palju tahad, ikka pistad pintsli," naeris sakslane. „Kas täna liikumist on ka?"

„Iga päevaga läheb hullemaks, käed sööb otsast see igavene ukseavamine. Aga priima hotell on meil: tulijaid on musttuhat, ära minna ei raatsi keegi."

„Noh, öö alles ees!" naeris küsija ja võttis kõige ees sisseastuva veltveebli ees valveseisangu.

Öö! Kummaline, kui erinev sisu võib olla ühel ja samal sõnal, mõtles Maamets, nagu oleks see praegu kõige tähtsam probleem. Kui mitme sajandi jooksul on ta olnud luuletajate ja noorte armastajate lemmikuks ja vaimusta-

jaks, kui palju on loodud laule vilkuvaile tähtedele ja jahedale kuule! Kolme nädalaga ei olnud kõigest sellest järel jälgegi, hirmuga oodati päikese veeremist, tuhanded lahkusid kodudest, et ööbida tuttavate ja sõprade juures. Inimesed magasid nagu linnud — iga kolksatus, iga samm peletas une ja kuulatati: kuhu suunduvad? Kelle juurde?

Maametsaga tulid kaasa ainult veltveebel ja eesti keelt kõnelev sõdur. Nad tundsid mõlemad hästi käikude, koridoride, vahekodade, kokkuehitatud hooneteplokkide keerukat süsteemi, kolistasid tuttavlikult kitsail ja pimedail kivitreppidel. Maamets oli kaotanud orienteerumise, ta ei teadnud enam, kus suunas nad liikusid või mitmendal korral asusid, kui peatuti kõrges heledasti valgustatud valgeseinalises, alles niiskest lubjast lõhnavas koridoris. Nurgas istuv ja seljaga vastu kirjutuspulti toetuv rõõsajumeline, vinnidest mühkliku otsaesisega poiss kapsas sakslasi nähes püsti ja püüdis oma nagu luudeta pikka keha sirgu ajada.

Sõdur ulatas paberilipaka:

„Tõime uue," ütles ise hooletult.

Poiss sirutas aupaklikult oma pika nagu kasvamises ettejõudnud käe.

„Kas erirežiim?"

Veltveebel näis küsimust mõistvat ja raputas ülemist huult põlglikult vastu ninasõõrmeid tõmmates pead. Ta võttis taskuraamatu, mille vahel oli korralikult kokkukeeratud paberilehti, sarnased äsja poisileantuga ja sirvinud hetke neid, läks sõnagi lausumata tuldud teed tagasi.

„Asjalik inimene," kirtsutas poiss harvade tedretähnidega üleriputatud nina. „Mitte nagu mõni meie oma, kes rohkem kaagutab kui korraldab..."

Ruumis oli vaikne, nii et kostis koridori teises otsas kahepoolega pruuni ukse kohal rippuva ümmarguse kella rahulikku tiksumist.

Maamets laskus näidatud pingiotsale, nii et ta nägi kogu pikka koridori, millest uksed avanesid kahele poole nagu võõrastemajas. See siis ongi gestapo! Kujutlusele see just ei vastanud. Mis gestapolane näiteks see poisski siin! Ta kuutaoline nägu, niisama ümmarguste vilkalt keerlevate silmadega võiks kuuluda tublile külakarjapoisile või agarale poesellile. Ei, neis on siiski rohkem üleolevat tarkust, ta võiks olla keskkooli abiturient... Kui tähtsalt ta käed peaaegu küünarnukkideni taskuisse lükkab ja täismehelikult jalgu sirutab. Muidugi-muidugi, ka suitsetama on ta õppinud. Iga liigutus on ette kaalutud, tähtsalt rõhutatud, oh neid poisiklutte küll. Näe, kui peenelt koputab vastu karpi hülsist peentubakat, kuidas vajutab paberossi propellerina kahtepidi lotsi.

Poiss süütas paberossi ja laskis õhku rea tugevaid suitsurõngaid, iga järgmine väiksem eelmisest. Täiesti ootamatult, ilma uustulnuka poole vaatamata, küsis:

„Suitsetate?"

Mees neelatas ja noogutas.

Vibalik veeretas uue seeria rattaid lae poole.

„Siin võite — praegu veel."

„Minu omad... lõppesid otsa."

„Või libistasid toojad nad oma tasku?" pilutas poiss kavalalt silma. „Ma võiksin teile anda ühe. Aga ma ei anna."

Maamets uuris vaikides kõnelejat.

„Mul seda prahti on," jätkas poiss. „Meil on kindel norm ja kui tarvis, võib sakslastelt vahetada... Aga võtke pealegi üks, mis see mulle maksab."

Sõrmega vastu karpi lüües avas selle ja oma mugavat poosi muutmata, ulatas mehe poole. Maamets kõhkles. Poiss oli ülbe, teda peaks õpetama. Ja kuigi suutäis suitsu maitseks praegu paremini kui iial varem, kuigi see mõjuks rahustavalt pinguletõmmatud närvidele, on vibalik ikkagi politseinik, ennasttäis kutsikas pealekauba...

„Võtke, kui ma ütlen!" upitas nooruk veelgi kätt. „Võibolla olen mina viimane, kes teile paberossi pakub."

Ta on siin siiski mingi asjamees, milleks teda tühja asja pärast pahandada, mõtles Maamets, tõusis ja sirutas käe. Sõrmed olid juba puudutamas paberossi, kui poiss tõmbas kiire liigutusega karbi tagasi. Õnnelik naer venitas ta näonaha põskedel pingule, suu tõmbus laiaks, paljastades lühikesed teravate sakkidega harvad hambad.

„Hi-hi-hii!" itsitas heameelest, tõmmates jalad tooli alla kõverasse. „Arvasid, et annangi?"

„Ma pole palunud — kui ei taha, ärge siis andke. Milleks sellised poisikese tembud..."

„Nii on lõbusam. See on psühholoogiline trikk, ekstra kommunistide koolitamiseks välja mõeldud. Paberossid on üldse huvitavad asjakesed, mõnigi hunt on ainult nende abil lambatallekeseks kärsatatud. Nagu sula rasv, — määri leivale või võia saapaid. Kas olete kuulnud, kuidas liha särtsub, kui suus tugevasti hõõgumatõmmatud paberossiots suruda näkku, otse silma alla? Meestega pole nii põnev, neil on paks nahk nagu elevandil, aga kui ikka torkad mõnele seelikukandjale, eriti veel noorukesele, otse priskesse punnpõske... hi-hi-hii!"

„Olete seda teinud? Oma käega?"

„Aga mis teie siis mõtlete!" sirutas poiss end uuesti täies pikkuses välja. „Nojah, ei saa kahjuks ütelda, et just palju kordi, ma ei seisa ju veel assistentide kirjas, aga

vend lubab mul mõnigi kord juures olla ja laseb ka proovida. Näpuharjutuseks, nagu ise ütleb. Minu vend on parim spetsialist kogu jupos, kisub sõnad suust kas või keelega tükkis."

Maamets surus huuled kõvasti kokku, nagu sirutuksid tulised tangid juba tema keele järele. Poisi ärplemisest tõusnud suitsunälg unus ja piki selga jooksis peenike kirvendus, nagu sibliks peotäis väikesi sipelgaid särgi all. Tõmbas pea ülestõstetud palitukrae vahele nagu märku andes, et tema ei tunne huvi vestluse jätkamiseks. Aga koridor ei olnud enam ei valge, avar ega puhas, vähemalt Maametsale näis ta üsna hämarana ja süngena. Poiss muidugi luiskab ja suurustleb, püüdis ta end rahustada, katsub braveeriva täismehe jutuga oma tähtsust tõsta, peletab vangi kulul naljatades igavust. Ta eksib, kui loodab näha uustulnukat hädaldamas ja kurtmas. Ja Maamets puges veelgi sügavamalt palitusse, et poiss ei näeks ta kahvatust, ja peitis käed, mis äkki ei püsinud paigal, taskupõhjadesse.

Uks poisi vasakul käel avanes. See ei olnud sama, millest tuli Maamets ja mis oli koridori käänaku lõpus. Tulijaid oli kaks. Ees kõndis kortsunud riideis, lipsuta ja pikemat aega raseerimata mees, mõjudes ometi majesteetlikult. Ta tumedad kahujuuksed olid keerdunud kaelale ja neile lisandus väärika võistlejana lõuga ja põski kattev paari sentimeetri pikkune tihe, niisama tume, pisut lokkides lainetav habemevõra. Nii juuksed kui habe rõhutasid näonaha piimjat helendust ja olid tugevaks raamiks heledate kulmude all vilkalt välkuvaile tumepruunidele silmadele.

„Kas kell juba seitse?" jahmus poiss.

„Riuhka on veidrik," vastas tumedapealise järel sisenenud laiade õlgade ja jämeda peaga mustamundriline vangi-

valvur. „Algab minuti pealt ühel ja samal ajal, nagu istuks tal kellavärk kõhus."

„Aegsasti algab, varakult lõpetab," sirvis vibalik puldillebavat pikka ja kitsast raamatut. „Ta uhkustab sellega, et armastab korraliku kodanikuna varakult põhku pugeda. Tal olevat puhta südametunnistusega inimese karu-uni... Ära sa, karvane kurat, nihuta end ühti teravninale hõlma alla! Alati nagu vurr, seo või rihmadega..."

„Tahtsin küsida uuelt paberossi," vastas mustalokiline imeselgel, heliseval häälel.

„Uudiseid pumpad, ära tule mulle valetama. Eemale, eemale! Või igatsed Riuhka jaoks soovituskirja kaasa, ah?"

„Tema armastus minu vastu on selletagi liialt kuum," astus kahupea sammu Maametsast eemale. „Ta on auga teeninud oma nime, sest ta on kärme mees, õiendab kõik riuh ja räuh."

Nagu iseenda veenmiseks tõstis vasaku käe, hoides seda peoga enda poole, sõrmed harali. Sõrmeotsad olid moonutatud, kõrbenud ja krussis, ainult kõige väiksem oli terve, helevalge. Temast järgmine oli teistest heledam, pruunikas, iga järgmine ikka tumedam ja tumedam, kuni põialt katsid süsimustad korbad.

„Nagu loetud: täna külastad teda viiendat korda ja ainult väike ats on jäänud," naeris nooruk. „Riuhka pole asjata olnud kakskümmend aastat pangas rahalugejaks. Kusagil Dresdenis, ta ise jutustas mulle. Ta õige nimi on Riff, Herr Riff. Tema jaoks eraldatakse tähtsamad ja suuremad kalad. Ära sellest uhkeks mine, surematu poeet, sinu maine teekond jõuab seda rutem lõpule."

„Enne on tarvis lõpetada sõrmedega," arvas valvur. „Täna jõuab ühe käega lõpule, teine jääb järgmiseks nädalaks."

„Ta võiks alustada uuesti vasaku pöidlast," sirutas mees kärsatatud sõrmedega käe ette, kuna parem nagu varju otsides nihkus selja taha. Sealjuures heitis ta pea kuklasse, nii et valgus langes kõrgele otsmikule, teravaseljalisele tugevale ninale ja pisut esiletungivaile põsenukkidele. Maametsa sõrmed klammerdusid pingiserva, nii et käeselgadel tursusid sooned üles. Pepasson, kirjanik ja ajakirjanik, revolutsiooni trubaduur ja südametunnistus! Just nii paiskas ta tagasi soojast suvetuulest silmileheidetud juuksekahlu, kui seisis laia pärna helerohelise katuse all kõnepuldil, ümberringi suviriiete kirev lillevaip ja pruunikate peade õõtsuv meri. Maamets seisis kaugel, kus read hõrenesid ja kärsitud ei mallanud vaikida, kuid imeselgesti kostis temanigi Pepassoni rahulik, tugev ja selge hääl, kui ta luges oma värskemat luuletust.

„Need on ju..." tõusis Maamets ja astus paar sammu Pepassonile lähemale. „Kuidas te nendega veel kirjutate..."

Rusikas vihises talle rindu. Löök oli tugev ja oskuslik, sihitud otse rinnakorvi alla südametühemesse. Maamets paiskus tagasi pingile, silme ees punaste ja siniste sädemete sadu ja hing kurgus kinni.

„Kõõksu nüüd," seisis valvur, jalad harkis, kahe vangi vahele. „Leidsid koha miitingu pidamiseks!" Pööras pead nagu vastuhakku kartes kord ühe, kord teise poole. „Või vangla distsipliini rikkuma! Tahad veel maitsta, ah? Või on isu sinul, punane laulik?"

Pepasson tõrjus kaht kätt välja sirutades:

„Ei-ei, mina ei kahtle, ei ole kunagi kahelnud ega saagi kahtlema, et olete tugevaim mees kogu vanglas. Kuigi ma ei tea, kas see kindlustab teile Hitleri raudristi..."

Valvuri nägu venis laiale naerule. Nõjatas puudased

rusikad puusadele ja õhku vilistades kopsu tõmmates tahtis midagi öelda, aga noormees puldi juurest sosistas:

„Tsst! Riuhka tuleb."

Avanes üks ustest ja koridoris seisis paljaspäine, paksude tumedate raamidega prillidega, välihallides kalifeedes ja läikivais säärikuis mees. Kell hakkas lööma kumisedes, nagu maa alt. Portfelliga mees nööpis lahti pintsakuhõlmad, tõmbas vestitaskust kella ja klõpsutas kapslitega. Noogutas rahul olles ja lõuga rinnale lastes ning üle prilliklaaside vaadates hüüdis:

„Pepasson, bitte!"

Luuletaja seisis nagu põrandasse valatud.

„Liiguta end, tõmmu tõbras!" karjatas vihaselt suuresuuline, väljakasvamata koeravoosterina näiv nooruk. „Muidu nagu naaskel, ei püsi kotiski, aina uudiste jahil, aga kui on tarvis uurija juurde minna, siis oleks nagu tallad põranda külge liimitud."

„Lähen, lähen," ümises Pepasson suurele valvurile, kes kääris juba käiseid. „Kus karjub kaaren, sinna ronib kokku raipemardikaid."

Hakkas aeglaselt astuma piki heledasti valgustatud koridori, hoides vasakut kätt ikka veel ees. Mida kaugemale ta jõudis, seda lühemaks ja lühemaks jäid sammud, nagu väsiks mees.

„Ära torkas," pomises poiss kaugenevale Pepassonile silmi vidutades järele vaadates. „Ohtlik onkel, ohtlik..."

„Päh!" kohendas valvur varrukaid. „Kui korra vasakuga äigan, on kägaras nurgas nagu kapsakott."

„Ta on luuletaja! On kirjutanud palju raamatuid," protestis Maamets.

„So-oh?" tegi jämepea. „Seda halvem talle. Aga sina pea supimulk kinni!"

Pepasson seisatas ukse ees, mille taha oli kadunud uurija. Pikkamisi tõmbusid mustatõmbilised sõrmed nagu jõudu kogudes rusikasse, pea tõusis ja selg sirgus veelgi, kui ta aeglaselt lükkas lahti ukse ja astus sellest sisse.

„Kas selle võib ära viia?" viitas valvur peaga Maametsa poole.

„Ei, praegu ei ole kedagi siin, kes vahistamise käsule alla kirjutaks."

„Mis nad määrivad kallist paberit," ümises mustakuueline ja vaatas vahialusele silmadega, milles valged olid sinakad, nii et nad peaaegu sulasid kokku pupilli kahvatu halli värvusega. Kui punakaservalised laud ei oleks kiiresti vilkunud, oleks võinud silma pidada kustunuks, nii huvitu oli nende pilk.

„Sinu ideedel on teinekord kullakaal," puhkes poiss naerma. „Tore nali oleks sokutada mõni sisse ilma nimekirja kandmata. Mis sa arvad, kui kaua kopitaks, enne kui kord leitaks?"

„See on nagu verivorstiga — hammustad ühest otsast või teisest, üks ja sama mekk jääb suhu," vastas valvur. „Teab, mis peaks nendega trivoogatama ja tseremoonitama, üks mättasõit niikuinii."

Koridoris muutus elavamaks. Teises otsas oli nähtavasti ka sissekäik, sealt tuli ja kadus tubadesse inimesi, kes saatsid vibalikule nimedega sedeleid, milliseid ta andis edasi valvurile, kes kadus nendega oma teed. Maamets taipas ruttu süsteemi ja iga kord ootas pinevil olles ta tagasitulekut, sest ta tõi kaasa kas salkukasvanud kortsunudrõivalisi mehi või, mida juhtus harvem, naisi. Maamets teadis juba, et need olid vangid, kes toodi ülekuulamisele. Peale seda, kui mõned neist end talle kuulmiskaugusesse nihutasid ja kiiresti välismaailma uudiseid pärisid, käsu-

tati Maamets kaugemale koridori käänaku soppi. Maamets teadis ka, et kui avanes uks tema taga, koridori kaugemas nurgas, siis tõugati koridori uustulnukaid, selle sünge maja tulevasi elanikke. Neid saatis kaks, kolm, neli, ka viis meest. Mõnigi toodi rüseldes, rebestatud riietes, rauduskäsi. Need viidi edasi...

Poiss puldi taga paisus kohevile. Ta ujus nagu haug vees: õiendas, juhatas, askeldas, käsutas, hüüdis aeg-ajalt kontrollimiseks kõikide ootajate nimesid, nagu saaks neist keegi õhku ära sulada. Tal oli kiire, ta ei jätkunud praegu enam aega psühholoogilisteks trikkideks. Tähtsalt käsutas ta mustakuuelisi vangivalvureid, saates ära ülekuulamise jahvatusveskist läbikäinuid, ja kamandades üles uusi vange.

Sügisetuulest õhetavate meeste ja naiste rida venis pikaks ja korrapidaja kirus endamisi pomisedes kedagi, kes peaks juba tulnud olema, kuid keda ikka veel ei olnud. Pinkidest enam ei jätkunud ja inimesed tammusid seljaga seinu hõõrudes jalalt jalale. Iga arglik katse sosinal juttu alustada summutati vibaliku kärgatuse või valvuri võmmiga kuklasse, ribide vahele või kuhu juhtus. Mureliku hingamise kahinasse veeres aeg-ajalt hingepõhjast tõusev sügav ja raske ohe. Oli kuidagi sumbunud ja raske... Ja äkki — karje, pikk ja hinge põhjast esiletungiv, lõhestas vaikuse. Algas kaugena, summutatuna, lähenes siis, paisus valjuks, kogu jõust kurgukoopa sügavusest väljasurutud valukisaks. Oli see tõepoolest inimese, liiati naise hääl? Püsis, väreles kõrgel ja langes siis kiiresti, kadudes nagu kaugusesse...

Arglikult pöördusid näod üksteise poole, tumm küsimus silmis, põrkasid aga samas kohkunult lahku: uus karje, veelgi valulisem, veelgi hingematvam lõhestas õhku.

„Missugusest see?" müksas valvur poissi.

„Ära sega!" tõrjuti käega. „Sa vaata ainult neid, näe, kuidas kisub füsiognoomiad ähmaseks. Ätt kahe naise vahel nööbib oma jopenööpe küll vist juba kümnendat korda lahti ja kinni ja enamasti ikka valesti. See on hirmutundest tekitatud hajameelsus. Aga pisike totsike, näed, seal paksu onu õla taga, villane rätik peas, viskab küll varsti vedru välja."

„Ei usu! Kruustangide vahel kääna, krussi nagu viiulivint keera, aga elab, — niisugused on need punased."

„Pisike totsike" oli nooruke tüdruk. Veri oli valgunud ta ümarikust, pehmest näokesest, nii et lumi oleks tundunud selle kõrval kahvatuna. Najatas pea seina krobelisele krohvile, naha alt paistvate jõhvpeenete punakate veresoontega laud puhkamas silmadel nagu surnul.

„Selle väiksekese hingeniit on pingutatud viimase kraadini," kummardus poiss ettepoole, silmad neelamas tüdrukut. „Veel üks kord ja..."

Kell toksis rahulikult minuteid: ühe, teise, kolmanda...

„Issand!" oigas keskealine, seelikus ja põlles naine, käed risti rinnal. „Issa ristike, nad tapsid ta..."

Kõik jäi vaikseks. Vibalikul ei olnud vajadust ootajatega käratsemiseks — nad ei julgenud õieti hingatagi, vaadates hirmunult igaüht, kes astus pruunide uste tagant koridori — kas tema?

Poiss kiirustas ülekuulamiselt tulevate ärasaatmisega, sest neid kippus kogunema puldi juurde juba salgana. Maamets, kes istus koridori käänukohale kõige lähemal, ulatas end ettepoole kallutades pilku heitma ka osale pikast koridorist. Nii nägi ta ka esimesena, kui kambrist väljus Pepasson. Ta seisatus jõudu kogudes keset koridori. Juuksed langesid kahele poole, silmalaud langesid väsinult silmadele. Aga pea oli püsti, oli veelgi rohkem tõstetud kuklasse

kui minnes. Maamets sulges silmad, arvates end nägevat viirastust, aga uuesti avades polnud midagi muutunud: Pepassoni näo ümber oli piimjas helk, nagu ümbritseks ta pead piibellik oreool.

„Noh, liiguta end!" ajas puldi juures istunud puudaste rusikatega valvur end püsti. „Või tahad maitsta mu rusikaid, ah?"

Pepasson tuli juba. Niisama mõtlikult, niisama mõõdetud sammudel, nagu oli läinud. Kui ta jõudis lähemale, selgus mehe näo kummalise aupaiste saladus: luuletaja kõrge ja kumer otsmik oli üle külvatud higipiisakestega, üsna tillukestega, mis olid lükitud tihedasti-tihedasti üksteise kõrvale, nagu oleks kellegi väsimatu ja hoolas käsi katnud näo helkivate, klaasist nööpnõelapeakestega.

Kordapidav noormees irvitas.

„Noh, kuidas oli?" viipas ta lõuaga Pepassoni käe poole.

Pepassoni silmad peatusid hetkeks poisil nagu millelgi väga tähtsusetul ja väga kaugel, siis tõstis ta käe ja hoidis haralisirutatud sõrmed istuja silme ees.

Kõigi viie sõrme otsad olid mustad, kärsanud tombud.

„Härra Riff ehtsa sakslasena armastab korda ja täpsust," noogutas poiss asjatundlikult ja heakskiitvalt. Maamets nägi väikese sõrme heledama põletishaava tahma ja nõe all veretavat, leemendavat liha, ta sõõrmeis kipitas kõrbenud lõhna ja süda iiveldas ning kippus tõusma kurku. Vastupandamatu jõud tõmbas teda kirjaniku moonutatud käe poole ja ta tõusis. Kas siis keegi ei protesti? Kas on kadunud humaansuse, inimlikkuse viimasedki riismed?

Pepasson näis mõistvat Maametsas toimuvat, ta laud tõusid ja pruunid silmad naeratasid väsinult ja tõrjuvalt:

„Hoia oma närve... Siin on kõik täiesti seaduse-

pärane... Rott hammustab kõige metsikumalt siis, kui tunneb, et ta elu lõpp läheneb niisama paratamatult, nagu iga talve järel tuleb kevade..."

„See on metsik... Teie olete kirjanik, kultuurikandja..."

Seni lodevalt toolil istunud ja laisalt irvitanud poiss hüppas ilvesena püsti ja kamandas:

„Kohtadele ja suu kinni! Leidsid koha, kus miitingut pidada. Jõmm, vii see punane värsisepp oma kongi!"

Kellaosutid lähenesid juba kümnele, kui koridori teise otsa ilmus väike grupp mehi, osa saksa ohvitseride, osa kodanliku Eesti sõjaväelaste mundreis. Poiss silus kiiresti oma sorakil, alatasa silmilelangevaid juukseid, ruttas pooljoostes tulijateni ja valveseisangut võttes kandis midagi ette, loopides sõnu kiiresti ja hingeldades, nii et nad ulatusid ootajateni arusaamatu vadana.

„Palju on uusi?" küsis üks meestest.

„Seni ainult kolmkümmend kaks," haugatas poiss.

„Paluge kõiki veel natuke aega kannatada, peame enne lõpetama mõned kiireloomulised toimetused."

„Kes need olid?" küsiti ootajate hulgast tagasilonkivalt korrapidajalt.

„Kõrged ülemused. Sakslasi SD-st ja meie julgeolekupolitsei ülema asetäitja. Tuli täna erakordselt varakult. Teie õnn — jõuate aegsasti öömajale."

Maametsa kõrval istuv, juurikana kokkukuivanud vanaldane naine, kõhetu ja sooniline, tõusis, pani nagu palves käed kokku ja sirutas poisi poole:

„Palun, laske mul minna, mul jäid tütrelapsed koju... Nad on alles madalukesed, päris murumunakesed... Ma ei ole midagi kurja teind, vannun püha jumala nimel taevas..."

„Kena kommunist, — vannub jumala nimel," muigas poiss.

„Ka sina oled ema sünnitatud ja kasvatatud, ka sul on inimese süda sees..."

Maamets tõmbas naise tasakesi pingile tagasi.

„Ära näe vaeva, tema on ju ainult väravapeni..."

„Kuidas sa...!" kähvas vibalik püsti. „Keda sa sõimad väravapeniks? Sina... keeran sul silmamunad pahupidi, näed, niimoodi!" Ta tegi pöidlaga pöörava liigutuse. „Pean su lõusta meeles, kui vend tuleb, lasen välja kutsuda ja eks siis näeme, kes on peni ja kes vingerdav ussike. Ptüi!"

Kauaks ei jäänud tal käratsemiseks mahti, sest tuli ära saata ja välja nõuda uusi ja uusi vahialuseid...

Ka ülema asetäitja juures käis inimesi, mehi ja naisi, aga linnast toodud ootasid ikka veel. Kell kumises kümme, üksteist, lähenes südaöö tund ja koridoris oli edasi-tagasi sõelumine jäänud vaiksemaks, kui laia ja kõrge ukse ette ilmus mundris mees ja hüüdis:

„Las hakkavad otsast tulema!"

Korrapidaja kolksatas kuulekalt kontsadega.

„Noh, mis sa veel passid!" raksas siis pingi otsal istuvale ja sonimütsi sõrmede vahel tiirutavale Maametsale. See võpatas — kas temaga räägitakse? Jah muidugi, oli ju tema esimene. Kahju, et vibalik seda ei unustanud, tema oleks vaikselt nõustunud. Maamets tõusis vaevaliselt nagu vastu tahtmist. Seisis hetke, mõtles, et peab astuma, aga jalad ei kuulanud sõna. Tuleb minna üle pika korralikult poonitud parkettpõranda, mida poolitab punasevöödiline vaip, avada pruun kahepoolega uks... Kui palju kordi oli viimaste tundide jooksul uksi avanenud ja sulgunud! Ka Pepasson läks... ja ikka ja ikka jälle seisid Maametsa silme ees tema moonutatud, korpunud sõrmed...

„Mis sa põrnitsed nagu sikk saia!" tõukas Jõmm teda õlast, nii et Maamets tasakaalu kobades lendas mitu sammu ettepoole. „Vedelaks lõid, ah?"

Edasi läks Maamets juba ise.

Imelik, miks äkki saapad kriuksuvad... Kunagi varem pole ta seda kuulnud. Katsub astuda kikivarbail, proovib rõhuda rohkem kontsale, aga seda teravamini lõikab läbi liha ja luu. Nagu kaks kilki vana leivaahju praos! Kindlasti on nüüd kõikide pilgud puuritud tema selga, et küll on veidrik, kannab kriuksuga kingi... Tal on kuum, on piinlik, et komberdab, et kolistab nagu mõni talutaat, kes esimest korda elus tõstab oma suure rautatud kontsaga saapa parkettpõrandale. Kui nüüd jalg äkki libistub ja ta komistab või koguni kukub, kuidas siis küll kõõksub korrapidajast poisivolask!

Ta võitleb laulvate saabastega, võitleb kohmakate jalgadega, võitleb klaasise põrandaga ja unustab kõik muu. Automaatselt koputab uksele, kuuleb „jahhi" ja astub sisse, tõmmates hoolikalt ukse kinni, kontrollides veel, kas link tõusis korralikult üles.

Ruum oli avar, neljakandiline, kolme kõrge aknaga vastasseinas. Üksikud, nagu juhuslikult seina veerde asetatud toolid, vasakpoolses nurgas poolpõigiti massiivsete tahutud jalgadega kirjutuslaud ja selle taga seljaga akende poole, vastu valgust, mees. Lauast paremal nurgas üsna õhuline diivan, niisama kerge laua ja mõne kumera punutudkorjulise tooliga. Siia langes ülalt laearmatuurist ainult kahvatut valgust ja Maamets rohkem aimas kui nägi, et diivanil pikutas keegi, üks kõvas säärikus jalg otsapadjal, teine tolknemas üle ääre alla.

„Palun," kostis laua tagant, „istuge!"

Laua ette oli lükatud käsipuudeta tool ja Maamets ei

leidnud kätele õiget paika, jättes need lõpuks põlvedele, soni rippumas sõrmede vahel.

„Pidite vist kaua ootama?" Nagu prožektorist langes lambist valgus laua taga istuja kätele, millede lamedaotsalised näpud veeretasid pruunikat pliiatsit, kuna kuppel mattis näo hämarusse. Käed olid tugevad, laia kämbla ja pikkade sõrmedega.

„Sellest pole midagi... kui lõpuks ometi asi selgeks saab," vastas Maamets.

„See läheb üks-kaks-kolm, mina armastan kiirust ja täpsust. Oleneb muidugi teist endast..." Ta nihutas lähemale pruunikaanelise kausta, avas selle ja mingi paberilehega krabistades küsis: „Teie nimi, palun?"

„Maamets, Ilmar."

„Vanus?"

„Kolmkümmend üks. Ma..."

„Elukoht?"

„Tallinnas, Luise tänav 58—5. Kui tohin..."

„Viimane teenistuskoht?"

„Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Rahvakomissariaat..."

„Noh nii, härra Maamets, mis on teil seletada?"

Usutletav takerdus.

„Seletada... Ma ei tea, mida peaksin... Leian igatahes, et olen mingi rumala arusaamatuse ohver... Ootan selle lahendamist teie poolt..."

Maametsa silmad harjusid ülalpool rohekat kuplit valitseva hämarusega ja ta arvas nägevat, et vormikandja naeratas.

„Ruttate liiga. Meie käsutuses on mõningaid materjale, mis heidavad teile hoopis teist valgust. Teie olite Eesti ajal tagasihoidlik, silmapaistmatu inimene. Käisite isaga ehitustööl, hiljem siirdusite põlevkivikaevandusse. Teil ei

olnud edu, nähtavasti kibestusite, hakkasite töötama ametiühinguis..."

„Olukord kaevandustes oli... hirmus, oli ülekohtune. Ma ei räägi üksi palgast, aga töölised olid nagu õigusteta orjad — neid pilluti värava taha, nii kuidas oli härrade direktorite meeleolu ja tuju..."

„No vaat, need sõnad on juba teie moodi," naeratas ülekuulaja. „Kui tuli nõukogude võim, olite äkki tehtud mees."

„Ma ei võtnud osa pöördest..."

„Teid valiti ametiühingukomiteesse..."

„See oli loomulik, sest olin ametiühinguis tegutsenud rida aastaid, mul oli kogemusi."

„Aga punastel aastatel oli ametiühing kommunismi kooliks."

„Mina töötasin sotsiaal-kindlustuse sektoris..."

„Tean-tean, aga eks ole see ükskõik? Hiljem edutati teid ja toodi kaevandusest koguni üle rahvakomissariaati."

„Tootmisosakonna tehnikuks..."

„Kas või käskjalaks, aga fakt jääb faktiks, et teid toodi kaevandusest komissariaati. Mõtelge ise — kusagilt karukoopast pealinna ministeeriumi! See ei jää palju maha piiramata võimaluste maa Ameerika filmidest — ajalehepoisist miljonäriks. Teil, tähendab, oli kommunistide usaldus, olite omainimene, keda võis lasta tähtsamate dokumentide juurde."

„Ma ei näe, et see oleks surmasüü. Keskuses vajati inimesi, kaevandusi ja vabrikuid ei saanud ometi seisma jätta, see oleks tähendanud tuhandete inimeste tänavaleviskamist. Kui poleks läinud mina, oleks seda teinud mõni teine."

„Aga usaldati just teid. Nüüd oleme meie õigustatud

uskuma, et peale kommunistidele aktiivselt kaasaaitamise teie teate mõndagi, mis mitteusaldusväärseile jäi seitsme luku taha." Ja tooni muutmata, ainult pilku pliiatsilt Maametsale tõstes jätkas: „Ütelge mulle, kes komissariaadi juhtivaist töötajaist jäid Eestisse põrandaalusele urgitsustööle?"

Uurija laskus rinnuli lauale, pinev ootus näos. Valgus langes talle nüüd pähe ja näkku. Usutleja juuksed olid kammitud keset pealage kaheks, liibusid tihedalt ja läikivalt pealaele. Üle vasaku kulmu jooksis lai halvastiravitud haava krobeline jälg.

„Kuidas, palun...?" kogeles Maamets, uskudes, et on valesti kuulnud.

„Minu küsimused on alati selged ja täpsed," vastas ülekuulaja teravalt. „Kes teie komissariaadist jäeti siia, saksa vägede tagalasse?"

„Kuidas tulete üldse sellele, minult midagi säärast küsida?"

„Seletasin juba. Teid usaldati komissariaadis, tähendab usaldati ka parteis. Te olite ju partei kandidaatki, mul on siin tunnistusi..."

„Igal valel on lühikesed jalad," kähvas Maamets toolilt. „Tooge see inimene siia, kes valekaebusega mind hävitada tahab."

„No-no-noo," tõstis ülema abi oma laia kämbla. „Rahustuge, teie ei tohiks ju seda võtta kui solvamist, eks ole... Ma ootan ikka veel vastust oma küsimusele..."

„Ei ole auks naljatada inimesega minu olukorras... Ma ei tea midagi siiajäämistest, mulle pole keegi kunagi rääkinud midagi sellesarnast..."

„Kus on praegu teie vend?" kallutus mehe kandiline pea paremale õlale.

„Ah . . .?"

„Vend, ma küsisin. Harald Maamets. Näete, mina tean kõik, peensusteni ja punktipealt, salgamine ainult raskendab teie olukorda. Meie võtame arvesse puhtsüdamlikku ülestunnistust, arvestame karistuse määramisel . . ."

„Vend elas maal, kaugel Tallinnast . . ."

„Teil olid sidemed, pidasite kirjavahetust, käisite üksteisel külas . . ."

„Vennaste asi . . ." ümises Maamets.

„Harald Maamets oli täitevkomitee aseesimees, partei liikmekandidaat . . ."

„Oleme täiskasvanud inimesed, igaüks läks seda teed, mis talle tundus õigena."

„Punane saatan istub kogu teie suguseltsil veres, seal on see teie õigus! Tean-tean — oma mineviku, oma ametikoha, kogu oma perekonnaga kuulusite nõukogude võimu juurde. Teie teate palju, väga palju. Mind huvitab kõik, mida teate, väga huvitab. Vajan teilt mõningaid näpunäiteid, väikesi viiteid, nimekesi, aadresse. Mitte ainult ässade kohta. Et kommunismi kogu narmasjuurtega rahvast välja kõrvetada, ei pääse mööda ka väiksematest ninadest. Tundsite paljusid, olite ju tootmisosakonna aktiivsemaid töötajaid. Või koguni . . ." mees laskus uuesti rinnutsi lauale, puurides kitsaste silmade pilguga Maametsa ja kõneldes poolsosinal, „kuhu peideti komissariaadi või mõne teise asutise, ka selle või teise üksiku kommunisti varandus?"

Kuidas ka Maamets pingutas, teda jättis maha komissariaadis nii palju kiidetud kontsentreerumisvõime. Ta võis kõige lärmirikkamas ruumis süveneda raskesse, kogu analüüsiteravust nõudvasse probleemi, aga nüüd jooksid mõtted laiali nagu vesi sõrmede vahelt. Maametsa ängistas

tunne, et ta ümber veetakse vetruvaid, kleepuvaid võrgulõngu ja ta on võimetu nende puruks rebimiseks.

Ja hoopis kõrvale kaldudes vastamist ootavast küsimusest, ümises ta rohkem endale kui usutlejale:

„Karistada saab tegude, ainult konkreetsete, kindlakstehtud süütegude eest..."

Mundrikandja pahvatas naerma. Lagistades täiest kurgust, rappus ta kogu kehast.

„Olete teie alles naiivne... Või talent näitekunsti alal. Meie, avaliku korra ja üldise julgeoleku eest vastutajate ülesandeks on välja rookida, viimse idukeseni välja kiskuda kogu rahva ja iga üksiku hingest mälestuse lõhngi nõukogude võimust ja bolševikest. Ka meelsus, hoiak on kuritegu, kui ta ei ole meie poolt."

„Meie...? Andestage, aga keda mõtlete meie all?"

„No-noh," nõjatas mees tooli seljatoele, „see peaks teil juba teada olema. Meie oleme kultuurmaailma eelpostiks, meie lipul on vana Aristoteles'e, Voltaire'i, Zola, on lauluisa Kreutzwaldi ja suure jutumeistri Oskar Vilde nimed."

„Oskar Vilde?"

„Jaa, Oskar Vilde — täpselt. Ei ole lugenud? Tema raamatuid on palju ilmunud isegi inglise keeles, mina olen neid oma silmaga näinud... Ma olen sunnitud aga kahjuks vabandama. Te ju nägite, härra Maamets, et inimesed ootavad mind... Kaastundmusest teie kui ikkagi haritud inimese vastu ei olnud mul kahju ajast... Vaadake," ta vaatles oma katusena kokkupandud, järsult, nagu äraraiutult lõppevaid sõrmeotsi, „selles majas siin ei ole kindlasti mitte mõnus elada..."

„Mul oli võimalus selles rohkem kui viie tunni jooksul väga mitmekülgselt veenduda..."

„Ah jaa, unustasin," naeratas mees. „Tean-tean, vangid hüüavad siinset koridori Põrgu Eeskambriks. Kõik oleneb igaühest endast, on ju inimesi mitmesuguseid, eriti kommunistide hulgas on küllalt sänikaelu, et klopi või rattarummuks, ikka piiksub: ei, mina ei tea, pole näinud, pole kuulnud. Sööb hinge seest, kirugu siis iseennast, kui mõnel meie mehel katkeb kannatus... Uksi sai tihendatud, aga materjal polnud vist kõige parem... Teie ei pruugi seda kuigivõrd südamesse võtta, üks sõna ainult ja teid juhitakse otsekohe värava juurde. Olete vaba nagu lind, täpselt. Täna olete juba pisut väsinud, hüva, vestelda võime homme või ülehomme."

Luuravate silmadega piidles ta toolil istuvat ja pilgu kätele langetanud Maametsa ja naeratas: kõhkleb, tähendab on tarvis heita vaekausile viimne kivike. Huuli torru ajades, nagu hoopis kõrvalisest, kuid ometi kaalukast asjaolust rääkides, lisas:

„Sellest ei saa kunagi keegi midagi teada, seinad s i i n vaikivad kui haud. Mina omalt poolt ei unusta teeneid, teil tarvitseb ainult nimetada, mida vajate. Ehteasjakest..." vaevumärgatav muie põikas üle rääkija suunurkade, „... naisele mõnd ammuigatsetud eset. Igal inimesel on oma nõrkused, mina isiklikult olen nagu hull lauahõbeda järele. Mul on kena kogumik raskekaalulisi haruldusi..."

Maametsa pilk tõusis kõnelejani. Millest ta räägib? Pakub mingit äritehingut, sobitab ostu-müügilepingut? Ega ometi... on see võimalik?

Talle ulatati Juuda raha! Mitte seekleis, vaid hõbeservisis, portselantaldrikuis, filigraanehteis, võib-olla leivas, lihas ja viinas.

Mundris mees naeratas ikka veel.

„Kuidas jääb? Kas helistan valvuri?"

Maamets tõusis raskelt, nagu vaevaks noort meest jooksva ja luuvalu. Aga ta seisis sirgelt, kuid vaikselt ja rahulikult, nagu lõpmatult kaugest ja ükskõiksest asjast rääkides ütles:

„Tõsi, on aeg lõpetada. Mul ei ole midagi teatada . . ."

Ülema asetäitja langetas pilgu kätele ja tõmbus kupli katvasse varju.

„So-oh?" tegi ta nii ebamääraselt, et oli võimatu aru saada, kas oli ta pettunud ja vihane või võttis kõike kui harjutud paratamatust. „Kahju, või õigemini: tere tulemast meie hotelli külaliste perre! Minu tagasihoidlik arvamine on, et meie võõrastemaja müürid panevad teile varsti aru pähe. Kui olete kainelt ja asjalikult tsipa jahedamais klimaatilistes oludes järele mõtelnud ja asjalikumale järeldusele jõudnud, võite julgesti minu poole pöörduda. Küsige ülema asetäitjat Priksoni, siis juhitakse teid kohe minu juurde. Parim aeg õhtul peale üheksat, iga päev kindlasti kohal."

Prikson läks diivani juurde ja puudutas lamajat ettevaatlikult küünarnukist.

„Üks moment ainult, härra sturmbannführer," ütles ta nii tasa, et Maamets rohkem aimas kui kuulis ta sõnu. Häbeneb vist oma kolmel jalal lonkavat saksa keelt, mõtles ta, piiludes silmanurgast diivani poole.

Sakslane keeras pea seina poole ja tõstis ka teise sääriku diivanipadjale

„Härra sturmbannführer," sakutas Prikson julgemini, kuni lamaja silmad lahti kangutas ja küsivalt ringi vaatas.

„On tarvis teie kinnitust vahistamiskäsule," seisis Prikson sirgelt unesegasena silmipilutava sakslase ees.

„Las käia!" venis sturmbannführeri suu laiali, kuid taipas siis äkki, kus ta on, hoovas jalad laua alla, silus käm-

maldega hõredaid juuksekarvu ja väärikuse tõstmiseks hakkas lahti kruvima kuldselt hiilgava nupuga täitesulepead.

„Kes ta selline on?"

Prikson seletas mõne lausega, nagu ta ilmselt oli harjunud. Aga sturmbannführer ei olnud täna tavalises tujus, ta koljus lõhkus mitu paari vasaraid, et sarvik neelaks salakavalat eesti valget põrguvett! Ta nõudis akti enda kätte, see aga kihutas ta hoopis marru. Kõik eesti keeles, ühtki dokumenti ei ole tõlgitud! Prikson vabandas, et kehtiva korra kohaselt tehakse tõlked juurdluse lõpetamisel. See vist oli nii, sest sakslane ärritus veelgi rohkem. Need neetud kaks magamata ööd! Ta silmad vilksasid ringi nagu saakiotsival ilvesel ja leidsid lõpuks vahistamist korraldanud veltveebli sedeli.

„Ja mis see on, ah? Kas mitte saksa armee veltveebli allkiri, et tema on selle mehe vahistanud? Emb-kumb, kas too mees seal tuleks viivitamatult maha lasta või on see jälle üks soperdusi. Kui mitu korda on öeldud: on juba aeg, et peate omal jõul toime tulema ja ise oma kommunistid kokku korjama. Saksa sõduritel on parematki teha..."

„Operatsioonid on laialdased, härra sturmbannführer... ka selleks on korraldused... Osutus võimatuks lühikese ajaga vajalik hulk ustavaid inimesi kokku saada, sellepärast..."

Prikson rääkis vaikselt, nihutas end sakslasele lähemale, aga ei julgenud ülemuse tähelepanu juhtida situatsiooni ebakohasusele, vangi juuresolekule.

„See meid ei huvita," tõstis sakslane koguni häält. „Meie ei taha, et sakslasi nähtaks eestlasi areteerimas. See on poliitika, ja sellest te muidugi midagi ei taipa. Kihuta-

sime teie maalt bolševikud välja, nüüd on meil õigus nõuda, et sisemise puhastustöö tegemiseks oleks meie käsutuses teie oma soost isikud."

Prikson näppis kõrvalesta, tammus jalalt jalale ja heitis aeg-ajalt vilksamisi pilke Maametsa poole. Lõpuks märkas sakslane seda ja käratas Maametsale küsimuse, kas ta saksa keelt oskab. Maamets ei liigahtanudki. „Teadsin seda juba," urahtas sturmbannführer, „sellised matsid." Aga talle meeldis nähtavasti panna proovile just Priksoni kannatus ja ta lasi temal refereerida kogu jutuajamine Maametsaga, esitas lisaküsimusi, kuni tüdis ja uuesti diivanile laskus:

„Kontsentratsioonilaagri."

„Siin on vahistamiskäsk," keerutas Prikson paberit sõrmede vahel.

„Luban alla kirjutada."

Prikson õngitses laua poole minnes sõrmega krae vahel, nagu oleks tal kuum ja raske hingata. Ta ei olnud veel jõudnud istuda, kui sakslane pead upitades hüüdis:

„Ja ärge mind täna oma kasvandikega rohkem tülitage. Luban vahistamiskäskudele alla kirjutada... en gros... Ha-ha-haa. Aga vaadake mul ette, et teil ei tule äkki tuju peremehetseda ja mõnd koju lasta..."

Pea vajus küljele, suu avanes ja sügav hingamine teatas, et ta magas.

Prikson krabistas paberil ja üles vaatamata lükkas selle Maametsa poolsele lauaservale:

„Kirjutage alla, et olete vahistamiskäsku lugenud."

Kiiresti libisesid Maametsa silmad üle paberi. „Süüdistatuna kommunistlikust tegevusest osavõtmises vahistada Maamets, Ilmar Mardi poeg ja paigutada Tallinna Töö- ja Kasvatuslaagrisse nr. 1."

Nii konarlikku, nurgeliste tähtedega allkirja ei olnud Maamets veel kunagi varem paberile vedanud.

„Õnnitlen triibuliste seisusse astumise puhul!" irvitas Prikson. Ta oli märkamatult surunud kellanupule laua eesservas, hääletult avanes uks kõrvaltuppa ja erariides mees seisis lävel.

„Siin on Maametsa vahistamise käsk. Andke see edasi vangla administratsioonile. Võite minna, vahialune Maamets. Kulter, paluge järgmine sisse astuda."

Vang!

Maast-madalast oli Ilmarisse jäänud õudusetunne triibuliste vanglaelanike vastu. Kasvanud karmilt õiglases perekonnas, ei teadnud ta kaua häbistavamat ja alandavamat võimalust vanglassesattumisest. Ennem kerjakott kui vanglarauad — kordas ema, kui isa kevadtalviti tusatses tühja sahvri ja sama tühjade taskute pärast.

Nüüd sulgusid vanglaväravad tema, Ilmar Maametsa taga. Kuigi see on hoopis midagi muud kui vangla, millest räägiti tema kodus, kui ka ta pole süüdi roimas, petmises, varguses, on ta ikkagi vang, on lahutatud tööst, eraldatud naisest, lõigatud välja elust.

Üle läve koridori astunud, tõmbas Maamets soni kauasest kammimatusest sasinenud juustele ja surus käed mantlitaskuisse. Kas maksab seda võtta nii traagiliselt? Seavad kavalasti püüniseid, mõtlevad, et kohutavad ära, mõjuvad närvidele, klopivad pehmeks nagu keedetud muna. Eksivad! Eksivad, kui loodavad, et trellide ja kartsaga mõjutavad hakkama nuuskuriks, nagu tegi ettepaneku Prikson. Ja eksivad, kui arvavad, et hakkan halisema, vingerdama, halastust ja armu paluma. Ma ei ole teinud vähematki, mille pärast peaksin punastuma, inimeste ees silmad maha lööma. Uurivad, uurivad, ei leia midagi kaelakohtulikku

ja lasevad vabaks. Ainult rahu ja kindlat meelt, ainult rahu, rahu...

Ta katsus naeratada ülestõusnud ja kobaras tema poole nihkuvaile ootajaile. Noogutas kuivetanud emakesele, kellel ikka veel olid käed ristis.

„Kas koju?" võbisesid naise huuled.

„Esialgu veel mitte..." algas Maamets, aga uus valvur, väiksem ja kleenukesem Jõmmist, kuid seda suurema mütsiga, hüppas nende vahele ja kord ühe, kord teise näo ees rusikaid raputades kisas:

„Suu pidada! Suu pidada! Kas te vangla korda ei tunne. Hakka koos selle kräsuhabemikuga kongi poole kõndima. Noh, marss-marss!"

Nii olid paljud koridorist lahkunud hanereas, käratsev valvur saapaid kolistades järel. Trepp oli hämar, nad laskusid sellest, neile avati uks, nad läbisid nähtavasti õue viiva trepikoja keskmise osa ja peatusid riividega ukse ees, et oodata järele suure võtmega ustsulgevat koridorivalvurit.

Habemik nihkus Maametsale lähemale ja vaadates hoopis akna poole, mille taga kumas elektripirnist valgustatud hallikas müür, sosistas:

„Mis rindel uudist?"

Rindel? Milline kummaline küsimus! Sõda kõmises kusagil kaugel, sadade kilomeetrite taga, aga siin olid jahedad kivimüürid, trellitatud aknad ja mitmekordselt rautatud uksed. Rinne? Maamets kibrutas kulme: imelik inimene, kas ta saab siin mõelda millelegi muule kui sellele, et ta on elavalt kõdunema määratud, on niisama hea kui kõndiv laip. See on ju vangla, mitte ajalehetoimetus.

Kaaslane kordas küsimust. Kui kangekaelne ta on. Kas siin siis tõepoolest ei teata, mis maailmas sünnib...?

„Kuidas on Leningradi juures?" kiirustas vang.

„Rõngas on koos... teatavad lehed," vastas Maamets tasa. „Muhu saar vallutati..." Rohkem aimates kui nähes nukrust mehe näos lisas: „Moskva juurde viivatel teedel peetakse vastu, sakslaste rünnakud on puruks löödud."

„Aga linnas?"

„Ei tea midagi... erilist. Inimesi kaob... Elektrijaam ei tööta, filterveevärk samuti mitte. Algas kõikide 17- kuni 65-aastaste inimeste registreerimine..."

„Orje tarvis," ümises vang.

„Mis te susistate seal, ah?" käratses valvur selja taga. „Nagu latraleenud — niikui lähestikku satuvad, pistavad keeled käima. Võtke korralikult üksteise järel, sina, habemik, kõmbi sammu kaugusel ees."

Uks avanes pikka koridori, millest lõi vastu sumbunud, umbset ja läppunud õhku, mida teravdas halvastipuhastatud väljakäigukoha ninnalõikav ammoniaak. Maamets tundis õhupuudust, hingas sügavalt, täie rinnaga, kuid kopsutõmmatud õhk ummistas hingamisteed ja talle tuli peale tugev läkastushoog, nagu oleks tõmmanud kurku peotäie aganapepri. Nii ei näinudki ta, kuidas habemik kadus kitsa ukse taha, ikka veel luksudes läbis veel ühe koridori ja jõudis registratuuri, kus silmist und hõõruv rippuvakõhuline, paks valvur ta nime mahukasse mustakaanelisse raamatusse maalis.

„Nii et olen vangiks vastu võetud?" naljatas Maamets kuivade huultega.

Keegi ei võtnud vaevaks vastata.

„Neljandasse?" küsis valvur.

„Kuhu's mujale," haigutas kogukas valvur ja nihutas end ahju- ja seinavahelisse õnarusse taburetile. „Kaheksas kamber on kuivalt täis, üheksas on täna teiseks tapikambriks, viska ta sinna."

Jälle trepid, kivised ja külmaõhkuvad. Jälle jaoskonnakoridor — seekord nägi Maamets uksele kriidiga maalitud numbrit IV — ja kitsaste uste rivi paremal, trellitatud aknad vasakul.

Võti ragises lukuaugus. Uks avanes kuuldamatult, aga sees oli nii hämar, et Maamets nõutult peatus.

„No vaat mul, sõrad vastu kah veel!" kahmas tugev käsi ta kuuekaelusest ja tõukas üle madala uksepaku, kusjuures põlv andis osavalt hoogu juurde. Tasakaalu kobades tuikus Maamets mõned sammud edasi ja komistas millelegi ümarale ja pehmele, vaid vaevu jalule jäädes.

„Pime oled või, inimeseloom!" torises põrandalt hääl. „Tallad mu ristluud sisse..."

Maamets jäi seisma, et mitte uuesti kellelegi peale astuda ja et lasta silmadel harjuda. Ülal lae all kiilus midagi, kuid kas see oli elektrilambi pirn või petrooleumilatern, oli tihke tolmu ja süsinikust üleküllastunud õhu tõttu raske ütelda. Nagu hommikusest udust hakkas kerkima lähemalasuvate asjade kontuure. Keset ruumi seisis selgapidi vastakutilükatud kahekordne kapplaudade rivi, milledel kõverdus inimkehi. Piki seinaveeri lamas inimesi, külg tihedasti külje vastas. Sellestki ruumist nähtavasti ei jätkunud, sest mantlisse või lihtsalt pintsakusse kägardunud kehi lamas korratult segipillutuna kõikjal, kus oli lapike vaba põrandapinda, ulatudes peaaegu ukseni.

„Number kuuskümmend kolm," luges rahulik bass ruumi vastaspoolses seinas, kuhu Maametsa silm ei ulatunud. „Ega sa ole sambaks seatud, võta plats sisse. Meie hotelli passijail ja platsinäitajail on täna vaba päev."

„Ma ei saa ometi inimestele peale astuda..."

„Proteste võid esitada vanglavalitsusele. Häid lambaid mahub ühte lauta palju. Või oled sina mõni sikuke?"

Hääle suunas kumas kaks ähmast laiku, — valguskiired põrkasid tagasi akende pimenduskatete helehallilt pinnalt. Siin-seal pomiseti kahe-kolmekesi juttu.

„Eks sa toeta siiapoole," tõusis vasakpoolse seina ääres tuhm kogu istuli. „Sinusugune kleenuke pigistab end meie vahele nagu kiil pakku."

Ettevaatlikult jalgu lamajate vahele nihutades, astus Maamets kutsuja poole, kes oli okupeerinud endale platsikese üsna toa nurgas.

„Sa poe poisi selja taha nurka," õpetas käsipõsekile laskunud mees, kellest rääkimisel paistis selgesti ainult ettetaha võbisev hall habemetutt. „Noor kont vajab sooja..."

Maamets jäi nõutult seisma saabastes, osalt ka sokkides jalgaderivi ette.

„Ei mahu või?" tõmbus vanamees koomale.

„Mahuks ehk ... Kas küljealuseks ei anta midagi?"

Hallhabe naeris müginal, nagu seda teevad hambutud inimesed.

„Kas sohvat ja udusulgedest patja ei tahagi? Viska palitu küljekontidele voodriks põrandale, pista saapapaar padjaks ja lükka keha sirgu."

Maamets tegi õpetust mööda ja keeras end selili mantlile, pannes käed ristamisi kukla alla.

Poiss keeras tema poole selja, jutustades millestki õhinal vanamehele, kelle tagant paistis selilimagava mehe lõug ja avatud suu. Mees norskas valjult ja põrisedes. Maametsa puudutas see valuliselt — kuidas saab esimesel vanglaööl nii rahulikult magada? Tuhat küsimust tunglesid peas, mõtted põrkasid kokku ja veeresid vastamatult laiali nagu ristunud piljardipallid. Aga Priksonile oleks pidanud vastama käredamalt, äkki mõtles tõsiselt, et seisan juba homme ta ukse taga, müts alandlikult näppude vahel...

Kui naljakas oli tema hullem kui talupoeglik karukohmakus üle parketi minnes! Maamets naeratas seda meenutades. Võpatas samas, sest nagu ilmsi sirgusid silme ette Pepassoni põlenud sõrmetõmbid ...

Ta pingutas tähelepanu, et hoida mõtteid suunast, kuhu nad nähtamatu magneedi tõmmatuna ikka ja jälle tagasi pöördusid — kodu, tema teadmatust ärajäämisest muretsev Ester ... Homme hakkab ta otsima, küsitlema ...

Homme? Mida ta toob endaga? Võib-olla — tagasi koju? Prikson pinnis, ähvardas, meelitas — aga kuidas siis teisiti? See on ju tema amet, selle eest makstakse talle. Nägi Maametsa nagu kala võrgus rabelevat ja naeris endamisi: siple, siple, seda suurem on kepsulust, kui hommikul kõmbid koos päikesega kiviväravast välja.

Nii oli hea mõelda. Nägi end juba koduski, ukse avanud naise silmad rõõmu täis. Mõtles nõnda, aga ise tundis: see käik jääb niipea käimata.

Laual nihutati mehi koomale ja tehti tule alla kaardimänguseltskonnale ruumi. Oli jäänud palju vaiksemaks. Kes suigatas, kes püüdis endamisi mõistatada, millega lõpeb ta tutvus saksa fašistliku koonduslaagriga.

Aga kõrval rääkis väsimatult nooruke, murdeeast kare hääl, paisudes ettevaatlikust sosinast vaimustatud kähinaks.

„Kui vajutasin päka kuulipilduja pärale, siis polnud muudkui tirin taga. Kes üle tee kalpsas, see käed risti üle pea kokku lõi ja siruli rantsatas. Ma oleksin seal täristanud veel praegugi, aga padrun, sunnik, kargas põiki ette. Istus nagu kihv lõualuus. Sikutasin, hammastega kangutasin, aga ei nihku millimeetritki. Fašistid, saatanad, upitavad juba pead kivi tagant püsti justkui nastikupojad ... Kähvasin ühele, kes kerkis üsna nina all, granaadiga. Aga ise tulin tulema ..."

„Seda sa, poju, kuulsid kelleltki teiselt...“ ütles vanamees.

Poiss tõusis solvunult istuli:

„Kui su habe poleks nii hall, ma seda alles sakutaks. Sa, kurat, süüdistad ju mind luiskamises!“

„Mis peaks nüüd sabistama, kui ei malda paigal olla! Ise oled hea nastikupoeg, pudeliski ei püsi... Heida pikali ja ära vatra nii palju.“

Poisi pea vajus alla. Kuid mitte kauaks, varsti algas ta uuesti, sosistas:

„Seda ma sulle veel ei rääkinudki, kuidas me Türi taga käisime? Ikka samadel madudel vastas. Sõitsime prauhti kohale — meid oli terve autotäis — ja juba okupant tervitabki meid, ikka trahh ja trahh. Miinipildujaga. See on selline toru, et viska otsast paras pikergune kerisekivi sisse, ja juba istub munakas vaenlasel silmade vahel. Meie ei tee väljagi, autolt maha ja kiviaia taha ahelikku. Passime niiviisi, plõksutame püsse, katsume, kas kuulipilduja korras, aga hitlerlased ikka oma munakatega. Ootame, et tuleks peale, kütaks teisele põrgut, aga kaval, ei näita oma kongis nina kühmugi. Ei julgenud, teadis juba, kuidas maitseb meie meeste kuul ja tääk. Südame ajas täis. Seersant ei kannatanud ka lõpuks välja, ümises: kaua meie sedasi, nagu põldmurakad kiviaia pragudes. Ja äkki prauhti — kivikünkale püsti, et otse fritsu peale, hurraaa!“

Poiss oli juba põlvili ja ta hurraa pani torisema mõnegi, kes oli suigatanud.

„Sindrima marakratt!“ kahmas vanamees poisi kuuesiilust. „Kisab kui vihmakass, nagu sellest veel ei aitaks, et luiskab nagu harakas. Pane pea maha ja paota sa mul veel oma mulku!“

Poiss laskus kõhuli, pööras solvunult peagi Maametsa poole. Aga temas kibeles, ta ei saanud rahu, nihutas end peagi jälle vanamehe poole.

„Sa ei usu mind, vanaisa, aga kui oleksid näinud..."

„Lase ometi magada..."

„Mis sa põõnad, kauaks seda ööd. Homme tõmbavad nagunii oksa."

„Kes sind, poisikest. Pole sellist oksagi, mis sinusugust rinnalast ülal kannaks. Häbi pärast praksaks pooleks..."

„Oleksid sa olnud siis minu kõrval, kui keerasin veel kuuma raua nende eneste poole, viskasin miini torust sisse ja..."

„Nagu vokiratas, ikka vurradi-vurr, vurradi-vurr. Katsu, kas jaksad ühe minutigi keelt hammaste taga vakka hoida!"

„Ah arvad, et olen latraja? Sa ise võib-olla oled. Mind nad tagusid kumminuiadega ja püssivarrastega, kuni käed väsisid, aga ma ei piiksatanudki. Valus oli, silmade ees ujus kõik nagu tindipotis, aga ai ka ei ütelnud."

Nüüd kobis vanamees istuli.

„Kuule, poiss, ilmas ei ole anumat, mis lõpuks ei hakkaks üle ajama. Sinu loba..."

„Ah loba? Sa ütled, et loba!" tõusis ka poiss põlvili. „Arvad, et mulle nalja teeb kõik see aeg latikana kõhuli lamada. Sa enne vaata, mis mustrid mu turjale on kirjutatud, siis tule ütlema."

Kiskus õhukese pluusi ja särgi pükstest, tõmmates riided kuklasse kokku. Vanamees kummardus poisi kleenukese keha kohale, aietas:

„Pojuke... pojuke... See ju aina vorbiline ja vermeline... Nagu ohelikuotsad ... Pojuke, kes siis nii..."

„Fašistid. Viisid staapi ja pinnisid. Ütle ja ütle. Süli-

tasin neile. Siis hakkasid utjama. Oleksid nad teadnud, et nende vastu lahingus olin, oleksid tahedaks teinud. Saatsid siia uurimiseks... Aga sina..."

„Oleks ometi viina... või magedat searasva... Pea sellised haavad halvaks ei lähe, põletik võib sisse lüüa... Oh te tõprad küll, inimesenäolised põrgupaganad. Ei au ega häbi, nagu metsloomad, sattugu siis ette rauk või alles päris lapsuke."

„Seda neile ei kingita..."

„Kas sa pead kord suu!" käratas vanamees ootamatult valjusti. „Nad sulle kingivad veel... suutäie mulda!"

Toppis poisil särgi pükstesse, kohendas oma palitusiilu talle külje alla. Poiss, nagu väsinuna, laskis endaga talitada, pea puhkamas kätel. Aga juba tõusis lõuake ja huuled sosistasid:

„Peksku kui tahavad, löögu kas või maha, aga ikkagi said mu käest...! Teine kord, see oli pärast seda, kui Türi taga neid nahutasime, kihutasime piki Pärnu maanteed, Arudevahelt läbi, otse Märjamaa alla..."

„Aitab juba, ritsikas," surus vanamees poisi pea alla. „Sa ei usu ju muidu mind... arvad, et suurustan niisama."

Vanamehe käsi libises üle nooruki pehmete tihedate juuste, ikka lagipeast kuni kuklani.

„Usun, küll ma nüüd juba usun... Aga mis sest ilmale kuulutada... Oled veel rumaluke, selline nirgipojake, kes topib oma ninakese igale poole. Jää parem tuduma, puhka pisut..."

Tõreles ja hellitas, kuni poiss vaikis. Ja nagu oli alles vaimustusest tõusnud põlvili ja kihutanud kuule pealetungivale vaenlasele vastu, nii uinus ta nüüd kaaslase elukogenud ja rahuliku käe all, naeruvõre suu ümber.

„Magab," ümises vanamees, keerates poisile peale oma paksu maavillasest palitu teise hõlma. Ringi vaadates nägi Maametsa avatud, otse endale pööratud silmi, pomises: „Poisikese asi, tuiskab, ei saa pidama. Kuuleb teab kust lugusid, õpib pähe ja juba usub isegi, et just tema see vägilane oligi."

Maamets vaatas vanamehe hallidesse ümmargustesse silmadesse.

„Ära karda, mina ette kandma ei jookse," ütles.

„Ega ma nõnda," kohmetas vanamees, langetades pilgu magavale poisile. „Aga ilmas on igasuguseid inimesi ja ajad on kurjad, väga kurjad..."

Keris end poisi kõrvale ja varsti kuulutas ühtlane tugev hingamine, et ka tema oli uinunud.

Vähe oli neid, kes kambri rohkem kui seitsmekümnest inimesest oma esimesel vanglaööl sõba silmale sai. Viskles pahklikul ja okslikul põrandal ühelt küljelt teisele ka Ilmar Maamets, vajudes alles hommiku eel lühikesse unne, mis oli täis kõige fantastilisemaid ja metsikumaid viirastusi.

2. Kong nr. 25.

Terav karje äratas Maametsa. Ta ajas end istuli. Pimenduskatted olid üles rullitud ja akendest sisseimmitsevas hommikuses ämus hõõgus laealune pirn punasena ja arana. Enamasti olid mehed ärkvel, tihe summ oli kogunenud vastaspoolsesse nurka, kust kostis oigamist, mis aegajalt paisus karjatusiks.

Maamets tõusis ja läks lähemale. Ta jõudis inimsõõri ühel ajal kampsunis mehega, kellel nina all kükitasid lühikesed tumedad vurruharjased. Kikivarbaile upitades piilusid nad üle seisjate õlgade.

Vanem mees oli kägaras maas, silmad klaasistunud, suu ümber vahupiisku. Teravad valuhood lõhestasid teda, tõmbasid krampi ja siis ei suutnud ta end hoida ja oigas läbi hammaste.

„Küll on tõprad, vahivad nagu tsirkust," ütles kikkvunts.

„See on ju inimese piinamine!" lisas Maamets omalt poolt. „Tuleks valvurile teatada."

„Oled sina ka lapsuke," muigas kampsunis mees. „Usud, et must palub kummardades välja, laseb kanda diivanile."

„Inimest niiviisi jätta ka ei saa," jäi Maamets enda juurde. „Küll näete, võetakse midagi ette."

Läks ukse poole. Kuulis veel, kuidas keegi talle õpetuseks järele hüüdis:

„Kui ukse avab, hoia piida taha, siis vuhiseb hoop mööda . . ."

Milline rumalus! Loomulikult pole vangla rinnalastekodu ega raukade puhkesanatoorium, aga ka mitte keskaegne inkvisitsioonikamber. Valvur on inimene nagu meie kõik, igaüks neist pole eilse hiiglasest jõumehega ühest mastist . . .

Maamets koputas sõrmenukiga ukse plekkvoodrile. Teist korda, kolmat. Kambris lõpetati riietega kohmimine, peatusid ümber laua jalutajad, pudenes laiali ümber vanamehe seisjate sõõr, koondudes ukse juurde.

Aga koridor vaikis nagu haud.

„Miks sa nii, nagu lind nokaotsaga," rahmas kikkvunts ja põrutas oma vasarataolise soonilise, tihedasti-tihedasti nõelapistesuurukeste mustade täppidega ülekülvatud rusikaga uksele.

Lähenesid sammud, ragises võti lukuaugus, uksele ilmus ümmargune, piimvalge nägu. Alumine lõug peksis mäludes kiiresti vastu ülemist ja neelanud suutäie alla ning hammustanud kokkupandud leivakäärudest uue, pudistas mustakuueline:

„Noh, mis te lõhute?"

„Meil on raskesti haige kambris," ütles Maamets.

„Ja siis?" tõmbusid valvuri silmanurkadesse imepeened kriipsukesed.

„Inimesel on valud . . . vanake oigab juba pool tundi . . ."

„Teie soov oleks," kummardas valvur pilkavalt.

„Kui saaks arsti . . . või vanamehe puhtama õhuga ruumi. Rohtusid oleks tarvis . . ."

Must pahvatas naerma. Naeris kogu hingest, nii et pisarad nirisesid silmist.

„Einoh, see on parim nali, mis olen viimasel ajal kuul-

nud," luksus ta. Kogus end, siis käratas: „See siin on vangla, mitte haigla või sanatoorium. Üks kommunisti-kõbi ees või taga, see siin vähe loeb. Las kärvab, kui on elust himu otsas."

Lõi ukse prantsatades kinni.

„Sa must kurat!" kirus separusikaga mees.

Maamets jäi üsna juhmil näol vaatama nina ees kinnilaksatanud ukse musta, risti tihedate naelapeadega täistäpitud plekki. Juhtum oli nii ootamatu, nii väljaspool Maametsa mõtete loogilist ringi, et ta ei osanud algul vihastadagi.

„Said nüüd... kooki moosiga!" hüüdis talle hülgenäoga mees, kes istus seina ääres põrandal.

Maamets kehitas nõutult õlgu.

„Kuule, ära tee väljagi," tõmbas kampsuniga mees ta ümber laua looklevasse inimesteahelikku. „Kui sa iga valvuri õeluse üle ärritud, siis telli juba aegsasti sissepääsutäht Seevaldisse."

„Aga miks ta naeris, kui nägi valust lookatõmbunud vanameest?"

Sepp silmas akna all tuttavat, viipas üle peade. Juba minekult pöördus ja lõbusalt vurrukestega huult kergitades, hüüdis:

„Sellepärast, et ta on must, aga mitte inimene!"

Ei tea kust, aga äkki kõlasid Maametsa kõrvus Gorki Satini sõnad:

„Inimene, see kõlab uhkelt!"

Ta naeratas virilalt. Valge, peaaegu läbipaistev nägu helesiniste silmadega, aga... kärvaku kui tahab! Väike valutomp oleks nagu keerdunud rinnakorvi alla, kuhu oli vopsanud Jõmmi puudane rusikas. Pepassoni kõrbenud sõrmeotsad, õhus rippuv naise valukarje, Priksoni rahulik — meie

hotellis pole just mugav. Ei, ei — inimene, see kõlab kuratlikult!

Kui ta oleks praegu kodus, ta rebiks oma lauamärkmikust välja esimese lehe, millele oli tugevate punaste, sinisega varjutatud tähtedega kirjutatud Gorki näidendi „Põhjas" kuulus lause. Rebiks välja lehe enda mõtisklusega inimesest kui looduse kaunimast kalliskivist. Müstika, ainult hallutsinatsioon! Andke võimalus ja allasurutud kurjus ning alatus koorub välja ja lööb õitsele. Ei ole vist sobivamat paika sellest süngest kivilaevast siin, et õppida tundma inimest, et näha ta salajasemaid hingesoppe lahtipööratuina. Ümber tema tammub rohkem kui seitsekümmend murelikku meest, kui ulatuks vaatama nende hingepõhja ...

Maamets sundis end kõndivate ja istuvate inimeste vaatlusse. See suunas mõtted väljapoole, aitas unustada mure enda pärast.

Halli habemetutiga vanamees, kes öösel talle magamiseks ruumi tegi, oli koorinud ajalehepaberisse mähitud võiga leivatükid põlvedele, murdis kaheks ja surus suurema poole tõrkuvale noorukesele-sõjamehele pihku. Keskealine mees oli surunud pea kahe käe nagu pihtide vahele ja istus poolkummargil liikumatult nagu pronkskuju allalastud nari raudraamil. Hülgenägu oli leidnud endale uue koha aknapoolses nurgas, nõjatas kukla vastu auklikku, kunagi halli värvikorraga kaetud seina, vaatas avatud silmadega üles lakke ja naeratas lakkamatult. Iga uue ringi ajal uuris Maamets mehe nägu ja lõpuks hakkas tal jube: see ei olnudki naeratus, soe ja aval, vaid jäine, kivistunud mask.

Maamets katsus mehi liigitada elukutsete järgi. Kikkvunts oma soonilise käe ja mustatäpilise nahaga on kindlasti tööline, sepp või valaja, igal juhul töökohast, kus on

palju tegemist kuuma, sädemeid pilduva metalliga. Töölisi on siin ilmsesti teisigi, neist oli kogunenud tihe, poolel häälel arutav tropp sepa ümber. Aga kes oli see kõhetu näoga, sisselangenud rinnaga, hallide korratute juuksetortidega ja hirmust ning magamatusest ähmaste silmadega vanamees? Pensionär? Või kojamees, lumerookija tänavalt? Ehk jälle see ümarik, pehmete näojoontega mees, kes on surunud kaabu sügavale pähe, mähkinud heleda salli ümber kaela ja tõmmanud tumeda sügismantli selga, seistes peaaegu liikumatult ukse lähedal, nagu oodates iga silmapilk kongiust avanevat? Võib-olla pangaametnik, võib-olla raamatupidaja ... Aknapoolse laua ümber askeldasid valge leivakoti ümber neli-viis meest, kelle jämedakoelised ülikonnad, aeglased, nagu kaalutud liigutused ja savipruuniks kõrbenud näod ei jätnud võimalust kaksipidi arvamiseks: nad olid pärit külast. Lõikasid paksud käärud leivast, panid peale niisama paksud tükid valget keedetud seapekki ja hammustasid ning mälusid, nagu peaksid heinaniidu keskhommikut. Maamets pöördus kõrvale. Mitte näljast, vaid vastumeelsusest — tema ei oleks praegu saanud alla sõrmeotsasuurust raasukestki.

Aga selles üksikõndivas pikas, sirgeseljalises, kõhtu kasvanud mehes ei saa eksida — on härrasmees, direktor või koguni ministri abi. Sõlmis lipsu hoolikalt kaela, kloppis riietelt tolmuraasud, kammis juuksed. Praegu heidab väikesesse taskupeeglisse viimase kontrolliva pilgu — kas kõik on korras? Ta kõnnib nagu kurg kesapõllul, tõstes põlvist veidi kangeid jalgu. Teda nagu ei häirikski ümbrus, kuhu ta on vägivaldselt toodud ... aga ei, ta hõõrub aeg-ajalt kord vasaku, kord parema käe selga. On närviline temagi, on ...

Võis olla juba lõunaaeg, kui uks avati ja valvur kamandas:

TRÜ Raamatukogu

„Võtke oma asjad ja kambrist välja. Kõik. Aga siva!"

„Kas koju või?" küsis vanamees.

„Prii pääse taevasse, see on nende kodu sulle," ümises sepp.

Kuidagi kohendati end rivisse, kaks esimest rida käsutati koridori. Siin ootasid juba valvurid, kelle juhtimisel läbiti mitu koridori, laskuti alla lohkukulutatud kivitrepist ja peatuti sopilises ruumis, mille aknapoolses kitsamas osas seisis pikk laud.

Mustamundrilisi valvureid siblis siin parvena ringi. Laua taga istuja õlakul asetsevad kupud jutustasid tema ülemuslikkusest. Ta kopsis kärsitult pliiatsiotsaga lauale, äigas kämblaga üle punase, mundrikraest väljapaisuva kukla ja närvitses:

„Rutem, kaua te kohmitsete! Mis on teie nimi, ah?"

Vangid ei mõistnud, kellelt seda küsiti. Lähemalseisev valvur müksas esimese rea äärmist:

„Suu vett täis või? Mis su nimi, küsiti."

„Viktor Piir," vastas kampsunis mees. „Kakskümmend kaheksa aastat vana, elukutselt tööline, sepp, elukoht oli Kopli..."

„Vait!" karjatas kuppudega mees. „Laulge seda uurijale. Astuge ette. Järgmine. Mis nimi?"

„Maamets, Ilmar."

„Rivist välja, rutem. Küll on lambapead. Järgmine."

Maamets tammus kõheldes mõned sammud edasi, aga juba haarasid teda jahedad, nagu teraskonksudega käed, keerasid ringi nagu värtnat, libisedes kompides üle selja, külgede, kaeluse ja rinna.

„Maha, mantel maha," käsutas mees, kes ülatus vaatama Maametsale ülalt lagipähe. „Pintsak kah. Andke aga siia, minu kätte."

Käsi sukeldus taskuisse nagu angerjas vette, kraamides välja kõik, mis nendes oli.

„Kell käelt, meie juures pole teil kuhugi kiiret!" käsutas tuhnija kuiva häälega. „Rihm pükstelt. Lips kaelast, ega te pulma tuld. Püksinööbid lahti."

Sentimeeter sentimeetri järel nakitsesid valvuri sõrmed läbi iga sentimeetri Maametsa riietusest. Laskis kiskuda saapad jalast, urgitses kingades, kangutas noaotsaga taldu ja kontsi.

„Näite uskuvat, et tulin ettekavatsetult vanglasse..." naeratas lõpuks Maamets, kes huviga jälgis pika valvuri nobedat askeldamist.

„Kust mina tean," vaatas valvur käesolevalt kingalt üles. Üks silm vilkus rohekalt, teisele oli kasvanud paks hall kaeklomp. „On käsk otsida ja otsin. Võite riide panna."

Valvur kohmis Maametsa taskust toolile kokkukraamitud asjad oma kamalusse nagu suurde ribilisse korvi ja viis lauale.

„Kelle omad?" küsis kuppudega mees.

„Minu."

„Juhm! Millal ma teid tundnud olen? Nimi, küsin ma."

„Maamets, Ilmar, Mardi poeg!"

„Ärge karjuge. Või veel ägestuma... Elage meil päeva paar, kuulame siis, kas veel kraaksute... Taskuräti võite kaasa võtta, kõik muu jääb hoiule."

„Kas ei saaks pliiatsi ja paberi kaasa..."

„Et oma punast propagandat levitada? Tere hommikut!... Siin on asjade nimekiri, kirjutage alla."

„Kas mulle tõendit või kviitungit äravõe... äraantud asjade kohta ei jäägi?" küsis Maamets, kui kupukandja nihutas järgmise vahialuse asjad lähemale.

Ülem vaatas altkulmu. Ta silmad olid pilukil, vasak suunurk tõmbus pilkavalt üles.

„Mis te veel ei sooviks? Võib-olla elukindlustuse poliisi? Ha-ha-haa. Meil on aus asutus, kõik asjad on kindlas kohas nagu panga seefis. Astuge kõrvale! Järgmine."

Kui Maamets rivvi tagasiminekuks pöördus, peatas teda teraselt uuriv silmapaar. Nende omanik seisis ukse kõrval, ruumi tungiva seinasopi vari langes temale, kuid Maamets teadis, et tunneb neid silmatorkavalt heledate valgetega silmi.

Ainult kus?

Mees astus aknast langevasse tuhmi valgusesse. Renee Loik! Kuidas sattus tema siia? Õige, räägiti ju midagi tema kiirest karjäärist okupatsioonivõimude juures. Maamets kõhkles... kas rutata Loigu juurde või vaadata mööda nagu võõrast?

Üle Loigu suunurkade virvendas vaevalt märgatav naerukirmetis. Nüüd ta pilgutas vasakut silma — juba koolipoisipõlvest nii tuttav liigutus. Hõljuval kõnnakul, taldu nagu hellitades põrandale asetades, põikles ta osavalt valvurite ja vangide vahelt läbi laua taga istuva ja järjest sagedamini suure roheliseruudulise rätiga üle niiskuva kukla hõõruva mehe juurde ja sosistas temale midagi kõrva, viibates peaga Maametsa poole. Ülemus tõstis ainult korraks kulmud, vaadates umbes suunas, kuhu näitas Loik ja heitis nõusolevalt käega.

„Tere, Ilmar!" ruttas nüüd Loik Maametsa juurde, tõmmates teda kättpidi kõrvale. „Kuidas see nii juhtus?"

„Ei tea," katsus Maamets naeratada. „Pandi rõngas ninna, nagu siin majas öeldakse."

„Milline rumal arusaamatus! Sinusugune vaikne poiss... Või hakkasid äkki ässitajaks ja kõnemeheks?"

„Olin nii ülepeakaela töös, et polnud aega koosolekuile minnagi, ammu siis veel sõna võtta."

„Sellepärast minagi... Aga eks ütle juba igivana tarksõnagi, et kus metsa raiutakse, seal langevad ka laastud. On muidugi tarvis puhastada, selleks tuleb kontrollida, ja siis juhtubki mõnikord, et rataste vahele jääb ka süütuid... Ei-ei, ainult hõlmapidi, loomulikult selgub peagi eksitus ja kõik on jälle korras. Ja mis salata — on jupogi töötajate hulgas palju rohelisi, rabistavad umbes nagu varas õunaaias. Küllap oled sinagi mõne sellise üliagara ohver. Aga ära muretse, küll vaatan järele, kes ja kuidas. Oleme ju vanad sõbrad, kamraadid nii-öelda, mina sind ei unusta. Mul on siin mõningaid sidemeid, küll annab üht-teist korraldada."

„Oleksin..."

„Ei-ei, pole tänu väärt. Kas sina lasid tänada, kui mu sealt neetud Uhaka jää-august kaelustpidi nagu kassipoja välja tirisid? Ja meie lapsepõlve-sõprus maksab ka ometi midagi! Teen heameelega, mis minu võimuses. See võib muidugi nõuda mõningaid päevi, saad aru, suur maja, rahvast palju hunnikus koos... Naine sul ikka linnas?"

„Linnas..."

„Tahad, ma viin tervitusi? Rahustan teda... Elasid ju seal Luise tänava kandis? Ja-jah, mäletan, mäletan. Nüüd ma pean minema, vahialustega rääkimine väljaspool ametiruume on isegi meil, julgeolekupolitsei assistentidel, keelatud. Pea püsti, vanapoiss, ja looda minule. Nägemiseni!"

Renee käsi oli kitsas, soe ja pehme. Tal oli seljas pikk hästiistuv avar pintsak, lõua all ümmargusetäpiline kiisulips. Ta kandis ristlipsu juba koolipoisipäevil, uhkeldas sellega kui ainuke kogu klassis. Renee juuksed olid nii-

sama tumedad ja niisama tihedad nagu siis, ainult kõrgele piiramise asemel kandis ta nüüd kõrvade äärest kohevil soengut nagu paljud kunstnikud.

Piir nihkus lähemale.

„Kes see kahupea oli?" küsis sosinal, seistes küljega Maametsa poole ja kohmitsedes oma riiete kallal.

„Vana tuttav. Kooliveli. Ta on... siin kusagil ametis..."

„Nuhk?"

„Ee... ei tea täpselt... Lubas mind aidata."

„Sõber?"

Maamets viivitas hetke. Pahandas siis endaga — Renee ei kõhelnud tulla tema kui vahialuse juurde ja tema nüüd häbeneb...

„Jah."

„Kas usud, et läheb läbi? Et aitab?"

„Ta teeb, mis võimalik."

„Ja sansud?"

Maamets kõhkles jälle. See oli esimene kord, kus üks vang tundis, vähemalt kaudselt, huvi tema süükoorma suuruse vastu. Oli oodanud ja ühtlasi kartnud seda silmapilku. Hommikupoolikul kambris ringiratast lonkides, oli mõelnud sellele, kuid otsusele jõudmata. Võiks kaunistada, aga vaevalt on vanglas sangarirolli mängimisel mõtet. Etendada eksikombel lõksusattunut, vaest kannatajat, koguni saksa rahvussotsialismi soosijat? See oleks reetmine! Ja rohkem huupi kui otsustanult vastas ta:

„Olen olnud nii väike rattake, et vaevalt see annaks põhjust minu kinnihoidmiseks."

„Sellest küsitakse nüüd pagana vähe. Aga tutvus loeb rohkem kui kunagi varem. Äkki oli vapski?"

„Tõstis sel ajal Tartus häält. Oli korporant..."

„Selge — su sõber on praegu tehtud mees. Nii et tao rauda, kuni see kuum on... Praegu on ka varblane vabaduses rohkem väärt kui kotkas puuris."

Valvur muutus tähelepanelikuks ja Piir nihkus eemale. Maamets nööpis tigedalt viimased nööbid kinni — varblane puudutas teda ebameeldivalt. Kui neid hakati koondama uuesti ridadesse, jäi Maamets kõige viimasesse ja märkas, et Piir seadis end tema kõrvale.

„Ära pane pahaks," sosistas ta ja naeratas sõbralikult. „Seda varblast. Ma ei mõelnud halvasti, kukkus ainult nii välja. Ja praegu oleks mõnelegi kotkale kasulikum, kui teda peetaks varblaseks."

„Kes seal sosistab?" kõmatas üks noor sirgerühiline valvureist. „Minu järel käies — marss!"

Ja jälle trepist üles, läbi eeskodade, koridoride, kuni peatuti pikas kitsas koridoris, mille välisuksele oli maalitud suurelt: III jaoskond.

Koridor oli taoline teistele, millest Maamets oli juba varem läbi käinud. Paremat kätt, kunagi ammu valgendatud kiviseinas, plekiga ülelöödud ja raudpõõnadega kindlustatud kitsad uksed, igaühel kaks raudriivi. Umbes silmade kõrgusel tume plekk-klapp, mida sai üles lükata nii, et avanes kitsas sissepoole laienev pilu, mille kaudu oli võimalik jälgida kogu kambrit. Vastasseinas asuvad aknad olid suunatud vangla kinnisele kolmnurgakujulisele õuele, kuid sellest hoolimata kattis neid trellide tihe ruudustik.

Jahe ja rõske oli siin. Igal vahekäigu ukse avamisel vihises kõrvus tõmbetuul nagu korstnas.

Vangidele tuli vastu lühike rangjalgadega kolmepaelamehest valvur, suuresirmiline nokatsmüts silmadel. Kärme liigutusega tõmbas ta saatevalvurilt paberilehe.

„Milline parv, need vajutavad ju seinad laiali, kindel... Esimestest kambritest viidi täna öösel rohkem mehi välja, tuubime uue saadetise neisse. Viide kongi — igaühte kuus meest. Esimesed kuus, astuge kõrvale. Nimed! Öelge nimed, ma ütlesin."

Valvur avas ukse ja mehed kadusid, jalgadega uksepakul kolistades ja külgedega uksepiitade vastu põrgates, ruumi. Kustutati maha piluklapil olev number 36 ja kirjutati asemele — 42.

„Tagumisest reast kuus — kolm sammu kõrvale."

Selle rea esimesed olid Maamets ja Piir. Alles nüüd märkas Maamets, et ka hall vanamees oli siin, hoides poisil käest nagu omaenda pojal. Pikk härrasmees, kellelt oli võetud krae ja lips nagu kõigilt teistelt, nii et paistis suur kõrisõlm ja sellele kraenööbi poolt vajutatud punakas plekk, seisis nagu tiivasulgedeta pikakoivaline kurg ja põrnitses tuimalt enda ette. Kuues oli maamees, üks neist, kes tapikambris nii hoolikalt sõid. Temaga tekkis väike segadus.

„Nimi?" põristas valvur, kui kord oli jõudnud temani.

„Mina... ma..." tammus mees jalalt jalale, vehkides millegi üle mures olles käega.

„Eesti keelt mõistad, ah? Nimi sul on, noh?"

„On, kuidas minagi..."

„Juhmard! Siis ütle juba."

„Aga minul jäi..."

Valvuri nägu oli nii kohutav, et maamees hirmunult tagasi põrkas.

„Kas sa, karvalõust, tahad otsemat teed kartsa lennata?!"

„Ei, ei taha..."

„Tohiks siis paluda härra seltsimehe nime?"

„Aleksander Rääk, Lustiverest. Mina läksin Emukveresse, et vahetada oma vana ruuna mära vastu . . ."

„Lõuad, ma ütlen!" müristas valvur ja Rääk vaikis, kuid huuled liikusid edasi, nagu jätkates alustatud juttu. Ta pööras oma sentimeetripikkuse orasega kaetud suure tahumata pea kõrvalseisjate poole ja tõstis abitult avarasse kuube uppuvaid käsi nagu lenduharjutav pardipoeg.

„Meil on ühine leivakott," ütles üks maameestest, kellega olid tapikambris koos söönud. „Kui lubaksite kokku jääda, mahutaksite ühte kongi."

„Laadale tulite või? Nüüd ei jaga ega kamanda enam teie, vaid meie. Taome selle teile peakoludesse, küll näete. Marss kongi!"

Avanes kamber nr. 25. uks. Nähtavasti oodati sees juba täiendust, sest mehi oli kogunenud kobarasse ukse lähedale ja uudishimutsevaid päid sirutus vaatama koridori.

Uks prantsatas kinni.

Mis Maamets esimesena tajus, oli: siin ei ole nii umbne kui tapikambris.

See oli poole väiksem kui tapikamber: sein tõusis kaarekujuliselt põrandalt kuni kõige kõrgema punktini, laskudes siis püstloodis alla. Ukse vastas oli lai, peaaegu neljanurkne aken, mille kahekordsete raamide vahel põimusid üksteisest läbi ja tungisid otsapidi kivimüüri laiad ja paksud raudlatid.

Piki püstseina jooksva raudtoru külge kinnitatud magamisnarid olid praegu lükatud üles vastu seina. Raamide otstel ja seinataotud naeltel rippusid palitud, mütsid, rätikud ja muu vangide isiklik varandus. Naride all pikad pingid, vastasseinas tapikambrist juba tuttav halliksvõõbatud kapp-laud. Inimese õla kõrguseni olid seinad kaetud sinakashalli, kohati mahapudenenud, punktita õhkamis-

märgitaolistest punakaist lutikatapmise vöötidest kirju värviga.

Ühes nurgas maas veeämber, teises parask, — vanglakongid näisid sisustuse rikkuselt olevat üksteisele sarnased.

Ja ometi tundus poole väiksemas ruumis avaram, lahedam, valgemgi kui suures läbilaskekambris. Mehi oli siin suhteliselt pigem rohkemgi...

Maamets ei jõudnudki saladuse jälile, sest tema ümber, peaaegu temale langes vangide parv, nagu laskuvad sügisel kuldnokad viljanabrale. Uustulnukad rebiti üksteisest, igaühele langes küsimusi nagu rahet:

„Mis rindel uut?"

„Kas on midagi kuulda omavalitsusest?"

„Kuidas on Leningradiga?"

„Millest puhuvad ajalehed?"

„Kui palju leiba antakse päevas?"

„Ehk oled kuulnud, kas Krull töötab juba?"

„Kas vabu mehi on veel üldse linnas näha?"

Maamets katsus vastata ühele ja teisele, kaotas peagi järje ja vaikis, vaadates uudishimulikult ühelt vangilt teisele.

„Mis te surute nagu kihulaseparv, nokite kas või silmad peast," tõrjus rüselejaid kõrgete põsenukkidega kahvatujumeline, pruunikas pintsakus mees. „Laske inimestel hinge tõmmata, tehke ruumi istumiseks..."

„Kas ajalehti sisse ei anta?" küsis Maamets.

„Või veel!" turtsus rässakas mees, murdes endale rusikatega teed. „Klosetipaberitki ei raatsita anda, vaat sulle kõrge kultuur!"

„Aga vanasti olla antud..."

„Anti, muidugi anti. Citronile ehitati ekstrasaun ja kui

Mäe siin sommerdas, veeti hotellist parimad suupisted järele ja igal hommikul olid kohvi juurde värskete saiade kõrval ka värsked ajalehed."

Kõrgete põsenukkidega noormees kibrutas kulme ja müksas ettetrügijat:

„Mis sa keerutad, justkui oleks ise juures olnud!"

„Sellest sädistasid varblasedki..."

„Sädistasid, kuni kull nad ära neelas..." Ja Maametsale: „Ärge tehke temast väljagi, ta on harjunud traktoriga põllul tuiskama, ei saa nüüd siingi pidama. Teeme teie mantlile ruumi..."

Maametsa kerge suvipalitu riputati üleslükatud nari vabamale raamiotsale. Istuti seina veerde lükatud pingile ja Maamets katsus vastata talle puistatud küsimustele. Märkas peagi, kui pealiskaudselt oli jälginud sündmusi, kui lünklikud olid ta vastused, kuigi oli enda arvates süvenenud innukalt ainsasse ilmuvasse ajalehte — saksa- ja eestikeelsesse „Linna Teatajasse", kuulatanud tähelepanelikult töökaaslaste kõnekatkeid ja pinninud põhjani linnaskäiva naise tähelepanekuid, mis enamasti olid pärit väga erinevaist allikaist ja kandsid niisama lapitud ning kirevat iseloomu.

Ta ei mõistnud elevust, millega reageeriti ta vastuseile.

„2000 grammi leiba nädalas!" kordas traktorikangelane — Herbert Kajando. „See teeb vähem kui 300 grammi päevas. Poisid, okupatsioonivõimud ei tee suurt vahet meie ja vabade päriselanike vahel!"

„Kuidas on nii — üldiselt?" upitas ümarapõseline, raskelt määratava vanusega mees üle eesseisjate peade. „Elu ja liikumine...?"

„Liikumine on linnas kella üheksast õhtul kuni kella kuueni hommikul keelatud."

„Igaühel?"

„Ei. Korraldusel oli punkt juures, et ainult tsiviilelanikel."

„Nii et seisusevahed?"

„Kuidas siis!" hüüdis eemalt Piir. „Sakslastele on oma kohvikud, oma toidukaardid, oma seadused. Nad on järjekindlad: saksa keel tunnistati ametikeeleks..."

„Seda just veel polnud..." tõrjus Maamets.

„Miks ei olnud! Kas lugesid teadaannet, et palvekirjad esitatagu saksa keeles? Ja räägitakse, et Hitler ise olla määranud, et riigikeeleks olgu saksa keel."

„Nii see täpselt ei olnud," korrigeeris Maamets. „Milleks tõsiasju väänata? Määruse andis riigikomissar Lohse..."

„Millise? Jutusta, mis sa puikled!" käis Kajando peale. „Räägi, nagu oli."

„Selles olla öeldud — oma silmaga must valgel ma näinud pole — et Ida maa-ala riigikomissariaadi ametikeeleks on saksa keel, kuna igas piirkonnas on kohalik maakeel lubatud."

„Tohoh!"

„Mis asi see ida-ala on? Mis kuradi maakeel? Kas parunid on siis jälle tagasi?"

Laia lõuaga maamees oli jäetud üsna tagaplaanile, nähtavasti ei usutud temast suuremat uudisepuhujat. Nüüd leidis ta paraja silmapilgu enda tähtsuse näitamiseks ja põristas nagu raudrulliga kiviteel.

„Miks ei ole. Meie parun Wrangel oli juba teisel päeval platsis..."

„So-oh?"

„Oma silmaga nägid või?"

„Kus ma siis omaga!" kõhistas vana. „Ei ma oleks siis

enam siin. Käis teine kolme saksa soldatiga külapidi, nimekiri näpus, ja nokkis mehi. Paar tõmmati samas siruli . . ."

„Aga kuidas on maaga, põlluga?" tõmbas Kajando jutulõnga tagasi. „Kas traktorijaamadest on ka midagi kuulda . . .?"

Maamets tundus endale peagi tühjaks surutud sidrunina. Aeg-ajalt puhkevais sõnadelahinguis, üksteisele heidetud nöökavais või toetavais lauseis tundis ta sisemist pinget, teravat, kuigi võib-olla varjatud võitlust. Ta ei mõistnud seda hästi, kuid see manitses teda ettevaatusele. Mida küsimus edasi, seda asjalikuma ja erapooletuma ilme andis ta oma vastuseile. Reneega kohtumisest möödunud väheste minutite jooksul tärkas vahepeal kustumakippuv kiire vabanemislootus uuesti. Esimesed tutvused vangla korraga ei muutnud seda asutust sümpaatsemaks ja oleks pigilinnulik end nüüd ise sisse mässida.

Uudishimulike ring hõrenes. Polnud ka palju, mida uued kaasa tõid. Kauaks nad keegi olidki elust eraldatud, ja värsket täiendust tuli iga päev juurde. Siirduti endise tegevuse, õigemini tegevusetuse juurde.

„Minu nimi on Karl Kirsipuu," ütles kõrgete põsenukkidega mees, kui olid jäänud peaaegu kahekesi istuma. „Olen kambri vanimaid elanikke, täna kell kuus saab seitseteist päeva täis. Iial varem ei ole mulle õnnejumalanna nii lahkesti naeratanud . . ."

Alles öösel mõistis Maamets, milline sünge tõde peitus Kirsipuu lauses, kui ta nukralt naeratades rääkis oma elu suurimast õnnest ja mõtles sellega seitseteistkümmet päeva, milledele tuli veel liita kolm päeva omakaitse-kongi linnas. Sama Kirsipuu kutsus Maametsa endale voodikaaslaseks, just enne täienduse saabumist oli ta senine naaber

viidud ülekuulamisele ja selle järele teise kambri. Ta näis kogukana ja Maamets seisis üsna nõutult peale kella ühekssast rahuvilet allalastud nari ees. Aga kui ta keris enda Kirsipuu kõrvale raudtorudele tõmmatud karmile presendile, selgus, et Kirsipuu riided olid tühjad, et neile jätkus kahekesi küllalt ruumi ühel kitsal naril.

„Priske pole ma õieti kunagi olnud," rääkis Kirsipuu nagu kaaslase mõtteid lugedes. „Aga kakskümmend päeva saksa ordnungit imesid sellegi lihanatukese, mis mul kontidel oli. Ei tea, mis materjalist mina küll ehitatud olen, aga vajusin kokku nagu õllevaht."

Külm oli, sest tuul lõõtsus mere poolt ja tungis vihistades sisse purunenud aknaruutudest. Naridest olid kasutamiskõlblikud ainult kuus, enamus inimestest magas põrandal, pugedes üksteisele hästi lähedale, surudes keha vastu keha, nii et teist külgegi saadi keerata ainult koos ja korraga.

Vähe oli neid, kes kohe suikusid. Ei olnud tuju rääkimisekski, lauseid vahetati loiult, ükskõikselt. Ainult sepp Piir seletas midagi kätega vehkides, istudes ühe nari veerel, millel lamas sama ümarate põskedega mees, kes oli hüüdnud küsimusi üle teiste. Maamets kibrutas otsmikku, aga mitte ei meenunud midagi iseloomulikku mehe näost peale ta põskede ja rõõmsate silmade. Ah jaa — Järvis öeldi olevat ta nimi. Näisid Piiriga ruttu sõbrunevat, kuigi Järvises ei olnud midagi töölislikku.

Mitmekümne inimese vaikimine mõjus Maametsasse rusuvalt. Keha ei olnud harjunud vetruva presentalusega, vajus kägarasse. Nagu mingi nähtamatu pinge oleks rõhunud kogu hämarat ruumi. Üksikud kõnekatsedki, kui kaugeist ja kõrvalisist asjust need ka rääkisid, olid rahutusest läbi imbunud.

„Te ei maga?" ütles, nähes Kirsipuu pärani avatud silmi.

„Ei... Laman ja mõtted uitavad hoopis kaugel. Peale sõda hakkan jälle töötama ametiühingus. Meil oli juba Võsul kena puhkekodu ja pioneerilaager. Aga see oli alles algus... Uued majad ehitame nagu paleed. Päikest peab neis palju olema ning vanade männijässide vaigurikast õhku. Nad said nii vähe puhata, meie vanad töölised, nad on palju palju rohkem ära teeninud... Ega praegu pole ametiühinguid?"

„Ajalehtedes avaldati teadaanded, et kõigil ametiühingu tegelasil tuleb end registreerida. Moodustatakse mingid kutseühingud..."

„So-soo," keeras Kirsipuu end rahutult küljele. „Kas mõni ... meie omadest on asjameheks?"

„Ei ole kuulnud. Mind huvitas ametiühingute saatus, töötasin neis omal ajal... Keegi Förster, hästi keerulise ametinimetusega nagu sakslastel ikka — Kriegsverwaltungsrat ajab saksa sõjaväe Wirtschaftskommando korraldusel ametiühingu asju."

Kirsipuu heitis end tagasi selili.

„Neetud!" ümises. „Igal sammul hitlerlane... Aga pole viga, pärast sõda on õhk neist puhas, on jälle meie oma ametiühingud. Kui ainult puhkekodud terveks jääksid, uute ehitamine ei ole kerge... ega hitlerlased halasta ei majadele ega vabrikutele..."

Unistas kaua oma pioneerilaagreist, lasteaedadest, invaliidide kodudest ja sanatooriumest. Maamets oleks tahtnud küsida midagi temast endast, aga ei julgenud teda eksitada. Milline karakter, imestas ta, kui saaksin tema moodi — unustada kõik isiklik, unustada mure homse päeva eest, unustada rusuv ümbrus ja näha tulevikku, rõõmsat ja õnnelikku.

Jutukõmin kustus pikkamööda. Alumise korra elanikud pöörlesid nagu hõõguks põrand nende all ja müksasid iga kord põlvede, peaga ja turjaga puldanit; Rääk norskas, karvane lõug püsti ja suu ammuli; keegi oigas läbi une ja hakkas siis kisama: ei-ei, jäta mind!; koridoris kõmpsusid valvuri sammud ja kõlksatas aeg-ajalt ülestõstetud luurepilu klapp.

„Uni ei tule," sirutas end puldanil pikk ümmarguse peaga mees, kelle nimeks Maamets oli päeval kuulnud olevat Hans Liiveri. „Ah, kui oleks praegu suvi, siinsamas lähedal suliseks tasakesi jõgi, külje all kahiseksid heinad ja hõõguva tuleaseme äärde tõstetud potist tõuseks köömne-, tilli- ja värske vähilõhn..."

„Kuradi Nipernaadi, hakkab jälle," tõukas Maametsa all magav mees, nagu lamaks jutustaja tema kohal.

„Oli kord selline juhus," jätkas Liiver oma kassipead kätele toetades, „et pool ööd lobistame jões nagu mudakured, aga kotid kaelas kõlguvad tühjalt. Ainult paar tollist vähijuppi sipleb sees, häbi lihtsalt mõeldagi. Kõige värskem konnasööt, hea karbiidituli, aga roni või ise natale. Süda sai täis, käärisin käised üles, et vaatame õige, kas vähjavuntsid jäävad pihku või ei. Nii nagu käe urkasse pistsin, naksas justkui tangidega. Ei edasi ega tagasi, nuta või naera. Kõvasti ei julge tõmmata kah, rebestab äkki käe otsast. Hüüan mehi, et tulge appi... Nemad ajavad kämblad mätta alla, kobavad — vähk, mis vähk. Aga nii suur, et sõrmed ei ulata ümber laka kinni. „Ta õgib mul käe otsast, küüarnukini juba teisel kõris," ägan. Müttasid siis kahelt poolt, võtsid, kust said ja kolmekesi koos sikutasime onukese välja. Üks mees pidi minema külasse uut pada tooma, sest vanamees ei mahtunud meie potti."

„Küll luiskab, siiamaani tolmab," naerdi.

„Ah ei usu? Ei usu või?" ägestus Nipernaadi. „Vasaku käe väikese sõrme pistis pintsli, näete, ainult sentimeetripikkuse jupi jättis järele."

Üks ja teine pea tõusis, et vaadata Nipernaadi lipuvardana ülestõstetud pikka ja peenikest käsivart, kuid enne kui keegi jõudis kinnitada või eitada Liiveri juttu sõrmejupist, sosistas ukselähedane poiss, kellel olid naljakad kahele poole hoiduvad kõrvad nagu nahkhiirel ja tähnid nagu tedremunal:

„Tsst, tuldi koridori! Kolm-neli meest."

Igaüks tardus hoiakusse, milles parajasti juhtus olema. Koridoris kõmisesid mehehääled.

„Mis võiks olla kell?" venitas vanataat.

„Kaksteist või pool üks," vastas Nipernaadi. „Mul on kella jaoks kuues meel..."

„Tasa, juba mindi kahekümneneljanda ukse juurde."

Tuttav võtmeragin ja ööseks ettelükatud riivide raksatused. Vali, peenike hääl haugatas nimesid.

„Üks, kaks, kolm, neli..." luges suurekõrvaline ukse juures. „Neli... eile läks neilt ainult kaks..."

„Mis ta seal pomiseb?" tõstis habemik käe kõrva juurde. Surus istulitõusnud poisi tagasi põrandale, pahandas: „Ei näe ka öösel magada, hullem kui elavhõbe. Noorele inimesele on hea uni sama mis kümme kõhutäit..." Ja uuesti: „Mida ta seal kuuleb, et kõik nii kihevil-kahevil..."

Poiss seletas. Vanaätt aimas nähtavasti halba, kohmitses end põlvili ja üsna tasa küsis:

„Ega nad... ega neid nelja... kurja peale..."

„Oh ei!" peaaegu karjatas mees Maametsa alt. „Kui suu mulda täis, ei tee inimene enam sääselegi haiget."

„Jessake, püha jesse talleke, kuidas siis nõnda..."

Aga juba lendasid riivid kahekümne viienda kongi ukselt ja peaaegu suurekõrvalisele poisile komistades hüppas ruumi tumepruunis nahkkuues ja läikivais säärikuis mees. Ta hääl kõlas heledana nagu jänest tagaajava koera kilkamine, kui hüüdis:

„Knuut, Robert? Kas on siin?"

„On küll," vastas Maametsaga torisenud hääl nari alt.

„Kus? Ma ei näe?"

„Lase ma ronin nari alt välja, küll siis näed."

Otse Maametsa näo kohale ilmus vähkremisest pulstunud juustega ja tõmmuka näonahaga tugev pea. Ta silmad olid heledad, peaaegu rukkililLsinised, nagu neid vaid harva näeb meestel. Õlad peaaegu süllased, keha nagu Suur-Tõllil, küllap vist paar sentimeetrit üle kahe meetri. Suure pingutusega rebis ta end kitsast narialusest välja.

„Rutem, ärge venige nagu tigu! Poobus, Aleksander?"

Keegi ei vastanud.

„Aleksander Poobus? Kes on Poobus?"

Nõutult vaadati ühelt teisele.

„Meil sellist küll pole kuulda olnud," kohmas lõpuks Kirsipuu.

„Kuidas ei ole? See on ju kamber number kakskümmend viis?"

Koridorivalvur ruttas kinnitama, et on.

„Siis peab siin olema ka Poobus. Ärge veiderdage, ei ole mõtet teda varjata. Tunneme juba teie trikke, tunneme. Noh, kes on Poobus?"

Viimased sõnad ta karjus peaaegu kogu jõust, nagu kogudes sel teel kaalu juurde oma imepeenikesele häälele.

Hall vanamees, kes kohmis poisi ja enda alla laotatud palitut, tõstis käe kõrva juurde:

„Kuidas see oli, mitte ei kuuld hästi?"

„Aleksander Poobus!" hüüdis frentšis mees ja sama kordasid lähemallamajad.

„No vaat, see mees olen ju mina. Vanainimese kõrvad on sandi kuulmisega, eriti veel seandse peenikese pilli jaoks. Ja tuttavad on mind ikka eluaeg Toobi Sassiks hüüd, old nagu enam meeleski..."

„Ah kavalpead mängima! Kohmige aga asjad kokku ja tulge välja."

„Ah et välja... Õite koju või? Eks ma öeld kohe, et mis te minust, mullast, enam tirite. Ma kohe, kohe..."

Ta pöördus ja nägi poissi, kes istus palitul ja katsus talle julgustavalt naeratada. Vanamehe käed peatusid, ta ajas end kohmakalt, luuvaludest söödud ristluudes naksudes püsti.

„Kas ei saaks, härrad, niiviisi, et poiss tuleks kaasa?"

Frentšimees närvitses viidetud aja pärast, vaatas iga hetk kella ja näris kitsaid, vaevaltmärgatavaid huuli.

„Jätke oma rumal loba...!"

„Ta on mulle nagu oma laps... Mul oli pojapoeg, aga see tapeti ära... Tema siin selline tragidake, aga alles üsna lapseohtu, mis tast üksi saab..."

„Kas peame sind väevõimuga välja tirima?"

Nüüd oli ka poiss tõusnud. Tal oli piinlik vanamehe pärast, aga veel rohkem oli tal temast kahju. Võttis vanakese käe oma noortesse, veel pehmetesse peodesse ja sosistas:

„Mine pealegi... küll ma tulen toime... ka nendega..."

Kutset ootamata astus kongi suur valvur, keda Maamets oli näinud esimesel ööl uurimisjaoskonnas, ja kergelt varrukat üles lükates küsis frentšimehelt:

„Kas löön tuule alla, ah?"

Aga juba olid vanakesel asjad koos ja poiss laotas talle jopetaolise palitu õlgadele.

„Ei, ei," lükkas Poobus palitu tagasi. „See las jääb sulle, oled ju ainult pluuse peal ja kes teab, millal siin kord kütma hakatakse... No ela siis hästi... kui välja tuled, ära mind, vanameest, unusta üles otsimast... Mul ju rohkem lapsi enam pole."

Poiss tõmbas ninaga ja viskus põrandale, peites pea vana Toobi Sassi kulunud, vateeritud, sooja palitusse.

Jõmm seisis vanakese kõrval, vähemalt kolm korda suurem ja raskem.

„Kohe, kohe," naeratas Poobus talle. „Kui poleks poissi, siis jookseksin tulistjalu nagu noor sälg... Elage siis hästi, head inimesed, jumalaga..."

Kummardas kõigile ja läks, müts peos, kohevil helevalged hõredad juuksed nagu valgusekroon ümber pea, Suur-Tõlli juurde, kes teda oodates seisis kogu aeg Maametsa ja Kirsipuu jalutsi kohal.

„Hüvasti, seltsimehed!" kõmistas Suur-Tõll ja heitis kämblaga ruumi poole, mis pidi vist küll tähendama jumalagajätuviibet.

Nii nad läksid, hiiglane, kes rusikahoobiga oleks võinud purustada kilava häälega väljahüüdja, ja vanamehetuust, kuiv ja krõbe, nii et näis, nagu võiks esimene tugevam tuulehoog puistata ta laiali nagu kuivanud heinapeotäie.

Avati kõrvalkongi uks, hüüti välja üks mees; mindi järgmise juurde ja nii edasi kuni viimase kambrini ja koridoris oli rivis umbkaudu kakskümmend vangi.

Kirsipuu lamas selili, põlved konksus, käed kukla all, silmad avatud, liikumatud. Maamets puudutas teda üsna arglikult küünarnukist.

„Milleks neid...? Pole ometi võimalik, et...?"

Kirsipuu ei liigahtanud. Hallid pruunikate täppidega silmaterad ei võpatanudki, kui aeglaselt, trotsivalt, vaikivas kongis imeselgesti kostval häälel ütles:

„Nad laaditakse autole, sõidutatakse linnast välja kas Liivale või Metsakalmistule ja lastakse maha."

„Ei — enne seda kaevavad nad endile ise augu valmis," täiendas Kajando ja raksatas rusikaga pingile. „Oleme ikka hädavaresed küll, nagu lambad peadpidi koos! Teeks mürtsu, sureks vähemalt mehekombel..."

„Heida pikali!" ütles Järvis vaikselt.

Koridoris tümisesid sammud, lajatas vahekäigu uks, valvur lohistas end oma toolile ja siis vihises ainult tusane, ööselgi rahuleidmata tuul ja kohises meri.

„Ma arvan mõistvat, mille eest sureb Suur-Tõll," ütles Maamets. „Aga mille eest tapetakse too vanamees..."

See kõlas kui küsimus.

Vastuseks oli tihe, sügav, haudsünge vaikus.

3. Vangi naine.

Septembri lõpupoole kutsuti Ester Maamets administratiivosakonna juhataja juurde.

Ta oli tööl kolmandat nädalat. Oli läinud ajalehes ilmunud okupatsioonivõimude korralduste peale, et igaüks ilmugu oma endisesse töökohta tagasi. Nagu kõigist teadaandeist ja käskkirjadest, nii sellestki tagasihoidlikult üleskutseks nimetatust hõõgus jäist ähvardust: kui ei täida, võetakse tarvitusele „karmid abinõud".

Abinõude iseloomus ei jäetud võimalust kaksipidi mõtlemiseks: Saksa võimude kahjustajad ja halvustajad lastakse maha; sideliinide teadlikult või kogemata rikkujad lastakse maha; kaevude ja teiste joogikohtade kahjustajad lastakse maha; põgenenud sõjaväelaste ja kommunistide abistajad lastakse maha. See oli selge keel. Oli juba kaheksateistkümnendast aastast tuttav keel. Ei andnud võimalust kaksipidi mõtlemiseks ka öised automaadivalangud Metsakalmistu rajoonis, iga päev rohkem ja rohkem vangla kivimüüride ette kogunevate nutetud silmadega naiste parved. Maametsa korter puistati segamini, Esterile öeldi, et ta mees on keskvanglas ja nüüd käis päeva tagant Kalda tänaval Estergi, vaatas järsult tõusvaid halle karme müüre ja ei saanud järgmisel ööl und silmi. Oli palju hirmu- ja õudusejutte, aga mis neist oli tõde, mis liialdus, kellelt seda küsida? Linna ilmus nagu seeni saksa asutusi, küll komandosid ja abteilungeid, küll komandantuure ja diens-

tisid, küll staffeleisid ja amte, küll verwaltungeid ja verbande, aga mis oli neis otsimist Esteril?

Pärast Ilmari areteerimist puudus Ester ainult kaks päeva. Kuivatas silmist pisarad, heitis peakese kuklasse ja läks ülejärgmisel hommikul Ostland Öl-Vertrieb g. m. b. H. Tallinna osakonda. Keegi ei märganud tumedaid viire noore naise silmade all, keegi ei osanud sügavalt laua kohale kummardunud naise õlgade värelemises näha kurkusurutud pisaraid. Ester harjus lesepõlvega. Tal tuli administratiivosakonna juhataja juures käia peaaegu iga päev, ja sellepärast koputas ta nädalapäevad hiljem, kui teda jälle kutsuti, rahuliku südamega ülemuse uksele.

Peet Viluvee oli lühike mees. Ta istus oma pikkuse järele valmistatud toolil, et ulatuda üle lauaserva. Laud ei olnud samuti tavaline: eesmisse serva oli uuristatud ümmargune lohk, millesse Viluvee nihkus nagu kork pudelisse. Oma paksuse ja lühiduse kohta olid ta käed aga haruldaselt liikuvad — ta siblis enda ümber laual, mille keskel ta näis istuvat nagu potikuningas mängukaardil, justkui oleks tal kaks paari käsi.

Viluvee vaatas, pead ühele õlale kallutades, voltikasvanud silmadest mõtlikult Ester Maametsale. Ta vaikis, nagu oleks unustanud, milleks kutsus masinakirjutaja, kes ühtlasi täitis mitmeid sekretäri ülesandeid.

„Teie kutsusite mind?" tuletas Ester lõpuks meelde.

„Jah, kutsusin," ütles Viluvee, kusjuures ta huuled näisid tegevat rohkem liigutusi, kui nende kahe sõna ütlemiseks tarvis oli. Ta armastas rääkida kuulipildujana, masinakirjutajad kartsid osakonnajuhataja dikteerimist, sest Viluvee silmis ei leidnud heakskiitu keegi, kes ei jõudnud tema puristamisele järele. Aga nüüd algas ta üsna kobamisi: „Proua Maamets... kutsusin teid seekord..." ta poo-

leldi kogeles, hüppas aga siis seosetult teisele teemale ja peaaegu paiskas ühe sõnana oma paksude väljapoole keerduvate huulte vahelt:

„Kus on teie mees, Ilmar Maamets?"

Kui oleks praegu Esterile öeldud, et tõuse ja mine, sellest oleneb su elu, ta ei oleks jaksanud end toolilt üles ajada ega astuda — kogu jõud jooksis nagu jalgu mööda põrandasse.

Viluvee ootas hetke. Ta nägi naise nõutust, laskus kogu kehaga lauale, puuris oma kitsaste silmadega naist ja kordas:

„Jah, kus on teie mees, proua Maamets?"

Jõud oli kadunud, aga mõte liikus seda vilkamalt. Öelda nagu kõigile teistele, et haige? Sõitis maale? Et Ilmar pidi haige olema, oli ka Viluvee juba mitmel korral kuulnud, kuid alati oli ta Ilmarit pärinud muuseas, möödaminnes, nagu täites viisakusnõudeid. Tänane küsimine oli hoopis erinev, Viluvee kindlasti teadis...

„Mu mees on vanglas."

Ester ütles seda tasa, aga ometi selgesti. Miks peakski ta varjama?

Viluvee näis lugevat ta mõtteid, ta arendas neid omalt poolt:

„No vaadake, hoopis selgem jutt. See pole ju mingi häbiasi kui vaadata seda praeguse aja vaatevinklist. Ega ta tapnud või hobust varastanud. Aga teie salgate, räägite, et palavikus pikali. Ei puudunud palju, et oleksime hakanud pärjaraha korjama."

Naeris hääletult, avades ainult oma paksud huuled ja laiad, ühtesulanud hambaplaadid.

„Vabandage, et ma naljatasin... ebasündsal momendil. Aga miks te ei tulnud kohe minu kui oma ülemuse juurde?

Ma ei ole ju paha inimene, olen ametnikele olnud alati nagu isa, teate ju väga hästi... Nüüd tuli see mulle nagu välk sulaselgest taevast, poe häbi pärast kas või nahast välja — ei tea omaenda ametnike asju."

„See ei puutu töösse... Ma ei ole viimastel päevadel töötanud halvemini kui varem..."

„Aga kas mina rääkisin tööst? Ei-ei, mitte poolt sõnagi. Ma ei ütle ise ja ei luba kellelgi teisel öelda halba silpigi teie kohta. Olete parim töötaja, teised kõik on käpardid. Päh, ei oska dikteerimise järele kirjutadagi. Toksijad!"

„Tänan... tunnustuse eest."

„Oo palun, palun! Mina ei ole kunagi keelanud tunnustust headele ametnikele, teate ju küll. Mitte töös ei seisa asi, sellega on kõik korras. Küsimus on poliitiline. Po-lii-ti-li-ne," sosistas mees, katsudes end üle laua lähendada Esterile. „Ja sellest vinklist vaadates on lool mõra sees, suur mõra sees..."

„Mina olen ju vaba... veel."

„Seda'nd küll, aga poliitikaasjad on õrnad, hullem kui portselanvigurid. Olete vahistatud mehe, seega ametlikult kommunisti naine..."

„Pole veel olnud mingit kohut. Võib-olla on eksitus, arusaamatus."

„Kohut... hm... kuipalju nüüd, see tähendab sõja ajal üldse saab juttu olla kohtust... Aga olevat juhtunud sedagi, et areteeritu on lahti lastud, olen kuulnud räägitavat..."

„Näete nüüd, härra juhataja..."

„Aga siiski pean ma teid vallandama. Päevapealt."

Kõneluse käänak oli nii ootamatu, et Ester jäi üsna juhmi näoga vaatama mehele. Viluvee näis mõistvat oma jutu loogikata hüpet ja ruttas seletama.

„Mina olen sunnitud teid vallandama, palun mind õieti

mõista. Praegu olete kommunisti naine — jääte selleks seni, kuni Ilmar Maamets ei ole vabastatud. Kui hoiaksin teid tööl, võidaks sellele vaadata kui kommunistide soosimisele. Mulle tehti juba ülemuse poolt märkus . . ."

„Sakslased . . .?"

„Miks te seda sõna nõnda imelikult toonitate? Sakslased on praegu peremehed, ka selle asutuse direktor ja direktori asetäitja on sakslased. Mina olen reaalpoliitik, ma ei hakka peaga vastu müüri jooksma . . ."

„Hea küll," ütles Ester väsinult. „Mis need . . . meie ülemused käskisid minuga teha?"

„Nad on väga delikaatsed. Viitasid ainult sellele, et minu osakonnas töötab Ester Maamets, kelle mees kui punane tegelane istub trellide taga . . ."

„Imelik, et leidub keegi, kellel on praegu aega tegelda minusuguse naisenarmaga . . . ?"

„Silmas peetakse, silmas. Ja ega teie olnud ainuke . . . Aga teie ärge kandke minule viha, vaadake kõigele kord ka minu vaatevinklist . . . mina olen täiesti lojaalne inimene . . . Olen mees, kes ei sega end poliitikasse ja kommunist ei ole ma kunagi olnud ega ole. Tõsi, olin nõukogude ajal samal kohal, istusin sama laua taga, aga ei tohi unustada, et ma ei käinud kunagi miitingul, ei võtnud iialgi ega ühelgi ässituskoosolekul sõna. Minu käed ja süda on puhtad . . . Aga kas arvate, et ei leidu kadedaid, kes on valmis minugi peale keelt peksma? Oh, kindlasti on? Pean olema kahekordselt, ah, mis — kümnekordselt ettevaatlik . . . Igas sõnas, igas teos . . ."

Ester hüppas toolilt, nii et see lendas mitu sammu tagasi.

„Sillutate oma teed . . . teiste inimestega! Sillutate . . . naistega . . ."

„Miks te ägestute? Saage aru, mõistke ka mind. Olete arukas naine, räägin teiega avameelselt. Sakslased on halastamatud ja mina ei ole enam noor mees. Mäletan sakslasi kaheksateistkümnendast aastast, — need olid rohelised, algajad poisikesed hitlerlaste kõrval. Nad hävitavad silmi pilgutamata igaühe, kes kas või vihjamisigi on neile vaenulik. Nende koonduslaagrite võrk on tihe, elutingimused... eh, ma ei kannataks elu neis välja, häviksin... Ärge ainult, jumala pärast, kellelegi hingake, millest siin praegu lobisen... Teie olete noor, oskate hästi töötada, õpite ja kohanete kiiresti, olete kena — tulete toime, ei jää rataste alla."

„Teie katsute mind sinna tõugata!"

„Teete haiget heale inimesele," langetas Viluvee paksud laud silmadele. „Teie ei tee katsetki vaadata probleemile minu vaatenurgast, ei püüagi mõista minu suurt traagikat. Teeksin kõik teie heaks, olen ju alati olnud ametnikele nagu teiseks isaks, aga ma ei saa, ei tohi... See oleks minu lõpp, minu karjääri, minu tuleviku lõpp."

Nüüd purskuvad ta silmist pisarad, mõtles Ester vastikustundega. Milline omakasupüüdlik argpüks võib pugeda mehe pükstesse!

„See oli kogu teie... vaatevinkel?"

„Kui karmilt te seda ütlete..." pomises Viluvee. „Minul ei ole midagi teie vastu, mitte midagi, hoopis vastupidi — austan teid... Ärge olge mulle pahane, lepime ära, jah?"

Sirutas oma lühikese käe, mille sõrmede tõmpust veelgi suurendasid paksud kividega sõrmused. Neid ei kandnud ta nõukogude ajal, küllap hoidis vestitaskus, et näida vaesemana, lihtsamana, mõtles Ester ja kätt vastu võtmata lahkus kabinetist.

Sõnagi lausumata korjas ta poolelijäänud töö kokku ja pani asjaajaja lauale.

„Siin on kõik, mis minu käes oli."

Pikaajalisest osakonnajuhataja ruumis viibimisest rahutuks muutunud ametnikud kiirustasid pärima:

„Mis juhtus? Kuidas nii äkki?"

„Ei juhtunud midagi... erakorralist," vastas Ester. „Kihutati minema — kui kommunisti naine. Jumalaga!"

Ta ei oleks talunud haletsemist, kaastundlike sõnade voolu. Ei läinud koju, vaid kõndis tänavail; hoidis end vastu tuult, et jahutada nägu.

Tänavail lonkis inimesi, nagu ei teaks nad, kuhu minna või mida peale hakata. Elektrijaama juures nokitses peotäis naisi, kandes kive edasi-tagasi. Rotermani varemete sõrestiku vahel käratses hakke ja vihises sisse ja välja halle ja valgeid tuvisid. Ester ei märganud enne, kuhu poole sammub, kui jõudis kohani, kust tänav kiiresti langeb mere poole ja kust paistavad keskvangla kohmakad tummad müürid. Kommunistide naiste jalad nagu nõiaväel pöörduvad Kalda tänava poole, muigas Ester, nähes paarikümne sammu kaugusel naiste summa. Täna ei tahtnud ta olla nende hulgas ja pöördus vasakule, Balti jaama poole.

Tornide väljakul lähenes tihedam tropp inimesi. Ester oli nii mõttesse vajunud, et ei märganud neis midagi ebaharilikku enne, kui neli-viis sammu eeskäiv sinihallis sinelis ja suusamütsis sõdur ärritatult millegagi vehkles ja hüüdis:

„Halt! Weg! Weg!"

Ester astus sammu kõrvale, kruusatatud tee ja halja muru piirile.

„Zurück! Zurück!"

Ester taganes murule.

Esimene mõte, kui ta taipas, kes lähenevad, oli: ehk on Ilmar nende hulgas. Saksa SS-sõdureist ümbritsetud vangid silmitsesid niisama tähelepanelikult iga vastutulijat ja kõrvaleastujat, otsides tuttavaid, kellele julgustavalt viibata — ma elan veel!

Kuidas inimesed kuu ajaga olid muutunud! Paljud neist olid karvadesse kasvanud, riided kortsunud ja korratud; kärisenud kohad olid kohmaka käe ja erinevat värvi ja mitmesuguses jämeduses nööriga kokku kortsitud. Ester otsis raudu vangide käte ja jalgade ümbert, nii aeglaselt ja vaevaliselt lohistasid mehed end edasi. Raudu ei olnud näha, aga läbi õhukeste mantlite, veel rohkem paaril vangil läbi seljasoleva õhukese tööpluusi paistsid õlaluude teravad kühmud.

„Need on ju inimeste varjud!" ohkas keskealine naine Esteri kõrval.

„Ega neid hõlbu peal hoita," arvas pehkinud notiotsa kaenlaskandev töömehe olekuga, aga puhkepäevaselt riides mees.

„See seal, teises reas ju alles päris poisike," ei suutnud Ester vaikida. „Seljas pole muud kui pintsakutükk, kisub külmast siniseid käsi lühikestesse varrukatesse."

„Aga naeratab ise, nagu poleks miskit," kohendas naine juusteletõmmatud baretti.

Otse üle muru veeres lühikeste sammudega pool-joostes mees nagu kera. Ta vehkis musta kõvakübaraga nagu tundes hirmu, et vangid mööduvad enne, kui tema kohale jõuab. Trügis end rätikus naise ja Esteri vahelt läbi ja hingeldas:

„Mis te neist, raiskadest, veate... Tõmmake maha... nagu koerad...!"

Poiss tõstis käe nina juurde, nagu seda nuusates, aga ajas peo varjus ümmarguse mehe poole välja pika ja teravaotsalise roosa keele.

„Vaata kus krants!" lõi mees lühikesed käed nagu abi paludes püsti. „Härra valvur, poisiklutt teises reas, see keskmine, näitas mulle keelt! Tõmba talle, harakale. Mõõda minu kaupluse, mõõda minu maja eest! Siduge kõik traadiga kättpidi kokku ja lükake kaldast alla merre. Las siplevad nagu kassipojad."

Vangide kolonn oli juba kaugel, aga musta kübaraga mees keris nende taga, sibas kätega ja aina õrritas ja sõimas.

Mees Esteri kõrval nihutas pakujupi tugevamini kaenla alla, sülgas korra ja pöördus linna poole. Ester vaatas mõni aeg treppidest allalaskuvale ja üle raudtee suunduvale salgale järele ja lonkis siis linna poole.

Kuulutustahvlid kisendasid teadaannetest, korraldustest ja suurtest punase joonega piiristatud bekanntmachung'eist. Ester peatus ühe ees, rasvased mustad tähed hüplesid silmade ees.

„Sõjavangidele kaastunde väljendajais ja ühendusse astuda soovijais tuleb näha endise kommunistliku korra pooldajaid... Käesoleva korralduse vastu eksijaid interneeritakse..." luges ta.

Interneeritakse... interneeritakse... Ester oli juba Voorimehe tänavas, kui nõksatades seisatas: interneeritakse, see tähendab ju tuikuvaid, näljast ja vintsutamisest nõrkevaid vange. Likvideeritakse, interneeritakse, eksekuteeritakse, mobiliseeritakse — kuidas küll peab oma tegusid häbenema, kui neile otsitakse uusi, katvaid termineid.

Ostis tänavanurgalt lehe, hajameelselt lasi pilgul libi-

seda üle veergude. Kahes keeles, ikka saksa keel enne... Das Oberkommando der Wehrmacht gibt bekannt... Rünnak Leningradile, piiramisrõngas tõmbus kokku. Vormsi langes... Tallinna sõjaväekomandant Raitz von Frentz kehtestas uued töötasud ja kaupade hinnad. Esteri ette kerkis lühike kalifeepüksides mees, kes külastas kord ka Õlvertriebi. Pilutas oma suurtesse kottidesse uppuvaid silmi, hõõrus peopesa vastu pöetud harjasjuukseid ja pingutas kogu jõudu, et manada ovaalsele, ülespoole kitsenevale näole asutuse juhataja seletusi mõistvat ilmet. See kongisninaline fašistlik komandant käsutab ja korraldab Nõukogude Eesti pealinnas nagu mõnes saksa roodus!

Kaks hitlerlikku sõdurit tulid vastu, lühikesed pintsakud vaevalt ulatumas üle püksivärvlite, laiad tinapandlaga rihmad vööl. Variserlik „Gott mit uns" isegi püksirihmal. Üks sõduritest laksatas keelega, kui nad naerdes ja rääkides, sõnu kurku neelates ning punetavaid kõrvalesti hõõrudes, möödusid...

Rühm fašistlikke sõdureid marssis piki tänavat, venitades tuima, monotoonset marsilaulu.

Oleks Ilmar vaba, koliks otsekohe maale, mõtles Ester. Rumalad olime, et üldse nii kauaks linna jäime. Mõlemad oleme pärit külast, tunneme hästi talutööd — ega me nälga oleks jäänud. Või kaevandusse... Kui sõita nüüd? Ei, Ilmar võib iga päev vabaneda, võib-olla saab tema heaks midagi teha...

Pimenduskatted lasti alla ja süüdati küünlad või, kellel oli jäänud tilgake petrooli, kiisusilm-lambid.

Ester ruttas koju, et mitte jääda pimeda kätte. Linn vajus aegamisi nagu sügavasse hauda — ei ainust valguskiirt, ei rõõmsalt naervaid ega muretult vestlevaid inimesi.

Ainult ohvitseride restoranidest ja Müürivahe tänavast Soldatenheimist kostis joobnud tralli ja uhkustavat praalimist. Välikomandant major von Scultetuse käskkirjaga suleti kõik tsiviilelanikkonna lõbustusasutised kell kümme õhtul.

Maametsade korteri ühes toas elas juba teist nädalat täditütar Hildegard, kelle oma korter oli saksa komandantuuri poolt „beschlagnahmt" ja ühele SS-ohvitserile antud. Juba eeskotta kostis Hildegardi toast lärmakat juttu, naeru, võõrast, kurgupõhjas põrisevat jutukõma.

Uks ettekotta lükati lahti.

„Ah sina oled, Ester," naeratas Hildegard, noor tugev naine. Tema tagant upitasid päid võõrad näod, vilksatas sinakashalli mundrit. „Astu minu poole, ära end enneaegu nunnaks tee. Su näolapil pole ju suuremat vigagi, kui pisut värvi lisada, võiksin kas või kadedust tunda..."

„Maga muretult, ma ei kavatse sult hakata kavalere üle lööma."

„Sakslased sinusuguseid kondibukette ei tahagi, neil endil kodus samasuguseid hinge vaakumas küll ja küll. Topivad küll kahe käega speck und eier sisse ja saadavad naistele, aga krunt all nõrk ega nad nii ruttu ei kosu..."

„Sa ei räägi oma külalistest just viisakalt."

„Arvad, et ma neile seda näkku ei ütle? Söödikud... Aga siiski kenad poisid, viisakad ja üleüldse..."

„Ja üleüldse...?"

„Mis sa urgitsed nagu koi! Kauaks seda elugi... Visatakse ühel ilusal ööl pomm kaela ja — schluss!"

„Aga kui pomm vihiseb mööda ja peale sõja lõppu edasi elad?"

Hildegardi vanade assüürlaste vibuna kaarjaks värvitud huul tõusis tüdinenult.

„Sinna läheb aega, ma ei viitsi nii kaugele ette mõelda. Peaasi — mul on praegu lõbus, elan, ganz egal, mis tuleb pärast. Sina aga kopitad ja koitad, kõnnid nagu surmavari ringi. Vaata, et laibalehkki juba küljes."

„Sinusuguseks ei muutu ma aga iialgi!" ägestus Ester. „Ennem juba kõngen nälga, hüppan Ülemistesse, kui soojendan Hitleri soldati aset!"

Hildegard naeris ja ööritas pehmeid puusi.

„Ära kiirusta, kullake!"

Esterile oli see kõik nii vastik, et lipsas oma tubadesse ja keeras ukse lukku.

Veel kaua kostis kõrvalt trampimist, naerulaginat ja ikka ja ikka jälle alustatavat üht ja sama mõttetut vemmalvärssi, laulu, mis lõppes refrääniga: Erika... Erika... Mitmel korral kolistati ta ukse taga, aga Ester ei liigahtanudki.

Järgmistel päevadel ei lahkunud Ester toast. Ta rahunes, koristas ja kraamis ning hakkas sorteerima pesu ning riideid, pannes kõrvale esemeid, mis oleksid hädatarvilikud, kui tuleb maale sõita...

Ühel videvikutunnil istus Ester suures mugavas toolis ja püüdis kujutella, millistes tingimustes veedab oma aega Ilmar, kui ta mõttelõnga lõikas pooleks kella hele tärin. Ester viivitas mõne hetke — kes võiks tulla nii hilja? Ta taganes tumehallis avaras mantlis mehe eest, kes viisakalt võttis pehmest vildist laiaäärelise kübara vasakusse ja naeratades kummardas ning sirutas peenesõrmelise kitsa parema käe Esterile.

„Tere! Kas ei tunnegi?"

Käsi oli soe, sõrmed pikad ja peened. Vasak silm pilkus kiiresti-kiiresti ja see oli nii tuttav...

„Sina!" tundis nüüd Ester Renee Loigu. „Tõepoolest ei

tundnud... ei osanud aimatagi, mõtted olid hoopis mujal. Palun, astu edasi. Eks võta mantel, riputa üles."

„Naised unustavad ruttu," rääkis Renee Loik, kui nad juba istusid toas diivanil. „Aga mina ei ole unustanud... Meenutan ikka sind... ühest ja teisest ajast... Millegipärast tuled mulle kõige rohkem meelde pikapatsilisena, selliste kollakate, veidi punakaskuldsete palmikutega, mis pikkadena ja rasketena rippusid kahel pool nägu... Heitsid neid alatasa üle õla tagasi."

„Nad kippusid ette ja olid tüliks..."

„Käisid siis karjas, ajasid jonnakaid lambaid vitsaga taga... Ilmariga tihti vaidlesime, et kumma pruut sa oled. Teinekord. läksime nattipidi kokku. Tema oli sitkem, keeras mu selili, istus ise kaksiraksi otsa ja aina pinnis: noh, kas on minu pruut, kas on? Kuni pooltõnnimisi järele andsin, et on küll sinu."

„Laste rumalused!"

„Hea on vahetevahel neisse sukelduda... Võtab nagu koorma õlgadelt. Argipäev hajub, unustad, et oled juba täiskasvanu ja pead ajama enam või vähem tähtsaid asju... Kooliteid vudisime ju samuti koos. Siis me Ilmariga enam rindupidi kokku ei läinud, aga hommikuti oli meil mõlemal kiire, et jõuda esimesena teeristile, kust kaudu tulid sina. Jõuangi teinekord mina varem, istun väikese kuusekese taga kännul, ootan. Juba tuledki, sibad kiiresti ja kiiresti, paun seljas nagu väikesel sipelgal, rätinurgad aina lehvivad ja põsed punased nagu nukul. Aga kui hakkame edasi minema, oled äkki unustanud kiirustamise, aina piilud vasakule, Sooaluse sauna poole, kuni kilkad: näe, seal tuleb ka Ilmar. Ootame teda!"

„See oli kõik juba nii ammu," viis Ester jutu teisale. „Viimasel ajal polnud sind enam nähagi..."

„Jah, polnud nähagi... Me pole enam lapsed... juba palju aastaid. See polnud enam lastemäng, kui Kuuru kaevanduses, mäletad, oli mingi pidu, mulle ütlesid, et oled kihlatud... Teadsin küsimata, kellega."

„Olid nagu pahane siis..."

„Kes ei oleks olnud! Pärast seda on olnud tuuliseid päevi, eriti viimased kuud. Aga kõu kõmises üle ja elu jäi sisse..."

Loik pilutas vasakut silma nagu kinnitades, et kel siis veel kui mitte meil. Ta pilk peatus Esteril, kuid äkki küsis:

„Ilmari pilt?"

„Kus?" ei taibanud Ester, sest polnud näinud heitvat Reneed ainust pilku toale.

„Seal — laual," viipas mees peaga.

„Jah, Ilmar. Hoidis seda kõige rohkem, ta on sellel üles võetud kaevurina. Panin nüüd lauale..."

Ester kohmetus, kaalutles, kuidas jätkata, kuid ütles siis lihtsalt:

„Teda nimelt ei ole enam kodus... Ta viidi kinni."

Esteri imestuseks ei liigatanud Loigu näos ripsmekarvgi.

„Tean," vastas ta. „Sellepärast tulingi."

Mehe nägu oli nagu mask. Kas toob ta häid või halbu teateid, takerdus Esteril hingamine ja ta surus sõrmed tugevasti ümber toolikäsipuude.

„Nägin Ilmarit vangimajas... Palus tervitada."

„Nägid?" haaras Ester Renee käe. „Rääkisid? Kuidas tal on? Väga raske? Kõnele siis juba... Ega ometi... ega seal ometi piinata?"

See oli hirmsaim mõte, mis röövis Esterilt rahu päevadel ja öödel. Fašistide metsikustest kirjutati siis, kui veel ilmusid nõukogude ajalehed. Nüüd trükitavad ajalehed

püüdsid kõik peapeale pöörata, aga rahva suud ei sulgenud ei ähvardused ega terror. Nagu udu kerkib soost, nii tõusid ja levisid teated gestapo julmadest abinõudest vangide ülekuulamisel, veel ebainimlikemaist meetodeist tuhandete ja tuhandete inimeste hukkamisel.

„Ei, ta oli terve ja tubli," õngitses Renee vasaku käe väikese sõrmega parema küünealuseid. „Nägin teda teisel-kolmandal päeval ja olin tõsiselt üllatunud. Ei osanud aimatagi, et Ilmarile see saatus osaks saab. Minu kuulmist mööda ei olnud ta just aktiivne tegelane. Või siiski?"

„Muidugi ei olnud. Töötas tootmisosakonnas..."

„No jaa, aga edutati. See tundub kahtlasena."

„Ilmar on väga kohusetruu inimene. Töö edeneb ta käes, ükskõik, mis ta ette võtab..."

„Tal on organiseerimisvõimet, nägime seda juba koolis. Isetegevus, koosolekud, võistlused, ikka oli Ilmar algatajate ja läbiviijate seas."

„Seda märgati nüüdki ja toodi pealinna. Ta ei olnud parteis, jäi viimastel kuudel üldse ühiskondlikust tööst kõrvale, sest töötas uue sõelumisseadeldise kallal. Kandis kaenlatäie kaupa raamatuid koju, uuris, sõitis korra isegi Doni kaevandustesse..."

„Venemaale?" tõusid Renee kulmud. „See on mulle täielik uudis! Sinna ei olnud kerge pääseda..."

„Ei tehtud mingisuguseid takistusi. Käis vaatamas sõelumismasinaid ja siis aina joonistas ja mõõtis... Sinna ta aeg kulus..."

„Tjaah!" laksatas Renee põlveotsale. „Töötas järelikult nii-öelda südamega. See ainult halvendab ta olukorda."

„Miks siis? Ta ei teinud kellelegi kurja. Ta tööst oleks kaevanduse töölistele tulnud suurt hõlpu. Elasime nagu kõik..."

„Elati siis mitmet moodi. Kes südamega, kes ainult välist karva mööda."

„Mis ta rääkis, jutusta," puudutas Ester Loigu põlvele asetatud kätt. „Kuidas ta välja nägi?"

„Saime vargsi poetada ainult mõne sõna. Vahialustega kõnelemine on keelatud, ainult riskides õnnestus see mul. Oli ju tegemist Ilmariga, minu koolivennaga... Sa hoia ka end, ära paota kellelegi poolt silpigi, et siin käisin ja rääkisin. Ühenduse pidamine vangla ja välisilma vahel on võrdne surmaga. Sa ei tunne veel sakslasi nagu mina. Nad peavad end härrasrahvaks, on harjunud valitsema ja ei tunne halastust, kui astutakse üle nende korraldusist. Kõige rohkem maailmas vihkavad fašistid juute ja kommuniste ning kõrvetavad neid kõikjal, kus aga tabavad."

Renee niisutas õhukese keeleotsaga kiiresti huuli ja naeratas:

„Pole mõtet jaanalinnuna pead liivasse toppida: on tõsi, et on ohtlik, hirmus ohtlik sattuda nende küüsi. Neil on hammas veres, nad ei tunne mingeid piire. Hävitada sadu tuhandeid inimesi, nagu juhtus juutide, poolakate, ka prantslastega, nagu nüüd juhtub venelaste, ukrainlaste, valge-venelaste, leedulaste ja teistega, on neil väiksem ettevõte kui meil kärbeste tapmine. Jah, seda võib ainult väga kuuma vihaga rahvas."

„Kuidas sa mind kohutad... Mul on külm, vabanda mind, võtan midagi õlgadele."

Mähkis end kootud villasesse rätikusse, aga ikka veel jooksid võbinad üle naha, kattes ihu kiiresti tõusvate ja niisama ruttu kaduvate kananahakublastega.

„Õnneks ei jätku neil endil jõude. Peaaegu kogu Euroopat täägi otsas hoida — selleks on tarvis inimesi, ustavaid, kindlaid mehi. Nad on sunnitud kasutama ka eestlasi, mui-

dugi paremaid ja tugevamaid meie hulgast. Ja siis meie tasapisi pehmendame survevahendeid, laseme ohje järele."

„Meie? Sina... Oled ka sina hakanud..."

Renee Loik naeratas tagasihoidlikult, nagu häbelikult. Ristatas peened sõrmed ümber põlve, õõtsus kergelt edasi-tagasi.

„Sa mõtled — nuhiks? Peaksin olema solvunud, et minust nii halvasti arvad. Oh ei, selleks on olemas teistsuguse hingelaadiga inimesed. Aga mul on sidemeid, tutvusi, pääsen lähemale. Minu sõna ei ole agan tuules, seda arvestatakse. Kui sõnast üksi on vähe, tuleb sellele kaalu juurde anda, ha-ha-haa. Sakslased on ahned ja maiad. Nad on mõnikord nagu lapsed — tervet maailma vallutavad, aga pisiasjadest — munapaarist, siidpesust naisele, kuldrublast endale ei jaksa mööda astuda. Ahmivad suu täis, kärisegu kas või lõhki."

Renee kõnevoolust tungis ainult kõla Esteri meeltesse. Mõte Ilmarist, oma mehest, lämmatas kõik muu. Ilmar on luku taga, näljas, võib-olla pekstud, piinatud... Uuesti haaras ta Renee käest, surus seda tugevasti, krampli-kult.

„Mis peab tegema, Renee? Lähen ükskõik kuhu, annan ära kõik, mis mul on, lasku nad ainult tema lahti."

Renee silm vilkus kiiresti-kiiresti.

„Neid ei jõua täita kogu rahvas, ammuks veel sina. Ülepeakaela joosta oleks rumal, teeksid end ainult paljaks, pilluksid asjad nelja tuulde laiali ja ei saavutaks midagi. Peab seadma tasa ja targu... Jäta kõik minu hooleks, usalda mind. Mina tean, millisele nupule vajutada, ha-ha-haa... Väikesed ohvrid on muidugi möödapääsematud..."

„Mul ei ole kahju millestki..."

„See on rumal... ja kole piinlik minule," vaatas Renee

hoolikalt läikimahõõrutud kinganinale, „aga peaksin teadma, millele tohiksin vihjata ..."

„Kõigile ... Palju meil ju ei ole. Aga nad võivad saada mööbli, raamatud, raadio, fotoaparaadi ..."

„Kaunistele esemetele, kullale ja hõbedale on sakslased eriti maiad ..."

„Mul on kuldkell. Vanaaegne, ma ei ole teda kunagi kandnud ... Vanaema pärandus, ei tea, kust selline ese meie kehva perekonda sattus ..."

„Annaksid ka selle?"

„Võtku! Vanaema ei pahandaks, kui teaks, mille eest perekonna kell läks võõrastesse kätesse. Võin ta anda sulle kohe kaasa ..."

Ester ruttas kapi juurde, soris alumises laekas riiete sees.

„Ma ei tea, kas üldse läheb tarvis. Kui ei, toon muidugi otsekohe tagasi, selles sa ometi ei kahtle?"

„Milleks sa üldse nõnda räägid? Võta ja ära kõhkle andmisega, kui see on vajalik," ütles Ester, pannes kella diivanilauale. „Veel kord: nad võivad saada kõik, mis mul on, kõik, lasku ainult Ilmar vabaks ..."

Ester ei suutnud enam, laskus diivanile ja toetudes poolküljeli selle otsale, nuuksus valjult.

„No-no-noo," tegi Renee, asetades vaigistades käe naise õlale. „Rahustu, nutt ei muuda midagi ... rahustu ..." Libistas käega üle õlgade, millelt naine kella otsides oli heitnud rätiku. Läbi õhukese pluusi võb'ses naise kuum ümar õlg. Renee kahvatusse näkku ilmus roosakas kuma, ta sirutas ka teise käe, ettevaatlikult, vaevalt puudutades libistas peod üle käsivarte.

„Aitab juba, aitab!" hingas mees raskelt, haarates naise õlgadest, et teda üles tõsta. Hetkeks toetus Ester Reneele,

ta vahakollaste juuste paksud puhmad langesid mehele näkku. „Aitab ... aitab ..." kordas Renee, liigutades nägu naise juustes.

Ester vabastas end otsustava liigutusega.

„Sa oled ..." kogus mees end kiiresti. „Sa oled ... vapper naine, küll saad üle ... kõigest ... Nüüd ma lähen, pean ruttama ametisse. Sa lubad, et astun vahetevahel sisse?"

Ester noogutas.

„Kui mul juhtub aega olema, viin su jalutama, teatri, kinno. Hoolimata kõigest pead end hoidma. Noorus ei ole vara, mida saab osta ... Nii et — ära unusta sõpru. Nägemiseni ja pea püsti! Kõik lõpeb veel hästi, küll näed."

Tõmbas rutates palitu selga ja veel kord Esteri kätt oma kahe käe vahele haarates, lahkus.

„Heldeke, nüüd ta unustas kella!" kohkus Ester ja tõmbas ukse lahti, aga trepikojas ei olnud enam kuulda sammude kaja. See unustamine võib asja ainult venitada, sunnib Reneed tarbetuile edasi-tagasi jooksmistele, mõtles Ester kurvalt ja läks võtma kella diivanilaualt, et panna ta kappi tagasi.

Laud oli tühi.

Pidin ma alles olema ähmi täis, vangutas naine pead, kui sedagi ei näinud, millal Renee võttis kella ja pistis tasku.

Pikkamööda rahunes ta, naerataski enda üle. Kuidas võib inimestes mõnikord eksida! Ta ei sallinud varem just hästi Renee Loiku, nende vahekord jahenes peale seda, kui ta tõrjus järsult tagasi poisi lähenemiskatsed. Reneel siiski ei olnud halb süda, ta vist ei ole suutnud teda unustada tänapäevani ...

4. Suletud ringis.

1941. aastal tuli talv vara. Sügiski oli jahe, maa külmus sügavalt; vihased tuulesagarad kihutasid üle paljaksroobitsetud põõsaste ja puude, üle kõleda, lõdiseva maa. Lahe kohal võtsid nad hoogu ja tuiskasid täie hooga sisse mere poole avanevate vangla kolmanda jaoskonna kambrite klaasideta aknaraamidest.

Inimesed nihkusid öösiti üksteisele veelgi lähemale, surusid külg külje vastu nagu seina laotud kivid, et hoida iga soojuseraasu. Ei olnud millegagi pehmendada põrandalaudade kõvadust, polnud midagi soojaks peale võtta. Keriti end nii, nagu oli tänavalt või töö juurest rabatud, põrandale ja katsuti uinuda.

Kõha ja nohu jalutasid mehelt mehele. Peagi liitus neile angiin ja kopsupõletik, kuna aastates mehed triikisid hommikust õhtuni reumavaluseid lihaseid ja ennustasid päevast päeva tuult, tuisku ja tormi. Tuult oli ka tõepoolest palju, kajakad liuglesid vaid vaevu vastu tuult, kuna varesed sõudsid ja sõudsid, kuid väsisid ja kraaksatades pöördusid pärituult, suled sarris ja kohevil. Kuuldi klukluutamas kurgi, ahhetasid haned ja ühel hommikul kinnitas Rääk, et öösel olid luilates lennanud luigedki.

Paar korda nädalas hüppas uksest sisse lühike rangjalgne kolmepaelamees.

„Tere hommikust," ütles ta.

„Tervist, härra vanem!" vastati. Seda õpiti esimestel päevadel tundide kaupa rivis seistes, see-eest raksatas

nüüd korraga ja valjusti, nagu see oli meeldiv jaoskonnavanema tihedasti vastu pealuud liibunud kõrvadele.

Vanem kargas aknamüürile, kloppis puuhaamriga raudlatte, vaatas kappide taha, tõmbas seinast eemale mõne päevaks üleslükatud nari, lükkas näpuotsaga lahti ühe või teise kapi ukse.

„Soove on?" küsis ta alati täpselt kolmanda mehe kohal akna poolt arvates.

Hingamise nahin. Vanema tümpsuvad sammud.

„Head tervist!"

„Tervist, härra vanem!"

Seda tava rikuti ühel päeval. Kui vanem oli esitanud oma küsimuse ja avas juba suu jumalagajätuks, küsiti:

„Kas saaks akendele klaasid ette?"

Vanem peatus poolelt sammult, nagu kohkunult otsis küsijat.

„Kes tahtis klaase?" ajas ta oma jalad veelgi rohkem harki, tõstes rusikad puusadele.

„Mina," vastas Järvis, naeratades sõbralikult, nagu öeldes, eks ole, see oleks pidanud õieti juba ammu korraldatud olema.

Nagu võttes moodsa tantsu keerukaid samme, hüples vanem Järvise ette, nii et ta must vormikuub puudutas vangi halli, magamisest kotina allarippuvat pintsakut.

„Miks?"

„Külm on. Tuulab hullemini kui õues."

Vanema näkku valgus tulipunane laine.

„Ise lõhkusite kõik ära, minupärast jäätage kas või purikateks!"

Ta ei jõudnud astuda kolme sammugi, kui Kajando pahvatas:

„Miks nariraamidele ei panda puldaneid!"

Seekord vanem ei peatunud. Ta ei kiirustanud ka sammu, heitis ainult üleõla:

„Küsige Moskvast, küll sealt saadetakse."

Ta ei olnud veel meeste reast möödunud, kui kostis Piiri rahulik hääl:

„Kambrisse oleks raamatuid tarvis."

„Ah igav hakkas!" turtsatas vanem. „Esitage tellimine kommunistide parteisse, ehk saadavad kotitäie." Ja tõmbas ukse enda järel mürtsatades kinni.

„Ah-ah, mõjus," muheles Järvis. „Hakkame teda pommitama iga päev, küsime, niikaua kuni tal isu täis saab ja harvem oma rangjalgadel meie kongi komberdab. On teine ninapidi iga prao vahel, tülikaks muutub..."

„Väljasuitsetamisest on vähe," urises Kajando, „välja suretada on tarvis!"

Kõik ei jaganud tema arvamist. Kambri elanikkond ei olnud ei ühenäoline ega üksmeelne. Fašistid tuupisid vanglaisse igaühe, kelles nad eeldasid sümpaatiat nõukogudele. Nad kiirustasid ja nii tuubiti laagreisse inimesi ka ainult kuulduste, näpuganäitamiste, salakaebuste peale põhimõttel: kindlam on kindlam. Et rataste vahele jäi inimesi, kes polnud aktiivselt osa võtnud Nõukogude riigi ülesehitamisest, ei häirinud uute valitsejate rõõmsat tuju: mis kaalu oli ühel inimelul, kui hävitamisele olid määratud terved rahvad? Ja nii juhtuski, et Järvise, Kajando, Piiri kõrval raiskasid okupantide leiba ja kasinat suppi kohtlane talupoeg Rääk, lonkiv ja looderdav Nipernaadi. Nemad vähemalt ei kirunud nõukogude korda, nagu seda tegi lauluõpetaja Maddi, kõhetu, paksude rippuvate kulmudega mees. Vaevalt oli uks kinni langenud, kui ta ruttas Järvise juurde, tõstis kokkupandud käed ja ahastas:

„Mis te tegite, inimene! Viite kogu kambri kartsa alla."

„Sellest oli veel vähe," kähvas Kajando vahele. „Kui minust mööda traavis, tõstsin juba jala — kätt oleks patt sellisega määrida."

Maamets, kes alati ettevaatlikult eemaldus, kui tekkis vaidlus, et suutnud end seekord pidada:

„Sina, Kajando, oled nagu kukk: kikerikii ja kikerikii! Maha löön ja ära söön. Eks löö siis kord, aga ära põrise nagu täispuhutud põis!"

Järvis naeris, nii et pisarad silmis.

„Aga nüüd andis, nii et tolmas," luksus. „Kui sa, Maamets, ei oleks üsna sünge individualist, suruksin su kätt. Mõnele mehele on päitseid tarvis..."

„Maametsa-sugusele oleks aga veel rohkem vaja tuletukk pükstesse torgata," ägestus Kajando. „Mäele ja Merele on sakslaste poolt antud käsk: vanglad olgu kuhjaga, hauad triiki kommunistidest. Sulased jooksevad kas või nahast välja, et teenida Rosenbergi rahulolu, Himmleri tunnustust ja Lohse kiitust. Aga mõni mees tuleb ja filosofeerib: olge vagased kui lambatallekesed."

„Hauad ei ole kindlasti veel nii triiki, et sinna ei mahuks Kajando kõhnad kondid," manitses Kirsipuu.

See ainult valas õli tulle. See ei olnud esimene kord, mil arutati vangide hoiaku küsimust, aga see oli teravaim. Unustati ettevaatuski, ei hoidutud meestest, kelle juures tavaliselt vesteldi ainult temperatuurist, kõhnast leivapaikast, tüütuist lutikaist. Maddi puges lõpuks meeste vahele ja silmi kissitades küsis Kajandolt:

„Teie vist olete kommunist, Kajando?"

Kajando oli juba ägedalt vastamas, kui Järvis haaras tal käsivarrest ja küsis:

„Kuhu sa ennist mu supilusika peitsid?"

Vaidlus lakkas, aga pinevus jäi. Maamets hakkas riide-

tükiga hõõruma alumiiniumlusikat. Ta ei olnud endaga rahul. Kuhu jäi ta meelekindlus? Ta ometi otsustas, et läheb oma teed mööda, ei sega end vaidlustesse, ei kipu kellelegi ninale kirjutama, mis mõtleb või kavatseb... Nagu see midagi muudaks või kedagi päästaks, küll aga võib kergesti omaenda elutahikese ära puhuda.

„Nukrutsed?" laskus Järvis ta kõrvale, nõksatas samas, haaras paremast jalast, näol grimass.

„Mis on?" kohkus Maamets.

„Ah ei midagi," tõrjus Järvis ettevaatlikult jalgu sirutades. „Vist reuma tervitab, sähvab teinekord nagu noaga... Olen juba mõnd aega mõtelnud, et sinuga on tarvis pikemalt rääkida."

„Minuga?" üllatus Maamets. „Tõrelemisel pole mõtet, ma ei ole enam poisike..."

„Ega ma tõrelemise pärast..." Järvis võttis Maametsal käe alt ja tõusis. „Kõnnime..."

„Lonkad?"

„Küll liikudes läheb mööda..." Järvis kohmis midagi taskus, hoidis siis peosse peidetud paberitüki kaaslase ees. „Tunned seda?"

Paberitükile oli joonistatud ruut ja selles tähed. Tabel oli järgmine:

	1	2	3	4	5
1	a	e	h	i	k
2	l	m	n	o	p
3	r	s	t	u	v
4	õ	ä	ö	ü	

Maamets noogutas. Oli seda näinud väljakäigukoha lubjaseinale kraabituna, samuti Järvise käes. Järvis toksis hommikuti ja õhtuti magamisnari kinnituspoldile, oli teinekord tundide kaupa kummargil seina ääres, andes edasi ja võttes vastu mitmesuguseid teateid. Kinnitas, et see on ainult ajaviiteks, tühja-tähja lobisemiseks, aga küllap ütles nii prügi silmapuistamiseks.

„Kas sa ei õpiks ära?" vaatas Järvis silmanurgast kaaslasele.

„Milleks?"

„Noh... vanglas on parem, kui iga asja oskab mitu inimest. Ei või kunagi teada..."

Maamets mudis lopsakat habemeorast, mida ta oli tõotanud mitte enne puudutada, kui vanglaväravad langevad selja taga kinni ja ta võib inimese kombel istuda habemeajaja toolis, valge kitliga näitsik askeldamas pintsli ja kääridega.

„Miks sa sellest minule räägid?"

„Küllap usaldusest..."

„Ma ei ole selleks just põhjust andnud..."

Järvise ilme oli mõtlik:

„Võib-olla sellepärast räägingi. Ei oleks tark segada asjasse Kajandot. Ta on aus ja tubli poiss, aga liiga keeva südamega. Purskab kõik välja... küllap pistetakse varsti nagunii kartsa."

„Aga Piirile."

„Piiri käed on harjunud hoidma rohkem vasarat ja tange."

„Noh... minupärast või Kirsipuule."

„Kirsipuule... võikski. Aga kasu oleks tast vähevõitu. Ei-ei, ta on tubli poiss, aga loiuvõitu. Unistab, väga õieti unistab, aga sõrmeotsagi ei liiguta."

„Sa arvad, et mina liigutaksin?"

Järvis peatus akna all, kus parajasti ei olnud seismas teisi vange. Nagu nool laskus ülalt unisesse merre tiir, välgatades tiibadega õhus. Vangla kohmakas vari joonistas päikesest kuldpruunis vees sünge silueti.

„Kui peab praegast pakast, tõmbab lahele varsti kaane peale," ütles meeste selja taga peatunud Rääk ja lonkis, vastust mitte saades, edasi.

„Vaatlen sind ja mõtlen," hakkas Järvis uuesti rääkima, jälgides Vana-Patarei puretud hambal kisavaid ja tülitsevaid kajakaid, „aga ei mõelnudki välja, mida endas õieti peidad. Sakslasi sa ei ülista, kommuniste ei mana — oleks nagu korras. Aga hoidud endasse nagu tigu karpi, longid piki põrandat nagu puuripistetud susi, tusane ja üksik."

„Ja kui olengi hunt, mis sest?"

Järvis pöördus kaaslase poole ja otse silmadesse vaadates, nii et Maamets omakorda hakkas jälgima veelindude kisklemist mingi tombu, arvatavasti surnud kala ümber, ütles:

„Mulle näib, nagu tahaksid sa minna mingit omaenda teed. Oled näinud üksikut puulehte tuules lipendamas? Üksik inimene ei ole rohkem väärt sellisest lehest. Kellelegi ei ole antud oma teed, mis kulgeks väljaspool rahvast... Hea küll, jätame, praegu sa ärritud jälle. Kas võtad?"

Maamets nõjatus põlvedega aknamüüri ümmargusele servale, surus käed tasku ja vastas lühidalt ja teravalt:

„Ei."

„Kardad?"

„See on niisama tarbetu kui mõttetu."

„Arvad?" Järvise käsi libises tasku ja surus Maametsale uue paberilehe pihku. „Loe."

„„Kampritesse saateti lehmat"... — See pole mitte ainult sonimine, vaid ka rumalalt kirjaoskamatu."

„Koodis puuduvad ju pehmed tähed. Ja et „lehm" tähendab vangla keeles äraandjat, spiooni, seda sa tead."

Maamets liigutas end, nagu oleks temast mööda libisenud midagi libedat ja vastikut.

„Seda vähem põhjust tegelda keelatud asjadega..."

„Toksimisele saab anda süütu ajaviite, igavusest tingitud meelelahutuse mulje... Ja eks ta... eks ta seda õieti-öelda ju olegi..."

Maamets pahvatas naerma, kuid see oli närviline puhang, mis niisama järsult lõppes.

„Taganed... ja hävitad sillad. Kahtlustad mindki?"

„Ettevaatus..." pilutas Järvis silmi ja triikis sõrmedega üle ninaselja. „Elu peab hoidma, kuni on võimalik. Aga niikaua, kui käed-jalad liiguvad, pole tegevusetult konutamine mehe vääriline."

„Aga kui just sama tegevusetusega võib kindlustada endale vabanemise?"

„So-soo... Hoiad, tähendab, nahka?"

Nagu bensiini oleks heidetud lahtisesse tulle.

„Miks ka mitte? Igaühel on õigus määrata ise oma elu, oma saatust... Ma ei salga, et tahan välja siit. Mitte kõduneda vanglamüüride vahel, vaid kõndida sama Tallinna lahe kaldal inimesena inimeste seas. Ma ei seo end millegagi, ma ei mängi rumala lapsena tuletikkudega, sest tahan välja siit, et olla vaba... vaba..."

„No-noo... no-noo..." tegi Järvis, nagu rahustavad maamehed perutamakippuvat hobust, hoides Maametsa

käsivart ja pigistades seda nagu tangidega. „Närvid... närvid... juba mõne nädalaga."

„Ai!" rapsas Maamets käe Järvise näpistusest.

„Pole viga, füüsiline valu on parimaks arstimiks närvide tembutamisele... Sa mõtled liiga palju enda suursugusele isikule..."

„Mis on selles halba? Ma ei kahjusta kedagi, ei kaeba kellelegi, ei too kedagi teist enda asemele sellesse... sellesse õuduste majja. Jah, ütlen meelega nii traagiliselt — mina ei ole sangar, kes haigutades võib enda kõdunemist pealt vaadata."

„See sind ei liiguta, kui hävitatakse sadasid, tuhandeid, kümneid tuhandeid inimesi, samasuguseid kui sina, võibolla kümme korda väärtuslikumaid?"

„Mina ei saa ühtegi neist aidata..."

„Aga kui sul oleks selleks võimalus? Kas sa pööraksid selja?"

Maamets viivitas vastusega. Ta seisis ikka veel akna all, kuid ei näinud ei merd, ei vastaskallast, ei tammuvat tunnimeest all.

„Noh, mis sa arvad?"

„Mis sa urgitsed... Tead ju isegi, et sellist võimalust ei ole."

Järvis sirutas oma väikese rusika Maametsa poole ja avas pisut sõrmed.

„On, võimalusi on. Üks neist on see, jah, seesama tabel. Sa ei ole ainus, kes on kaotanud õige tee jalge alt, kes kobavad, ekslevad. Neid on tarvis õpetada ja juhatada, julgustada ja õhutada... Ja on hoopis teistsuguseid, on küllalt neid, kes ei värise ainult enda isikliku mina pärast, vaid kes kasutavad iga võimalust võitlemiseks. Nemad ootavad teateid, juhatusi, näpunäiteid. Praegu käib sõda,

ei-ei, mitte ainult sinu, ka mitte minu, vaid maailma rahvaste vabaduse ja elu eest. See ei ole ainult sõda frondil, vaid ka sõda kõikjal, kõikjal ..."

„Ka vanglas!" See oli mõeldud irooniliselt, aga Maamets tundis isegi, et see nii ei kõlanud.

„Ka vanglas. Okupandid peavad tundma hirmu meie jõu ja suuruse ees, nad peavad nägema, et ka trellid ja kivimüürid ei lämmata nõukogude inimeste vabadusiha ja võõraste orjastajate vihkamist. Kuidas jääb — kas lööd kaasa? Oled nõus?"

Maametsas pöörles kõik. Sõnad, sõnad! Mis on Järvis korda saatnud oma tiksimisega ja kõvade kaashäälikuteta koodiga?

„Ma oleksin väljas tuhat korda kasulikum kui siin," vastas ta lõpuks.

„Su Renee ei näita aga kahjuks nägugi," põrises äkki Piiri rahulik bariton. Ta oli peatunud meeste selja taga ja kuulatanud viimaseid lauseid.

„Mis Renee?" imestas Järvis.

Piir nihutas end Maametsale lähemale, küsis:

„Ootad ikka?"

Maamets mõistis, aga tusatses:

„Mida?"

„Noh — koolivenda. Tal ei näi kiiret olevat ..."

„Eks tal ole tegemist muudki ..."

„Seda muidugi," arvas Piir, kuid lisas siis ootamatult tõsiselt: „Nali naljaks, aga sul vist tõepoolest on kõige suuremaid sansse siit välja pääseda ... Kuidas oleks ... kas võtaksid väikese teate kaasa?"

Maamets sattus segadusse. Teate väljaviimine tähendaks astuda ühendusse kas Piiri perekonnaga või sõpradega ... Piir kindlasti ei olnud juhuslikult siin ... küllap

on tõmmatud võrk ta kodu, ka tuttavate ümber. Jälgitakse, uuritakse tulijaid ja minejaid...

„Ma ei taha nädala pärast tagasi tulla," vastas Maamets järsult.

Piir ümises kiiresti paar takti, — tal oli kombeks hommikust õhtuni endamisi vaikselt laulda või vilistada.

„Kardad?" vaatas siis uurivalt Maametsale.

„See on ju vandenõu," pahvatas Maamets. „Enne üks, siis teine — kardad ja kardad! Tahan elada, töötada, mitte pikkamisi kõduneda. Mul on naine, on vanemad maal. Nemad vajavad mind. Kõik ei ole sündinud sangareiks, ei saa kangelast ka minust..."

Juba teist korda lühikese aja jooksul kaotas sõnad ja takerdus. Järvis vaatas talle nii tungivalt, et hakkas ebamugav. Kuumuslaine tõusis näkku ja vihaselt paiskas ta:

„Noh, kas mul pole õigus? Korraldagu vastupanu need, kes tunnevad selleks kutsumust, kellel on vajalikke kogemusi ja oskusi, aga mind jäetagu mängust välja."

Väikese Järvise ümar, veidi poisikeselikult roosa nägu oli murelik.

„Räägid tühja loba," ütles ta. „Ägestusid ja reetsid end sellega. Katsud sõnadevalinguga tappa omaenda südametunnistuse häält, mis sulle ütleb, et õigus on minul, et praegu ei ole paika ega aega aral soigumisel. Elada ja töötada tahame kõik, aga ainult inimese moodi elada ja töötada. Saksa fašistid on meie surmavaenlased, nendega ei saa olla mingit kokkulepet ega sobitust. Loodetavasti mõistad sa seda?"

„Mis te siis ootate? Hakake pihta, murdke ja rebige. Kõik te elasite nõukogude võimu ajal, ütlete, elasite bolševike partei juhtimisel. Eks ole, nii mõtled praegu sina, Järvis, vaadates, pead kallutades ja silmanurgast sala-

mahti irvitades minule? Kuidas unustasite nii ruttu, küsite? Ootate, et mina ja teised siin hüppaksime tulle, pistaksime pea lõvi lõugade vahele, et võta ja hammusta! Aga mina olin ainult väike reatööline, pisike kruvike, kes vajab veel toetamist ja juhtimist. Enne kui minusugune vehklema hakkab, on mul õigus küsida: kus on need suured bolševikud ise? Näidake mulle mõnd partei liiget, kes eeskuju annaks, ründaks ja vallutaks. Oled sina see, Järvis? Või sina, Kajando? Ehk koguni sina, töömees Piir?"

Maddi oli nihutanud end lähemale, ässitas:

„At-at-at, anna pihta, anna! Nooh, oled ehk sina, Järvis? Või ehk koguni sina vana Rääk?"

Maamets pööras Maddile järsult selja. Milline etendus! Maddigi irvitab. Kui lapsik, milline mütsiga tuule püüdmine. Kes julgeks — ja mis mõte sel oleks! — vastata esitatud küsimustele, kui igaüks teab, et kongis on võibolla rohkem kui ühed palgalised kõrvad? Ja küsijaks... küsijaks ei ole keegi muu, kui tema, Ilmar Maamets, kes nõukogude ajal leidis meelepärase töö, sai õige tööinnu, ehitas, plaanitses, kelle päevad olid lühikesed, aga sammud pikad, mõte terane ja kiire nagu välk. Ta tundis ju, et elu oli juhitud õigeisse roopaisse, et päike paistis sinna, kuhu ta paistma pidi — töötajate majadesse. Aga nüüd? Kas samasugune nagu Maddi, kes ei väsi ülistamast hitlerlasi ja kirumast kommuniste, kellede ajal sai koolijuhatajaks, kuid kes just selle tõttu olevat süüdi tema praegustes kannatuspäevades...

Maamets põlgas praegu iseennast. Kuhu võib küll viia kangekaelne jonnakus. Kas ainult jonn? Kas mitte rohkem veel argpükslik hirm vangla, üldse kannatuste ees?

Kirsipuu nihkub nariveerele, hoiab kinni servast, et mitte puudutada teda, Maametsa. Järvise hallid silmad vaata-

vad ikka veel nagu kaalutlevalt, aga on nukrad. Kajando on hüppevalmis, veel üks säde ja ta sööstab Maametsale.

Kõik vaikisid. Ainult vana Räägu küüned ragisesid hõredas, nagu traadijuppidest näkkutorgitud habemes.

„Bolševikud, kes siia jäid ja kes kätte saadi, piinati surnuks või lasti maha," ütles lõpuks Piir.

„Jaah," ohkas Järvis endale palitut küljealuseks laotades, „ohvrid on olnud suured. Ajalugu aga õpetab, et inimest võib rattale kiskuda, mürgitada, elusalt auku ajada, tappa, aga idee jääb. Õige idee elab ja koondab inimesi, kõige paremaid inimesi..."

Selle umbmäärase jutuga kokkupõrge vaibuski. Maamets oli veendunud, et Järvis, Piir, Kajando ja teised temast eemalduvad, ja nii järgmisel päeval näiski kujunevat.

Kajando hoidus temast demonstratiivselt, ka Piir tõmbus kõrvale, vaatas vilistades mööda, astus laulu ümisedes kõrvale. Aga ometi jätkus just temal, separusikaga ja kikkvuntsidega töömehel, tuju lobiseda ja naljatleda igaühega. Piir oli kummalise elu- ja tööröömuga mees: ta suu ei seisatunud kaheks minutiks järjest, ta kätele leidus nokitsemist isegi vanglakongis. Nõelus kotiveerest harutatud lõngaga rebenenud puldaniõmblusi, tagus tasaseks lömmikukkunud paraskikaane randi, kruvis kinni kappide logisevaid hingi, tõi pesuruumist tulles kaasa teab kust leitud vana toolipõhja, paigates sellega purunenud aknaklaasi. Kui ta parajasti ei rääkinud, ümises ta laulda. Hommikul ärgates meenus talle mingi meloodia ja seda veeretas ta väsimatult kuni õhtuni. Kui keegi tõreles, vaatas ta sellele oma lõbusate sügavate silmadega ja naeris:

„Küllap ma lõpetan, ära kurjusta..." Vaikis. Aga ainult minutiks, alustades jälle otsast.

Mitu korda rohkem kui Piiri ignoreerimine ärritas Maa-

metsa aga Järvise murelik pilk, mida ta sageli endalt tabas. Järvis alustas temaga vestlustki, aga Maametsa tõrksuse tõttu nad mõnest tühisest lausest kaugemale ei jõudnud. Maamets ootas. Igal ukse avamisel peatus ta süda — kas nüüd? Aga mehi tuli ja läks ja Maametsa nime ei hüütud.

Päevad olid pikad ja hallid nagu lõputud kangad. Kell kuus äratusvile. Hommikul kõrvetatud porgandikohv paarisaja grammi aganase, nätske, sõrmede külge kleepuva leivaga. Siis ringiratast ümber toa lonkimine, lobisemine või lihtsalt konutamine pingiotsal. Lõunal kolmveerand liitrit supivedelikku, milles algul ujus lusikatäis odratangu, hiljem lõtsimuljutud rukkiivi. Jälle lonkimine, lobisemine, konutamine... Õhtu eel pool liitrit leiget vett ja veidi põnevusrikkamad tunnid, sest algas õhtune ülekuulamise periood. Kell üheksa rahuvile, selle järele magamaminek: kes heitis põrandale, kes narile, nagu kellelgi oli kambrisolemise aja tõttu õigus. Nari vabanemisel omas sellele õiguse vang, kes põrandalolijaist oli kõige kauem kongis olnud.

Iga mõte oli sada korda läbi mõeldud: narmasteks harutatud, jälle köieks palmitsetud, uuesti lahti keritud. Iga võimalust vabanemiseks oli kaalutud nagu kalliskivi. Hirmuvärinaga kuulatati nimede hüüdmist — kas ka mina? Aga kui uks kinni langes, oli kahju ja pettumus puges hinge — jälle läks kord mööda.

Ühel õhtul, kui oldi juba pikali heidetud, avati uks ja kambrisse astus mees, kes oli Maametsale tuttav.

Ta tuli, väike komps surutud küünarnukiga kaenlasse, jäi ukse alla peatuma, heitis juuksekahlud tahapoole ja, vilkad silmad haaramas kogu kambrit ja tema elanikke, hõikas pisut laulval, heliseval häälel:

„Tere ka siit maja rahvas! Kas ühele hulgusele peaalust leidub?"

Maamets sirutas jalad üle nari ääre ja ta silmad peatusid mehe nagu õrna fosforikorraga kaetud kõrgel otsmikul.

Tulnuk hingas sügavalt, täiest kopsust, kusjuures ta ülespoole pöörduva nina sõõrmed tõmblesid ühes taktis rinna tõusmise ja langemisega.

Nagu raud läheneb magneedile, nii libises Maametsa pilk üle kirjaniku kortsunud, tolmulaigulist tumedat ülikonda allapoole, ikka lähemale kätele. Üks hoidus kõverasse, surudes kompsu kaenlasse, kuna teine langes piki külge alla, kuid hoidus sealjuures kehast eemale. Selle käe sõrmed olid sirged ja harali nagu pulgad.

„Kuhu sind ikka ajada," kergitas Järvis pea käele. „Pikkus sul mõistlik, jalad ei tõkesta lamades läbikäiguteed... Surud end kuhugi vahele, ega inimesed ole kivist."

„Aitäh lubamast, aitäh ruumi tegemast. Et teaksite — mu nimi on Pepasson. Olen kirjutanud mõned lood ja laulud ja need nähtavasti meeldivad nii väga meie uutele peremeestele ja kultuuritungla kandjaile, et annavad mulle prii korteri ja prii ülalpidamise. Olgu nad õnnistatud nagu Hiiob..."

„Aamen," ütles laialõualine maamees Rääk tõsiselt.

Ettevaatlikult ruumi tehes kobistas Pepasson üle jalgade tahapoole. Kui ta jõudis Maametsa nari kohale, purskas see endalegi ootamatult:

„Näidake oma... paremat kätt!"

Pepasson peatus.

„Miks just — paremat?"

„Vasakut nägin ma varem."

Pepasson näis hetke kaalutlevat, tõstis aga siis parema

käe kõrgele. Kolm sõrme olid moondunud, krässus, keskmise tõmbil otsal segunesid tahm ja veri...

„Nad ei jäta...?"

„Ei, nemad ei jäta. Riuhka on süsteemikindel töötaja. Ta, mehike, kurdab ikka, et on hella südamega, ei kannata verd. Ainult tilgakest nähes lööb silme ees mustaks ja minestab. Kinnitab seda igal õhtul vähemalt kümme korda, nagu vabandust paludes. Sellepärast ta töötabki tulega. Siis ei ole vastikuid, kleepuvaid vereniresid, tõuseb ainult head, krõbedat kärsalehka nagu sõõrmeid kõditavat viirukit."

„Kuidas te küll jaksate?"

Pepasson langetas käe, vaatas nagu uurivalt moonutatud sõrme ja kehitas õlgu.

„Isegi ei tea. Tõtt öelda — olen vesise südamega inimene. Lugedes raamatust ülekohtust ja inimesele haigettegemisest, oli mul valus ja kitsas. Viskasin siis ikka raamatu kõrvale ja läksin kas puiestikku lonkima või viskasin kõrtsis mehise käraka..."

Vaikis hetke ja koos temaga vaikis kogu kamber.

„Nüüd kärakat ei ole ja minna pole kuhugi. Kena mees see Riuhka, et mu seekord üksikust välja laskis. Noh, ag seal on ka selline korterikriis, et teist võimalust lihtsalt ei ole."

Astus paar sammu edasi, peatus end koomale kohmiva Räägu jalgade juures.

„Noh vana, kas saame headeks naabriteks?" küsis.

Pepasson rääkis valjult ja selgelt, nii et Kajandogi pidas tarvilikuks hoiatada:

„Miks nii lärmakalt? Õhk meie juures pole just päris klaar..."

Luuletaja mõistis teda, aga ainult naeris.

„Mul ükskõik, ütlesin Riuhkale, ütlesin igaühele: olen kommunist, jään kommunistiks. Ma ei ole riigimees ega organisaator, aga kui laulu kirjutan, kiidan nõukogude korda. Selles ei *murra mind enam keegi.*"

„Ime, et veel elate."

„Neil on oma kavakesed. Rahvas tunneb mind pisut, sellepärast hüäänikesed siin nõuavadki, et avalikult maha salgaksin oma südametunnistuse, et avaldaksin kiidulaule nende hitleritele ja natsionaal-sotsialismile. Ha-ha-haa, nad loodavad et mina, Pepasson, sülgaksin endale näkku ja ülistaksin kõige alatumat ja inimest vihkavamat süsteemi, mis inimkonna ajaloos on välja mõeldud!"

„Teie poete ju avasilmi silmusesse," ütles Maamets.

„Tean seda juba esimesest ülekuulamisest saadik. Olgu minust enne surma veel niigi palju kasu, et mõnel norutajal aitan pead püsti hoida."

Järvis ja Pepasson sõbrunesid kiiresti. Neil oli palju, millest teineteisele rääkida, kuid mitte harva jutustasid nad ka kogu kongile. Järvis tegi seda alati poolmõistu, nii et ei saadud süüdistada fašismivastases propagandas, Pepasson rõkkas avalikult ja otse. Nad pidasid sidet teiste kambritega, nende ümber koondus rühm vange, keda sidus omavaheline usaldus. Maamets hoidus neist kõrvale, kuigi süda teda nende poole tõmbas. Oleks veel, et kohe alguses, aga nüüd, pärast kõike... ei-ei, sellest võiks välja lugeda lipitsemist, mõtles Maamets. Kergem tal sellest ei olnud, iga päevaga kasvas eraldatuse koorem ta õlul raskemaks...

Lõpuks kolis Järvis Pepassoni kõrvale põrandale. Kohmis ühel õhtul oma riided kokku ja ütles Räägule:

„Sul on ainult pintsak, seegi vanadusest hõredavõitu, roni narile..."

Rääk pilgutas koopasse vajunud silmi ja kandiline suugi unus lahti.

„Koli, mis sa põrnitsed. Mina olen noorem mees, luud lihaga vooderdatud ja mantelgi kaasas."

„Et narile...?"

„Ütlesin ju."

„Sina ka veel narrima!" heitis Rääk, kes oma aegluse ja juhmuse pärast vähe ei kannatanud kongikaaslaste, eriti nooremate pilkenoolte all.

„Häda mul sind narrida."

Räägu lai nägu venis veelgi laiemaks. Vedas varrukaga üle silmade ja alumise huule naljakalt võbisedes porises:

„Aitüma, aitüma... et taati meeles pidasid."

Maamets uskus, et Järvis tegi seda tema kiuste. Endal muutus jooksva jalas päev-päevalt ägedamaks, lonkas teinekord pooled päevad, aga mängib samaaria meest! Annab kollektiivsuse eeskuju? Jagagu või püksid jalast, Maamets kõnnib oma teed.

Samal õhtul hakkas jutustama Kirsipuu, kelle kahvatus, koltunud pergamenditaolise nahaga näos põsenukid iga päevaga rohkem esile tõusid. Ta meenutas sõjaeelseid kuumi, päikeserikkaid päevi.

„Jooksin mudilaste keskel, nagu ei olekski juba ligi kolmekümnene mees," rääkis ta, pilk suunatud otse üles. „Meie ametiühingu pioneerilaager asus Võsul... Kui palju oli seal helevalget, sõrmede vahelt jahedalt läbinirisevat puhast liiva; kaharaid, nagu tõredaid männionusid; puude vahel peitumängivaid kõrgekatuselisi punaseid, rohelisi, pruune, valgeid ja mis-värvi-kõik suvilaid. Kõik see ujus päikeses, mida vist üheski kohas maailmas ei ole rohkem... Oleksin pidanud olema kade neile, põhjust mul

ju selleks oleks olnud. Istudes nendega hüpleva lõkketule paistel, joostes põõsaste vahel pikas, mitte lõppeda tahtvas, väikestest soojadest kätelülidest koosnevas ketis, nägin tihti, oi kui tihti ennast. Kes ma siin olin? Suurtaluniku karjatsura, kes lõunatunnil oli kummargil sama talu kapsapeenarde kohal, päike nagu hõõguv tõrvakatel kuklas... Olin nüüd õnnelik, võib-olla esimest korda elus tõesti, jäägitult õnnelik. Tahtsin, et neil oleks veel parem, sõitsin pealinna ja Võsu vahet, askeldasin, rahmeldasin, kandsin nagu emamesilane kokku kõike, mis teevad laagrielu mugavaks... Siis — trahh! kõmahtasid Hitleri suurtükid. Nemad olid enamuses veel liiga väikesed, et mõista, mis oli alanud, nende jalg veel ei seisatunud, naer ei vaikinud. Aga emad ja isad teadsid, mis seisab ees, nad värisesid oma silmaterakeste pärast. Üks ja teine sõitis ise järele, telefon helises, telegrammid kuhjusid lauale... Tellisime Rakverest omnibuse, laadisime kilkava pere selle mahukasse keresse ja — jumalaga Võsu! Kahju oli, nukraks jäid lastegi põsekesed. Aga nemad unustavad ruttu, silmad uudishimutsevad ümberringi... Vilksatavad Võsu viimased majad, jõgi keerleb läbi metsasalude, läbi heinamaa, juba tõusevad kahel pool nõmmemännid, hoopis rühikamad ja kõrgemad kui vennad rannaliival. Ähkides turtsub buss, ronides üles mööda liivakat mäeveergu. Ja siis... mis see on? Läbi mootorimürina plaks, plaks, plaks! Klaasiklirin, kiljatused... Otse mu vastas nõjatub seljatoele ümmargusenäoline tüdruk nagu nukuke, suur siidist roosa liblikas juustel, hele-hele sinine kleit puhvis nagu muinasjutuprintsessil. Silmad suured, nagu imestunud... aga mööda polstrit lookleb tumepunane vööt nagu madu... Peatada? Maha hüpata? Peale juhi olin ainuke mees sõidukis ja minulgi ei olnud relva. „Lisa gaasi!" hüüan. Juba

võpatabki sõiduk nagu löögist, turtsatab, pahvib suitsupilvi, kraabib tagant liiva ja kivikesi rabinal vastu bussikeret. Tulime läbi... nelja väikese tumma koguga bussis. Kolm päeva hiljem maeti nad... Milline masendus, milline ahastus inimeste näol! Üks ja teine peatus, vaatas naabrile, uskumatu küsimus näol — on see võimalik? Kui ma ei oleks olnud ise kaasas, ei oleks uskunud, iialgi ei oleks uskunud..."

Hetke oli kambris vaikne, nagu oleks kahju segada väikeste pioneerikeste viimast und.

„Lugesin sellest ajalehest," pomises Pepasson. „Algul tõepoolest ei suutnud uskuda. Võib-olla on ainult propaganda? vilksatas küsimus peas. Aga kui hiljem nägin... kõike muud — uskusin."

„Millal see õieti oli?" küsis Järvis, kes kuulatas, lamades käsipõsekil põrandale küljealuseks laotatud mantlil.

„Sakslased olid juba, räägiti, tunginud Lõuna-Eestisse..."

„Põhja-Eestis neid ei olnud...?"

„Ei, polnud veel lõhnagi..."

Järvis mudis oma pehmeid ümaraid põski, nagu mõtleks millegi üle sügavalt järele.

„Kindlasti oli see eksitus," ütles Maddi, kes magas Maametsa kõrvalnari all, kuid oli end upitanud vahekäiku istuli. „Mina olen kooliõpetaja, mina tean, et ei ole üldse võimalik, et tulistataks lapsi..."

„Lapsed olid ninapidi vastu bussiklaase, pidi küll väga ähmi täis olema, et mitte tunda."

„Ja kuigi ei tundnud!" pahvatas Kajando. „Kuidas võib inimene hiilida põõsastes ja küttida teist inimest nagu... nagu varitseb jahimees orasel muretult ukerdavaid jäneseid!"

„Aga miks mitte?" küsis Maddi, tõstes oma kulmukahle. „Kui on võitlus..."

„See pole võitlus, vaid arg roim seljatagant!"

„Sõjas ei tunta halastust. Mina ei näe selles mingit halba, kui võeti kirbu peale. Ma... ma... ei... ee..."

Maddi hääl lämbus, kurises, nagu oleks talle kurku lükatud vett-täis käsn.

Maamets oli juba Kirsipuu jutustuse ajal endalt mantli heitnud, nagu oleks jahedas ruumis äkki palav. Ta käed niiskusid, sõrmed tõmbusid krampi. Maddi sõnad viisid ta alguses hämmeldusse, ta teritas kõrvu, et paremini kuulda... Ja siis oli kõik äkki must, ta mõte ei käsutanud liikmeid, kuid ometi hüppas ta üles, surus sõrmed ümber Maddi soonelise kaela, tõusis naridele, rebides Maddi endaga kaasa, ja raputas teda kellapendlina, nii et pintsakuhõlmad tolgendasid kahele poole nagu lastud varesel.

„Ta tapab mehe!" hingeldas keegi ja Maamets tundis, kuidas ta sõrmi kangutati Maddi kaela ümbert.

„Rotile roti surm," arvas Maamets tundvat Piiri hääle.

Järvis tõusis ja tuli rahulikult lähemale, nagu kaalutledes, kas minna või mitte. Seisatas korraks vahekäigu ees, milles Maamets kõigutas oma ohvrit, ja pani siis kitsa käe Maametsa käsivarrele.

„Aitab," ütles.

Maamets hingas raskelt.

„Küllalt, Maamets!" kordas Järvis. Ta nägu oli niisama sõbralik nagu alati, aga hääl karm ja järsk. „Kuulsid, jah?"

Järvise hääl mõjus rahustavalt ja Maametsa mõte hakkas uuesti liikuma. Äkki tulvas vastikustunne talle südamesse, sõrmed vabanesid nagu iseenesest, Maddi jalad kolksatasid põrandale ja mees vajus aeglaselt põrandale.

Kirsipuu kössutas oma puldanil, jalad tõmmatud keha alla, hirmunud ilme näol.

„Ma ei teadnud... ei tahtnud... Ma ei oleks jutustanud, kui oleksin aimanudki, et läheb nõnda..."

„Sul on kahju — temast?" nihutas hüppevalmis Kajando üleskeeratud käised tagasi, nagu oleks ta valmistunud kaklusest osa võtma. „Sinul?"

„Ei," raputas Kirsipuu oma kõhetut pead. „Mul on kahju temast, Maametsast... Mis mõte on end hukutada? Peksavad, piinavad surnuks, tapavad, aga inimesi tuleb hoida, igaüht, rohkem kui silmatera..."

„Ah, memmepoeg!" heitis Kajando käega. Ta tuli narile viskunud Maametsa juurde, sirutas tema poole oma suure tuultes ja mullas pruunikssparkinud kämbla. „Ole meheks!"

Maamets kiskus enese kõverasse, pöörates traktorijaama direktorile selja. Vihkas iseennast. Talle ei tulnud üldse meeldegi, et kui Maddi kaebab, ootab teda kibe karistus, ei, mitte see ei häirinud teda. Vihastama pani, et oli lasknud end roopaist välja paisata, oli tunginud teisele inimesele käsitsi kallale nagu mõni laadakakleja.

Tal oli nüüd vihavaenlane Maddi näol. Kuid Järvis ja tema kaaslased vaatasid jälle heatahtlikumalt temale, tõmbasid teda oma vestluste ringi.

„Maametsal on terve tuum," ütles Järvis. „Ta katsub teona karpi pugeda, oma tõelist mina peita ja varjata, aga raske on see, raske — õige sisu lööb välja."

Maamets kuulatas, aga hoidus omapoolsest sekkalöömisest. Ta lootis Reneele...

Pepassoni elujõud, huumor ja abivalmidus olid lõputud. Oma lärmakal viisil tõusis ta kiiresti kambri kesksek kujuks, väsimatuks vestlejaks. Riuhka ei meenutanud teda, see tegi Pepassoni rahutuks, kuid seda hoogsamalt kostsid

luuletused, milliseid ta kraapis tõntsi tollipikkuse pliiatsijupiga akna pimenduspaberile, juhuslikult koridori prügikastist näpatud paberitükkidele, krohvitud seintele.

Kõik uskusid, et Riuhka tüdines, et Pepassoni juurdlus on lõpetatud ja tuleb ära oodata töökambrisse saatmist.

Siis ühel südaööl lõgistati riivid eest ja lävel seisis pakatava, valge näoga valvur.

„Pepasson," hüüdis ta. „Rutem, kurat võtku!"

Pepasson tõmbas mantli selga, surus kaabu juustele ja lähenes uksele.

„Asjadega, kas sa kurt oled või."

Pepasson peatus keset põrandat ja võttis kaabu uuesti peast.

„Nii siis..." ütles ta. „Riuhka lõpetas kaheksanda sõrmega. Imestasin juba, et kuidas on võimalik, et temas ärkas inimene, et ta jättis mulle parema käe kaks esimest sõrme, mu kallimad. Aga enne ärkavad ellu kivid neis müürides kui saksa gestapolase süda..."

„Hei, Jakob!" hüüdis Saianägu koridori. „Too kantsik siia, teeme lauliku turjale mõned mustrikesed. Venib nagu tigu poris."

Pepasson läks oma magamiskoha juurde. Mis asju tal oligi? Pool paikat leiba, käterätik, vanglast antud alumiiniumkauss ja lusikas. Ning puldaniõmbluse vahel ta suurim varandus, tükike paberit, teab kust ja kuidas soetatud ja kaasa toodud. Selle kohal kummardas ta öösiti, pliiatsijupp kahe sõrme vahel.

„Ma pärandan," ütles ta poolsosinal, „leiva Nahkhiirele, paberi ja pliiatsi aga... Maametsale. Lugegu ka teistele... seal on kõik, mis mul teile öelda on... Nii, poisid, lähen, et mitte valmistada Saiapätsile rõõmu uue mustrikujundamise võimalusega... Jah, tulen, tulen juba!" Astus

mõned sammud, seisatas siis keset tuba, pea pisut kuklas, elektripirni valgus helkimas mustadel kahujuustel. „Mul on kahju, vennad, et teil oli minust nii vähe kasu... Aga uskuge, ma suren püstipäi. Nad tapavad minu, aga mitte usku, et ei ole kaugel aeg, kus nad meie kõikide eest vastust annavad... Suren nii, nagu on kohane kommunistile, seltsimehed. Jumalaga!"

Kaabut käes hoides astus ta rahulikult edasi, pidulik ilme näol, nagu läheks vastu oma vabadusele.

Uks langes kinni.

Järvis ulatas tummalt Maametsale pliiatsi ja kokkukeeratud lehe. Maamets ei avanud paberit, vaid surus tasku ja heitis puldanile, pintsaku üle pea tõmmanud Kirsipuu kõrvale.

Kirsipuu kõhnad, luudest teravad õlad tõmblesid, nagu nutaks täiskasvanud mees...

5. Jäljetu haud.

Sooaluse küla jooksis terava kiiluna soosse. Ida poolt ei olnudki see enam õige soo: Kuuru põlevkivikaevanduse maa-alused käigud ja talumeeste poolt kaevatud heinamaa kuivenduskraavid imesid roostepruuni vee endasse, kasejändrikud sirutasid juba kaela, asjata hüplesid karjapoisid mätastel jõhvikaid otsides ja niitja terav vikat lõikus iga aastaga sügavamale ja sügavamale rabaihhu.

Seda salakavalam oli külla sõites läände jääv laineline ja laukaline soo, mida põldudest eraldas ainult kitsas lepa-, kase- ja pajuräsm. Sellesse padrikussegi ulatus vesi ja sademeterohkeil sügiseil solistasid jõhvikaleminejad põlvili jahedas konnarikkas vees.

Sooaluse küla asus seljandikul, mis nagu pikk teravaotsaga keel puhkas soode vahel. Keele kõige teravamal otsal, mis peaaegu juba uppus soovetesse, kükitas väike punasekatuseline maja nagu punkt lause lõpus. Siin lõppes tee. Siin on maailma lõpp, armastas naerda vana Allika Mart, kui ta oli pisut sügavamalt vaadanud klaasi või oli mõnel teisel põhjusel lõbusas tujus.

Maja oli väike, kuid ta vaatas rõõmsalt oma avarate värvitud akendega punase pilpkatuse alt. Allika nukumajaks nimetati teda külas heatahtlike inimeste poolt. Aga naaber Sooaluse Jaak käratas: istub nagu soolatüügas ninaotsal; lubas astuda majakese lömmi nagu tikutopsi ja lükata sohu. Ähvardas nii juba viis-kuus aastat tagasi, kui

majakese kohal oli vana hütt, endal kristallköömeli või kännukuke tühjad pudelid nagu oreliviled laual, et igaüks näeks, mis marki Sooaluse oma joob ja kui palju joob. Aasta tagasi salgas ta sellise ütlemise ära, kuid nüüd, 1941. aasta septembris, räuskas ta seda jälle ja valjemini kui kunagi varem.

Nii jah, veel veidi rohkem kui aasta tagasi kükitas nukumaja kohal soolatüügas või saunaüberik. Hall, lapitud katusega, toetus ta põhjapoolse seinaga tugedele nagu rauk kepile. Teda oleks pigem võinud pidada heinaküüniks või loomalaudaks, nii madal ja upakil oli ta, kui hoolikalt punutud tara ja suuri kollakaid nägusid usalduslikult päikese poole pööravad päevalilled ei oleks jutustanud muud. Allika Mart oli ehitusemees, külarahvas hurjutas:

„Teistele lööd häärberid püsti, et lust kaeda, aga endale uut majakest ei saa. Kas sul häbi ei ole!"

Mart pistis kirve vöö vahele, vastas:

„Sinna sookurku ma ei ehita. Vana Jaagu haukuda! Koonerdan sente, kuni korjan kroonid ja ostan väljast krundi. Seal raiun oma maja seinad üles..."

Ei ostnud krunti ega raiunud seinu. Esimene ehitusetuhin kahekümnendail aastail soikus, võlaling nööris talunikel hinge kinni. Kolmekümnendate alguse majanduskriis päästis lahti vinnatõmmatud oksjonihaamri ja see paukus peaaegu igas külas. Jäid pooleli mitmedki kauninakavatsetud mansardkorraga hooned, hea, kui jaksati põrandad alla lüüa osalegi tubadest, et võis oma perega sisse kolida. Uute ehitamist trehvas harva. Palju päevi istus neil aastail Allika Mart kodus, näppude vahelt pudenesid needki sendid ja kroonid, mis oli aastate jooksul kogunud.

„Kui ehitaks siiski siia," ütles lõpuks Miina. „Väikesest

majakesest käiks ehk jõud üle. Krunti me nagunii osta ei jaksa."

Mart ohkas. Naine oli kõige rohkem igatsenud sookurust välja — ta oli siia toodud lagedalt maalt, kus põllud jooksid külast igasse ilmakaarde laiali, kuni eemal sinendava metsamüürini. Mis sest, et need polnud tema, Miina, ega tema vanemate väljad, — ta oli ikkagi harjunud avarusega, süda tõmbas laiade põldude, lõhnava mulla, lainetava rukkivälja, pikast vabast hoovõtumaast paisunud tuulte poole.

Popsiseadusega eraldati neile Sooaluse Jaagu talust sõõrike maad saunaköksi ümbert. Ja kui ka vanem poeg Harald, kes juba ammu oli isa paarimeheks, nõusolevalt noogutas, et kus teil paremgi pesapaik on, siis pandi viimased kroonid palkide ja muu ehitusmaterjali alla.

„Te, kuradid, rikute mu krundi vassongi ära," käratses Jaak. „Maksan su kinni, tükkis onnilobudiga. Palju sa tahad oma püherdusaseme eest, ah?"

Allika saunas ei võetud teda kuuldavakski. Saab vanadele peavari, on koht, kuhu lastelgi tulla jalgu puhkama.

Poegi oli Mardil ja Miinal kaks ja kumbki neist ei kavatsenud jääda Sooaluse küla Allika popsisauna pärisperemeheks. Harald kadus kevaditi, käis kaevandustes ja linnas ehitustöödel, kuid talveks tuli koju. Noorem poeg upitati kõrgemasse kooli, kuni ta lõpetas keskkooli. Ta töötas koolivaheaegadel Kuuru põlevkivikaevanduses, käis mõned suved isa ja vennaga ehitustel, aga ta käsi oli võõras kirvevarrele, nagu rääkis vana Mart. Ta ei jõudnud küllalt pahandada sellegi üle, et Ilmar iga palgi seinaasetamise järele haaras vaaderpassi, justkui endal ei oleks peas kaht tervet silma!

„Võiksime avada vägeva ehitusfirma," naeris Harald,

kui isa torises. „Meie isaga ehitaksime, aga Ilmar joonestaks ja teeks plaane. Ära ütle, vana, sehkendamise peale on tal nuppu. Ma pole veel ühelgi plaanimeistril näinud nii toredaid maju . . ."

Ilmar kriipsutas ajaviiteks. Oli juba selline loomus, et sageli vajus mõttesse, mõtles kõigest ilmast kokku ja äkki tõuseb silme ette maja, avar, nägus, nii et igaüks ütleks: vaat selles tahaksin elada! Teinekord plaanitses valmis terve küla. Asetas majad kus ritta, kus veidi risti-rästi, et „poleks igav", tõmbas laiad sirged teed, jättis palju ruumi viljapuuaedadele. Ei unustanud kõrvalhooneid, veski ehitas, koolimajale näitas koha kätte. Isa Mart lõi käega, et linnas veetakse joonlauaga tänavad ette, kes seda enne maal on näinud. Aga Harald istus vaikides ja vaatas kõrvalt pealt, kuidas Ilmar ehitas ja mõnigi kord vajutas oma haamrilöögist laiakslitsutud vasaku käe esisõrme paberile:

„Siia võiks panna sepikoja."

Või:

„Sellel majal unustasid keldri."

Vaatasid neid plaane, Harald ohkas:

„Kui saaks ehitada nii — kogu küla korraga. Inimestel oleks rõõm elada. Kui on rõõm elada, siis on ka kerge elada. Või ei räägi ma õigust?"

Neil oli vähe öelda oma elu kiitmiseks. Ilmar katsetas tehnikaülikoolis, tuli aga tagasi Kuuru kaevandusse, sest isal jäid raskest tõstmisest ristluud valusaks, ta käis puusadest ettepoole vimmas, nagu pooleldi kokkuvajutatud liigesnuga ja pani kirve ja sae käest. Harald proovis linnas ja maal, kaevandustes ja turbarabas, aga üsna pisku oli seda, mis ta tõi sügisel Allika sauna isa-ema ja enda ületalve elatamiseks. Kui maa tõmbus kõvaks nagu kont ja kattus lumega, läks ta metsa puid lõikama; see oli amet, mida

tõsine ehitusemees juba vanast ajast alates pidas enda kohta häbistavaks.

„Oleks paargi siilu põldu rohkem, hariks ja korjaks kas või kartuligi omast käest," ohkas Miina.

Harald läks Sooaluse Jaagu juurde. Kas hüüti teda Sooaluse Jaaguks küla järele või koguni küla tema järele — seda ei teadnud õieti keegi. Niikaua kui mäletati, olid ikka olnud mõlemad, nii Sooaluse küla kui Sooaluse talu või lihtsalt Sooaluse pere. Külas, mis riburada mööda hargnes lagedamate väljade poole, oli küllalt neid, kes ei mäletanudki, et Sooaluse Jaagu nimi kirikukirjades oli Jaak Loik. Ei tulnud see Jaagule endalegi meelde muul ajal, kui kirjutas alla uue krundi ostulepingule või vekslipaberile. Kui ta lõpuks sai vallavanemaks, läks kirikukirjade nime rohkem tarvis, sest kord nädalas tuli pista oma nimi paberitele, millised sekretär talle ette lükkas.

„Sul maalabastikku, nii et ei jõua kõike ise harida, muist igavene sööt," rääkis Harald Jaagule. „Müü mõni vakamaa meie vanadele."

„Ah?" tõstis Jaak käe kõrva äärde, nagu ei kuuleks õieti.

„Maad müü! Paar vakamaad," hõikas Harald, nõnda et pool küla kuulis.

„Näe, kui jõukaks on saunarahvas läinud," vidutas Jaak silmi. „Tea kas kullaaugu leidnud või..." Jaak alandas veelgi häält: „... või antakse sealt, punasest paradiisist."

„Mis juttu sa suust välja pahnad...?"

„Räägitakse ikka, et teiesugustele kehvikutele pistetakse sealtpoolt okastraati patsakad pihku, et siin siis hästi nina püsti tõstaksite."

„Sina tahaksid, et igaüks, kellel ei ole sadat hektaari maad, peab sinu ees käima, müts peos, nagu vanasti mõisahärrat nähes."

„Haukuda enda peale ka ei luba! Palju teie istmiku suurune keerastik maksab? Taon siinsamas kinni nagu juut vasikanaha. Pudeli viina viskan pealekauba, peaasi, et minu plats puhtaks saaks."

„Kas müüd paar vakamaad põldu?" surus Harald end rahulikuks.

„Sa ei kuulnudki veel? Mina ostan teie lapi, mitte teie ei tule minult ostma. Neli krunti on Sooaluse Jaak kinni maksnud, nüüd äkki tulevad saunikupobulid ja tahavad... ha-ha-haa. Oled sina alles naljahammas, naera või katki. Tahad vist hinda juurde pressida? No lagedale, lagedale? Palju nõuad?"

Harald keeras kannal ringi ja tuli ära. Aga hiljem hakkasid külas jutud liikuma, et Allika rahvas ja eriti Haraldist poeg olevat Venemaa salaagendid: neil olevat raha nii, et viskavad silma tervele mõisale.

Kui ümberringi polnud enam talusid kokku ajada, ostis Sooaluse Jaak riigilt lõpuks ka küla ümbritsevast soost osa, mis paindus kaares ümber neeme. Ta oli ettenägelik: kaevandus laius, maanälg suurenes — odavamalt kui võileiva eest saadud soo pidi hakkama protsente kandma. See oli aga raskeks löögiks Allika rahvale, sest sooveertel olid nad karjatanud oma ainukest lehma. Juba teisel päeval peale raba ostulepingu sõlmimist tagus Jaak kepiga vastu Allika sauna aiaväravat ja hüüdis:

„Hei, teie seal! Kas on seal keegi?"

Kodus oli üksi Miina.

„Ütle oma rahvale ja pea ka ise meeles, et soo ümberringi on nüüd kõik minu. Ostsin, notari juures sõlmisime lepingu, tähed ja kullid peal ja puha."

„Jesseke, kuhu me siis oma lehma paneme..."

„Vaat seda tulingi ütlema. Kui ma teie lehmakondi

jalga oma maal näen, lasen maha nagu kassiroju ja kaeban kohtusse pealekauba."

„Mis sa selle sooga ...? Ajad ainult jonni."

„Sooga on mul suured plaanid. Siia tuleb kultuurheinamaa, küll näete veel ..."

Soo jäi sooks, Sooaluse Jaagu karjapoiss ajas mõnikord loomad vasakpoolsele, juba tahenenud osale jalutama, ja see oli kõik. Aga Allikal tuli tappa ainuke lehm, sest looma ajamine läbi Sooaluse Jaagu maa mitme kilomeetri kaugusele riigi metsa oli tülikas ja kahel pool teed laiuvate külameeste viljade tõttu võimatugi.

Allika pere ei lasknud end Jaagust siiski välja suitsetada. Vedasid palke, tõmbasid pilpaid, Harald tõi linnast tulles kaasa kunas kasti naelu, kunas pliidiraua, kunas pooltosinat uksekäepidemeid. Ehitamine ise aga lükati kevadelt sügisele, sügiselt kevadele — jõud ei käinud üle.

„Allika pobulid tassivad mulle ahjukütet kokku," naeris Jaak külas.

Aga ta ei naernud enam 1940. aasta suvel. Jäi äkki vaikseks: ei külas, ei alevirestoranis, ammugi mitte vallamajas ei kaikunud enam tema vali, kuivanult kärisev bass. Tuli nüüdki Allikale, aga keel nõrgus meest.

„Küsisite kord maakest ... Mõtlesin ikka, et ega te seda nii südamesse võta ... Olete tublid inimesed, visa töörahvas ... Kui on tõsine nõu ja tahtmine, ega ma keela. Hektaari kaks või pisut rohkemgi võiks teile müüa ..."

Maad said Allika pobulid küll, aga mitte hektaari või kaks, vaid neliteist. Ja mitte raha eest, vaid riigilt tasuta. Miina oli algul vastu, et mis me sellise lahmakaga, aga kui Harald ütles, et tema nüüd jääbki koju, hakkab põllumeheks ja vanad ainult aitavad niipalju kui jaksavad, pühkis Miina vargsi rätikuotsaga silmanurki. Kui oleks küsi-

nud, ta vist ei oleks mäletanud, millal ta silmi viimati niisutasid rõõmu- ja lootusepisarad nagu täna.

Kevadel lõpetati maja ehitamine. See ei olnud mõis, ka mitte korralik talumajagi, aga esialgu lepiti sellega, et hiljem, kui Harald ehitab päris elumaja, oleks see jäänud saunaks. Äga sellesse väikesesse ja ajutisse peavarju pandi palju võõraid maju ehitanud kahe paari ehitajakäte kogu oskus, hool ja armastus.

Selle nukumaja aknale koputati 1941. aasta rahutul septembriööl.

„Jesseke, kes seal veel nii hilja," ohkis Miina, kelle süda oli sakslaste tulekust saadik nagu elavas tules. „Ära mine, Mart, teeme nagu poleks meid koduski..."

Mart läks paljaste jalgade tatsudes akna juurde, pilutas ettevaatlikult kardinaserva. Väljas oli pime ja nõrgalt helendava taeva taustal oli nähe inimese tume kogu.

„Lase sisse!" sosistati. „See olen mina, Harald."

Mart ei leidnud ukselukku, võti lõgises ja ei keeranud. Väljast suruti link alla — tulijal oli kiire.

Harald ise lukustas ukse, viskas haagi kinni.

„Paneme tekid akendele, ära enne tuld süüta."

„Jesseke, pojake, kust sa nüüd nii..." kordas Miina juba küll kümnendat korda ja temast ei olnud abi ei akende katmisel ega tule süütamisel.

Harald oli jopis, säärikuis ja kui ta riputas ülerõiva varna, libistas ta pintsakutasku tumedalt ja kurjalt välgatava revolvri.

„Kas tuled pikalt teelt?"

Need olid Mardi esimesed sõnad peale poja tuppatulekut.

„Oled muidugi ära külmanud, ma panen kohe tule pliiti," hakkas ema kohmima endale suuremaid riideid selga, aga Harald peatas ta.

„Tuld ära tee, nii hilja tõusev suits võiks mõnele kahtlasena näida. Aga kui midagi hamba alla leidub, — kõht ei ütleks ära."

Istus laua äärde, sirutas jalad mõnusalt sirgu.

„Pole enam teab mis ajast inimese moodi toolil istunud... Kuidas teil siin on? Hinge kallale pole kiputud?"

„Hing on ikka sees, kuigi teinekord üsna peenikese lõngaga," silus Mart ristluid, mis end ikka rohkem ja rohkem tunda andsid. „Haugutamist on olnud meheviisi... Käis siin algul neid püssimehi, küll mundris, küll ilma, üks käredamini kui teine sääres kinni. Aga tahikest just ära ei puhunud."

„Fašistid tirisid vanamehe juba teisel päeval vallamajja vangi," lisas Miina. „Olid seal nagu silgud pütis, söömata ja kasimata. Kolm päeva hoiti, aga siis anti Mardile kõmm kukla, et käi koju. Vana Jaak käis järgmisel päev .l kuraasitamas, et tema sõna peale olla Mart koju lastud."

„No-noh?"

„Nii ta siin praalis küll. Et naabrimeeste asi olla üksteist aidata. Mina aidanud teda, võtnud maad ristist vähemaks, tema vastutasuks lasknud mu nüüd lahti. Irvitas ise, võta kinni, mis ta sõnades tõde, mis lausa vale. Sakslastega ta sekeldab küll, need panid ta jälle vallavanemaks. Ega meiesugustel ole nüüd hõlpu..."

Vaigiti. Miina rippus poja näos, Mart mudis ristluusooni ja vaatas enda ette. Haraldi pilgud lendasid toas ringi.

„Tulin ainult pooleks tunniks... Kuulsin juba, et olete terved ja paigal... Pühin siit eemale, tulin jumalaga jätma. Mõnd soojemat riiet oleks tarvis."

„Kuhu sa siis jälle..." hakkas vesi Miina silmist jooksma. „Kuidas sa nõnda, nagu hunt mööda metsi. Mis

sa hakkasid jahtima selle täitevkomiteega. Oleksid edasi maju ehitanud, poleks keegi su hõlma hakanud..."

„Ära sa sega," tõrjus Mart. „Ju need täitevkomitee asjad tahtsid ka ajamist..."

„Või tahtsid sa, ema, et täitevkomitees oleks Sooaluse Jaak edasi istunud?"

„Mis nüüd Jaak, aga et just sina..."

„Noh, istusin ja küll istun seal veelgi... Kas olete midagi kuulnud Ilmarist?"

Ema nuuksatas ja jäi istuma, käed risti süles.

„Ester saatis kirja..." ümises Mart. „Eks sa anna, Miina, las Harald ise loeb."

Kirjas oli lühike teade, et Ilmar on viidud vangi, aga et tema, Ester, käib tööl ja loodab, et Ilmar saab varsti jälle vabaks. „Tuleme siis teid vaatama, võib-olla jääme sinna elamagi," kirjutas Ester. „Hakkame põllul tööle, eks talu-des peaks praegu töökäsi tarvis olema."

Harald trummeldas lauale ja näis olevat õige sügavais mõtteis.

„Kuidas ta küll, vaeneke, seal elab või on," hädaldas Miina. „Ta pole ju sinu moodigi — peene kondiga nagu lind. Hing tal ka... kartis verdki. Seatapupäevadel silkas karjaga kaugele soosse, et ei kuuleks..."

„Ega vanglas siis kohe verd..." ümises Mart.

„Kas veel vähe mehi maha lasti nendegi kolme päeva jooksul, mis vallamajas istusid!"

Harald ohkas.

„Ilmarit ei saa just kadestada. Fašistide vanglad... teadagi millised. Aga sa ära karda, ema, Ilmar ei lange verest ära. Tunnen teda. Pealt näha oli küll selline õrnake, hoidis ikka selle poole, mis ilusam; aga ka selle poole, mis õigem. Oli kange vaimuga... nagu sookask. Hakkasime

poisikestena, kui veel soos lehma sabas jooksime, midagi tegema. Tema ütles, et teeme nii, mina, et naa. Vaidleme; tema istub maha, ütleb: kui sa ei taha, jätame siis katki. Ma siis andsin tasapisi järele, teadsin juba, et kui ta maha istub, siis ta on kindel, et õigus on temal. Tema pärast ma ei kardagi..."

„Kuidas sa nõnda..."

„Ta peab vastu — lollusi ei tee. Õpib mõndagi... Ehk sedagi, et ka kõige parem ja õigem ja ilusam asi maailmas ei lenda pihku, ei lange ise rüppe, eks ma räägi õigust?"

Vähe rääkis endast. Oli olnud hävituspataljonis, saanud ülesandeid tagalasse. Äkki selgus, et rinne nihkus kaugele, tema jäi maha. Oleks võinud minna järele, libiseda frondist läbi, aga ei tahtnud.

„Nagunii oleks tagasi tulnud. Ükski sein ei kerki, kui teda ei raiu... Algul on raske, leidub neid, kes on nagu pimedusega löödud, ootavad sakslastelt teab mis taevamannat. Las maitsevad mõni kuu saksa ordnungi saapakontsa, las toovad viimase lehma ja seapõrsa normiks, küll siis hakkavad taipama, millise hundi kihvade vahele on sattunud... Aga ustavaid inimesi on palju, ettevalmistused siiajäämiseks aegsasti tehtud, metsad kodused ja laiad — ei nad mind leia."

Ema jooksis sahvri vahet, toppis seljakotti pekki, võid, herneid.

„Ära ennast paljaks tee," noomis Harald. „Ega teilgi tule hõlbupäevad. Minu kampsunid on ikka toas kapis?"

Läks tooma soojemaid riideid, avades ja sulgedes kiiresti ukse, et valgusesähvatus ei paistaks välja. Libises mõne minuti pärast sama käratult eestuppa, jäädes ukse najale nõjatuma.

„Mis sul on?" kohkus Mart. „Valge nagu kasetoht..."

„Tegin siiski vea... Nagu jänes jooksin püünisesse," sosistas Harald. „Kus Muri on?" meenus talle äkki.

„Hauas ei haugu koergi. Juba esimesel läbiotsimisel laskis üks hitlerlane Muri maha. Koer oli nagu takjas tal sääres, pole ta iial kellegi peale nii kuri olnud."

„Sellepärast... Väljas hulgub mehi. Ei-ei, ära piilu, nad veel ehk ei aima, et teame nende tulekust..."

„Pojake... pojake... Issa ristike... mis nad sinuga teevad..."

Harald tõmbas jopi selga, viskas seljakoti õlgadele.

„Elusalt nad mind ei püüa. Hüppan köögi aknast välja, sealt on soo kõige lähem. Kui läheb õn..."

Peatus poolel sõnal, sõrmed seisatusid seljakoti rihmade kokkutõmbamisel.

„Sellest tuleb pahandust teile..."

Mart oli kogu aeg istunud, nüüd tõusis ta nagu vedrust, nagu ei olekski ristluud haiged ja kanged.

„Sellele ära sa üldse mõtle. Mis nad meile ikka teevad! Tulid, läksid — ega meie saanud sind kutsuda või keelata. Poeg küll, aga täiskasvanud ja omaette mees, teab ise, kust tuleb ja kuhu läheb... Läheks sul ainult õnneks, et ei tabaks."

Ema libistas kätt hellalt üle poja vammuse käise.

„Õnnistagu jumal sind... õnnistagu jumal sind..." kordasid ta huuled mehaaniliselt.

Harald tõmbas järsu nõksatusega rihma kinni.

„Istuge tahatuppa ahju ja soojamüüri vahele nurka. Kui tulistavad, vihisevad kuulid üle või vastu kivisid. Aga vaikselt. Ma puhun tule ja katsun avada köögi akna."

Mart kahmas Miinal käest, poolvägisi tiris naise tagumisse tuppa, surudes ahjunurka istuli ja laskus ise ta kõr-

vale põlvili. Kuulis, kuidas naksatas köögiakna riiv, siis läksid sammud tagasi tuppa, kus nad olid olnud. Kas ei saanud köögiakent lahti? mõtles Mart, kuid juba sosistas Harald:

„Ärge ehmuge, ma teen natuke kära."

Samas langes aknaklaas klirisedes välja, sähvatas leek ja kõmahtas pauk, kajades toas valjuna, nagu oleks lastud mitmest püssist korraga.

„Jesseke, nüüd nad tapsid ta!" hakkas Miina end püsti ajama, aga Mart surus ta tagasi põrandale. Ta kuulis poja samme ruttavat kööki ja mõistis Haraldi sõjakavalust: meelitas tulistamisega valvajad maja ette, et siis tagantpoolt märkamatult kaduda.

Luurajad väljas sattusid segadusse. Igaüks kartis, et järgmine lask sihitakse just tema pihta. Arvates, et püütakse põgeneda elutoa akna kaudu, jooksid mehed, kummardades ja komistades, sinna ühte troppi kokku. Kõlasid üksikud lasud, kas tulistati majja või enda julgustamiseks niisama huupi — kes seda teadis.

„Näe, hüppas tagantaknast välja!" kilas äkki keegi. „Jookseb, jookseb!"

„Tõmba pihta, mis sa karjud," kamandas teine. „Kus? Mis sa ometi ootad, põruta!" Kui karjujale meelde tuli, et temalgi on püss peos ja ta selle sõjakalt palge tõstis, oli jooksja juba sulanud ühte septembriöö pimedusega. Välgahtas pauk, teine, täkkis öövaikuse tükkideks valang automaadist...

Kaua piirasid nad väikest maja, lastes prooviks ja õrritamiseks aeg-ajalt kuuli ta seina või purustades klirinal aknaklaasi. Kui majas jäi kõik vaikseks, roniti aknast sisse. Miina ja Mart leiti ahjunurgast, naine istumas, mees kangel seljal põlvitamas.

„Näe, kuhu rongapaar pugenud," irvitas automaadiga mees, kellel oli seljas pikk diagonaalriidest ohvitserisinel. „Marss, püsti! Kuhu te oma kommunistist pojanäru peitsite?"

Mart kobis püsti, aitas tõusta ka Miinal.

Tuppa valgus mehi. Mõnda neist tundis Mart, aga enamus olid võõrad, nii et Mart polnud kõiki varem üldse näinud. Ei olnud kerge seda käputäitki kokku saada, vilksatas Mardil mõte, peavad kutsuma laiast ringist.

„Noh, tummaks oled jäänud või?" müksas sinelis mees automaadipäraga Marti, nii et see kõikudes vastu ahju langes.

Kiiresti kolati läbi toad, lakad, keldrid, laudad. Kedagi ei leitud.

Ülem käsutas mehi välja valvesse.

„Ärge trügige midagi tuppa. Kommuniste ei tea kunagi uskuda, pistavad äkki soost ninad välja ja istume peos nagu varblased külimitu all," seletas ise. Ta oli suur tugev mees, oli kodanlikus armees teeninud välja lipnikukraadi, pidas Sooaluse küla teisel tiival saadud asundustalu, kuid põlgas tööd paljuks ja müüs tükkhaaval krunti vähemaks. See ei halvanud mehe kuraasi, kui ta kamandas kaitseliiduüksust või jalutas tuletõrjujate rühma ees, kiiver sätendamas peas, rind täis nööpe ja märke.

Ta oli rihmadega risti-rästi kokku tõmmatud. Kolksatades viskas lauale kaardimapi, hakkas sellel tähtsalt ja aeglaselt vedama sõrmega jooni:

„Istume praegu... siin on minu Uuetare, siit viib tee Sooaluse Jaaguni, siin, vaat siin peaks olema Allika saun. See on väike hurtsik, et ei passi kaardilegi, kuigi minu kaardil on iga kivi ja iga känd. Noh, ta hüppas välja põhja-... ei läänepoolsest aknast..."

„See aken on vastu päikese tõusu," toristas ninaga kuutaolise näoga noorem mees.

„Sina ära sega... Nojah, muidugi idapoolsest aknast, kas ma ütlesin teisiti? Ptüi, kuidas inimese keel mõnikord eksib! Hüppas siit välja, jooksis muidugi sohu. See uss tunneb siin iga mätast ja kuivemat kohta, läheb pimedast peastki läbi... Muidugi, siia sihib." surus mingi punkti näpu alla. „Hei, reamees Privoi."

Keskealine mees, luuravate silmadega, vaatamata sügisele juba läkiläki peas, astus küünarnukkidega teed tehes ette.

„Mida's minust?" nihutas mütsi kuklasse.

„Kurat, kas nii esinetakse teenistuskohustuste täitmisel? Meie kätte on usaldatud julgeolekuteenistus tagalas, aga sina nagu lambakoer — üks kõrv kikkis pealael, teine sorakil kõrva taga. Valvel, kurat võtku!"

Privoi vedas jalad kokku.

„Ega ma ole kroonus..."

„Sulle tehakse veel kroonut, saadetakse frondile punaste vastu, kas siis veel töllerdad. Ma taon teist veel üksuse, nii et saksa kindralgi lööb käe kõrva äärde: Alles guut, herr lipnik Allmann!... Reamees Privoi, annan teile lahingülesande. Nii kiiresti kui jalad võtavad liduda vallamaja juurde. Lase korrapidajal vändata Aadikvere omakaitse üksuse valvekorrale, et tähtsal kommunistide juhil õnnestus ägeda tulevahetuse all põgeneda soosse. Nüüd on ta teel Aadikvere poole. Tõmmatagu ahelik ette, aga nii, et hiirepoegki läbi ei pääseks. Meie lähme siitpoolt ja veame soo punastest kuivaks nagu Ekke mõisa tiigi kokredest."

„Mis sa soosse tükid," ümises keegi ukse poolt. „Soost antakse tina — sinna valgus madruseid ja partisane."

„Kes seal langetab meeleolu, ah? Sina, Juhvelt? Astu ette. Tahad rindele minna? Ei taha. Siis pea mokk maas ja kuula, mis ülemus käsib. Kurrat, ma tahan näha, kas saab distsipliini majja või ei. Ja nüüd tooge vangid ette."

Ukse all tekkis trügimine ja tuppa lipsas Sooaluse Jaak. Ta õhetas kiirest käigust, peas oli kitsenahast karbus, seljas tumedakarvalise kitsa kraega avaralt langev mantel. Pistis peo pihku Allmannile.

„Noh, minema lasid? Oled ikka käpard! Kas ma ei õelnud: Allika Mardi vanem poeg on küll laiade õlgade ja kohmaka koguga, aga libiseb nagu angerjas. Nägid, libiseski, vahi nüüd läbi näppude. Sõjamees! Tainas, vaat mis oled."

„Mina pole süüdi. Kõik oli täpselt ette plaanitsetud, igasugust olukorda arvestatud. Aga idapoolse valvetõkke piilurid sattusid segadusse ja jooksid kokku..." katsus Allmann vabandada.

„Sa pista oma plaanid ja igavene strateegia...! Mina ehitan lõksu nagu pruut veimevakka, kas see mul vähe vaeva maksis, et sakslasi nõusse saada. Mina lubasin vastutada sakslaste ees, et Allika Harald kinni nabitakse... See oleks mu sidemeid kõvendanud... Õpetasin sind ja juhatasin, aga sina nagu vasikas... Ise tahab olla lipnik! Kui ütlen sakslastele, ei jää sinust siia õhkugi, tallad hoopis idarinde soodes..."

Jaak oli vihane. Tal oli kuum, nööpis lahti mantli hõlmad, viskas mütsi lauale. Pealagi oli tal paljas, kuid Jaak kammis vasaku kõrva juurest pikad juuksed põiki üle lagipea, nii et hõre hallikate juuksekarvade võrk nagu sõrestik kattis hiilgavat pealage. Suure jämeda ninaga ja esiletungiva ülemise paksu mokaga tuletas ta kõrvalt vaadates meelde laisailmelist hobust.

„Tegin juba korraldused jooksiku ümber rõnga viivitamatuks sulgemiseks," teatas Allmann. „Püüame ta kinni nagu linnupoja, usu mind."

Miina ja Mart olid seisnud vaikides. Miina tõmbas aegajalt ninaga, et hoida tagasi pisaraid; Mart oli selja sirgu ajanud ja ulatus vaatama üle kõigi toasolijate. Nüüd ei suutnud Miina end enam hoida.

„Mis te tast taga aate nagu metsloomа... Mis ta teile kurja tegi?"

„Või veel!" ühmatas Allmann.

„No eks sa siis ütle, mis ta sulle tegi?" võttis Miina tuld. „No ütle, ütle välja! Ehitas sulle maja, aga sul ei olnud niigi palju raha hinge taga, et lepitud summat välja maksta. Tingisid võlga. Harald jättiski. Ütles ikka, et ega Allmann ole suli, küll maksab. Aga maksmata on tänaseni."

„Kurradi rongaema...! Sa, nõid, laimad praegu ametisikut, seaduse ja võimu esindajat!"

„Teiega räägitakse veel," kähvas Jaak Alliku rahva poole. „Kas valve on väljas? Ära sa neid usu! Hiilivad pimeduse katte all ligi, viskavad kas või oma maja räästasse tule, pole kahju põletada ka isa ja ema, kui aga saavad hukata meid."

Allmann saatis vahepeal uuesti tuppa kogunenud mehed välja, kamandas igaühe valveposti. Teda vihastas Jaagu pragamine kõigi kuuldes, aga ta teadis Jaagu sidemeid hitlerlastega ja vaikis. Seda suurema ägedusega langes ta Mardi ja Miina kallale. Sõimas, hurjutas, ähvardas, vehkis nende ees rusikatega, karjus nii, et süljepritsmed lendasid näkku vanale saunikupaarile.

„Mis sa jandid," ümises lõpuks seni vaikselt akna all istunud ja piipu imenud mees, kelle nägu laiaäärelise, sil-

madele tõmmatud kaabu alt vaevalt välja paistis. „Vii soo peale ja — asi vask."

Mardi nägu oli liikumata, nagu ei oleks ta kuulnudki. Kui mehed kambrisse tungisid ja ta püsti tõusis, kadusid minutid tema arvates nii hirmus kiiresti, et oleks tahtnud neist kinni haarata, kahe käega hoida, kogu keha raskusega tagasi tõmmata. Tal oli ainus mõte — Harald. Kas jooksevad järele, hakkavad taga ajama? Neid oli palju, tema üksi. Väsitavad, püüavad haardesse...

Ta hoidis keelt hammaste vahel, et solvamistele ja näägutustele mitte vastata. Las hauguvad, las askeldavad, et mööduksid minutid, kallid, eluhinnalised minutid. Muigas endamisi, nähes meestejõugu hirmu soo, pimeduse, Haraldi ees. Rohkem kui tosina püssi vastu ainult üks kõhnuke revolver! Naer paisus temas, puksles, otsis väljapääsu, tõmbas silmanurga kortsuviiruliseks.

Nüüd hakkavad nokkima tema, vanamehe elu kallal. Nagu see kuigi palju maksaks! Aga niipalju siiski, et Jaagu-taolised temaga askeldavad, kõhud tähtsalt õieli. Peavad vanamehe luude-kontide ümber pidu, aga samal ajal Harald jõuab ikka kaugemale, kaugemale.

Miinat tabas kaabu varju pugenud mehe ütlus valusasti.

„Tappa tahad vanainimesi... Nagu su käed juba küllalt ei tilguks verest!"

Kaabuga mees naeris.

„Mul puudub parajasti kaks kahekümne ühest. Saaks atskoo täis."

„Issand, issand küll!" nuuksatas Miina.

„Ära ulu," ühmas Mart. „Kivi võib sulada, Tarumi Riks mitte."

Tarum tõusis ja õõtsus rangjalgadel lähemale. Ta ei olnud hallparun, pidas kaua aega lihunikuselli ametit, hil-

jem katsetas loomanahkade kokkuostmisega, aga pisteti äri rahade kõrvaldamise eest lühemaks ajaks pokri. Riided lagunesid, käis närudes, haises alatasa puskarist, kakles pidudel ja hirmutas tüdrukuid. Teda kardeti, sest ei võinud kunagi kindel olla, et nurga tagant ei sähvata selga pikk haljas puss...

Nõukogude võimu tulles ajas Tarum lõua püsti.

„Elagu kehvikute valitsus! Maha bursuid! Eluaeg on mind rõhutud, eks vaatame, kuidas elu nüüd välja näeb..."

Tormas vallas ringi kui tuulispask, ähvardas, lubas vangi panna, Siberisse sõidutada. Kehvikud otsustasid ta kinni võtta.

„Tapab ära," kardeti. „Peaks kuidagi kavalusega..."

Aga Harald Maamets läks ja ütles, et nüüd, mees oled vang.

„Sina, tatikas, julged? Mina, maailma proletariaat..."

„Ära teota. Tule kaasa!"

Õhus välgatas, aga juba istus Tarumi käsi Haraldi sõrmede vahel ja nuga kukkus kõlisedes põrandale.

„Kehvikud, sõbrad kehvikud..." halises Tarum. Ta poolegi ei vaadatud. Lähetati tapikorras maakonnalinna. Saatjad unustasid hetkeks valvsuse, Tarum rapsas ühele jalaga, see veeres üle reeveere; teiselt tõmbas püssi, hüppas reelt ja kadus teeäärsesse põõsastikku. Sellest ajast redutas metsades, temaga liitus kevadel nõukogude võimu eest ärakaranud paar suurnikku, kuni nende jäneste armee või lepikupolk sai uut täiendust sõja alguses Punaarmeesse mobiliseerimise eest võpsikusse jooksnud nõukogude vaenlaste näol.

Tarum ei kiristanud enam läbi hammaste: bursuid ja rasvamaod. Ta vehkles püssitortsuga, vahutas: surm kommunistidele.

Mille nimel? Teda ennast see ei huvitanud, kaaslased ei küsinud.

„Tarumiga kambas nagu kõhe olla," avaldas teinekord mõni meestest.

„Oh, las ta rapsib. Teeb musta töö ära..."

„Ega see tee vahet, puistab puistamise pärast..."

„Küll õigel ajal pudeneb temalegi midagi..."

Aga nüüd tõusis Tarum, lükkas kaabuloti kuklasse, paljastas suured mahorkaimemisest kollakaspruunid hambad:

„Seal on sul õigus, va ronk, pole minus midagi sulamas. Kas Allika Harald sulas, kui mind puuri tahtis pista?"

„Tegid lollusi," ühmas Mart.

„Aga nüüd võtsin aru pähe," itsitas Tarum. „Kuidas soovid — kas hobuse taga paela otsas joostes või nii, et seisad ees, umbes saja sammu kaugusel ja mina kihutan oma täkul ligi ja pliks-plaks, sa ei saa arugi, kuidas silme ees välgatab ja tina istub ribide vahel."

Miina vajus põlvist kokku, nagu ei olekski ta jalgades luid. Mart haaras naisest ja laskis ta pikkamööda põrandale libiseda, kuhu ta jäi istuma, triibuline alusseelik kohevil ümber.

„Korraldust mööda peaks viima komandantuuri..." pomises Allmann.

„Eks jah, ole küll selle komandantuuriga jännatud!" põlastas Tarum.

„Kuradile jah!" urahtas kehakas naaberküla mees, kelles Mart tundis jõukuselt Jaagu järgmist. „Mitte ei saa aru, mis nendega peaks jahitama. Hoitakse nagu pilpa peal... Lagedaks teha, et varju ka ei jääks..."

„Tehtud!" lõi Tarum käed puusa. „Ei, teie seal, kobige katuse alt välja."

Allmann heitis käega ja asus uurima oma sõjalist kaarti.

Aga vahele segati sealt, kust Mart seda kõige vähem ootas — Sooaluse Jaak tõusis pingilt.

„Kui see on teie kõigi otsus, mis siis minagi vahele segan ..." veeretas ta. „Aga niipalju arvan siiski, et eide võiks jätta ..."

„Mis seemet sa oma põlluveerele soetad?" käratas kõhukas naaberküla mees.

„Seemet peab ka ikka jääma," kõhistas Jaak. „Kes siis muidu pealt vaatab, kuidas ma sügisel nende uusmaakohalt rukkisaagi kogun? Ei-ei, see ei oleks õiglane. Mina pidin aknast passima, kuidas nemad kündsid ja külvasid, ja nüüd keegi ei näekski, kuidas mina samal maal lõikan ja korjan. Ja kui nii ühekorraga, mis see neile oleks? Pigistavad silmad kinni, hoiavad üksteisel käest ja — halleluuja, läks. Aga kui üks läheb ja teine jääb, siis on ohkimist nii, et putka seinad ägavad. Ei-ei, las eit jääb mulle silmailuks ja meelerõõmuks."

Naaberküla hallparun kõõksus nii, et silmist sirises piki põski vesi ja ta langes toolile, kus ta hulk aega luksudes ja tüsedat keskpaika masseerides hinge kogus.

„Tuline saatan, mul jääb üks atskoost puudu," kähvatas Tarum. „See on kokkumäng, mina ..."

„Sina ole õige kuss," ütles Jaak külmalt. „Kunagi lippasid piki küla, karjusid — maha bursuid. On ehk meelest läind?"

Tarum tõmbas ropsatades kaabu silmadele, viipas Mardile.

„Hakka siis astuma, kõrendik!"

Miina haaras mehe käest.

„Ma ei lase, ei lase!" karjus ta. „Viige siis juba mind ka! Võtke meid mõlemaid."

„Lase lahti, vanamoor!" käratas Tarum.

„Ei lase, ei lase," nuttis Miina, klammerdus Mardi põlvede ümber, surus oma vana, kuivanud keha vastu mehe jalgu.

Mart kummardus, haaras naisel kätest, tõmbas need hellalt lahti ja tõstis naise toolile.

„Ära nuta, ema... Lase ma lähen... aga sina jää. Nii on kindlasti parem... igaühele. Kui sul siin läheb raskeks, sõida linna Esteri juurde... Ära nüüd... mul oleks nagunii varsti aeg olnud minna, need valud seljas... ja rinnus kogu aeg matab..."

Hakkas köhima, nagu tahaks tõestada, et rinnus tõepoolest on umbne, kitsas, et nagu suured hallid pihid vajutaks rinnakorvi koomale ja koomale. Võttis kapist uue pintsaku, surus pähe läikivanokalise tumedast kalevist mütsi.

„Jumalaga," pani käe lauale kummargile langenud naise õlale. „Ära mõtle minule, mõtle poegadele..."

„Mis sa siin pead veel ässituskõnet!" müksas Tarum Marti püssipäraga. „Pea teises ilmas kui tahad."

Mart ees, Tarum ja kõhukas mees järel, läksid nad uksest välja. Vaevalt klõpsatas uks linki, kui Miina hüppas toolilt ja viskus ukse poole:

„Ei tohi, ei tohi... Mart!"

Allmann haaras tal õlast ja ainsa liigutusega paiskas naise seina äärde kägarasse.

„Kuradi eided... Alati nad lõugavad, ei lase mõelda, korralikku plaani koostada. Sa tunned siitkandi metsi, Jaak, ütle, kui minna ülaltpoolt sinu krunti, missugust rada mööda siis jõuaks kõige rutem soost läbi? Et saaks tõmmata kotisuu kinni nagu krookpaelaga. Soosse tungimiseks on meil mehi liiga vähe, peame ootama, kuni sakslased kohale jõuavad..."

Jaak kummardus näitama...

Mart aga kõndis kiiresti valgenevas hommikus alla soo poole, kuhu teda oli käsutatud. Ta ei mõelnud endale, oh ei. Astus aeglaselt, ristluist vähe ettepoole kummargil ja naeratas. Jah, tubli poiss on Harald, kui kavalasti plaanitses, kuidas lipsata rõngast. Enne pauk pihta, siis teisest aknast välja ja — soosse. Kohe ta järele ei julgenud joosta, ootate päevavalget, no püüdke siis veel. Harald tunneb siin iga laugast, iga mätast, iga põõsast, küll ta leidis kõige lühema tee, mida kaudu eemale libiseda. Ja kuidas ta ütleski, et Ilmar... jah, et tema Ilmari pärast ei karda. Ilmar seisab kindlalt, kui ta teab, et õigus on tema poolel. Aga Harald ei anna neile rahu, ei anna. Tal on selline iseloom, et kui korra millestki kinni hakkab, siis enne ei lõpeta, kui valmis... Tal on selge pea, teab, kuhu tüürib ja muidugi pole ta üksi.

Udu tõusis üles, rippus nagu hall kangas pruunika, kohati lillalaigulise soo kohal. Siin algasid laukad, need on põhjatud ja täitmatud. Mätaste pehmeil samblapolstreil puhkas helepunaseid jõhvikaid nagu nööpe, sookailadest tõusis uimastavat lõhna. Üksikud kidurad männijässid olid nagu eksinud avarasse, laia üksildusse, milles võõrana ja kaugena kostis erutatult lendu tõusnud pardiperekonna pääk-pääk.

Soo taga, kus maa kiiresti tõusis, andes ruumi algul heinamaadele ja siis põldudele, lõi punetama. Udu hajus laiali... Nüüd helkis soo punasena, isegi lauka veelt peegelduvail päikesekiirtel oli punakas värvus. Nagu oleks kõik valatud üle verega, mõtles Mart. Aga see on hea veri, mida siin soolaugaste vahel mõne nädala jooksul on valatud, see peab kandma head vilja.

Ning Mart naeratas vastu tõusvale, uduhajutavale päikesele...

Kostis kaks kuiva pauku, nagu oleks keegi hammustanud katki klaaspärleid.

Mardi laud tõusid, nagu imestades, et mis see's oli ja siis ta langes. Aeglaselt, nagu otsides kukkumiseks kuivemat, samblapehmemat sängi.

„Paras koht," ühmatas Tarum. „Laugas lähedal, pole kandmist."

„Hästi valitud jah," vastas kõhukas mees. „Võta sa peast, ma äsan jalust. Näe naeratab, kuramus, nagu teab mis paradiisi oleks läinud."

„Kurat neid mõistab!" sülitas Tarum. „Mõni sõimab ja manab, mõni hüüab teab mis tarkust, mõni ainult naeratab... Ho-ho-hopp — korraga!"

Vesi pritsis kõrgele üles. Aeglaselt vajus Mardi pikk kõhn keha allapoole, kuni ruske soovesi ta kohal kokku lõi.

6. Esimene ülekuulamine.

24. sept.

Kõige rohkem valutab parema käe väike sõrm; ta oli järjekorras viimane. Selles pole enam midagi uut, sest ta oli kuues.

„Tunnista end süüdi, et saatsid inimesi surma!"

„Ma ei ole seda teinud..."

„Tunnista üles, et valmistasid partisaniks minekuks."

„Ma olen ju siin."

Väikesed nikeldatud pihid kobavad madala lõkkega põlevate halgude vahel. Mu käele läheneb hõõguv valkjakstõmbunud raud. Temast õhkub kuumust mu käele...

„Tunnista!"

Raputan pead.

Riuhka naerab. Mitte valju häälega, mitte rõõmsalt ja kergelt, vaid ta näole on nagu tõmmatud mask. Ta ei ole mingi koletis välimuselt, rohkem keskmine rahulik kodanik siledate, otse üle pea kammitud juustega, korrapäraste joontega näos, väikese lotiga lõua all...

Kaldusin teda kirjeldama. Kas ei ole see teenimatu au talle? Alles eile nägin juhuslikult ühel temale saadetud kutsel esimest korda ta nime. Ta allkiri on kuninglik, täiesti võimatu on seda lugeda. Tema nimi on... Milleks see? Ausaid, tugevaid, vapraid inimesi variseb mulda ja keegi ei hoolitse nende mälestuse eest, miks peaksin seda tegema ühe roomava, ostetava putukaga?

Tema nimi võiks olla meeldetuletuseks järgmistele põlvedele? Aga hoiatuseks on hauad, on piinadest moonutatud inimesed, on minu kuus kõrbenud sõrme.

Tunnen, et võiksin praegu hästi kirjutada. Mitte nagu tegin seda seni. Kirjutaksin südameverega, maaliksin võimsate pintslitõmmetega, raiuksin tugevate kirvehoopidega, hüüaksin hingematvate nootidega. Tahaksin kirjutada noorest julgest rõõmsast inimesest, nõukogude inimesest. Ta võiks olla kooliõpetaja. Või valla täitevkomitee esimees. Miks mitte põllumees? Aga ei, tööline oleks ta. Päris tavaline metallitreial või lukksepp...

Kus olin ma seni? Mulle on kingitud kolmkümmend seitse aastat, aga kui palju päevi neist on kadunud kasutult igavikku...

1. oktoober.

Seitsmes.

Riuhka oli eile kategoorilisem.

„Ütle lahti kommunistidest! Salga maha nõukogude kord!"

„Ei iial!"

„Idioot! Nagunii on nii ühe kui teisega lõpp."

Ma vaikisin. Ega ometi mina alandu vaidluseni Riuhkaga!

Nii läks mu seitsmes. Aga mul on veel kolm tervet, saan päris hästi hoida pliiatsit. Kui kergelt ta libiseks üle paberi! Nüüd tean, et kirjutaksin töölisest. Näen teda enda ees. Kutselt lukksepp. Tugev, isegi kohmakas nägu, käed nagu sepahaamrid. Põsenukkidel ja otsmikul terasest karanud sädemete sinakaid täpikesi, silmad lõbusad, naervad, ise ümiseb laulda. Võtab raua, vilistab hääletult. Haarab vasara, ümiseb. Pea ümber keerleb lööki-

dest tõusev sädemetevihk nagu tähesadu, aga tema laulab.

Nägin viimasel aastal selliseid inimesi. Vabrikuis. Nad olid nagu kaane alt välja lastud. Oma käitis, oma elu, oma tulevik. Nad ei tea paremat, ka ilusamat mitte hästiõnnestunud malmivalust, meisterlikust sepatööst. Jah, nende rõõmude allikas on uus. On terve ja tugev. Küllap armastuski on neil uus, on puhtam ja suurem, kui on olnud kunagi varem. Ja nüüd ta võitleb. Vahetas pihid relvaga. Või töötab kusagil relvatehases. Või on okupantide hirmuks sakslaste tagalas, kandes rahvatasuja nime. Ükskõik kus, aga ta võitleb. Ja ei ole kahtlust, et ta võidab. Olen käinud ringi nagu pime, olen kobanud, aga tõeliselt ülevat ma ei leidnud. Olen oma otsinguil jõudnud eesmärgile — nüüd ma näen! Kui keegi kunagi neid ridu loeb, siis teadku ta: ka mina ei alistu, vaid võitlen.

5. oktoober.

„Hind on tõusnud. Kas kirjutate artikli: Hitler on võimsaim, Hitler on igavene?"

„Ei iial!"

Kaheksas.

Enam ei ole mugav pliiatsit käes hoida. Pliiatsil puudub tugi, ta surub keskmisele sõrmele ja see on valus...

Sattusin kahekümne viiendasse. Siin on lukksepp, Piir on ta nimi. Temas on palju sellist, millest mõtlesin. Rahulik, tugev, kindel. Isegi vanglas on ta käed tööd täis. Ümiseb laulda ja naeratab vahete-vahel. Ta julgustab ja rahustab teisi.

Nõukogude võim andis majanduselule uue struktuuri. Aga imeväärseim on, et ta kasvatas uue inimese. Meil ei jõudnud see protsess lõpule, aeg jäi liiga napiks, aga siiski...

Kui mulle antaks üks aastagi, ma kirjutaksin südame verest tühjaks, et hüüda kõigile: ärge iialgi unustage, milliseid kannatusi tõid inimkonnale fašistid.

Mulle ei anta seda aega. See ei kurvasta mind enam nii väga. Lahkun teadmisega, et ma elasin, vähemalt ühe aasta elasin. Põletagu, raiugu maha viimased kaks sõrme, torkigu silmad peast, — nad ei võta mul teadmist, et nägin uut inimest, nägin uut elu. Ja niikaua kui elan, kuulutan seda ja võitlen selle eest.

„Kõik?" küsis hulk aega hiljem Kajando, lamades käsipõsekil naril.

„See on kõik," keeras Maamets paberilehekesed kokku ja pistis tasku. Vastumeelselt oli ta nõustunud meeste pealekäimisel lugema Pepassoni pärandi kogu kambrile ette. Ta ise oli seda lugenud kirjaniku surmast möödunud paari päeva jooksul palju kordi, tundis kogu teksti peaaegu sõnasõnalt peast.

Narid olid juba alla lastud, aga vangid istusid kes nariveertel, kes pinkidel, kes niisama põrandal oma magamiskohal. Rohekas kärisenud äärtega pimenduspaber krabises tasakesi tuulehoost kõigutatuna.

Piiri suured rusikad puhkasid koos pintsakuga, mille narmendavaid varrukaservi ta oli parandanud.

Järvis istus naabernaril Kajando kõrval. Ta kõhnenes viimastel päevadel peaaegu silmanähtavalt, ümarad, pehmed põsed langesid sisse, silmad vajusid koopaisse. Mõtlikult lõuga rudides venitas ta:

„Ei tea, miks Pepasson need päevikulehed just sulle pärandas?"

„Küllap otsis kirjaoskajat inimest!" sähvas Maamets.

Põgus muie libises üle Järvise näo, Maamets luges sellelt nagu raamatust: vigurda, vigurda, kuid tead küll, miks Pepasson just sinu välja valis.

Kellelgi ei olnud tuju rääkimiseks, isegi lobasuu Nipernaadi kõigutas tummalt kerataolist pead, istudes nagu rätsep seljaga vastu kappi. Hoopis hiljem, kui oli juba alanud kohmitsemine ja kehva küljealuse kohendamine, pomises vana Rääk:

„Kirjutamata jäi... Südameverd oli mujale vaja..."

Keegi ei vastanud. Et lõpetada jonnakat vaikimist, müksas Maamets kerratõmbunud Kirsipuud.

„Mis sa nii, nagu siil... Ja suu ka justkui... vett täis!"

Kirsipuu heitis end sõnalausumata teisele küljele — unistav, luulelisusse kalduv mees oli lähedal nutule.

Õhtu tuli rahulikemaid, vaiksemaid kui kunagi varem. See tundus kahtlasena isegi valvurile, vangla tugevaimale mehele Jõmmile, kes mitmel korral hiilis kikivarbail ukse taha ja kergitas klappi, lootes tabada kongi mässu salaplaani sepitsemiselt.

Aga igaüks lamas oma kohal, nagu oleks raske, Kalevipoja uni laskunud kogu kongile.

Pikkamisi suikus vange. Maamets jälgis uinujaid, et unustada Pepassoni kortsunud, rebestatud äärtega lehekesi.

Ta lamas külili, liikumatult, nagu magaks temagi. Südaöötund oli juba kaugel... Kogu aeg lõõtsunud tuul väsis hommiku eel. Linnas oli vaikne, ei autode tuututamisi, vedurite läbilõikavaid hüüatusi. Õudne hakkas. Samasuguse pimeda vaikse öö lõhestasid haugatavad lasud... Pepassonile jäeti küll kaks sõrme, kuid lõigati läbi aeg...

Aknapoolses nurgas ajas end keegi ettevaatlikult istuli ... Järvis! Ei ole und temalgi... Tõmbub valust küüru,

jälle jooksva. Õnn et temal, Maametsal, tervis on korras, taevas hoia vanglas haigestumise eest... Järvis pole inimene, on terasvaier. Kui ettevaatlikult ta ringi vaatab, kas teda ja tema valu keegi ei näe — ta ei taha koormata kaaslasi võõra murega. Nüüd vabastab ta jala... vist kavatseb masseerida...

Järvise alati rahulik naeratav nägu tõmbus valust kipra, kui ta harutas lahti reie ümber mähitud võidunud sidemeid. Reuma? Aga jooksvat ei mähita nagu haava...

Maamets lükkas mantli kõrvale, asetas sokkides jalad tasa põrandale. Järvis kuulis kahinat ja heitis palituhõlma jalale.

„Sa ise ei saa, lase ma aitan," laskus Maamets Järvise kõrvale.

„Küll tulen toime... ole terve..."

Meeste pilgud kohtusid. Järvise vaade oli küsiv, uuriv, nagu püüdes tungida enda kõrval põlvitava mehe hingesse.

„Haav ei ole naljatamiseks," langetas Maamets silmad.

„Kust sa võtad, et haav... Mul vana jooksva ärkab ja närib..."

„Ilus jooksva! Siruta jalg välja."

Maamets tõmbas riide tagasi, paljastades pikliku, inetult narmendavate servadega, punaseks tõmbunud haava.

„Tean haavadest neetult vähe," pomises Maamets, „aga see siin, võin mürki võtta, ei ole sääsehammustus. Tuleb kohe velskrit nõuda."

Järvis tõukas Maametsa eemale, kattes jala uuesti palituga.

„Hull! Parem löö mind siinsamas pingiotsaga surnuks."

„See võib su hauda viia."

„Viigu. Nende närida ma end ei anna."

„Miks siis kohe nii. Vanglas on haigla...“

„Mees granaadihaavaga puusas tõmmatakse rattale enne, kui kukk jõuab kaks korda kireda.“

„Granaadikilluga?“

Järvis naeratas põlglikult.

„Mis sa's arvad? Et kukkusin tüdrukuid taga ajades aiateibasse.“

„Aga mis siis teha...?“

Järvis hakkas marliotsaga hõõruma haava ümbrust.

„Midagi... küll ta paraneb. Mul on kassi hing ja koera ihu, kõik haavad paranevad ruttu. Pakitses ainult hirmsasti, ei saanud teisiti, pidin lahti tegema...“

Haavale kogunenud korba eemaldamiseks kraapis tugevamini ja tõmbus valust sirgeks.

„Lase mina...“

Maamets kastis rätikuotsa vette ja puhastas haava ümbruse, tõmmates ettevaatlikult välja ka haavasse kuivanud marliniite ja riidetükikesi.

„Ta oli mul juba päris kena,“ rääkis Järvis, jälgides Maametsa käte kiireid liigutusi. „Mõtlesin, et all right, see minu elu küll ei võta, ehk tulen kuidagi ka sakslastega toime... Aga nüüd hakkas uuesti torkima. Algul pistis nagu naaskliga, siis ikka tugevamini, tugevamini... Viimastel päevadel sähvatab lühikesi teravaid valuhooge, võtab jala kangeks... Ei tea, kas kild jäi sisse või mis...“

„Kindlasti peab näitama velskrile. Võib ju ütelda, et oli õnnetus. Kas neid vähe on olnud leitud granaadikapslitega...“

„Lapsikus! Kui õnnestus seni assistente ja teisi asjamehi ninapidi vedada, ei hakka ühe rumala killuhaavaga kogu mängu rikkuma.“

Maamets keeras sõnatult oma taskurätiku kokku ja asetas haavale, mähkides sellele määrdunud, teab millisest riidest käristatud sidemeid.

„Ma ei öelnud isegi Piirile... Mida vähem teame, seda parem. Nagu veel igaühel oleks kanda väike isiklik pagas. Sa oled ainuke..."

„Sul on hirm? Kahtled, kas sinu saladuse ainus teadja jaksab suud pidada? Kas jaksab... või tahab..."

Järvis nõjatus põrandale toetuvaile kätele ja, pilk Maametsa näol, ütles aeglaselt, nagu sõnu otsides:

„Tahtmises ma ei kahtle... aga üldse — oled, ei saa salata, mõistatuseks. On päevi, mil arvan, et mõistan sind... siis valgub kõik laiali ja hakkan kahtlema. Eriti pärast Pepassoni surma, peale tema päranduse lugemist näid segipaisatuna, oled nii närviline ja hajuvil..."

„Pepasson oli suur anne, kui mitte geenius..."

„Nii? Kui oleks auku aetud Rääk ja Kirsipuu ja Kajando ja mina ja... see poleks sind häirinud?"

„Kes teid kõiki korraga..."

„Aga just korraga. Kas sa ei näe, et fašistid ei teosta „julgustuseks" mitte üksikute hukkamist, vaid alamate rasside, tervete rahvaste süsteemikindlat hävitamist."

„Praktikas näeme vanglas sakslasi üsna harva."

„Selles on hitlerlased osavad, nad oskavad vett segada. Aga et see on nagu nukuetendus, seda tead ise väga hästi."

Maamets tõmbas viimase sõlme sidemele.

„Korras."

Järvis kergitas jalga ja naeratas.

„Mitte palju halvem, kui sanitari poolt tehtud... Aitäh!"

Sirutas Maametsale oma kitsa õhukese käe. Kui kleenukeseks ta on kuivanud, mõtles Maamets, võta sülle ja kanna nagu last. Ainult luud ja kollaseks tõmbuv nahk...

Maamets pani tahtmatult käe oma põsele, nagu katsudes, kas ka tema silmad on vajunud sügavale koobastesse ja põseluud tõusnud nagu sarikanukid välja.

„Kes sa oled?" küsis äkki endalegi ootamatult.

Järvis imes ülemist huult.

„Kes ma ikka... Vang kongist nr. 25."

„Aga enne? Kus töötasid?"

Järvis kohendas riideid.

„Sa oled nagu uurija. Kes ja kus ja mida? Kes ma's ikka, ainult liivaterake. Töid on olnud palju, aga tehtud... Pepassoni sõnad pigistasid nagu tangidega... siin, rinnas. Kas sa, Maamets, ei tahtnud äkki olla hiiglane, tõsta turja vastu lage, suruda käed kahele poole müürile ja... lükata. Nagu Simson. Vaatasin sind, kui lugesid..."

„Mis sa kogu aeg minust... Head ööd!"

Järvis viivitas hetke, käsi tõusis nagu kavatseks kaaslast peatada. Aga ütles ainult:

„Head ööd..."

Maamets nihutas puldani keskele vajunud Kirsipuu teisele servale. Enne kui laskus mehe kõrvale, heitis pilgu aknaäärse nurga poole. Järvis istus veel ja vaatas temale mõtlikul, uurival pilgul. Maamets libistas pilgu kõrvale, kohendas palitut külje all ja tasa, et mitte äratada käe pea alla pannud ja rahulikult magavat Kirsipuud.

Järvis ei saa täna vist und silmile, mõtiskles Maamets. Istub ja mõistatab... Peaks minema, haarama Järvise käe ja rahustama teda... Jutustama, kui raske on olla eraldatuna, lõhestatuna, kuid et ta ei taha end siduda ohtliku mänguga, ei taha üle parda heita vanglast pääsemise võimalust. Vabaduses oleks temast rohkem kasu, jutustaks inimestele, mida nägi, mida üle elas vanglas. See aitaks

mõnelgi silmi avada. Ta ei põlga sakslasi vähem kui nemad, Kajando ja Järvis ja Piir... aga peab seda kohe igal tänavanurgal pasunatega välja kuulutama? Igaühel on õigus valida omaenda tee ja küllap on palju tõtt Kirsipuu lauses, et inimesi peab hoidma, sest palju häid, kõige paremaid inimesi langeb lahinguväljadel, tapetakse koonduslaagreis, metsades, soodes...

Maamets heitis teisele küljele, nii et all-lamaja tigedalt ümises. Kui korratult jooksevad mõtted, kaotades loogilise seose! Kui ta lubab vabanenuna jutustada vanglast, et inimestel silmi avada, ei klapi see Kirsipuu inimeste iga hinna eest hoidmise teooriaga. Kui vabaduses võib ja peab vastupanu osutama, kas siis ei ole pelgurlik konutada vaikselt vanglakambri nurgas?

Alles vastu hommikut tukastas ta põgusalt, oli aga juba enne äratust ärkvel ja kohe peale vilet keris üles pimenduskatte.

„Lumi!" hüüatas ta üllatunult.

Vange trügis akna alla. Tõepoolest — lainetele tõkkeks ehitatud tsementbarjääril, kitsal äratammutud rohelisel maaribal müüri ja mere vahel, kividel, mereni ulatuva kuuri katusel — kõikjal puhkas valge pehme kohev vaip. Elektritraadid akende all olid jämedad ja puhvis nagu lahtisest puuvillast keerutatud. Lainest ja tuulest puretud Vana-Patarei kivihammas oli tõmmanud endale pähe laia ja kohmaka mütsi. Valendasid sadamast paistvate hoonete katused, helkis vastaspoolne Pirita-Tallinna vaheline kallas.

Kergeid, õhulisi vatitopsusid langes ühtlaselt ja vaikselt ülalt alla.

„Tänavu teeb seitse talve," ütles aknast väljavaatav kalur Leinsoo.

Rääk uuris mõtlikult ilmakaari.

„Teab seda... Kord ammu, kui veel poisike olin, tuli ka vara... Jäigi. Oli ägedat külma, ehk jääb lumi pidama."

„Lehed olid alles puus," nukrutses Kirsipuu.

„Küllap mattis osa kartuleidki," kohmitses Rääk. „Kes küll teaks ütelda, mitmes täna on..."

„Pühapäev, kümnes oktoober 1941. aasta," vastas kiiresti Nahkhiir, kes pidas iga päev kalendrit.

„Alles...?" imestas Piir. „Arvasin, et on juba aasta 1942..."

„Kurat, te passite seal nagu kanad nokkapidi koos!" käratati äkki. Saiapäts seisis uksepakul, tema spetsialiteet oli keerata kriuksuvat lukku lahti nii, et kambris ei kuuldudki. „Vaat kus lõunamaalased, pole lund varem näinudki. Aknast eemale, või ma kütan teile..."

Valguti laiali. Saiapäts tõmbas taskust paberituusti, keeras sellest välja saiaviilud, millede vahel vorstilõik. Näris matsutades ja mõnuga. Ta ei lausunud sõnagi, ainult mälus ja silmad rändasid ringi nagu saakiluuraval ilvesel — eh-eh, näete, mis ma võin: söön saia vorstiga.

Järvis ja Maamets heitsid teineteisele vargseid pilke. Maamets hingas kergemalt — Järvis ainult vaevumärgatavalt longates kompis hommikusele väljakäigu-teekonnale, ööpäeva jooksul kaks korda toimuvale vaheldusrikkale sündmusele. Väljakäigukoht koosnes kahest ruumist, millest esimeses ja suuremas olid piki seina laiad, pehme hallituse korraga kaetud tsingist pesurennid. Äravoolukanal oli juba nädal tagasi kinni külmunud, vangid karglesid piki kõrgemaid ja kuivemaid seinaveeri. Koridoris peatumine oli valjusti keelatud, aga täna seisatas kolonn seinale kleebitud pikerguse punase randiga ümbritsetud ja paksu musta joonega poolitatud plakati ees. Neid ei keela-

tud, Saiapäts kõndis ainult ringi-ratast ja tõusis aeg-ajalt kikivarbaile, nagu vahialuseid üle lugedes.

„Bekanntmachung!" veeriti.

„Juba otsaga vanglas," imestas Karl Aavik, kes alles mõne päeva eest oli astunud üle kahekümne viienda läve. „Linnas neid kõik plangud ja majaseinad täis, majad plekilised nagu kaelkirjakud..."

Vasakul poolel saksa, paremal eesti keeles hüüatati pateetiliselt:

„Eestlased..." Järgnes pikk üleskutse anda andmeid mahajäänud kommunistide ja mõtteosaliste, neile kaasaaitajate, samuti kommunistide poolt peidetud või kiiruga mahajäetud varanduste, materjalide ja toiduainete panipaikade kohta. „Õigete ja kasulike teadete andmise eest määran tasu 3000 rubla."

„Ah-haa," mudis Järvis mõtlikult põski. „Meelitavad rublaga, saksa kuulus mark on nähtavasti nende enestegi arvates väikese kleepevõimega."

„Ega nad usu isegi, et keegi lendaks 3000-nde liimile," arvas Piir. „Lugege lõppu — „Surmanuhtlusega karistatakse igaüht, kes varjab või toetab jõuke, või nende liikmeid, või kes nende olemasolust vaikib." Eht preisi kauba kohaselt."

„Vanasti oli ühes rist ja teises mõõk, nüüd ühes rahakott, teises silmus..." ei suutnud Maamets end hoida.

„Siis kirjutas alla piiskop Albert, täna Saksa sõjaväe põhja-tagala juhataja jalaväekindral von Roques," lisas Järvis ja heitis silmanurgast heakskiitva pilgu.

„Mis lind see seoke — tiivad sorakil ja nokk konksus külje peal?" näitas Rääk laia vorbilise küünega kahe kirja keskkohal kaela kõverdava hitlerliku Saksamaa vapi linnule.

„Raisakull...“ takseeris Piir, „see küll ei ole. Hei, Maddi!“ hüüdis tagantpoolt ettetrügijaile, „pressi lähemale, siin on trükitud midagi sinu tarbeks.“

Maddi lasti läbi, ta pilutas silmi, veeris...

„Ah-ah,“ upitas end kikivarbaile. „Bekanntmachung. Huvitav...“

Luges ja taipas.

„Tuubi pähe, läheb sulle endale veel tarvis,“ torises. Aga tagasi tulles peatus uuesti teadaande all, ajades huuled nagu põlastavalt torru...

Päeval selginenud ilm tõmbus õhtu eel uuesti pilve ja juba sadas jälle valget pehmet lund, kui Maamets hüüti ülekuulamisele.

Oli oodanud pikki päevi, oli peatunud igal ukseavamisel, valmis ruttama palitu juurde. Aga täna, kui ukse taha oli koondunud sooja vee ootajate rivi ja temagi kraamis lauale kausi, lusika ja kolmandiku leiva päevanormist, avati uks ja aurava veetünni asemel seisis uksel pikk ühesilmne valvur ja hüüdis „Maamets!“, tõstis Ilmar imestunult pea. Keda hüüti?

„Kas saab juba?“

Kirsipuu müksas istujat.

„Sind kutsutakse.“

Maametsa põlved nõtkusid, kui ta läks nari otsal rippuva mantli juurde.

Järvisel oli samal ajal kohmimist kõrvalrippuvate riiete taskus.

„Vabadus — iga hinna eest?“ küsis ta, suu kõvasti kokku surutud, pilk Maametsa näos.

Piir istus pingil, hõõrus kuuehõlmaga alumiiniumkaussi läikima ja ümises endamisi. Vaatas Maametsale ja noogutas, tõstes vurrukesi, nii et välgatas hammaste rida.

Kirsipuu kaabu kukkus nariotsalt, veeres Piiri jalgade ette. Maamets kummardus järele, tema ja Piiri pead peaaegu puudutasid teineteist.

„Kirjuta sedel," hingas Maamets, „nimi ja aadress ning mida teatada. Kui tulen, libista pihku, õpin pähe."

Lauluviis katkes, aga ainult lühikeseks viivuks — Piir hõõrus veelgi hoogsamalt, noogutades nagu töö taktis...

„Äh, kus hiinlased!" tusatses valvur. „Kummardage, kummardage veel kord, hõõru kohe ninasid... Käi kord juba välja!"

Piiri ümin paisus, paisus ja äkki olid ta laulul sõnadki:

„Ma tahaksin kodus olla,
kui õunapuud õitsevad..."

Nii alustas Maamets kauaoodatud teekonda.

Uurimisjaoskonna korrapidaja laua ääres sirutas täismehelikult jalgu sama poisikeseohtu noormees, kes oli harrastanud psühholoogilisi trikke, kui Maamets oma areteerimise ööl ootas Priksoni juurde pääsemist.

„Tere, Trikk!" tõstis valvur ühe sõrme mütsi sirmi juurde. „Mitu päeva põld sind näha, rehkendasime juba, et ülendati uurijaks."

Poiss surus käed taskuisse ja venitas jalgu veelgi pikemaks...

„Olin eriülesandega väljas. Mind usaldatakse juba! SS-ohvitser ise patsutas õlale ja ütles, et võin veel kaugele jõuda. Nad ei kahetseks. Palju annaks siin teha, kui sa, Vurruline, ainult aimaks, kui palju! Olen mõelnud, teinud väikesi plaane. Meie uurijad on veel kohmakad, ajud on neil justkui tavotiga koos. Kõik nende trikid ja

võtted on noaaegsed — kes materdab vana politseikummi-nuiaga, kes ajab nõelu küünte alla, kes torkab paberossi-otsaga näkku... Päh! Sedagi ei taipa, et keeraks silma pahempidi, vaat nii," poiss tõmbas näpuga silma alumise lau alla, nii et paistis punane märg liha, „ja kustutaks sellel oma sigaretiotsa."

„Sarvik sind söögu oma jutuga..."

Trikk naksatas hammastega nagu orav käbi kallal.

„Ka see pole midagi, kulunud trikk. Viimasel ajal on mõned sellid hakanud sakslastelt õppust võtma ja ülekuulamist veidi mehhaniseerima, aga leidub memmepoegi, kes suurustavad, et nemad tulevad toime nuia, tule ja raudadeta. Kiidukuked! Endil südamed saapasääres, siis uhkustama... Aga mina nuputasin välja hoopis midagi uut. Tsiviliseeritut, originaalset, psühholoogilist. Mamma ei visanud minu eest makstud kooliraha maha. Kui mina oleksin uurija, võtaksin tarvitusele filmi."

„Mes riista?" tõstis vana käe kõrvale abiks.

„Filmi. Sama, mis kinos, mõistad?"

„Mõistan, miks mina ei mõista," noogutas nüüd Vurruline.

„Vaat nii. Ütleme, mehel on kodus kena naisuke. Nad siin sageli räägivad kodust, naistest ja lastest, tean, olen ukse taga kuulanud..."

„Tsst!"

Maamets istus, pea käte vahel, nagu oleks kurt ja pime kõigile, mis toimub ümberringi.

„Ära karda, see seab praegu lauseid ritta, mida ülekuulajale ette laduda," naeris Trikk. „Esimest korda läheb, kohe näha... Noh vaata, mees unistab naisest, kuidas see vapralt võitleb raskustega, on süütu nagu ingel ja töökas nagu kommunistlik lööktööline. Äkki lööb tuba pimedaks,

sähvatab filmilampide valgusjuga, suriseb aparaat ja ekraaniks muudetud seinal — tema naine. Istub, ootab, mehel närtsib süda, mõtleb — minust unistab. Aga sisse trambib saksa soldat ja siis läheb kurameerimiseks lahti. Näitaks, kuidas nad amelevad..."

„Kust, kurat, sa seandse vilmi võtad?"

„Naistega tuleb osav mees alati toime... Ütle, et muidu aetakse mees tunni aja pärast nagu hullu koera raibe auku... ja ega igaüks löö ka niisama risti ette, hi-hi-hii!"

Trikk naeris oma kuklast piklikuksmuutuva pirnitaolise pea õõtsudes ja ebaloomulikult suurte kämmaldega reisi hõõrudes.

Maametsale hoovas veri näkku, kõrvus kumises. Surve oli nii tugev, et ta hüppas püsti, kähistas:

„Ärge irvitage, poisiklutt! Mõtelge naisele, kes teid sünnitas..."

Poiss õõtsus edasi, ainult silmad luurasid altkulmu vahialust. Noogutas siis valvurile:

„Näed, mõjus filmitagi! Kujuta ette, missugust nalja saaks, kui kõik on silme ees, just nagu ilmsi, võta või malakas ja kuku materdama. Jooksedki kallale, surud küüned naise ilusatesse silmadesse... aga ainult kore krohv kribiseb küünte all..." Pilutas siis silmi ja ühe suunurgaga muiates jätkas: „Aga ma ei paneks teile üht saksa markagi, kui satuksite minu ema kätte. Ta kisuks teil ükshaaval juuksekarvad, lõpuks silmad, kõrvad, lõikaks näoga tasaseks nina. Talle ei ole veel praegugi tagasi antud äri, mis kommunistid temalt natsionaliseerisid..."

Üsna koridori lõpus avanes uks, nähtavale ilmus ainult linkihoidev käsi.

„Ilmar Maamets siia saata!"

„Teinekord jutustan oma emast rohkem, kui trehvab

mõni minut rohkem aega olema," näitas Trikk Maametsale oma sakiliste hammaste veeri.

Minnes üle niuksuva parketi, kuulis Maamets, kuidas poiss poolsosinal ütles:

„Renee juurde! Sealt oleks mõndagi õppida."

Maamets seisis piklikus toas. Poolpõiki akna all oli lihtsajooneline, kuid soliidne kirjutuslaud, tagaküljesse ehitatud riiuliga, mis tihedasti täis tuubitud paksuköitelisi, enamuses kuldkirjalisi raamatuid. Akna ees langes raskelt ja nagu laisalt volteheitev lai, ühest servast teise ulatuv kardin.

„Palun, astu lähemale!" tõusis laua tagant Renee Loik, viibates kunstnahast toolile.

Sammud kustusid pehmesse vaipa, mis ühes seinas oli keeratud allapoole kahekorra, — nii suur oli see. Ilmar möödus seina veerde nihutatud kumerakorjulisest diivanist, mille ees seisis karjala kasest ümmargune laud paari kergejoonelise tooliga.

„Tere, kooliveli, tere!" astus Renee Loik tulijale paar lühikest sammu vastu ja sirutas helevalge, nagu kahvatu, väga pikkade sõrmedega käe. Reneest pidi tulema klaverikunstnik, meenus Maametsale, vana Jaak vedas linnast läikivatiivalise klaverigi Sooalusele. Üsna vastumeelselt puudutas ta väljasirutatud kätt — mis parata, Sooaluse popsi poja elu oli praegu siiski perepoja aristokraatseis kätes.

„Istu, palun," laskus Renee toolile. Otse tema taga oli nikerdatud postidega madal raamaturiiul ja sellel kullatud kell, millel amatsoon tõrjus piigiga hobusele kõrri hüpanud võõdilist painduvat tiigrit.

„Suitsetad?"

Maamets raputas pead.

„Vanglas on suitsetamine keelatud..."

„Vaat kui distsiplineeritud. Vangla luudade eelarve on mitmekordselt ületatud, vangid tõmbavad luuaraodki ära..." Renee nägi Maametsa pilku peatuvat nikerdatud raamis maalil. „Meeldib sulle see väike asjake, ah?"

„Väike asjake" oli akvarell. Peaaegu ainult valge ja sinisega joonistatud lahesopp tasa kahiseva kõrkjasaluga vasakus nurgas ja avarusse libiseva purjekatiivaga kauguses. Kõrged pilveviirud, paremalt hoovas rammestav päikesevalgus ja pimestaval rannaliival vaatas kajakas pead kallutades poegadele järele.

„Mulle see meeldib," pöördus Renee Maametsa poole tagasi. „Teeb meele rõõmsamaks, annab elujaksu juurde. Ma ei saa töötada hobusekoplis, armastan ilusaid asju enda ümber... Oled pettunud, ah? Ootasid rattaid, põletamistange, rebimispuid, venitusköisi ja teab milliseid piinakambri vahendeid. Aga näed, ei ole isegi diivanit, mille peale võiks vangi pikali tõmmata, et teda vanade balti parunite kombel kepiga mõistuse juurde tuua."

„Sellisteks ettekujutusteks ei tule teie vanglas just ainest puudu..."

Sigar Loigu hambus oli visa süttima. Ta limpsis sigari kumerad küljed keelega üle ja popsis uuesti. Hahkjaid suitsusagaraid hajus tuppa. Ta oli hästi riietatud nagu alati, sik-sakilise mustriga ristlips lõua all, heleda taskuräti nurk laiajoonelise tumeda, nõrga hallika koega ülikonna rinnataskust paistmas. Vanemakski poleks nagu läinud, mõtiskles Ilmar, sama vilkad silmad, niisama sile, piimjas näonahk ja kurdudeta, küllalt kaunilt võlvitud otsaesine.

„Nii-nii," naeratas Renee, kusjuures silmad tõmbusid pilukile. Peatus hetke ja jätkas siis, mängides vasaku käe

sõrmedega tooli käsitoel. „Su vastuses kostis vihje.. mõningatele seikadele... Aga võid kindel olla — mina ei tõsta oma kätt vangi vastu, mitte iialgi ja mitte mingeis tingimustes. Juba põhimõtteliselt... Oleks vastik... lüüa maaslamajat."

„Aga ometi lüüakse, koguni põletatakse, piinatakse."

„Najaa," silis Loik keelega lahtikeerduvat sigarilehte. „Inimesi on nii- ja naasuguseid... nii siin kui seal. Asjaosalised ise on tihti süüdi... Kongidest tuuakse teinekord siia selliseid pujääne, et raiu või kirvega tükkideks, aga iga tükk ajab oma joru edasi. Aga see ei ole uurijaile kohustuslik, ei-ei."

„Nagu keskajal," vaatas Maamets kõrvale. „Olen kahe kuu jooksul mõndagi näinud... Ma ei osanud inkvisitsioonipäevigi jubedamini ette kujutada."

„Ütlesin juba, et inimeste temperamente ei saa nagu saapaid koolutada ühe ja sama liistu järgi. Mina põhimõtteliselt ei kasuta füüsilist depressiooni, see häiriks mind. Kuidas saaksin peale seda nautida oma mereakvarelli või teisi kauneid esemeid, millede kogumisele olen nii palju vaeva kulutanud... Muide, ma nägin Esterit."

Maametsa käsi haaras lauaservast, teine hoidis koomale kraeta ja lipsuta särgikaelust, nagu kaitstes külma tuule eest.

„On ta terve?"

Loik puhus ettevaatlikult lendu sigari tuhajunnil keerduvaid ebemeid.

„Jah, terve. Palus tervitada. Ootab sind..."

Maamets vajus tagasi toolile ja sulges silmad. Ester! Kui raske võis tal olla.

„Andsin talle mõningaid lootusi," jätkas Loik ja sirutas käe lauanurgal lebavate aktikaante järele. „Ütlesin —

Ilmar on mõistlik poiss, ta ei ole hull ega fanaatik. Pidasin siis sinu asja kergemaks, pidasin kergemaks..."

„Pidasid?... Kas ta siis seda ei ole?"

Loik valis pliiatsite hulgast kõige pikema ja hakkas seda tuhatoosi kohal kilpkonnakujulises teritajas ringi keerutama.

„Tjaa," rääkis ta ise, hoolikalt jälgides tera alt väljahüppavaid laaste. „Tutvusin sinu materjalidega... Pole ju päris kaelakohtuline, kui ise end õieti ülal pead, siis maha just ei lasta... Aga palju, väga palju oleneb sinust enesest..."

„Kui tulin, rääkis.... hm... härra Prikson mingist kaebusest."

Loik teritas teise pliiatsi, asetas esimese kõrvale ja alustas kolmandaga. Naljakas, lipsas mõte Maametsale pähe, ma ei mäleta, olid ta silmad hallid või pruunid?

„Tõsi, on kaebusi..."

„Ma ei tea endal olevat vaenlasi... Pole ka kellelegi ülekohut teinud, mul on isegi raske teisele inimesele teravamat sõna ütelda..."

„Kes teaks seda paremini kui mina, kes ma sinuga juba koos Sooaluse küla rabaveertel tedrepesi otsisin... Kord läksime siiski riidu, otse tuttipidi kokku. Mäletad? Mina tahtsin tedre munad kaasa võtta, aga sina ei lubanud. Olid sitkem, uppisid isa kõrval juba palgijuppe seinale, keerasid mu pikali ja munad jäidki..."

„Järgmisel päeval oli pesa tühi..."

Loik pahvatas naerma.

„Sa oled veel praegugi mulle nende munade pärast pahane! Noh, poisikeste asi, ma ei tahtnud end lööduks tunnistada... Niisugune poiss olid sina, hea südamega

ja õiglase meelega. Jah, aga nüüd on kaebusi, on ettekandeid, on andmeid..."

Rääkides lappas ta kaaned lahti. Silmad haarasid rea siit, teise sealt, nagu otsides vajalikku kohta.

„Nii-nii," ümises ta nagu mõtteid kogudes Maametsale vaadates. Koukis siis pükste tagataskust hõbedase küüneviili ja hakkas käsi laua all hoides urgitsema pikkade küünte all. Maamets surus käed põlvede vahele — vangla ei olnud koht maniküüriks.

„Sa olid rahvakomissariaadi kolleegiumi koosolekul, mis peeti 17. augustil?" küsis Renee vaikselt, nagu muu seas.

„17. augustil...? Ei mäleta täpselt, aga koosolekuid muidugi oli..."

„Mis seal arutati?"

„Komissariaadi evakueerimise küsimust. Kaevandused olid juba ära lõigatud... või langemas, täpselt ei mäleta... Ma ei teadnud seda vist ka siis..."

„Koosolekul räägiti ka neist, kes jäävad siia, sakslaste tagalasse."

„Ei, kuidas tuled sellele?" vastas Ilmar imestunult.

„Osa inimesi paluti peale laiendatud kolleegiumi koosolekut jääda kohale ja siis arutati siiajääjate küsimust."

„Kuulen esimest korda mingist teisest koosolekust. Võibolla oli see ainult parteilastele..."

„Nii et sa... ei tea?"

„Aga muidugi."

Nagu oleks Renee Loik oodanud sellist vastust, küsis ta veel enne, kui Maamets oli lõpetanud:

„Mis oli autos, mille sa saatsid Tallinnast välja kaks päeva enne seda koosolekut?"

Maamets oli tõsiselt üllatunud. Millist tähelepanu oli pühendatud temale!

„Toiduaineid ja riideid...“
„Seapekki, paar kasti võid, kasukaid, vilte? Jah?“
„Näid teadvat täpsemalt kui mina...“
„Kuhu nad saadeti?“
„Kaevandusrajooni.“
„Täpsemalt. Koht?“
„Kuuru kaevandusse.“
„Kes sõitis peale juhi autoga kaasa?“

Maametsale muutus ruum kuumemaks ja kuumemaks. Ta oli kõigele mõelnud, end ette valmistanud, õigustama ja seletama õppinud, aga nüüd haarati teda hoopis uuest küljest. Kuidas küll seda üldse teatakse? Ja kui palju teatakse?... Loigu näost ei ole midagi lugeda, ta mängib pliiatsiga, vaade pabereil, ei uuri vahialuse ilmet, ei kiirusta.

„Ei mäleta,“ ütles lõpuks.
„Ma aitan... Kas üks ei olnud partorg Vihmar?“
„Vist oli küll...“
„Aga veel?“
„Kedagi rohkem ei tule meelde...“

Loik kriipsutas paberile rõngaid, rattaid, mitmesuguseid figuure, nagu ei huvitakski teda, mis juhtus pisut rohkem kui kaks kuud tagasi. Iga küsimuse juures võpatasid ta laud, nagu kavatseks vaadata vastasistujale, aga pilk ei tõusnud kätest kõrgemale, nagu oleks tal piinlik koolivenna ees. Kui ta seni oli esitanud küsimusi kiiresti, nagu mitte aega andes Maametsal mõtete kogumiseks, siis venitas ta nüüd aeglaselt, peaaegu iga silpi, isegi tähte rõhutades:

„Kuidas siis üksi? Tuleta hästi meelde...“

Esimest korda vaatas Renee Loik otse Maametsale. Ta silmad olid pruunid, väikeste helekollaste täppidega värvi-

kilel, kusjuures silmatera pingutatud vaatamisel tõmbus püstpidi läätsekujuliseks. Kus olen näinud selliseid silmi, vilksatas mõte Maametsa peas? Aga see kadus niisama kiiresti kui tuli, andes ruumi Renee küsimusele. Maamets kaalutles, ja ei teadnud, mida öelda. Jutt kaldus temast hoopis kõrvale, ta haistis ülesseatud lõksu kolmandatele isikutele.

Maamets mäletas hästi seda päeva. Kuidas võis ta unustada, et sama autoga asus teele Harald Maamets! Vend oli täies sõjamehe varustuses, tuli kusagilt Ambla tagant. Temast õhkus veel kibedat püssirohusuitsu vingu, kuid samal ajal ka männiokaste vaigu nii tuttavat karget lõhna.

„Millal sõidad?" küsis ta Ilmarilt.

„Ma ei tea..." vastas Ilmar tusaselt. „Ester ei ole veel tagasi, ta haigestus maal..."

„Pead ruttama, ei või teada, kauaks aega jätkub."

„Mis siis, kui jäängi? Olen töömees, poen kuhugi tagasihoidlikku kohta, elan nagu putukas koore all."

„Õngitsevad su välja."

„Mis nad minust ikka, ma ei paista kellelegi silma. Sõitjaid nagunii palju, kõik ei mahu kaasa... ja ilma Esterita ma ei sõida."

„Kiirusta, kiirusta, et pärast poleks kahetsemist... Mina igatahes küll jään."

„Sina?" kohkus Ilmar.

„Kas siis mina olen sinust hullem? Sina oled ennem kõrgemal kohal kui mina... Hea küll, nali naljaks — ma ei kavatse hauduva tedrekanana neid ootama jääda. Püss mul on, Virumaa metsades liigun nagu linnatänaval, ehitustel ja metsatöödel on õpitud inimesi tundma — eks püüdku! Parem ajagu tuult taga. Ja ega ma jää üksi,

organiseerimatult... Kütavad sulgi päkaalused varsti kuumaks, kui siia jääd. Siis tea — Murakasoos kohtume! Ehitame sinna sooja pesa..."

Murakasoos kohtume! Auto oli paberite järgi määratud Kuuru kaevandusse, kuid bensiini võeti kaasa palju rohkem. Murakasoos...

Vaevalt keegi teine võis teada või tähele panna, kes olid autoga kaasas ja kuhu sõitsid. Renee katsetab igaks juhuks, heidab noota...

„Ei, kedagi rohkem ei sõitnud."

Renee Loik naeratas vaevaltmärgatavalt, kui langetas uuesti pilgud paberitele enda ees.

„Tegid vea, sina kangelane. Salgasid, tähendab valetad. Kuula, mis räägivad tunnistajad. „Nägin, kuidas Ilmar Maamets seisis auto juures, millele ronis Vihmar ja veel üks püssiga ja sinelis mees, kes nimetas end Ilmar Maametsa vennaks." Kas nüüd mäletad?"

„Harald käis tihti linnas, sõitis edasi-tagasi. Võib-olla ajan segamini... Vangla ka nüristab mälu..."

„Oli Harald Maamets või ei olnud?"

Ilmar kõhkles ainult murdosa sekundist.

„Ma ei mäleta, et oleks olnud."

Renee tõusis laua otsa juurde ja nükkidega laual takti lüües pisut ärritatult ütles:

„Vaata, Ilmar, siin lähme nüüd riidu. Soovin sulle ainult head, kuid ma ei saa sind niisama uksest välja saata, et olge lahked, härra Ilmar Maamets! Pean lahendama punktid, mida sisaldab sinu süüdistus, pean andma vastuse tunnistajate seletustest järgnevaile küsimustele."

„Kes on nii nobe olnud tunnistajaid otsima ja üle kuulama...?"

„Sul näib meist, poliitilise politsei töötajaist, olevat vale

ettekujutus. Arvad, et siin ainult piinatakse ja tehakse jõledusi. Ei, meie teeme ränka, vastutusrikast tööd. Olen põhimõtetega mees, töötan julgeolekupolitseis ainult eesti rahva huvides. Nii naiivset inimest juba ei leidu, kes arvaks, et rähklen siin selle mõne tuhande marga pärast, mis pihku pistetakse. Kui kodus vana juures veristaksin ainult ühe sea, oleks aasta teenistus taskus. Liiati, et siin võib iga sakslasest veltveebel sulle ninna karata ja kamandada nagu... Noh, hea küll, sellest kõigest tuleb aru saada, võtta kui vajalikku paratamatust, sest praegu on ju kaalul eesti rahva elu, tema saatus. Rahvas on nakatatud kommunismist, see on nagu nõidus tõmmanud inimesed kaasa... Sa ei oska arvatagi, sest sul pole ülevaadet, millises ulatuses. Rahvas tuleb terveks arstida..."

„Räägitakse, et praegused ravivahendid on võrdsed hävitamismeetodeile."

„Räägitakse, räägitakse! Punast udu keerutatakse, seal on sinu rääkimine..."

„Udu? Kaks päeva tagasi langes südaööl meie kongi uks kinni Pepassoni piinatud keha taga."

„Pepasson oli pea-peltsebuul ise."

„Ta oli luuletaja. Suur vaimuanne..."

„Seda ohtlikum meile."

„Mitte väga ammu viidi samast kongist vanamehekäbi. Hall nagu mullune kulu, karju hääl kähedaks, ei kuule."

„Pealt näha on kõik inglid — pane tiivad selga, lendavad vurinal taeva. Usu mind — ma ei ole metsaline, olen põhimõttekindel inimene — see on ainus õige tee..."

„Kuhu see tee viib?"

„Näed nüüd — oled sama propaganda ohver, mis linnas oma võsukesi ajab. Inimesed on kannatamatud, tahavad teada, kuidas korraldatakse meie elu pärast sõda. Praegust

omavalitsust ei võeta tõsiselt — näed, usaldan sind kui vana sõpra — ja-jah, sellest räägivad ka ülevaated, mille referendid esitavad nädala kokkuvõtetena rahva meeleolust. Mäed irvitatakse kõige rohkem, igasugused lorilaulud ja vemmalvärsid. Tema turi ja kõht meelitavad selleks ja nimi annab hästi riimida. Aga nurisejad kipuvad hirmus kiiresti unustama, et tuleb arvestada sõjaolukorra eritingimusi. Teatav edu juba on, sest praegu tehakse ettevalmistusi sõjaväevalitsuse asendamiseks tsiviilvalitsusega. Riiklikud küsimused lahendatakse lõplikult muidugi hiljem..."

„Vanasõna ütleb: põrsast ei osteta kotis."

„Tulevik on ainult tugevate päralt," jätkas Renee, nagu ei oleks kuulnudki Ilmari märkust, „sellepärast peab rahvast lihvima nagu mäekristalli."

Maamets ohkas sügavasti, nagu heites endalt nähtamatut raskust.

„Olen viimasel ajal väga palju mõtelnud... poliitikast, rahvast ja tema tulevikust... kuidas ka olen püüdnud mõtteid mujale veeretada. Isiklikke muresid on palju..."

„Kellel neid ei oleks, eriti sõja ajal, taevas hoidku. Aga kui mõtleksime ainult igaüks endale, lendaks varsti kõik kuradile... Võib-olla siiski üks sigaret? Tõsi, saksa kaup, ersats, aga vingu eest siiski on."

Maamets raputas aeglaselt pead. Punaseid laike oli tekkinud ta põskedele.

„Kui mõtleksime igaüks ainult endale..." kordas ta vaikselt. „Ka sina, tähendab, mõtled laiemas kaares?"

„Kuidas siis! Mina suhtun ellu just suuremas mastaabis, põhimõtteliselt. Kaalun kõike rahva seisukohalt. Ka sind. Tean, sa olid varemgi pahempoolselt häälestatud, juunipööre oli sulle nagu kalale vesi... ja olidki kommudega

mestis. Ma ei usu, et sa oleksid väga ohtlik inimene, sellepärast ma sinu eest seisangi. Aga sa ometi mõistad, et ei mina, kes ma mingist isiklikust huvist siin ei ole, ega minu ülemad ei saa sulle ega su väikesele kaunile Esterile vastu tulla, kui sa põikled, maha salgad, ei räägi, mida tead."

„Räägin kõik..."

Loik libises tagasi toolile, pliiats vedas paberile suuri küsimärke.

„Kuhu sõitsid Harald ja Vihmar autotäie varustusega?"

„Seda ma ei tea."

„Ära pea mind lapseks," laksatas Loik pliiatsi lauale. „Harald käis sinu juures, teame seda. Sa saatsid ta autoni, seda nägid tunnistajad. Autosse oli laaditud toidukraam ja riidevarustus partisanide baasi jaoks, seda kaudselt tunnistasid peale kõige teiste ka sa ise. Puudub loogiline järeldus — kuhu? Ja ainult see omab antud olukorras meile reaalset tähtsust. Noh — kuhu? Ütled?"

Maamets mäletas, kui kergel sammul ta astus täna üle pika koridori parketi, kui rõõmsalt lõi ta süda. Viimaks ometi! Vahepeal hakkas ta juba kartma, et Renee Loik unustas tema, et päevadest saavad kuud, kuudest aastad ja tema sammub ikka aknast ukseni, uksest aknani. Aga ei unustanud, kindlasti toob häid teateid...

Oli see kõik ainult endapete? Kas kodu asemel tagasi kongi? Kongi... Jälle näriv pitsitus kõhus, külmavärinad öösel, partidena solistavad vangid pesuruumis. Jälle Järvise murelik, etteheitev pilk, Kajando kärsitu rusikatega vehklemine. Jälle vana Räägu karvane koon, Maddi katkematu sääsepirin ja Härrasmehe väsimatult jalgulõnksutav kogu. Jälle näriv tegevusetus, jälle nagu elav laip...

Nagu kusagilt kaugelt kostis Loigu ühetooniline, uinutav hääl.

„Faktiliselt pole sellel ju meile vähimatki väärtust. Teame selletagi kõiki urkaid ja rabasid, kuhu siiajääjad pugesid. Sinu tunnistusel on rohkem formaalne tähtsus. Sellega hangin soliidse aluse sinu vabastamiseks. Sakslased ei nõustuks muidu sinu lahtilaskmisega . . ."

„Miks — sakslased?" muutus Maamets tähelepanelikumaks.

„No-jaa," naeratas Renee. „Sakslased peavad kinnitama . . ."

„Isegi otsuse minusuguse väikese putuka kohta?"

„See on rohkem sümboolne," otsis Renee midagi sahtlist. „Nad harva midagi muudavad, aga korra kohas lt tuleb kõik tõlkida ja saksa julgeolekupolitseile esitada."

„Eesti politsei pidi alluma otse Mäele?"

„Näed nüüd, kui hästi on vangid informeeritud . . . Ametlikult on see muidugi nii, aga Mäel on meiega tegelikult vähe pistmist. Ja ega Mäe isegi otsusta midagi sakslasteta. See kõik on nii loomulikult ainult esialgu, ütlesin juba, et kui lõpeb sõda, muutub kõik . . . Aga me kaldume liiga kaugele kõrvale peaasjast. Nii siis, kinnitan veel kord, sinu väike kinnitus öeldule ei tooks ohtu vend Haraldile, sa võid punastamata vaadata silmi igaühele."

Jah, jälle rõngaid ja ringikesi joonistaval koolivennal on õigus — mitte kõrvale kalduda. Tal on õigus selleski, et Murakasoo on pikk ja lai, seal on mehi peale Haraldigi, nad pole sinna asunud magamiseks, vaevalt nad praegu enam on fašistidele mingiks uudiseks, neile on ükskõik, et üks kommunist kavatses sinna sõita . . .

Milleks nad seda siis vajavad? Kas ainult Ilmari vabastamiseks?

„Noh!" õhutas Loik. „Kuhu sõitis?"

„Ma ei tea."

Renee Loigu laud välgatasid korraks üles, siis lendas pärlmutrist mosaiiksulepea tindipotti. Minuti jooksul oli paberi kribin ainukeseks hääleks, siis hakkas Loik monotoonselt lugema:

„Ülekuulamisel 12. okt. 1941. aastal seletas vahialune Ilmar Mardi poeg Maamets, et tema ei tea, kuhu saadeti umbes 15. aug. 1941. aastal Põlevkivi- ja Keemiatööstuse Peavalitsusest välja saadetud autotäis toidukraami ja riidevarustust. Samuti kinnitas ta, et ta ei tea, kuhu läksid sama autoga kaasasõitnud tema vend Harald Maamets ja partorg Richard Vihmar.

Protokoll ette loetud. Midagi juurde lisada ei ole.

Kirjuta alla, palun. Ei, lähemale, kohe viimase rea lõppu... muidu unetul ööl süda vaevab, et kes teab, mida ma juurde kirjutan. Ja veel üks formaalsus." Luges pominal kirjutamisele kaasa: „Kinnitan allkirjaga, et ma ülekuulamisel kuuldust ja nähtust midagi kellelegi ei räägi. Noh, nii, ka sellele unterschrift. Ja olemegi lõpule jõudnud."

„Tähendab... võin kongi tagasi minna?"

Renee noogutas. Lükkas kokkupandud toimiku teiste peale ja tõusis, kohendades kiire liigutusega kõrvadele langevaid juukseid.

„Kahju, Ilmar, mul on tõesti kahju, et meie kohtumine nii lõppes. Uskusin, et võin peale tänast su naisele teate viia, et tuled varsti... Noh, ise oled mees, tead, mis teed... Aga üht pead tunnistama: meie ei läinud tooreks, ei tarvitanud vägivallavahendeid, su kartus keskaja inkvisitsiooni ees on üleskruvitud närvide fiktsioon. Hüva, ma ei unusta sind, püüan teha, mis võimalik... sinu naise pärast. Austad teda nähtavasti vähe, mina sinu asemel oleksin teinud kõik... Sa mõtle järele, aega sul selleks on... Võid igal ajal lasta end minu juurde tuua, olen siin

ikka kella kaheksast alates, välja arvatud pühapäevad. Nägemiseni, vanapoiss!"

„Jumalaga..."

Astus sammu, aga peatus, pöördus tagasi ja pomises: „Mul oleks..." kaugemale ei jõudnud, sest sõnad oleksid nagu kuivanud suulakke.

„Jah, tahtsid midagi lisada? Mõtlesid ümber? Julgesti, kooliveli, julgesti."

„Kas annaks seada, et mind jäetaks samasse kambrisse, kus olin? Kahekümne viiendasse, kolmas jaoskond."

Loik õngitses parema käe väikese sõrme küünega vasaku käe küünealuseid.

„See on keelatud, lobisete seal omavahel... Aga olgu, oleme ju lõppude lõpuks vanad semud ja mina põhimõtteliselt ei unusta oma sõpru, ei unusta."

Kirjutas paberiribale suurelt: nr. 25, III jaoskond.

„Anna see saatevalvurile. Peatse nägemiseni."

Võtnud paberi, pöördus Maamets ja ta pilk langes seni selja taga olnud suurele kullatud raamile. Pilt oli maalitud sünklilla, musta ja hõõguvpunase värviga, mille kontraste suurendas trükitehnika. Üks käsi kuuehõlma vahel nagu Napoleonil, teine toetumas toolileenile, seisis Hitler, kulmud vihaselt kokku tõmmatud, juuksetukk silmal. Suurte plokktähtedega oli pildi alla kirjutatud:

„Adolf Hitler — meie päästja."

Hetke seisis Maamets ja vaatas. Kui ta oleks seisnud näoga akende poole, oleks Renee näinud, et vahialuse kulmud tõmbusid kipra ja vasak suunurk tõusis üsna vähe, liigutus, mis nii hästi oli tuttav koolipoisipäevilt ja mis tähendas vaikivat, kibestunud irooniat. Aga ta nägi ainult lapsepõlvesemu kaelale kasvanud juukseid ja kingakontsade vastu narmendama hõõrdunud püksisääri ja ütles:

„Suur riigimees. Ta nimi jääb ajalukku."

Maamets väljus sõnagi lausumata.

Koridoris oli elavam liikumine kui Maametsa tulles. Trikil polnud aega oma meetodi arendamiseks, ta kandis äsjatoodud grupi vahialuste nimesid registratuuriraamatusse. Tõstis ainult korraks pea ja ümises:

„Suled jäid sul katkumata... Kui kord satud minu kätte, küll siis näitan, mis tähendab — poisiklutt!"

Maamets ei vaadanud ta poolegi.

Kambris valgus meestesõõr Maametsa ümber, varjates nagu sirmiga teda ja Piiri, kes libistas talle sedeli pihku.

„Mis uudist oli kuulda?" tungles Kajando.

„Kas otse koju või enne veel teise kambri?" uudishimutses Järvis.

Maamets lükkas mehed kõrvale ja laskus pingile.

„Mis te käratsete," tõrjus. „Pikki päevi ja öid ees, jõuame kakskümmend korda läbi arutada."

Uksele lükati riivid ette.

„Sind jäeti meie juurde tagasi!" rõõmustas Kirsipuu, haarates Ilmari käe.

„Jah... tänu vana semu heale südamele..."

Mõni aeg hiljem, kui uudishimutsejate rõngas oli laiali valgunud, võttis Maamets Piiri sedeli. Aadress oli Koplisse, aga teade ise oli mõistatuslik:

„Orav lipsas pessa, varblane pisteti puuri."

„Kas sul perekonda ei ole?" küsis Maamets Piirilt, sedelit tagasi andes.

„On."

„Temale ei olnud midagi teatada?"

„Kaks käiku oleks olnud ettevaatamatu. Luuravad nagunii igaühe järele. Aga aitäh, et meeles pidasid."

Järvis lonkas lähemale.

„Jääd veel lootma... koolivend Reneele?"

Maamets poetas suhu palasid söömata jäänud õhtuportsjonist. Kong nagu ei olnudki tühi ja õudne, kuidagi koduselt ja sõbralikult mõjusid lonkavad pingid, tolmunud ämblikuvõrgud ülal nurkades, kulunud luuakonts nurgas.

„Ei," raputas ta pead. „Tingimused ei klapi — hind on liiga kõrge."

„Hind?" tõstis Järvis üksikute esiletikkuvate pikkade karvadega kulme. „Kas on midagi, mis on kallim — vabadusest?"

„Küllap on."

Järvis laskus Maametsa kõrvale. Nad ei rääkinud, ainult istusid — üks närimas kõva leivakontsu, teine triikimas kangestuma kippuvat põlve.

„Valutab?" küsis Maamets.

„Rohkem sügeleb, aga kui tõmbab, siis nagu tuletangidega."

Lirisev vile kõlas piki koridori. Riivid lükati lõksatades kinni. Narid lasti alla.

Öö jõudis.

Maamets uskus, et tal seisab ees järjekordne pikk unetu visklemine kitsal naripoolel.

Aga kui Kirsipuu puges ta kõrvale ja hakkas lähemalt pärima ülekuulamisuudiseid, ei saanud ta vastust: Maamets magas, toetanud tiheda punakaspruuni habemekräsuga pea kõverdunud käsivarrele, ja norskas tasa põrisedes. Ta ärkas, kui Kirsipuu müksis teda ribide vahele:

„Tõuse, tõuse ometi! Must tuleb varsti ülevaatusele."

Uus päev oli algamas.

7. Kommunisti surm.

Maamets oli järgmisel päeval endale pisut tusane, et ta oli tundnud nii suurt heameelt, nähes enda ümber jälle Järvist, tormakat Kajandot, nukrat Kirsipuud, isegi lõtva Nipernaadit ja karvadessekaduvat ja täirohkuse tõttu Kureks ristitud Rääku. Ta puges uuesti oma koorikusse, kuid leidis varsti, et ta kesta olid tekkinud sügavad mõrad. Ta ei jutustanud kellelegi, mis oli toimunud Renee juures, aga ta aimas ilma kinnitusetagi, et ta aktsiad seisavad julgeolekupolitseis, eriti sakslaste silmis üsna madalal. Okupatsiooniaja alates oli ta kartnud areteerimist nõukogude asutuses töötamise, aktiivsuse näitamise, Donbassis käimise eest, aga uued süüdistused olid sellised, et tema vabanemislootused võisid olla isegi palju väiksemad kui paljudel kongikaaslastel. Kusagilt immitses küll lootust Reneele, kuid ta tõrjus selle otsekohe tagasi. Renee Loik on koolivend ja lapsepõlvekaaslane, kuid ta vägi ja võimus näib olevat väga sarnane kiriku kellamehe väe ja võimusega usklikule taevaluukide avamiseks. Assistentidel, nagu vangla mustadelgi, oli põlvinõrgestav hirm sakslaste ees, nad ei näinud palju maksvat fašistlike võimumeeste silmis.

Maamets hakkas end harjutama mõttega, et Kalda tänava kivilaev on määratud talle koduks ja ulualuseks pikemaks ajaks. Märkas imestusega, et see teadmine ei täidagi teda meeleheitega, ei too kaasa tusatuju, mis varem oli talle too-

nud närvilise kambrielaniku kuulsuse. Oli kadunud alus ainult iseenda saatuse kallal nokitsemiseks, temas tekkis tugev huvi oma kaaslaste vastu. Nädala ajaga hakkas Maamets oma kaaslasi mõistma ja neist lugu pidama rohkem kui eelneval kahel kuul.

Talle sai lähedaseks isegi vana Rääk oma kohtluses ja kohmakuses. Rääk-Kurg ei kaotanud kunagi meelerahu, kuigi ta sagedaimini oli meelelahutuse vajadusel ettevõetavate nokkimiste ohvriks. Ta kasvas iga päevaga rohkem karvadesse, kusjuures iga harjas hoidus sirgjooneliselt püsti, nii et poisid mitmel korral mõistatasid, kuidas Rääk saaks mütsi pähe, kui tal selline oleks. Oma täitapmise, vee ja seebi pelgamisega mõjus ta suure lapsena. Ta ei vihastanud, ei kippunud õrritajaid rusikatega eemale peletama, vaid vastas heatahtlikult, laia suuga teiste naeru saates. Rohkem kui üks kord asus kärsitu Kajandogi pommitama nurgas nokitsevat vanameest.

„Võiksid vähemalt mulle usaldada, millest unistad. Tahaksid ehk kodus olla?"

„Kas sa ei tahaks?" vastas Rääk küsijale.

„Tahaksin küll ja ma ei salga seda, igaühele ütlen, kas või sada korda päevas kordan. Aga sul on suu nagu pitsatiga kinni löödud, ei iid ega aad."

„Ma pole latrajatõugu . . ."

„Mina ka ei ole. Aga uimaseid inimesi ma ei salli. Nagu sügisesed kärbsed, isegi ei tea, milleks elavad, kuhu ronivad, mida tahavad. Mul on niisugune tundmus, et sa vist ei tea sedagi, mis eest kinni kukkusid."

„Ega ei tea küll."

„Tõsiselt?"

„Häda mul nalja ajada."

„Seda vähemalt mäletad, kus kohal kinni nabiti?"

„Emukveres."

„Ah-ah, oled sealt pärit."

„Kus ma sealt, ma hoopis Vaimastvere mees."

„Aga Emukveres võeti kinni."

„Läksin Emukveresse hoost vahetama. Mul on vana ruunakont, aga tahtsin mära. Et saaks varsa. Emukveres üteldi olevat sama vana mära kui minu ruun."

„Milleks siis türmi? Hobusevahetamine pole ometi poliitiline süütegu."

„Võeti kinni ja muud kedagist."

„Seda ikka üteldi, miks pogris hoitakse?"

„Ma olla old täitevkomitee esimees..."

See oli uudis! Kajando vaikis hetke, siis jätkas märksa aupaklikumalt:

„See pole enam nali. Ehk olidki?"

„Kus ma siis olin..."

„Aga ütlevad, et olid," ei jätnud Kajando.

„Keegi rääkivat, et Sadala kandis olnud minu nägu täitevkomitee esimees. Ajab segamini."

„Sinu nägu mõne teisega segi ajada on üsna raske," kahtles Kajando.

„Seda minagi, aga näe ajab."

„Mis uurija ütles?"

„Uurija nagu sinagi, aina pärib."

Kajando ootas, et Rääk jätkab, aga mees vaatas ühelt ümberseisjalt teisele ja nagu sõnadele kinnituse andmiseks noogutas oma suurt pead edasi-tagasi.

„Kuidas tema arvas, kas olid täitevkomitee esimees või ei olnud."

„Tema arvas, et olin."

„Ja sina ütlesid?"

„Et põld ma ühti. Käisin hoopis Emukveres ruuna mära vastu vahetamas. See minu ruun on santi tõugu, teab missuguste mustlaste utsina läbi teinud. See Emukvere mära ..."

„Hea küll, ma tean loomakasvatusest üsna vähe ... Aga kui sa ise oleksid olnud võimumees ja sinu seada oleksid olnud täitevkomiteed ja nende asjamehed, kas sa oleksid pannud endasuguse täitevkomitee esimeheks?"

Rääk kallutas pead nagu järele kaaludes. Naeratas siis.

„Sa oled palju hullem kui uurija. Kust mina tean, kas ma oleks pand või ei oleks."

„Mis sa kiusad," lükkas Maamets nüüd eesseisjad kõrvale. „Või tahad julgeolekupolitsei meestelt leiva ära võtta?"

„Mis ta haudub siis nagu Buddha kuju ..." ütles Kajando Kure juurest ära tulles. „Nagu oleksime kloostris, aga mitte saksa poliitiliste vangide töö- ja kasvatuslaagris."

Üldiselt peeti vanameest mõistuselt puudulikuks. Maamets endamisi kahtles selles. Karvase maamehe silmis välkus nii palju arukust, kogu ta tahumatust olekust hoovas sellist rahulikku tasakaalukust, et Maamets kaldus pidama Rääku kavaldajaks. Teeskleb juhmust, lollikest ei hakka hitlerlasedki hukkama ... Kuid ei oleks ka üllatuseks, kui keegi aru kaotaks, imestamisväärne on õieti, et keegi veel nii kaugele ei ole jõudnud. Seni on kõik lõppenud ainult närviliste pursetega, väga harva käsitsi kokkuminekutega. Teadmatus ja lootusetus olid halvad tööriistad, veelgi õõnestavam oli tegevusetus, tühjade päevade lõputu venimine. Töökambrites oli selle poolest kergem ...

„Otsigu igaüks endale nokitsemist, nagu teeb Piir," õhutas Järvis, aga teadis isegi, et polnud mingit võimalust

leida tegevust neljakümnele vangile. Ta enda tervis halvenes kiiresti, juba istus ta pooled päevad akna all pingil, nagu veel küllalt selgesti ei oleks mällu vajutatud hall laht teda ümbritsevate kallastega. Käia sai ta ainult longates, valust igal sammul nina kibrutades. Kordagi ei lipsanud temalt kurtvat sõna, keegi ei kuulnud oiet ta suust ja kõik peale Maametsa uskusid, et meest vaevab ägedakujuline reuma.

Kui kõik magasid, tõusis Maamets ja kikivarbail hiilis Järvise juurde, et puhastada ja siduda haava. Manas end, et polnud osa võtnud esmaabikursustest, kuid selletagi andsid naha lillakas värv ja laienev paistetus küllalt põhjust muretsemiseks.

Mitmel korral hakkas Maamets rääkima arsti kutsumisest, aga alati viis Järvis jutu kiiresti teisale.

„Ära muretse, küll tulen oma jõuga toime. Sa hoolitse parem rohkem enda eest. Mõtled palju, aga mõtted kerivad sul ringiratast nagu orav rattal. Igal jõel on allikas, aga sinu mõtete lähtekoht on kitsas, umbne, sest ta ei ulatu kaugemale omaenda minast..."

„Oled endale liiga kindel..."

„Mulle näib nõnda. Raputa end kestast välja, otsi tegevust. Paberitükkidest meil kambris enam puudust pole, võta minu pliiatsijupp ja sirgelda kas või vahelduseks midagi."

„Mul polnud koolis hirmsamat tundi kirjatööst..."

„Seda kasulikum siduda tähelepanu just sellega. Konkretiseeri oma mõtted paberil, analüüsi neid. Ehk kirjuta kas või meie kongi elanikest. Või arvad sa, et igaühest neist ei saaks kirjutada hea novelli? Koguni romaani? Ma ei räägigi Piirist, Kajandost, Kirsipuust. Vana Rääku mõnikord nokitakse, mees tundub kohtlasena... aga kas

seda traagilisemalt ei tõuse temas esile liigutav ja haarav inimsaatus? Või sellised huvitavad, kuid, mulle näib, meile mitmeti veel arusaamatud ja oma algtõukejõus mõistatuslikud kujud nagu hulkur Nipernaadi, järjest kuraasikamaks muutuv Maddi või Härrasmees..."

„Tema on täieline erak..."

„Aga miks ta on erak? Tal näib olevat raskusi kohanemisega. Kas oleme teda aidanud? Võib-olla on tõket, mis takistab teda kollektiiviga ühte sulamast, võimalik kõrvaldada. Võiksid vestelda temaga."

Maamets raputas aeglaselt pead.

„Arvan mõistvat, kuhu tüürid. Ainult, et ma ei ole veendunud sinu eesmärgi õigsuses. Ei tundu just targana peremees, kes laoks oma nõrkevale eeslile ka teiste eeslite koormad..."

„Võrdlus eeslitega ei pea paika. Inimene ei tohi laiali valguda nagu hangumata sült. Ma ei soovita sihitut nokitsemist. Aga tegevus, millel on eesmärk, koondab mõtteid, aitab unustada ebameeldivusi, mille kõrvaldamiseks parajasti ei ole olemas teisi võimalusi. Seda esiteks..."

„Ja teiseks: ühenduses seisab jõud? Tean..."

„Muidugi on see vanasõna õige ja ka praegu omal kohal. Aga on veel teine, väga lihtne ja kulunud vanarahva tarksõna: kus viga näed laita, seal tule ja aita."

„Kui juba, siis juba," pahvatas Maamets naerma. „Vastus sulle: arst, aita iseennast."

Järvis vaatas rõõmsalt Maametsale. Õõtsutas end edasi-tagasi, muhelus näol. Maametsal hakkas kaaslase sõnatust mõnulemisest ebamugav, küsis:

„Mis sa takseerid?"

„Mõtlesin praegu, et oleme juba palju leivapaikasid ühes kongis ära söönud, aga ma vist esimest korda nägin sind

naermas. Sulle sobib naer, oled siis palju noorem. Sul naeravad silmad ja suu korraga — see jutustab elurõõmsast loomusest..."

Maamets imetles koltunud näolist meest. Aastaid võis tal olla mõni üle kolmekümne, kuigi juuksed juba hõrenesid ja kõrvade juurest olid segatud hallide triipudega. Mõtiskledes triikis ta esiksõrmega üle ninaselja. Ta sõrmed olid pikad, peened, nagu kogu ta kõhetus kehas oli midagi haprat. Aga iga ta liigutus oli tasakaalukas, nagu enne hoolikalt läbi kaalutud ja see mõjus vaigistavalt ja rahustavalt ka Maametsa tormakusele ja kärsitusele. Kummaline jõud peitus pikkamööda närbuvas mehes.

„Kas sa... kas sa surma ei karda?" küsis Maamets äkki.

Aeglaselt pöördus Järvis Maametsa poole. Ta silmad olid ümmargused ja suuremad tavalisest, suu oli surutud kitsaks triibuks ja sõrm ei suutnud tasandada kulmude vahele tõmbunud kurdu.

„Surma...? Küllap kardan..."

Kajando tõreles kellegagi, tõusis istuli, ähvardas rusikaga ja langes rontraskelt tagasi narile. Keegi kratsis end unes, ägades mõnutundest. Akna taga kohises pakasega heitlev meri.

„Surra ma ei tahaks," jätkas Järvis. „Elad ja äkki... kõik lõppenud. Kui oleks, et paned vanadusnõtrusest käed rinnale kokku ja lähed, tehtud tööst rahulik naeratus näol, siis oleks ju kõik korras. Aga nii, keset elu, õieti elu esimestel päevadel... prrr! Vähe on elatud, veel vähem tehtud ja sellepärast on kahju... Kõik jääb pooleli... tulevik nägemata. Aga..." Järvis ohkas sügavalt, „mis me sellest... Kuidas seisavad parem sinu aktsiad?"

Maametsa mõtted libisesid laiali, ringlesid ümber Järvise. Seisab elu ja surma piiril, — kui ei peaks viima haav, teevad seda sakslased; varem või hiljem nuhivad välja, kes ta õieti on. Aga mõtleb rohkem teistele kui endale... Ta on iselaadi inimene, nagu rohkem kui inimene. Kui ta vihastaks, pragaks ja sõimaks teisi rumalaiks ja argpüksideks, oleks kergem ja mõistetavam. Aga tema hoopis naeratab, vestleb ilmast ja hobusekasvatusest vana Kurega, patsutab vaigistavalt Kajando käele nagu väikesele tõrksale lapsele, poetab hangitud värske uudise siia, terava, mõtlemapaneva vanasõna tänna. Teeb seda kõike lihtsalt, nagu enesestmõistetavalt, ja see ongi kõige ärritavam. Sest kuidas ka Maamets tõrkus, tundis ta ometi, et õigus oli alati temal, Järvisel.

Ja Maamets purskas:

„Aga mina ei kannata nii... kõduneda elusalt vanglas. Tahan olla vaba! Mis peaks selles olema halba? Ise ütlesid ka, et kardad surma."

Järvis oli tõsisem kui kunagi varem.

„Tõsi, ka mina kardan surma, meie kõik tahame elada. Aga ei saa, ei tohi unustada, et nõukogude rahvad peavad praegu võitlust elu ja surma peale... Hitleri sulased on halastamatud, meie — alistumatud. Koondame oma ridu, oleme kavalad, ettevaatlikud, aga võitleme... Kui tarvis, siis sureme nagu elasimegi — mehe moodi."

„Peab siis... igas olukorras tingimata võitlema? Kui elaks vaikselt, nagu öökull puuõõnes... Ei toetaks okupante küünevõrdki..."

„Kui igaüks nõnda mõtleks, jääksid sakslased igavesti meie maale."

„See oleks eesti rahva lõpp..."

„Hea, et vähemalt sedagi tunnistad."

„Siinsed jõud ei ole aga tasakaalus, okupantide ülekaal on liiga suur..."

„Sa ei ole kindel Punaarmee võidus."

„Siiski... kuigi mõnikord poeb kahtlus hinge. Liiga kaugele on nad juba jõudnud... Aga ma usun, et sakslaste maailmavalitsemise plaanid varisevad kokku, nagu nad on pihuks ja põrmuks varisenud varemgi."

„Väike täpsustus: nad ei varise, vaid nad lüüakse puruks. Punaarmee võimsus kasvab, sakslased saavad veel tunda meie relvade jõudu."

„Hästi, sinu täpsustusega olen nõus. See on nõnda vallutamata territooriumil, kus võideldakse ja töötatakse, kus on kindel ja tark juhtimine, kus on võimalused manööverdamiseks, pealetungimiseks ja taganemiseks. Meie olukord siin on aga teisest maailmast. Oleme käsist ja jalust seotud ja kas sellepärast ei olegi meil siin trellide taga õigem vaikselt oodata? Vähemalt niikaua, kuni raskused vaekaussidel ringi asetatakse, kui fašistlik Saksamaa õmblustest pragiseb. Muidu tallatakse meid enne võitu ära."

„Tore väljavaade — minna võitjatele vastu tühjade kätega. Küsivad: kus sina olid? Mis tegid? Lööd silmad maha, pomised — istusin ahju taga. Ei, seda häbi ei elaks ma üle! Ütlesid ilusti õmbluste pragisemisest. Just sellepärast tuleb lüüa seest ja väljast, siis hakkavad õmblused raksuma palju kiiremini. Üksik löök ei tähendaks palju, aga kümme tükki kokku annavad end valusasti tunda. Mida rohkem endast elumärke anname, seda suurem on sakslaste hirm tagala ees, seda rohkem hoitakse jõude sisekorra rahustamiseks ja see maksab juba midagi. Ei, on ainult üks tee — võitluse tee."

Nad arutasid veel kaua — Järvis kirglikult, hoogsalt, Maamets kõhklevana, ettevaatlikuna. Ei suutnud Järvis kummutada Maametsa endassetõmbumise meeleolu, liiga hirmus oli talle vanglaelu valvurite ja assistentide jõhkruse ja toorusega. Ta ei uskunud edu võimalusse ja väljavaatetut võitlust ei pidanud ta targaks. Küll aga hakkas ta Järvise näpunäidet mööda senisest tähelepanelikumalt jälgima kaasvange. See oli vaheldus. Maamets ei kõndinud enam erakuna, ta vestles ühe ja teisega, püüdis mõistatada kaasvangide mõtteid, meeleolusid, tungis inimeste unistustesse, lootustesse. See aitas päevi lühendada, murelikke mõtteid tagasi tõrjuda...

Ta püüdis mõistatada majaomanik Nipsusti sisemaailma. Nipsust oli üliagarana rutanud 1940. a. katuseaknast välja riputama punast lippu, pandi selle eest nüüd vanglasse, kuigi ta täiest suust ülistas fašiste ja nende „uut korda". Temaga ei sobinud jutt, liiga vastikud olid Nipsusti kiidulaulud hitlerlasile. Sümpaatse inimese leidis Maamets see-eest pikas Miilitsas, kes oma nime sai sellest, et enne sõda töötas miilitsana ja oli kambri pikim mees. Usalduslik ja sõbralik oli tsemendivabriku tööline Vavilo, rahulikud ja kindlad maamehed Aavik ja Kippar. Maamets sobitas kontakti ka Härrasmehega, kambri endassetõmbunuma mehega. Välja arvatud söögi-ajad, ta enamasti jalutas, tõstes põlvi vetrudes kõrgele.

Algul tõrges, üksikuid karvaseid sõnu poetav Härrasmees sulas rutem kui Maamets lootis. Nähtavasti piinas tedagi üksildus ja jõudepäevade tappev igavus. Selgus, et Freimann oli suurepärane vestleja. Ja tal oli, millest jutustada! Oli Esimeses Maailmasõjas ohvitseriks, sai Karpaatides rünnakul haavata, viidi tagalasse ravile ja siin tabas teda revolutsioon. Põgenes haiglast, riietus lihtmadruseks, var-

jas end juhuslike tuttavate juures, hiilis valedokumentidega Odessasse. Üks seiklus kirevam kui teine — üle piiri Türki, töötus, nälg, uus haigus, kannatused teekonnal läbi Põhja-Aafrika, kuni ühe kodanliku Eesti laeva kapten ta laevaruumi ära peitis ja Eestisse tõi.

Freimann jutustas kiirustamata, nagu ise oma seiklustest mõnu tundes. Ta ei tarvitanud ainustki kongi-žargooni mahlakamat väljendust, vaid hoolikalt valis sõnu ja lauseid.

„Ja Eestis?" küsis Maamets.

„Siin kulges kõik juba vähe huvipakkuvalt," silus mees oma väikesi vurrukesi. „Studeerisin ülikoolis majandusteadust, mul oli vanu tutvusi ja sidemeid, kutsuti direktoriks..."

Jäin direktoriks, küll ainult tehniliseks, nõukogudegi ajal.

„Kuidas te siis nüüd siia sattusite?" imestas Maamets.

„Nähtavasti on mulle saatuse poolt määratud pigilinnu osa," naeratas Härrasmees. „Saksa sõjaväekomandantuuri poolt nimetati mind linna transportosakonna ülemaks. Ühel ilusal päeval esitati aga mingi... kaebepetitsioon. Ligi kahesaja allkirjaga. Töölised teatavad, et mina olevat neil nõukogude ajal palku kärpinud, olevat tehaste sisseseadeid Venemaale evakueerinud, käitise kommunistist direktoriga jahil käinud ja üksteist dineele palunud. Kutsutigi mind siis sicherheitsdiensti ja kui ilmusin, paluti mitte koju minna."

„Ma ei mõista hästi seda kirja. Ütlesite, et töölised, aga sisuliselt..."

„Jah, sisuliselt oli kaebus koostatud nii, nagu tuleks see pesuehtsailt hitlerlasilt. Silmakirjateenrid! Olen veendunud, et kommunistid seisavad selle kirja taga, aga mas-

keerusid, keerutasid osavasti, et ling mulle kindlasti ümber kaela kukuks. Tean mõnda nime, kui interneeringust vabanen, eks vaatame, mis näo nad siis teevad..."

Ta ei ägestunud, ei kaotanud väärikust ja meelerahu. Üle elanud esimeste päevade solvumise ja meeletusa, näis ta harjuvat. Mitmel korral lasi ta edasi ajada püksihaagi, aga ometi ei näinud toiduküsimus talle muret valmistavat. Ta sõi äärmiselt vähe, oskas ja jaksas päevasest leivanormist panna viilaku või kaks kõrvale, mille eest poisid koristasid tema eest toa, kandsid välja paraski ja sooritasid väljakäigu puhastamise korra. Ta iial ei pakkunud ise kellelegi leivatükki, ka ei tinginud ega kaubelnud nagu mõned teised, kellele ei sobinud paraski kandmine või kelle süda ei kannatanud väljakäigukohas kausside puhastamist. Näljast lõdisevad poisid olid aga alati abivalmis, nurusid teenimisvõimalusi ja Freimann tasus umbes kümnendiku võrra kõrgemalt, kui oli parajasti nõudmise ja pakkumise teel kujunenud normiks.

Mitme vangi peale oli kasutada üks sahtel, kus hoiti plekk-kaussi ja lusikat, väheseid isiklikke esemeid ja ka leiba, mis hommikul jäeti lõunaks või koguni õhtuks. Kui ühel lõunal, saanud oma kopsikutäie suppi, Härrasmees sirutas käe leivatüki järele, kobasid ta pikad hoolikalt lõigatud küüntega sõrmed tühja kappi. Laskus põlvele, et paremini näha, kloppis tõustes püksipõlve ja ilmega, nagu oleks tema ise leiva kadumises süüdi, pomises:

„Keegi on võtnud mu leiva."

Mehed olid mööda tuba laiali — kes istus kaksiraksi pingil, supikauss ees, kes kasutas söögiks lauda, kes oli laskunud seina veerde põrandale ja kaussi põlvede vahel hoides pidas kolmveerand liitris sogases vees jahti tanguteradele või lürpis pealt vedelat, et maiuspalana pista

korraga suhu pool lusikatäit lõmastatud ja nätskeks keedetud teri.

„Söömine lõpetada!" hüppas Järvis pingilt. „Mis kellelgi käes on, kõrvale panna ja ise samm eemale astuda."

Vähesed olid kuulnud Freimanni ümisetud kaebust, kuid korraldus täideti, sest varem olnud paar tõrkumise juhtu tõid kaasa karistuse.

„Pea, mis sa kobistad sahtlis!" hüppas üle laua Kajando, haarates Koklal käest. Ümmarguseks näritud leivatükk veeres põrandale.

„Kelle leib?"

„Minu oma," tõmbas poiss läbi nina. „Hommikul jätsin järele."

„Sina? Ise neelad leiva juba silmadega, enne kui käte vahele saadki. Siin on peaaegu pool paikat. Ma sulle..."

Maamets haaras Kajando tõusnud käest.

„Ära löö!"

„Vangi järelt vargale! Ma talle, lase..."

Kokla hõõrus vasaku käe seljaga silmi, milledest pudenes pisaraid, vedades halvastipestud näole määrdunud triipe. Parem käsi oli Kajando peos kui pihtide vahel ja poiss nuuksus:

„Mul on valus... Ma teinekord enam ei võta..."

Ülestunnistus vähendas Kajando vihahoogu. Ta pilk langes oma vasakule käele, mille sõrmed ulatusid ümber poisi randme hulk maad vaheliti. Käsi oli sinakas ja läbi naha paistis luu.

„Kuradi tõprad!" ümises Kajando, lasi käe lahti ja asus oma supi kallale.

Halvasti maitses poolelijäänud, juba jahtunud supp. See oli esimene vargus kambris kahe ja poole kuu jooksul.

„Tõsta leib üles," ütles Kirsipuu. „Oled ta ära närinud nagu kobras puutüve..."

„Ma annan hommikul tagasi," luksus poiss.

„Mida pannakse Kokla karistamiseks ette?" küsis Järvis. Hulk aega klõbisesid ainult lusikad, siis ütles Maamets rohkem tõreldes kui küsides:

„Mis sa sest leivast võtsid..."

Poiss nuuksatas uuesti.

„Kõht oli... tühi..." sosistas. „Kui kobasin oma lusikat... meil on Här... Freimanniga ühine kapp... puutus käsi külge... Sõrmed ei tulnud enam lahti... teadsin küll, et see on inetu... varastasingi. Ma ei võta enam kunagi. Suren nälga, ikka ei puutu."

„Ära lase suppi ära jahtuda..." torises Kajando.

Karistuseks määrati Nahkhiir viis päeva järgemööda toakoristajaks. Poiss kraapis neil päevadel nii innukalt ja tihti põrandat, et Järvisel tuli teda keelata — kulutab viimase nagunii viletsa luuatõngi hoopis ära.

Maamets hoidus Koklale neil päevil otsa vaatamast. Tal oli häbi. Mitte poisi pärast, aga tal oli tundmus, nagu oleks tema kõiges kaassüüdlane. Sõi kogu leivanormi hommikuti korraga ära, et mitte vaevelda pilkude all, mis vastu omaniku tahtmist leidsid üles kõik õhtused leivasöödjad. Surus kord Koklale pihku peaaegu terve leivapaika, nii et see segaduses kogeles:

„Aga siin on... Teile endale ei jäägi..."

„Mul on veel eilnegi alles... Ei olnud isu, tervis on halb..."

Ühel ööl ütles Järvisele:

„Raskeks läheb, kardan, et kui nii kestab, lähen hulluks..."

„Hirm on?"

„Pole enam hirmugi. Alguses kartsin... nii surma kui piinamist. Nüüd pole meeleski. Aga elu vanglas tapab mu..."

„On sinust palju kleenukesemaid."

„Füüsiliselt pole mul häda midagi, olen alati olnud vähese söömaga. Moraalselt laostab, hinge sööb seest. Sinu õpetusest tuli mulle ainult kahju. Kui näen, kuidas inimesed hävivad, püstijalu kõdunevad, siis..."

„... siis tõmbuvad käed rusikasse ja lööd vastu."

„Ei ole minust lööjatki. Tahan ära siit!"

„Loodad Reneele?"

„Vähe. Kuid mul on uus plaan. Nõuan, et mind lastaks tööle. Ükskõik, hoidku mind edasi vanglas, kuid andku võimalusi joonestada, ehitada, projekt lõpule viia."

„Projekt? Sa ei ole sellest midagi rääkinud."

„Milleks? Ja oli ununenudki. Töötasin viimasel ajal kaevanduse mehhaniseeritud tõste- ja sorteerimisplatvormi kallal. Seda vajatakse Kuurul ja küllap minu süsteem annaks positiivseid tulemusi teisteski põlevkivitööstustes."

Järvis imes huult. Kaalutles, pea langetatud ühele õlale. Oleks nagu unustanud, aga äkki poetas:

„Usud, et teeksid valmis?"

„Teeksin. Ta oli mul üsna lõpujärgus."

„See oleks — kasulik seadeldis?"

„Aga muidugi. Kuni sada inimest vabaneks muuks tööks, inimestel oleks kergem, sorteerimine ühtlasem. Kivi langeks kohe mitmesse liiki, peenemaks ja jämedamaks..."

Pilk Järvise silmis süngenes. Ta näis hoolikalt kaalutlevat. See ei olnud tema komme, tavaliselt ta ei lasknud vastusega oodata.

„Muidugi ei kiirustaks ma," tõttas Maamets seletama. „Peaasi, et pääseksin töö ja tegevuse juurde."

„Nad sunniksid sind ruttama..."

„See oleks neil raske. Plaan pole saapapaar."

Järvis oli endiselt mõtlik.

„Meie hulgas on vähe neid," ütles ta lõpuks, „kes sinu tööst rõõmu tunneksid... Sakslased viiksid su niikaugele, et plaanid valmis teed. Küllap vahendeid leiduks. Ja kuigi mitte, oleks see sobing fašistidega, maskeeritud armupalumine."

„Aga kas siis rõõmustaksite, kui hulluks lähen või Nahkhiire kombel käe võõrasse kappi ajan..." ägestus Maamets.

Järvis näppis kuue siilu.

„Kahju on kahest..." rääkis ta mõtlikult. „Kahju on igast tolmukübemekesest, mis toob kasu sakslastele... ja kahju on igast inimesest, kes kaotsi läheb."

„Näed nüüd, ütled ise sama!" haaras Maamets naabri käest. „Kahju on igast inimesest..."

„Jah," ohkas Järvis, „kahju on igast inimesest. Kahekordselt on aga kahju inimesest, kes abistab fašiste."

Maamets vabastas Järvise käe.

„Ütled seda nii teravalt... rõhutades. Mõtled kahekordse all mind? Jälle ei mõista meie teineteist. Kui minu samm halvendaks ükskõik kelle olukorda, ma ei liigutaks selleks kulmukarvagi."

Järvis kloppis püksipõlvelt tolmulaiku.

„Mitte see ei ole tähtis, et hoidud kedagi kahjustamast."

„Tean juba, mida öelda tahad. Kuid kardan — kõik ei ole sündinud võitlejaks..."

„Kes ei ole sündinud, peab selleks kasvama. Meie tingimustes on seegi võitlus, kui vange toetatakse, julgustatakse, ühte liidetakse... Ettevaatlikult, et keegi ei mär-

kagi... Nii karastatakse tulevasi lahingumehi. Sa oled haritud mees, sinule vaadatakse ootavalt... Kaubatehing sakslastega ei tuleks kasuks ei sulle ega kambri hoiaku ja meeleolu kasvule."

Maamets krimpsutas oma nina. Vestlus ei olnud mugav, Järvise sõnad ja veel rohkem kurb, nagu kaastundlik pilk ajasid ta segadusse, uuristasid auke ta juba üsna kindlaks kujunenud otsusesse. Ta tegi tõrjuva liigutuse.

„Ära vaata mind nõnda... Ma ei ole tita, kes ei tea, kus on hea ja kurja piir. Ma ei astu üle selle joone, aga ma päästan enda. Võib-olla saan tööl olles ka kaasvangidele senisest rohkem kasulik olla."

Järvis vangutas kahtlevalt pead, aga ei vaielnud ka rohkem — ta tundis juba Maametsa kangekaelsust. Las rabeleb pisut, küll taltub, mõtles. Vaevalt sakslased ka tundmatu vangi katsetuste vastu huvi tunnevad, elab sel teel veel kasuliku kogemuse üle.

Maamets venitas mõne päeva. Oli tõrksas tujus. Sattus sõnavahetusse Kajandoga, peaaegu oleks käsitsi kokku läinud maamees Kippariga, heasüdamliku, kiiresti närbuva mehega põldude ja niitude keskelt. Alles kolmandal päeval, kui kamber lasti väljakäiku, peatus ta valvuri juures ja palus end kutsuda jaoskonnavanema juurde.

„Alustasid?" küsis Järvis, kui nad kambrisse tagasi jõudsid.

„Alustasin," noogutas Maamets.

Lõuna eel kutsuti ta koridori. Lühike kõrge mütsiga valvur istus lauaveerel, kõlgutas jalgu ja kuulas ükskõikse näoga Maametsa, kes vihastas endale, et sõnad takerdusid ja läksid segamini. Seletas oma töö tähtsust ja vajalikkust ja vihastas veelgi rohkem — mis teab see juppjalg põlevkivikaevandusest või koguni tehnikast!

„Kirjutage avaldus," lükkas valvur talle paberi lähemale.

Maamets kirjutas.

„Teid kutsutakse, kui vajalikuks leitakse."

Kui Maamets kongi astus, haaras ukse kõrval oodanud Maddi ta käest ja päris õhinal:

„Kuidas läks? Kas võtavad kaalumisele?"

Maamets raputas käe lahti ja nagu mitte mõistes küsis: „Kuidas — kaalumisele? Mis asja?"

„Mis te maskeerite, kogu kamber muust ei räägigi. Ega ma muidu, aga mul on omad kavakesed. Teie palute tööle, jah? Aga minu mõte lendab kaugemale... Kui juba, miks siis mitte kohe — viuudi välja! Mis te arvate, kas oleks võimalik teha hüpe vabadusse, ah?"

Maamets ei vastanud ja astus mehest mööda, kes hiljemgi keerles ta ümber kui värten, nii et Maamets ta lõpuks pool sõimates eemale peletas.

Kamber jagunes kahte leeri, millest suurem osa kas otse sõnades või ettevaatlikult vaikides ei kiitnud heaks Maametsa sammu. Ka Järvis oli halvas tujus, tõrkudes ja vastumeelselt lubas öösel siduda oma haava ja pööras varsti teisele küljele, kurtes väsimust.

Maamets närvitses rohkem kui kunagi varem, ka rohkem kui esimestel päevadel Renee kutset oodates. Istus, pea põlvedele toetunud käte vahel, või jalutas, pilk okslikuks kulunud põrandalaudadel. Mitmel korral peatus ukse juures, valmis kloppima ja avaldust tagasi küsima, aga jonnakas eneseuhkus võitis.

Ta süda ei hüpanud rõõmust, kui uks niuksudes avanes ja ta välja hüüti.

Uurimisjaoskonna koridoris oli pirnipealise Triki asemel valvel ükskõikselt enda ette põrnitsev, umbes Triki-vanune

lodevaliikmeline nooruk. Teda ei näinud huvitavat vangid, ta piilus üht silma pidi kapsaksloetud ajalehe jutulisadest kokkukõrtsitud romaani. Maametsale ei antud palju aega uue korrapidaja silmitsemiseks, sest ta kutsuti kabinetti, kus oli käinud esimesel ööl.

Ruumi sisustus oli muutunud. Seinaveerne kerge mööbligarnituur oli asendatud raske soliidse kabineti nahk-mööbliga, seintel läikis kuldraames pilte. Aga laud oli endisel kohal, Prikson lamas poolröötsakil laual, lugedes suu liikudes täringuid kokku.

Pead tõstmata ja tegevust katkestamata küsis ta:

„Milles asi seisab, palun?"

Maamets sattus sellisest ükskõiksest vastuvõtust segadusse ja sõnu kobades seletas:

„Ma andsin avalduse... Tahtsin tööle..."

„Tean-tean," klõbistas Prikson täringuid oma jämedas kämblas. „Vangla ülemalt tuli teie palve meile otsustamiseks edasi." Võttis paberi, milles Maamets tundis oma avalduse ja esimest korda vaatas üles. Sama kandletaoliselt kandiline nägu, ainult lott lõua all on paisunud. Silmad on ükskõiksed, nägu liikumatu. Maamets hingas kergemalt: ta kindlasti ei mäleta, mida soovitas Maametsal teha, kui kirjutas alla vahistamiskäsule. Ta heitis täringud lauale, kattes need peoga.

„Kirjutate, et olete töötanud uut tüüpi sõelumisplatvormi kallal?"

„Jah. Põlevkivikaevanduses."

„Tean... Olete saavutanud mõningat edu? Arvate, et töö on jõudnud viimistlusstaadiumi?"

„Usun küll... Kui täpsemalt..."

Prikson tõstis peo ja kavalalt Maametsa poole piiludes küsis:

„Mis arvate, palju tuli?"

„Kümme," vastas Maamets automaatselt.

Prikson tõstis käe ja naeratas kogu näoga:

„Vale — kaksteist!... Aga teie ettepanek äratab sümpaatiat. Töö kvaliteedi ja tempo tõstmine praegu, kus on otsustamisel maailma saatus, omab olulist kaalu. Mina isiklikult hindan teadust väga kõrgelt, nooremana unistasin ka ise teadlasekutsest. Mitte sellisest nippe-näppelisest, vaid suurest... Leiutada midagi seniolematut, näiteks nähtamatud surmakiired või mürkgaas, mille grammist aitaks tervete rahvaste hävitamiseks! See tähendaks võimu. Kogu maailm langeks mu ees käpuli tolmu..."

„Teie pooldate minu töölelaskmist?"

„Jah, mina pooldan. Aga... küsimuse lõplikuks otsustamiseks on vajalik sooritada mõni formaalsus, on vajalik sanktsioon ülemuselt. Tühiasi! Kui mina ise juba otsustasin, siis jääb ka nii. Ülemus patsutab mulle kindlasti õlale, kiidab: „Wunderbar, Herr Prikson, mulle tundub, et teie korduv initsiatiiv väärib ülendamist." Teil tuleb teha väike sõit, oodake seni koridoris..."

Varsti selgus Maametsale uskumatu: ta viidi linna. Saatjaiks anti vangla tugevaim valvur Jõmm ja üks sakslasest SS-mees. Maamets käsutati vangla õuel mahukasse musta tõldautosse, kusjuures ta pandi istuma juhiistme taha kinnitatud väikesele klapptoolile, nägupidi vastu tagaistme serval hüppevalmis kükitavaile valvureile. Käed kamandati põlvedele nagu väikestel lastel grupipiltidel. Aknaid katsid tumedad eesriided, varjates väljavaate.

Auto tiirutas linnatänavail ja kui lõpuks peatuti ja Maamets eesväljunud SS-mehe järel poolkükakil istumisest kangeil jalgel välja komberdas, leidis ta end avaralt, veerjalt tõusvalt, kõrgete kivimajadega palistatud tänavalt. Ilm

oli soe, lobjakas lumi pritsis kahele poole allamäge sõrkiva maamehe hobusekapjade alt.

„Weiter!" sirutas SS-mees automaaditoru ettepoole.

„Astu juba!" müksas valvur Maametsa õlast.

Tänav oli tuttav — Tõnismägi. Paremal apteek, vasakul tütarlastekool. Midagi laksus ülal, Maamets tõstis silmad ja jalg peatus poolel sammul: suur lai sitikmust lipp vonkles maja ukse kohal.

„Mis sa põrnitad!" tõukas Jõmm teda uuesti, nii et Maamets pool komistades ukseni lendas. Ta talutati ühest koridorist teise, Prikson sõelus mitme ukse vahet ja möödus enne palju minuteid, kui käsutati sisse ka Maamets.

Ruum, kuhu ta viidi, oli rahuliku sisustusega, kahe aknaga väga valge tuba. Laud oli nihutatud keset ruumi, nii et sai käia ümber selle. Laua taga nõjatus tugitooli noor, väga tumedate juustega mees, mundri rapateile õmmeldud sametilaigul neli rombitaolist kuubikut. Ta oli lasknud piirata juukseid kõrgelt, nii et mügerlik, kaugele tahapoole ulatuv kukal oli peaaegu paljas. Pea oli madal, nagu oleks teda suurte tugevate kätega alt ja ülalt kokku litsutud, kusjuures kõrvad nihkusid üles pealae poole ja seisid väga kaugele näost, nagu püüaks mees kuulatada selja tagant tulevaid hääli.

Ruumis oli veel kaks meest. Lauast vasakul seisis Prikson, kannad koos, käed püksitriipude kohal. Tema vastas, aga rohkem laua taha nihkunult, seisis ühe käe pöidlaga kergelt tasku küljes rippuv, väikesest sakslasest rohkem kui peajagu pikem mees. Tema juuksed olid keset pealage siledalt lahku kammitud, silmad vilkusid üsna juuste piiril, kuna teise käega ta aeg-ajalt mudis teravat kiillõuga. Kas väsimusest või oma vaba hoiakut rõhutades, tammus

ta jalalt jalale, hoides huuli torus nagu endamisi vilistades.

Kui Maamets sisse astus, jäi Prikson vait.

„Jätkake," ütles sakslane ja vaatas otse Maametsale, kes astus mõne sammu lähemale. Maamets püüdis mõistatada sakslase mõtteid, aga nägu oli liikumatu, ainult silmad hõõgusid nagu palavikus.

Vangi juuresolek tõkestas Priksoni sõnadevoolu.

„Seesama vahialune töötas, härra sturmbannführer..." algas Prikson, hüppas siis uuele lausele: „Ma veel kord julgen... mina olin see, kes ta avastas... Ta palub luba, nagu ma juba teatasin..."

„Ja-jaa, teatasite. Aga edasi? Edasi."

„Ta töötab põlevkivi sõelumisplatvormi mehaanilise seadeldise kallal, tahaks seda lõpetada."

„Nii-nii," tegi sakslane. „Olete, tähendab, teadlane? Leidur."

„Püüan olla kasulik rahvale."

„Oh-hoo," kergitas sakslane kulme. Ta käed lebasid tooli käsipuudel, sõrmed trummeldasid mingis kerges, lõbusas taktis. „See on siis midagi suurt? Grandioosset."

„Mehaaniline tõste- ja sõelumisseadeldis kiirendaks ja hõlbustaks kaevanduse tööd."

Parempoolne mees surus korraks käe tasku, aga tõmbas kohe välja.

„Dr. Sandbergeri aukraadiks on härra sturmbannführer," ütles ta, vaadates vihaselt Maametsale. Sakslane vaikis, nagu oodates midagi. Parempoolne mees kibrutas otsaesist, nüüd kadusid ta silmad peaaegu juustesse. Kui Maamets sõnagi ei lausunud, kiirendas sakslane sõrmede löögitakti.

„Nii-nii, olete töötanud kaua selle kallal?"

„Jah, juba ammu alustasin eeltöid. Tutvusin olemasolevate seadeldistega, töötasin läbi vastava kirjanduse."

„Põhjalikkus, see on teaduse alus," lõi sakslane peopesaga tam-tam-tam. „Õige. Aga palju see ka maksma võiks minna?"

„Maksma?" Sellele ei olnud Maamets üldse mõelnud. „Raske ütelda. Ma ei tunne praegusi hindu ja võimalusi, transpordi, tööjõu..."

„Noh, aga teie?" viipas sakslane Priksonile. „Palju läheb?"

Prikson surus käed veel tugevamini vastu külgi ja kehitas nõutult õlgu.

„Kahjuks ei tea, härra sturmbannführer!"

Sturmbannführer vaatas paremal seisjale.

„Aidake neid, härra Mere."

Kõnetatava jalad tõmbusid sirgu, aga kontsad läksid kokku vaikselt, klõpsatamata.

„Mul pole aimugi, härra sturmbannführer. Ma ei tegelnud selle küsimusega..."

„Ai-ai-ai," vangutas sakslane pead. „Kas nii tullakse ettekandega! Härra Prikson, teie olite vastutav, — kus on arvestused? Raha ei ole pillata, peame teostama ranget kokkuhoiupoliitikat. Iga mark peab veerema sõja teenistusse. Ainult sõja."

„See ei ole raske välja arvestada," ütles Maamets. „Kui projekt on valmis ja materjali hinnad teada, siis..."

Major Mere kibrutas Maametsale kulme. Aga sakslane jätkas sõrmedega musitseerimist, vangutades taktis pead.

„Olete halvad majandusmehed, teie leidurid. Idealistid, hõljute pilvedes..."

Sakslase silmad ei lahkunud Maametsalt, kiirgavad,

põletavad silmad. Maamets koondas kogu oma tahtejõu, et end silmade rammestavast mõjust vabastada.

„Praktiline rakendamine, markadega arvestamine peaks jääma hilisemaks," ajas ta end sirgu. „Ja mina kui leidur ei tunne end selleks nii väga kutsutudki olevat."

„Kes siis?" pilunesid sakslase silmad. „Äkki meie, sakslased...?"

„Sakslastel öeldakse olevat taipu majanduslikeks pisiasjadeks..."

Maamets jahmus, nähes oma sõnade mõju. Sakslase otsmikul paisus üles tumelilla veresoon kui ohelikuots, ta lajatas mõlema peopesaga lauale ja hüppas püsti:

„Mi-is?" karjus ta. „Teie julgete solvata saksa rahvast! Majanduslikeks pisiasjadeks? Saksa rahvas purustas poolakad, surus põlvili prantslased, talle olid ainult jalutuskäikudeks Hollandi, Belgia, Norra, Jugoslaavia ja teiste riikide vallutamine. Suurim rahvas maailmas, väljavalitud tõug, rahvas-aristokraat..."

„Jutt oli ainult majanduslikest pisiasjadest..." algas kohkunud Maamets, et sõnu pehmendada, kuid ta ei jõudnud kaugemale.

„Suu pidada! Führer Adolf Hitleri juhtimisel vallutame meie maailma, sest aaria tõul peab olema eluruum, mis talle on vajalik. Alaväärtuslikud rassid on määratud meid teenima või nad hävitatakse. Seda peate mõistma ka teie," pöördus ta Priksoni poole.

„Just nii, härra sturmbannführer," kogeles Prikson. „Midagi teie ei mõista. Tassite vangi minu juurde mingi leiutusega. Milline lapsikus! Leiutajad — päh! Kui on uuendusi tarvis, teevad seda saksa insenerid. Kogu maailmas ei ole kõrgemat tehnikat kui sakslaste oma, ja seal tuleb äkki keegi kommunistist vangike ja arvab, et suudab

pakkuda midagi meile. Hullumeelsus. Teie olete selle eest vastutav..."

„Tahtsin ainult head..."

„Siis mõtelge peaga. Meie, aarialased, lähme oma teed. Meid ei koorma südametunnistus, meie murrame maha terved rahvad kui tarvis, tuli ja mõõk on meie tööriistad. Mina kui saksa julgeolekupolitsei ülem võin seda öelda, ma ei ole seotud poliitikameeste targutustega. Ainult käeviibe ja istute ise kongikeses, härra Prikson, kui teie ei tule oma ülesannetega toime. Aga mulle näib, et te ei tule, et teie ajate taga mingit liberalismi, soodustate koonduslaagritesse eraldatud vange. Et meie teile andsime mõningat voli vahistamiseks ja korrapidamiseks, ärge sellepärast veel arvake, et võite teha, m's aga pähe torkab."

„Ma ei ole iial seda mõtelnud..."

„Ja ärge seda kunagi tehke. Saate käsud, teie asi on need täita. Nii käsib meie führer... Või on vahialune koguni teie sugulane?"

Dr. Sandberger oli pisut rahunenud, ainult ta väga lähestikku asuvad silmad helkisid, nagu oleksid kaetud fosforiga.

„Ei, härra sturmbannführer, esimest korda elus näen..." Prikson unustas sõjaväelise aupaklikkuse, surus mõlemad kohmakad kämblad rinnale, kinnitas: „Vannun, annan ausõna, et ta on mulle võõras inimene. Tõrjusin küll, et Saksa riik ei vaja tema rumalat abi, aga kui ta jäi kangekaelselt oma juurde, et tema ettepanek omab sõjalist ja majanduslikku tähtsust..."

„Seda parem... teile. Selliste jampsidega ärge teinekord mind enam tülitage. Jumalaga."

„Härra sturmbannführer..." algas major Mere, aga sakslane heitis kärsitult käega.

„Ma ei taha täna enam ühtki eestlast näha, tulge mõni teine kord... Helistage ette. Jumalaga!"

Kabineti ees peatus Maamets ja vaatas küsivalt ülema asetäitjale.

„Ja nüüd...?"

Arm Priksoni otsmikul õhetas. Ta kulmud tõusid üllatunult.

„Mida veel? Ütlesin ja teile otsekohe, et mõttetus. Aga teie ei uskunud, pidasite mind väiklaseks. Jaa-jaa, nägin teid läbi — pidasite mind koguni kadedaks, kes ei taha tunnustada teise edusamme teaduse alal. Tõestasin teile, et eksite. Poisid, viige ta tagasi kongi! Aga passige hoolega peale. Nad on teinekord valmis meeleheitlikeks tegudeks..."

Ilm oli veelgi soojenenud, kõnniteedele korjus loigukesi. Autojuht lükkas ukse lahti, kummardas irvitades. Maamets ei näinud seda. Ta vaatas üles ukse kohal soojas tasases tuules laisalt lookleva sünkmusta lipu poole. Kanga ots puudutas longu langedes peaaegu Maametsa pead ja nagu külm hingus oleks voolanud vangi näkku. Kui Maamets vaatas üles linna poole, näis talle, nagu mataks lipp musta pilvena endasse tütarlastekooli halli paekivist seina ja ambulatooriumi avara valge hoone. Majade vahelt paistis Pika Hermanni tömp ots ja sellel meetritepikkune lipp, valges sõõris musta haakristi konksud. Lipud sulasid nagu kokku, varjutades taeva. Maamets pöördus, et vabaneda hinge vallutavast ängistusest, ja ta pilk langes majale kinnitatud sildile:

„Antonisberg nr. 16".

Jämedapealine must valvur tõlgitses Maametsa seisakut tõrkumisena, haaras ta õlast, väänas nagu tangidega ja tõukas auto poole. Maamets komistas, puudutas ühe peo-

pesaga poolsulanud räpast lörtsi, ei näinud, ei kuulnud enam midagi, ta silme ees oli kõik pigimust nagu lipp ülal pea kohal ja rusikat tõstes hüppas ta silmade ees ähmase koguna seisva mehe kallale.

„Oh-oh-hoo!" naeris sügav bass. „Vaat kus sääsklane, tikub kaklema. Tahad jõudu katsuda, ah? Sa vist kahtled, et mina olen Keskvangla kõige tugevam mees? Tahad ise olla, ah?"

Haaras ka Maametsa teise randme, surus neid nii tugevasti, et kartus, et nüüd-nüüd praksatavad luud pilbasteks, ja valu sundis teda laskuma põlvili.

„Oi-oi, juba põlvitad, sa vägilane!" irvitas Jõmm. „Kas nii ruttu kustus isu loorberite järele? Ah-ha-haa!"

Inimesi peatus ja SS-mees müksas vangivalvurist kaaslast. Jõmm vabastas vahialuse käed, haaras ta õlgadest, nii et küüned tungisid ihhu, lohistas auto juurde ja jalaga tagant aidates, paiskas Maametsa, ikka veel ust hoidva juhi heakskiitva ilkumise saatel, sõidukisse.

Kambris vastas Maamets küsimustele ühesilbiliselt ja tõrjuvalt. Kui Kajando juba mitmendat korda uudishimutses, et kas sa ei lähegi koju plaane nokitsema, vastas Maamets tusaselt:

„Ju sa näed, et ei lähe, mis sa urgitsed..."

Maamets oli nii suures segaduses, et unustas öösel aidata Järvist. Järgmisel päeval tuletas haavatu talle seda ise meelde.

„Kas sa ei aitaks mind öösel? Haav annab end järsku teravamalt tunda..."

Maamets kohkus, kui Järvise jalga nägi. Paistetus oli laiemale levinud, haav ise sinetas vihaselt. Jalg oli kuum

ja pannes käe Järvise otsaesisele, tundis Maamets, et ka see hõõgus.

„Sul on palavik!"

„Tont teab, mis see on. Juba teist päeva. Keha on nii nõrk... kättki ei viitsiks tõsta."

„Homme ütlen velskrile."

„Hull oled!" haaras Järvis kaaslase käest, nagu läheks see juba praegu.

„Sul ei pruugi talle ninale kirjutada, et oled haavatud. Külmetasid, ütled, kopsupõletik või gripp või mis tahes, velskrit see niikuinii ei huvita. Nõua vähemalt päeval narillamamise luba välja. Palavikuga sa kuigi kaua ju püsti olla ei jaksa."

Maamets tõi oma palitu Järvisele peale.

„Külmad ise kringliks," tõrjus Järvis.

„Poen Kirsipuu hõlma alla... ja tervis mul ka korras." Ja lisas nagu naljatoonil: „Ega palitust pole tähtsustki, kui hing on nii kuuma viha täis, et kütab mitme ahju eest."

„Uurijate peale?"

„Nende ja... endale kah. Olen paljuski mõtelnud tobedalt... ja käitunudki samaväärselt. Mida päev edasi, seda rohkem imetlen sind. Kust võtad sa sellise jõu?"

Järvise silmad hiilgasid. Ta põsenukid olid tõusnud veelgi kõrgemale, üle käeselja jooksid sooned nagu peenikesed sinakad nöörid.

„Minu jõud seisab minu usus õigluse ja inimväärse elu võidusse. Ma tean, et õigus on Stalinil, kui ta kutsus üles võitlema fašistide vastu kõiki ja kõikjal. Ainult selles on pääs, ainult selles on elu. Üksikuid langeb, aga rahvad elavad õnnelikult. Mõtle vähem enesele ja rohkem teistele... Mõtle nii omadele kui võõrastele. Ühtedele, et kogu südamest armastada, teistele, et kogu hingest vihata."

Maamets peaaegu lõdises, nagu oleks ka tema palavikus. „Sul oli õigus, kui kord ütlesid, et ei ole võimalik olla timukas ja inimene korraga." Ta haaras Järvise kuuerevääridest ja raputas nii, et haige pea kõikus edasi-tagasi. „Nad on laotanud suure läikivmusta lipu meie vana kauni Tallinna kohale. Selle varjus tapetakse külmalt, rahulikult, halastamatult... Prikson seisab, kontsad koos ja sõrm püksitriibul. Nad on ristinud Narva maantee Adolf Hitlerstrasseks, kuuled sa. Miks nad ei lase meid valla, väljas on ju kõik samuti nagu siin, meie juures, kogu maa on nagu üks suur vangla!"

Järvis oli algul kohkunud, siis tõmbusid ta silmad koomale, neis hüples tema vana heatahtlik naerutuluke.

„No-noo, see on alles üllatus..."

Maamets laskis Järvise lahti; hõõrus otsmikku kätega kooshoitavate põlvenukkide vastu ja sosistas:

„Nagu raudrull veereb üle maa... lömastades ja hävitades. Muljutakse laiaks inimesed, hävitatakse kultuur, kägistati surnuks nõukogude iseseisvus. Kuidas sakslasest politseinik kärkis meie soost ametivendadega — nad ei usalda neile truid jooksupoissegi."

„Ja sina tahad pugeda pessa ja magada nagu mäger..."

„Mitmel korral kahetsesin, et mu aju pole nagu kapiuks, et keerad lukku ja ongi lõpp mõtlemisel. See oli eksitus. Just mõtelda on tarvis sellele. Kõigile... nii Pepassonile kui Priksonile ja dr. Sandbergerile... Meeles pidada... mitte unustada... Kuidas praegu tahaksin, et mul oleks sinu meelerahu, sinu mõtete ja sihtide selgus, sinu otsustavus ja julgus."

„Minust on sul vähe õppida. Küll aga kommunistidest, vanadest bolševikest-võitlejaist Leninist, Stalinist, Sverdlovist, Kirovist..."

„Lugesin nende elulugusid. Süttisin, aga panin raamatud kõrvale kahetsevalt ohates: minu tee on väikese inimese rajake."

„Tormistel, otsustavatel aegadel kasvavad ka kõige väiksemad suurteks, tagasihoidlikud kangelasteks, arad julgeteks, kõikuvad kindlaiks."

Maamets ohkas. Ta vajus sügavaisse mõtteisse, käed ümber põlvede, pilk suunatud kuhugi kaugele. Järvis lamas käsipõsekil, naeratas endamisi ja vaikides kuulatas, kuidas väljas tõusis tuul ja valjenes ärkava mere sügav kohin.

Järgmisel päeval Maamets peaaegu vedas Järvise velskri juurde.

Velsker puudutas ainult sõrmeotsaga Järvise otsaesist.

„Mis viga?" küsis.

„Külmetasin."

„Haigla on täis..."

„Sinna ma ei kipugi. Andke pulbreid palaviku vastu ja kui saaks ka päevaks nariloa..."

Velsker kaalutles hetke. Aga Järvise nägu ja silmad hõõgusid nii, et võhikki nägi kaugelt, et mees on raskesti haige.

„Hea küll."

Velsker andis võidunud kitli vasakpoolsest rinnataskust pulbri, kriipsutas paar sõna paberile ja käsutas lähemale järgmise. Selle pead lõhestasid teravad valuhood, peaajupõletiku virgad käskjalad. Velsker andis talle pulbri parempoolsest rinnataskust. Vangid olid juba ammu selgitanud, et mõlemas taskus oli üks ja sama süütu kriidijahu. Hea seegi, ei olnud põhjust vähemalt velskrit karta...

Järvise palavik tõusis kiiresti ja juba sama päeva õhtul kaotas mees esimest korda meelemärkuse. Nüüd jutustas Maamets Järvise haiguse tõelise põhjuse Kajandole ja Kirsipuule, et üheskoos nõu pidada, mis ette võtta.

Tummalt istusid mehed Järvise naabernari serval. Siis pahvatas Kajando:

„Kangelane. Milline kangelane!"

Kirsipuu huuled võbisesid:

„Veel eile lohutas ta mind ... et peame vastu, Kirsipuu, kindlasti peame! Siis hakkame elama, palju ilusamini elama, kui sina üldse unistada oskadki! ... Naeratas, kui rääkis, aga ise teadis, et ..."

„Hakka nüüd tõnnima kah veel," vaatas Kajando kõrvale.

„Aga mis teha?" küsis Maamets vaikselt. „Ta keelas arstile teatamast, aga kui siiski?"

„Ei, see ei oleks mõistlik. Meie oleksime süüdi tema piinamises enne surma," tõrjus Kajando.

Kuidas ka arutasid ja kaalusid, ei leitud midagi paremat, kui et tuleb lasta haigusel areneda omapead ja loota Järvise organismi ja elutahte tugevusele, katsuda pehmendada ta olukorda kompresside ja hoolitsusega.

Mehed istusid selgadega ukse poole, kogu tähelepanu oli koondunud lõõtsutades hingavale väikesele mehele, kes oli mässitud vangide poolt vabatahtlikult loovutatud mantleisse, nii et välja paistis ainult terav ninaots ja tukslevad sinakad silmalaud.

„Vaadake, kes teil selja taga luusib," ütles äkki Kurg vastasseinast. Kajando pöördus välkkiirelt ja haaras õlast nari alla tagasi lipsata tahtnud Maddil.

„Noh, kas löön nina näoga tasaseks?" küsis ta meest välja rebides.

„Ega ma... midagi halba," kogeles mees, katsudes Kajando kätest lahti väänelda. „Tahtsin ainult minna paraskile..."

„Ah nüüd paraskile..." raputas Kajando teda.

„Lase ta läheb pealegi," rahustas Maamets.

„Ma talle luusimise eest..."

„Mis sest, et luusib," pilgutas Maamets Kajandole. „Meie ei rääkinud ju midagi, mida ei võiks kuulda ükskõik kes."

„Korista end siis pealegi," ümises Kajando. Nagu nirk lipsas Maddi nari alla, aga ta silmis välgatas sellist võidurõõmsat tigedust, et Maamets kahetses oma vahelesegamist.

Südaööl haaras vahepeal rahunenud Järvist uus palavikuhoog. Ta viskles ja sonis, loopides seoseta sõnu. Hoog oli lühike, ta vajus rahulikku unne, et ärgata hommiku eel. Ta sikutas kõrvalnaril magavat Maametsa varrukast.

„Kas ma jampsisin?" küsis ta, kui oli ahnelt neelanud ulatatud kruusist vett.

„Vähe..."

Järvis lamas vaikselt, kõhnad sõrmed näppimas pealelaotatud palitut. Tõstis siis mantliveert ja naeratas:

„Sinu palitu? Sul endal hakkab külm... Asjata poputad, mind pole enam nagunii kauaks... Sa pead ennast hoidma..."

„Katsu uuesti uinuda, see kosutab..."

„Ei, ma pean rääkima otsekohe. Uus palavikulaine võib-olla on viimne... aga ma pean... ma pean edasi andma... kellelegi..."

Maamets pidi juba ütlema, et eks ütle mulle, aga vaikis. Miks peaks Järvis teda usaldama? Alles nädal tagasi keel-

dus ta Maametsa abist sidemetegi vahetamisel... Järvis umbusaldas teda, ja tal oli selleks küllalt põhjust. Kui ta vähemalt naeratakski talle oma pisut nukrate silmadega...

Järvis oli tark, oli sihikindel. Ta koondas inimesi enda ümber, pidas sidet, julgustas ja õpetas vange... Kas kõik jääb pooleli...?

„Minu kapis," hakkas Järvis äkki, ilma sissejuhatuseta rääkima, „on tagumine laud lõhenenud: pool lauda annab end ettepoole painutada... Ainult ettevaatlikult, et ei murra. Seal on paar teadet, mis on tarvis edasi anda... kas koputamisega või kirja jätmisega väljakäigukohta... Vasakpoolses nurgas on üsna põranda lähedal krohvis väike ümmargune auk, poeta sinna... Teata kaheksateistkümnesse Endlile, et minust võib nüüd rääkida kõike, mis ei tule kaudselt kahjuks teistele. Surnu pärast pole mõtet lasta end surnuks piinata..."

„Miks sa nõnda räägid? Kõik võib veel hästi lõppeda..."

„Võib? Sa ütled — võib? Ei, kõik lõpeb hästi, lõpeb, olen selles kindel!"

„Ma mõtlen sinu haigust..."

„Minu haigus... on minust tugevam... Aga ta ei ole tugevam meist... Ei piinamised, ei näljutamised, ei massilised tapmised suuda murda meid, otse vastupidi... meie muutume kogu aeg tugevamaks, meie read tihenevad..."

Järvis lükkas kõrvale teda katvad riided, tõusis istuli. Nägu oli roosa, silmad läikisid, rind tõusis ja vajus hingeldades.

„Puhka, ära väsita end," katsus Maamets meest lamama suruda.

„Ei, ma ei taha lamada. Tahan võidelda... Mul on

palav... Miks on siin nii kitsas... Laske, ma toetan korraks käed vastu seinu ja surun need kokku nagu papp-karbid..."

Ta rahunes alles enne äratusvilet,. vajudes rahutusse, viirastuslikku unne.

Kui mehed hommikul väljakäigust tagasi tulid, sosistas Aas Maametsale:

„Maddi pistis valvurile paberilipaka pihku..."

„Nägid kindlasti?"

„Nägin. Passisin prügikasti, sealt paistis ajalehe ots välja... Aga Maddi venitas enese viimaseks ja siis andiski sedeli..."

Maddi võttis parajasti kapist kaussi, sest Nahkhiir teatas ukse juurest, et koridori otsas hakati leiba ja kohvi jagama. Maamets läks mehe juurde ja vaikselt nagu muuseas küsis:

„Mis paberi sa valvurile andsid?"

Maddi tõusis kiiresti, kissitas pelglikult silmi ja pomises:

„Missuguse paberi...? Ma ei tea mingit paberit..."

„Ära valeta, ma ise nägin."

Maddi taganes ukse poole ja kuna juba kõlksusid kõrvalkongi riivid, kogus kiiresti julgust.

„Mis siis kui andsin? Ise sa kirjutasid ka ja küsisid end ülema juurde."

„Mina ei salanud, mida kavatsesin."

„Eks Maddi tahab teenida 3000 rubla!" ütles Aavik.

Vangid valgusid Maametsa ja Maddi ümber kokku. Kajando trügis end teistest läbi.

„Kui siin midagi juhtub..." ütles ta, „ükskõik kellega, siis loe oma hingepalve. Tapan su ära, kisun pea keha küljest nagu kärbsel."

Uks avati ja hakati jagama kohvi ja leiba.

Varsti peale sööki hüüti Maddi kambrist välja. Sellest tõusnud arutelu summutas Järvise uus palavikuhoog, ägedam kui ükski eelmine.

Ta tõrjus eemale Maametsa ja Kajando, loopis maha kõik teda katvad riided, tõusis põlvili narile ja kähistas:

„Vasakult tiivalt kõikidest raudadest tuld... Kuulipildujad ette, kuulipildujad..."

Oli tarvis mitme mehe jõudu, et hoida teda naril. Väsis, lasi end pikali asetada, ei pildunud peaieasetatud riideid. Hingas kiiresti, põsed olid heleroosad ning läbipaistvad. Lamas nõnda kaua, hingamine rahunes. Ja siis äkki avas silmad, nukrad head silmad ja naeratas nari kõrval seisvale Maametsale ja justkui äsja katkestatud juttu jätkates ütles:

„Ma olen lihtne, väike inimene, aga ma olen kommunist..." Ta tõusis istuli, võttis ühe käega Maametsa, teisega Kajando käest. „Sa, Maamets, küsisid kord, et kus nad, kommunistid, on. Nad on siin, on igal pool. Neid tapetakse, aga nad ei sure, sest iga hukatu asemele astub kaks, kolm, ei, — kümme uut... Sina oled ju üks neist, Ilmar? Ma usun sinusse, ükskõik kui suures eksituses sa vahepeal olid. On ainult üks võimalus eesti rahva elu ja vabaduse päästmiseks ja see on: võidelda koos kõigi nõukogude rahvastega, järgneda kommunistliku partei õpetusele. Seltsimehed, meid ei võideta... mitte iial... mitte iial..."

Vabastas meeste käed, naeratas ja laskus tagasi narile, sulgedes väsimusest silmad.

„Uinus," ütles Maamets ja pani sõrme suule. Aga Rääk tõusis ja tõstis Järvise käed keha kõrvalt, kuhu need olid langenud, rinnale. Vana mehe laud võbisesid, suur kandi-

line suu tõmbus viltu ja kaks pisarat lipsas ta näo pulstunud karvadesse.

„Mis sa... ega ometi..." kogeles Maamets.

Rääk pöördus sõnagi lausumata ära, minnes kohmakalt jalgu kolistades tagasi oma kohale akna kõrval nurgas. Maamets ettevaatlikult, nagu kartes äratada magajat, puudutas Järvise kätt.

„Surnud..." sosistas ta. „Surnud..."

Tahtis rääkida, aga kurgus kibeles ja Maamets tundis, et koos ainsa sõnaga pahvataksid silmist pisarad. Miks just tema, miks just tema? Miks valis surm välja kõige tugevama, kõige parema...

Rääk oli kerinud enda juba oma nurka, kui Maamets ütles:

„Seltsimehed, austame tema mälestust."

See oli esimene kord, mil ta tarvitas vanglas sõna — seltsimees. Kui juba kogu kamber vaikselt seisis, meenus see talle, ja hetke ta isegi imestas, kui endastmõistetavalt see oli tulnud ta suust.

Just siis, kui kogu kamber mälestas lahkunud võitlejat, ragises võti lukus.

„Järvis, Karl! Välja tulla."

Vaikus.

„Noh, ei kuulnud või! Karl Järvis!"

Keegi ei liigahtanud, keegi ei vastanud.

„Mis te seisate kõik nagu soolasambad," käratas valgenäoline valvur, toppides saiatükki suhu. „Kokku rääkisite, salata mõtlete? Oodake te... Noh, näita, kes ta on..." pöördus ta koridori poole.

Maddi nihkus ukseavause kohale, tõmbudes valvuri selja taha.

„Nad löövad..."

„Midagi nad ei tee. Kes käe tõstab, ei näe tänast õhtut, nii tõesti, kui mind ülendatakse varsti jaoskonna vanemaks. Mis sa passid, astu kongi ja näita . . .“

Arglikult tõstis Maddi jala üle ukseläve. Vangid valgusid kahele poole, nii et talle avanes Järviseni tee nagu läbi spaleeri.

„Seal, see . . .“ näitas Maddi näpuga Järvise poole. „Lamab . . .“

„Vigurdab!“ käratas valvur ja astus kambrisse. Surnu rahulik kahvatu ilme jahmatas teda, kuid ta kordas mehaaniliselt, kuigi palju väiksema kindlusega: „Vigurdab, vigurdab . . .“

„Eesti rahval on kombeks võtta surnu ees müts maha,“ ütles maamees Kippar. Kongis valitsev meeleolu, Järvise ilme, Kippari toon — kõik hämmeldasid valvurit nii, et ta automaatselt kahmas mütsi pihku, paljastades habemenoaga paljaksaetud, keskel terava katuseharja moodustava lagipea. Taipas siis enda käitumise koomilisust, surus mütsi tagasi pähe ja julguse kogumiseks hakkas kriisates käratsema:

„Kes teid lubas surnut kambris hoida, küsin ma? Välja kanda, välja kanda! Kütan teile sellise sauna, et tõmbute krussi nagu prussakad.“

Keegi vangidest ei pannud kätt Järvise külge ja valvuril tuli kutsuda sanitarid, kes tõstsid laiba kanderaamile ja kandsid ära.

Valvuri kaitse all kahmis Maddi oma asjad ja pooljoostes, külg ees, lahkus kambrist.

Tuli kurb õhtu.

Juba aegsasti hüüti välja Kajando.

„Kuradi Maddi!“ ägas Kirsipuu. „Tema pärast saame veel kõik triibulised turjad.“

Maamets avas kiiresti Järvise panipaiga. Ta pühendas sellesse ka Kirsipuu, Piir oli juba niigi enamasti kõigest teadlik.

„Me ei tea, kes siia jääb, kes mujale paisatakse," rääkis Maamets, „sest Maddi näib olevat usin. Kes jääb, ei lase Järvise niitidel katkeda."

Maamets koputas otsekohe kaheksateistkümnesse Järvise surmast. Lisas: täpsemalt seal, kus alati, mõeldes krohvisse uuristatud augule WC-s. Küsis samuti, kas on midagi kuulda Pakasest, kellele Järvis oli jätnud teate. Ja kuigi väljas peale mõnepäevast sula oli uuesti läinud külmale ja loikudel vangla ja mere vahel ragises hommikuti valvuri talla all jää, tuli vastus: Pakasest pole ikka veel ei kippu ega kõppu.

Kahekümne kuues aga teatas: sakslased valmistavad jõuluks poliitiliste vangide amnesteerimist. See on manöövер ja provokatsioon, mitte lasta asjatuil lootustel tekkida, hoida ära igasuguste avalduste esitamine.

Tegevuses olid tunnid kadunud kiiresti, Maamets oli nagu unustanud, kus viibib, ja üllatus, kui äkki hüüti tema nime.

„Number kaks," ütles Piir.

Uksel korrati Maametsa nime.

„Kohe, silmapilk," vastas Maamets, surudes paberid Kirsipuule pihku.

„Ehk on Renee," sosistas Kirsipuu. Maamets veenis end treppidel kolistades, et muidugi, see võib olla ainult Renee Loik ja uurimisjaoskonda jõudes, tahtis minna otse juba tuttavasse kambrisse, aga valvur tõukas teda õlast:

„Kuhu sa tormad. Siia, neljateistkümnendasse."

See tuba oli sopiline ja jättis lageda, kõleda mulje. Laud asetses akna kõrval nurgas põiki ja selle taga istuja

lappas enda ette kuhjatud pabereid. Kuuldes ukse kinnilangemist, tõstis ta näo ja naeratas teravasakiliste hammaste välkudes:

„Ah see olete teie! Meie tunneme ju teineteist..." Ta võngutas pirnitaolist pead ja hõõrus heameelest käsi. „Näe, kuidas elu kokku viis. Kuidas te mind nimetasitegi? Kas mitte poisiklutiks? Rõõmustav, tõesti rõõmustav teiega lähemalt tutvuda. Palun, astuge lähemale, võtke istet."

Maamets ei tundnud jalgu all. Tal oli hirm, et kukub. Talle meenus Triki arutelu filmist ja naistest. Ester, lipsas mõte kaugele, kas nad minu pärast ei jäta rahule ka sind? Rääkigu nad mis tahes, näidaku mis tahes, ma ei usu, iialgi ei usu ma sinust midagi halba, ei iialgi!

„No-noh, miks te kohe nii verest välja kukute," naksutas Trikk. „Istuge siis juba, kui ma ütlen!"

8. Härra Trikk unustab trikid.

Kord on jõudnud minuni, mõtles Ilmar Maamets, laskudes raskelt toolile. Kiire pilk lauale näitas, et seal polnud midagi peale segipaisatud paberilehtede ja vaevalt-kuuldav ohe lipsas huulilt. Seina ääres oli madal seljatoeta diivan, kuid see oli puhas, plekkideta.

Trikk ei rutanud. Ta puistas pabereis, paisates need veel rohkem segamini. Laua otsa kohal rippus seinal rebitav kalender. Kesknädal, 5. november — imestas Ilmar. Juba november!

Trikk tõstis aeg-ajalt parema silma laugu ja vaatas ühe silmaga Maametsale, kuna teine jälgis käte tööd laual. Naljakas, mõtles Maamets, ja tal oli sellest mõttest nagu kergem, ma ei märganudki varem, et poiss vaatab kõõrdi. Kui Trikk tõstis pea, vaatas ta mõlema vesihalli, peaaegu värvitu silmaga jälle otse enda ees istujale. Käed jätkasid veelgi sobrimist pabereis.

„Teid kuulas enne üle... üks teine uurija."

„Jah, Renee Loik."

„Üks teine uurija," jätkas Trikk. „Ta on mujale komandeeritud ja kuna teiega olevat millegipärast kiire, usaldati juurdluse jätkamine mulle."

„Olete redelil ülespoole astunud..."

Noormees naeratas, nõjatudes rahulolevalt toolile.

„Praeguse valitsuse ajal on agaral inimesel määratu suured võimalused. Tark inimene tõuseb kõrgele, nagu mina..."

„Jah, te olete alles üsna noor...?"

„Kui palju aastaid mulle annate?"

„Noh... raske öelda. Kaheksateist ehk?"

Poiss naeris ja naksutas hammastega.

„Püüate meelitada, teie kavalpea. Ei lähe läbi, minu juures ei saavuta te sellega midagi. Olen juba kaksküm-mend üks. Minu ema ütleb ikka, et kogu meie suguselts on nagu lumi ülal mägestikus — igavesti noor. Kui näek-site teda, siis usuksite. Ta alles puhkeb õitsele. Kom-munistid lõikasid ta elust kõige parema aasta, tegid linna jõukamast prouast vaese üürniku agulimajas. Tänu taevale, talle antakse majad tagasi. Teie vist ei teagi veel, et sakslased tunnistavad eraomandit, kuigi ka neil on sotsialism? Ah?"

„Kuulsin sellest," vastas Maamets. Ta oli võitnud hirmu, oli saanud tagasi rahu ja koondas kogu tähelepanu uurijale, sest aimas, et Trikk ei lobise praegu sihitult kee-leletungivaid sõnu, vaid järgneb mingile ainult temale teadaolevale, kindlale eesmärgile.

„Minu ema on tore eit," jätkas Trikk. „Ta oskab elada. Naised üldse oskavad elada ja purjesid tuule järgi seada. Memm on juba tuttav majorite ja kindralitega..."

„Teie võite jõuda veel väga, väga kõrgele," ei suutnud Maamets väikest pistet tagasi hoida.

„Mina armastan väga oma ema," jätkas Trikk, nagu ei oleks ta Maametsa vahemärget kuulnudki. „Teie olete kommunist, teile on, tähendab, ükskõik, mis juhtub teie emaga? Kommunistid on ju internatsionalistid. Kõigi maade proletaarlased ühinege ja nii edasi. Emaarmastus on kommunismi järgi väikekodanlik tunnete pimesoole-jupp, nagu perekondlikud tunded ja sidemed üldse. Teie

olete muidugi end neist jäänustest õnnelikult lahti opereerinud?"

Poiss koputas pihkusurutud kartongitükikestega lauale. Ta pilgud liikusid Maametsa näol, kordagi mõnes punktis peatumata. Pea oli surutud rinnale, nii et paistis pikk tahapoole kitsakstõmbuv pealagi.

„Teil peaks seepärast olema täiesti ükskõik, kus asub praegu teie vend. Eelmisele ülekuulajale te ei ütelnud, kuhu Harald Maamets sõitis. Kas mulle ütlete?"

„Ma ei tea, kuhu ta sõitis."

„Teie vastus on reeglipärane. Vend on kommunist, ta kuulub ülemaailmsesse proletariaadi võitlusarmeesse, eks ole nii? Tähendab, teda tuleb kaitsta ja hoida. Aga kas ka teie isa ja ema kuuluvad sellesse võitlusarmeesse?"

Rusuv ängistus valdas Maametsa. See ei olnud konkreetne hirmutunne, ta ei oleks osanud seda kirjeldadagi, aga ometi hakkas süda uuesti korratult vasardama ja kurgus oli kitsas, ainult vaevu ja tasa suutis ta pomiseda:

„Nad on lihtsad ja ausad tööinimesed."

„Tööinimesed! Miks rõhutate sõna töö? Iga teie lause lõhnab ülemaailmse töötava rahva järele. Aga olgu, see on teie isiklik asi ja ei huvita mind praegu. Mul on siin üsna juhuslikult sattunud näppu hoopis midagi huvitavamat. Nii, ma laotan need teiepoolsele lauaservale, kuid hoian esialgu lehe peal. Astuge nüüd lähemale, ei-ei, julgemini, julgemini. Ho-hopp!"

Trikk tõmbas järsu liigutusega valge paberilehe ära ja Maametsa ees lamas kolm ülesvõtet.

„Tunnete, ah?" mõnules noormees, näppides otsmikult põskedele tihenevaid vinne. Ta luksus tasakesi naerda ja Maametsale vilksas silme ette ümmargune ja pehme

põrsas, kes lamas õues päikesepaistel ja röhkis heameelest, kui tema ja Harald kratsisid ta roosakat kõhualust. Küllap selle meenutamise põhjustajaks olid pildid, mis kandsid Maametsa müüride vahelt Sooalusele, kodukohta.

„Kas nad on — siin?" näitas Maamets lõuaga piltide poole.

„Kes? Ehk oleksite nii lahke ja tutvustaksite mulle neid auväärseid... töötavaid inimesi."

Ainult hetk püsis mõte, et Trikk ei tunne fotodel olijaid. Muidugi tunneb. Kõik ülesvõtted olid tema, Ilmari tehtud. Suviti ta ajaviiteks otsis motiive fotokaamerale ja mäletas hästi päikesepaistelist, rõõmsat suvepäeva, kui ta nipsutas need kolm fotot. Tema ja Ester olid äsja abiellunud ja sõitsid vanematele külla. Mesinädalaid pidama, naeris Harald, kes tuli täitevkomiteest. Ta pildistas perekonna koos ja siis igaühe eraldi. Isal on tõsine, auväärne ilme. Aga ema naeratab. Ester seisis Ilmari selja taga ja hüüdis: ema, naerata ometi. Vaata, lind tõusis! Harald näib häbelikuna, nad kiitsid teda kui vallaisa, käskisid manada näole tähtsa ja väärika ilme.

„Milleks vigurdamine? Teie tunnete minu vanemaid ja venda..."

„Ah-ah, nii et isa, ema ja vend. Nii. Mina olen mõtleja inimene, mul on oma maailmavaade. Näib, et rahvussotsialism, ma ei tunne seda küll veel teoreetiliselt, on mulle üldjoontes vastuvõetav. Nii et nimetan end põhjendatult sotsialistiks. Meie ei eita inimeste tundeid. Meie ajalooõpetaja — tänu oma hoolitsevale emale lõpetasin peene kooli — rääkis ikka, et kommunistid on jumalata ja perekonnata. Eraldada end perekonnast ei ole aga vististi mitte kerge ja mind huvitab, millises järjekorras kommunistid sugulussidemeist vabanevad. Seepärast, härra

Maamets, näidake mulle näpuga, millise kolmest pildist olete nõus kõige enne puruks rebima."

Maamets taganes sammu. Siin oli püünis, kohutav, ebainimlik püünis. Memm võib rahulikult lõbutseda — pojas on ta kasvatanud väärilise järglase. Millise kuratliku plaani haudus välja selle nolgi piklik kolp!

Aega võita, poisi tähelepanu hajutada, ehk ei ole tarvis otsustada...

„Teie võite muidugi ajaviiteks vangiga naljatada," katsus Maamets naeratada. „Olen kuulnud teie huvist ja armastusest psühholoogiale ja vastavasisulistele eksperimentidele..."

„Hi-hi-hii, või olete kuulnud," muheles Trikk. „Õige, mulle meeldivad psühholoogilised trikid, ma ei poolda toorust, jämedust, rõvetsemist, ka mitte vangide kallal. Mul on peenetundeline hing, tänu emale, kes mind maastmadalast ümbritses kaunite esemete, peenete kommete, luksusliku korteri, ilusate naiste ja maitsvate veinidega... Kui üht aastat mitte arvestada. See üks aasta, jah, see üks aasta! See on arve, mis ootab sissenõudmist... Noh, millise pildi? Ma ootan."

Ta ei unusta. Istub nagu kass augu veerel, käpp tõstetud krõbistava hiire kohale.

„Mis juhtub pildiga, millele näitan?"

„Ütlesin juba, puruks rebime. Siuh-säuh, kirts-kärts ja valmis. Ning viskame prügikorvi."

Ta lõgistas heameelest, tundes kõike trumpe enda peos. Oli nii kindel edule, et laskus rinnutsi lauale, et mitte valesti näha, kellele Maamets oma sõrme suunab.

Maametsa käsi kerkis, peatus hetke umbes laua kõrgusel ja tõusis kaelani, päästes lahti võidunud pluusi ülemise nööbi. Raske oli ette määrata, kus lõppes Trikil kahju-

rõõmus naljatamine ja kus algas julm piinamine. Ehk oleneb ainult tema käetõstmisest, kas isa, ema või vend viiakse esimesena hauakaldale? Kehvikuperes ei mängeldud armastusega, kallistused, meelitavad sõnadki olid keelele võõrad, kuid seda tugevamini hoidusid ühte südamed.

„Noh? Ma ootan."

„Ei," raputas Ilmar pead.

„Kuidas?" tõmbas ülekuulaja pea õlgade vahele. „Teid kui kommunisti ei tohiks ometi siduda mingid narrid väikekodanlikud tunded..."

„Ärge irvitage tundmuste üle, millest teil ei näi aimugi olevat."

Triki silmad kähvasid pilukile.

„Hakkate tooni tõstma? Vara veel, vara..." Hõõrus teravat lõuga, mis oli kaetud õrnade valgete udemetega. Nüüd võetakse karmimad vahendid tarvitusele, mõtles Maamets, aga Trikk nähtavasti rahunes, käsi langes tagasi lauale ja ta isegi naeratas. „Hüva!" ütles ta. „Mina ei ole südametu inimene, seda ei või keegi minu kohta öelda. Teeme teile otsustamise kergemaks ja ütleme nii: üks neist piltidest on juba lõhki käristatud, teie ainult näidake, milline."

„Üks...?" kogeles Ilmar.

„Jah, üks."

Kindlasti Harald. Siiajäänud nõukogude töötajaile peeti ju jahti kui metsloomadele, — koertega, hobustega, tervete polkudega küll fašistlikust armeest, küll politseipataljonidest, küll omakaitse üksustest. Inimesed olid hirmutatud, mõnedki kasutasid juhust isiklike arvete õiendamiseks, kolmandad lootsid vallutajailt teab millist õnnistust ja taevamannat ning hitlerlastel õnnestus seetõttu värvata endale spioonide ja abiliste võrk, nad oskasid kägis-

tada eestlasi eestlaste endi kätega. Ei pääsenud nähtavasti sellest võrgust Haraldki. Ilmar tõstis käe ja asetas raskelt kogu peopesaga Haraldi pildile.

„Vend Harald?" kummardus Trikk laua kohale. „Ma ütlesin ju, et kommunistidel ei ole isiklikke tundmusi, nad sülgavad isale ja emale. Vend Harald on kommunist, Harald Maamets on võitleja proletariaadi maailma-revolutsiooni idee eest ja Ilmar Maametsa süda ripub tema küljes, muretseb, on ärevil, näeb ainult teda! Isa ja ema on vanad inimesed, neil nagunii aeg varsti minna . . ."

Ilmar unustas hirmu, unustas ettevaatuse, sest viha täitis teda. See pidi avalduma ta ilmeski, sest irve Triki näol tardus ja ta hüppas teisele toonile.

„See teema ei näi teile meeldivat . . . heake küll. Ma ei pinguta teie närve rohkem — teie vend elab, arvatavasti. Teie kaotate liiga ruttu külma vere ja see ei ole hea. Kui mõtleksite loogiliselt ja rahulikult nagu mina, ei oleks raske olnud järeldusele jõuda, et kui vend Harald oleks laip, siis ei huvitaks teie meid enam kuigi palju . . . Aga jätkame oma arutlemist. Pilte jäi lauale ainult kaks. Nüüd ei peaks olema raske otsustada, kumb?"

Maametsa silme ees muutus kõik ähmaseks, edasi-tagasi voogavaks. Ta ei näinud pilte laual, kuigi katsus teraselt vaadata. Ta ei vastanud, ei teinud selleks katsetki.

„Vaikite? Nagu soovite, mina ei ole inimeste piinaja."

Trikk võttis laualt ühe pildi, tõmbas aeglase liigutusega pikuti kaheks, pani pooled kokku ja käristas põigiti ribadeks.

Niisama aeglaselt tõmbas laua alt ümmarguse paberikorvi ja puistas tükid kägarassesurutud paberitele.

Kui Trikk rebis pildi pooleks, sulges Maamets silmad. Oli tarvis jõupingutust, et neid uuesti avada. Kumb? Laualt

naeratas talle vastu ema pilt. Jalad ei kandnud Ilmarit ja ta istus. Nagu oleks isa praegu seisnud siin, temast peajagu pikem, ristluist ettepoole vimmas, hallid juuksed salkus langemas otsmikule. Sõnakehv mees, aga kui võttis pihku kirvevarre või saepea, siis tööriistad laulsid ta käes.

„Mille eest?" sosistas Ilmar tasa, nagu küsiks isalt.

„Sama eest, mille eest nüüd mehi ja naisi teise maailma saadetakse. Upitasid end mättale, krooksatasid nagu konnad, pugisid kõhu täis ja mõtlesid, et ongi asjamehed. Aga meie lööme nad mätta alla, laulgu siis veel, kui suu on mulda täis."

Naeris kõhinal.

„Hea võrdlus, eks ole? Kippusid mätta otsa, hüva, ega meie seda mätast ei keela, ainult nuusutage teda — altpoolt. Hi-hi-hii! Noh, asi edeneb, on jäänud ainult kaks pilti. Vaat nii, paneme nad jälle ilusti kõrvuti, ema ja vanema poja. Harald veli oli vanem, eks ju? Võiksin praegu ütelda: vang, ütle, kumma pildi sa esimesena oled valmis puruks käristama. Aga siis te ütleksite, et mina olen toores inimene, sunnin teid surmatoova näpuga näitama oma emale või vennale. Ei, selleks ei tohi teil põhjust olla, seepärast teen palju lihtsamalt, ilma psühholoogilise trikita, kuigi see käib minu veendumuste vastu. Siin on kaks pilti, on kaks inimelu. Öelge, kus asub vend Harald ja meie paneme tema pildi kõrvale ja ootame, kuni meil avaneb võimalus selle puruks rebimiseks. Võib-olla ei tule üldse sellist aega, võib-olla tal õnnestub rõngast välja lipsata, põgeneda, võib-olla on ta juba siirdunud kes-teab mitmendasse valda või kihelkonda, võib-olla ei läinudki sinna, kuhu lubas, tegi ainult suitskatet, võib-olla ... Aga aitab, eks ju? Võimalused langevad pooleks, üks ühe vastu. Kui teie ei ütle, siis rebime pooleks

vaat selle," ta võttis ema pildi oma kätte, „jah selle tagasihoidlikult, nagu tõrelevalt naeratava memmekese pildi."

Tal on õigus, ründasid mõtted Maametsa. Harald ehk ainult naljatas, kui ütles, et Murakasoost otsi mind, kui pind su jalgade all põlema plahvatab. Murakasoo ei ole suur, aga ümbrust tundvat meest sealt kergesti ei leita. Partisanidel on relvi, hakkavad vastu, kui tarvis, murravad rõngast läbi. Üksainus sõna päästaks ema, vabastaks tema, Ilmari, vaevast ja vist ei tuleks kahjuks kellelegi.

Suu avanes, kuid häält ei tulnud. Trikk märkas seda ja valas lauaotsal seisvast karavinist vett klaasi ja ulatas Maametsale. Vesi oli lääge ja soe, kuid Ilmar tühjendas klaasi paari sõõmuga.

Trikk vilistas tasakesi enda ette ja vaatas pead kallutades kord Miina, kord Haraldi pilti. Ta ei kiirustanud. Oli kavalasti seadnud püünise, nüüd oli aega oodata, kuni rauad saagi ümber kinni plaksatavad. Ta nihutas valge paberipoogna enda ette, kruvis lahti täitesulepea ja kirjutas üksteisest eemalehoiduvate, algul kõrgete, rea lõpu poole madalamaks muutuvate tähtedega: Ülekuulamisprotokoll.

„Nii siis..." venitas ta lõpuks, kui ooteaeg näis liiga pikaks venivat.

Hirmutab ainult, rahustas end Maamets, temal kindlasti pole mingit voli otsustada ema saatuse üle; lihtne vaikne popsinaine, kes söandaks tõsta kätt tema vastu? Mõtles nii, aga teadis, et see oli endapete. Kas oli heasüdamlikumat, õiglasemat, tagasihoidlikumat meest kui Allika Mart? Ometi ei maksnud see midagi „uue korra" loojate silmis. Või oli vähe viidud lihtsaid ja vaikseid, elu ja tööd armastavaid inimesi kas või kong nr. 25-ndast mahalaskmisele? Selgemini kui kunagi varem tundis Maamets kui halastamatult, kui hoolimatult töötab okupatsioonivõim, hävitades igaühe,

kelle puhul kerkib ainult kahtlusvari, et ta mõtleb teisiti, kui lubavad fašistid, hoidku jumal, kui ta koguni kaldub pooldama kommuniste.

„Ma... ei tea midagi," peaaegu sosistas Ilmar.

Trikk hüppas toolilt, ta lõug võbises tasakesi, nahk otsmikul tõmbus helepunaseks, milles nagu valged marjad helendasid punsunud vinnide tipud.

„Sa keeldud! Kus on su mõistus, su süda! Salgad maha oma ema, saadad ta silmi pilgutamata hukatusse."

„Ei!" purskas Ilmar. „Ma ei salga oma ema. Aga ta on minu ema, ta mõistab mind, mõistab... ükskõik mis ka juhtuks."

„Vaata siia, vaata!" kähistas Trikk. Ta hoidis foto Ilmari poole ja aeglaselt, peaaegu märkamatult hakkas seda käristama. Sakiline joon vajus allapoole, lõhestas tagaplaanil asuva maja punase katuse harja, puudutas ema lillelise rätiku siledat joont, rebestas prao pikkade vagudega uuristatud otsmikku.

Järsu liigutusega tõmbas Ilmar uurija käest pildi ja kiiresti, vihaselt rebis pildi kümneteks väikesteks tükkideks, paisates need õhku. Nagu suured lumeräitsakad langesid nad aeglaselt lauale, põrandale, toolile.

Kui Maamets haaras foto, hüppas Trikk laua tagant välja, nagu tahaks pilti tagasi haarata. Nüüd lõi ta oma suure, keha kohta liiga pikaks veninud käe kohmaka rusikaga Ilmarile näkku. Löök ei olnud tugev, Trikk ise lipsas nirgiväledusel laua taha, kuid Ilmar tundis, et põske mööda hakkas alla nirisema soe nire. Trikk toetus kätega lauale ja parema käe keskmises sõrmes oli selgesti näha paks hõbedast voolitud siiruviiruline, kilbitaolise kujuga sõrmus, mille sini-must-valgetel värvidel puhkas kolm kõhna lõvi. Sama sõrmus oligi tabanud Ilmari põsenukki ja lõhestanud selle.

Ilmar ei tõstnud kätt nõrguva vere pühkimiseks. Ta ei tundnud valu. Jah, ainult nii oli õige, ainult nii, mõtles. Ei mingit koostööd sakslastega ega nende abilistega, ei mingeid teateid ega andmeid, mis võiksid neile kasuks tulla — ainult siis on käed ja süda puhtad. Järvis ütleks, et sellest on vähe, aga see on siiski selgus mõtetes, on tugi. Trikk ei ole muidugi veel lõpetanud, kuid ma ei karda, ei tunne hirmu, sest tean, mis on minu kohus: mitte järele anda, vaid vastu panna, vastu panna ...

„Kas ütled, kus on kommunist Harald Maamets?" kähistas oma tühjast püünisest vihaleaetud Trikk. „Kas tunnistad, kuhu pagesid komissariaadi parteilased? Kuhu ehitati partisanide baasid?"

„Midagi ei ole mul lisada."

Trikk tõmbas lahti sahtli, haaras sealt tumeda kumminuia, nagu neid tarvitasid kodanliku Eesti politseinikud.

„Kas ka see ei pane tunnistama?"

Ilmar Maamets vaikis. Siis nii see algab. Kui ainult oleks jõudu vaikida ... Või röögib ta nagu poisike ja palub peale paari hoopi armu, öeldes kõik, mis teab ...?

„Tummaks jäid? Kas keel paistetas kurgulakke? Noh, kõnele!"

„See ei ole ju sugugi s i n u stiil, härra Trikk ..."

Trikk kahvatas ja vajutas laual olevale kellanupule. Peaaegu silmapilkselt ilmus Maametsa kõrvale kaks meest.

„Tõmmake ta pikali, pikali ..." vahutas Trikk. „Selliste hingeta matside juures ei aita muu kui ainult kumminui ja saapakonts."

Nad peksid, kuni käed väsisid. Ilmar Maamets oigas tasakesi läbi kokkusurutud hammaste. Pekske, mõtles ise, pekske, aga mina vaikin, vaikin nagu haud, sest inimesed,

kelle kohta minult teateid nõuate, on kümme, on sada, on lugematu hulk kordi ausamad, paremad, väärtuslikumad kui teie, timukad. Peksate meid, nagu pekseti vanasti mõisatallides orje, kes selja sirgu ajasid. Pekske kuni väsite, aga minu selga te ei kooluta, ei! Ja äkki nägi ta Järvise silmi, mõtlikke, nukraid. Kui saaks temale ütelda, et ära muretse, ära karda Maametsa pärast! Sa ei eksinud, kui usaldasid mind. Ma pean vastu, Järvis, pean vastu, kuigi mul ei ole veel sinu suurt jõudu ja usku...

Kui politseinikud puhkamiseks peatusid ja Trikk küsimust kordas, keeras Maamets pea seina poole, nagu ei kuuleks ta, nagu ei oleks Trikki olemaski.

Kui valvur tuli teda ära viima, hingeldas Trikk:

„Jätke ta kahekümne viiendasse...“

Maametsa keha oli tuim ja raske, nagu oleks jalgade, käte, õlgade külge riputatud tina. Ta ajas end diivanil kätele ja jalgadele neljakäpukile, libistas siis jalad maha ja oleks põrandale veerenud, kui valvur ei oleks kaenla alt toetanud.

Määratu pingutusega lohistas ta end koridori, vesi nirinal jooksmas piki nägu. Koridorist alates toetasid teda kahelt poolt temaga koos äraviidavad vangid. Vahekäigud olid külmemad kui kambrid, mida soojendasid kümnete meeste kehad ja hingeõhk, ent Ilmaril oli kuum nagu käredaleililisel saunalaval.

Astunud üle kongi läve, jäi ta hetkeks seisma, vaarudes kahele poole nagu pooleni läbisaetud tamm.

„Näe, Maamets tuli!“ kuulis ta Kirsipuud ütlevat. „Tonti nägid või, valge kui toht...“

Ilmar langes nagu puutüvi põrandale.

9. Tänaval.

Esterile tuli kutse ilmuda tööametisse. Ta ei läinud. Maksetav töötasu oli liiga väike, et meelitada. Hirm? Ester kehitas jonnakalt õlgu: mis nad ikka teevad! Panevad vangi? Hüva, siis on Ilmarile lähemal, võib-olla olekski nõnda kergem.

Ta oli juba hästi tuttav vangla mornide, külma õhkavate müüridega. Siin oli palju temasuguseid, juba varahommikustel sinakatel tundidel lookles nende pikk „saba" värava taga. Valvurid kihutasid neid eemale; nad tulid jälle. Seisid vaikselt, harva poetades sõnu omavahel; aga kui ilmus nähtavale mõni vangla tegelastest, kas või harilik koridorivalvurgi, valgusid naised mundrikandja ümber pilvena kokku ja karjusid nii, et musta kõrvad olid lukkus:

„Kaua te lasete inimesi külmetada, andke teateid?"

„Millal hakatakse vastu võtma toiduaineid? Te näljutate nad ju surnuks."

„Kas teate midagi Richard Pooluksist? Ehk olete kuulnud?"

„Mis te neist piinate, laske inimesed koju."

Vanglast korrati neile iga päev, ja kleebiti välja vastavasisulised plakatid, et vahistatute kohta teateid vanglast ei anta, et pöördutagu Kaarli tänavasse julgeolekupolitseisse, aga seal oli igaüks niikuinii varem käinud ja ikka tulemusteta ning naistesumm kasvas iga päevaga pikemaks ja pikemaks...

„Süda ei jää kohe enne rahule," rääkis väheldane vanem naine Esterile, kohendades halli kulunud suurrätti kitsa kortsudest uuristatud näo ümber. „Näed, et müürid ikka paigal, tõreled mõnega paar suutäit ja kohe nagu kergem elada . . ." Ja häält tasandades: „Kasu sellest kindlasti kah, näevad teised, missugust tormi külvavad . . ."

„Mees või . . .?" viipas Ester müüride poole.

„Oleks, et mees üksi. Poeg viidi enne ja tütar veel kõige lõpuks."

„Heldeke . . . siis ju kogu perekond . . ."

„Tütre mees läks . . . punaväega. Olen nüüd vanas eas üksik nagu hunt metsas. Noh, päris paras neile siin merulit tegema. Kui iga päev kooris karjume, ehk aitab lõpuks niigi palju, et hakkavad pakke järele võtma. Muidu koolevad nälga või tõmbuvad külmast ja mustusest kangeks . . . Kas nägite, kui palju veel tänagi oli musti ringi sagimas, kuigi Oktoobripühadest juba kolm päeva möödas? Hirm nahas, kardavad, et tehakse aastapäeva auks tulevärki." Vaatas üle õla, jätkas poolsosinal: „Oli olnud Punasel väljakul suur paraad, Stalin ise kõneles . . ."

„Aga ajalehed kirjutasid, et Moskva on raudses süleluses."

„Paljugi mis, trükimust on kannatlik. Küll neile veel kõetakse raudne katel, nii et särtsub . . ." Ja äkki: „Näe, üks hiilib värava poole. Püüame ta kinni!"

Ester tõstis pea ja suust lipsas:

„Renee!"

Erariides Renee Loiku ei osanud naised takistada, ta põikles ootajate vahelt osavasti läbi värava juurde ja kadus selle taha.

„Tunnete?" vaatas naine kuidagi viltu Esterile.

„Käisime koos koolis... Ta töötab praegu ühes eestlaste valitsusasutises."

Astusid vaikides mööda pikaldaselt tõusvat tänavat linna poole. Naise sõrmed näppisid rätinarmaid. Jõudnud kohale, kus tänav uuesti laskuma hakkab, peatus naine ja pöördus ümber, et heita viimane pilk vanglale.

„Kivilaev... No pole viga, pole viga, — pidage vastu, kullakesed, pidage vastu..."

Eespool oli kaldapoolne tänavaäär majadeta ja külm meretuul sasis naisi nii, et nad end ainult kaugele ettepoole kallutades edasi jõudsid. Alles elektrijaama kohal leidsid nad varju ja ajasid end uuesti sirgu.

„Ta luiskab sulle," olid naise esimesed sõnad Esterile.

„Kes?"

„See mukitud sell, kes naiste vahelt nagu luts läbi puges. Ta on üks asjamehi, assistentideks vist kutsutakse neid. Teatakse rääkida, et... mitte just laisk... mitte just laisk..."

„Ei... ei..." tõrjus Ester. Tuletas meelde vestlusi Reneega, mehe käitumist, aga ei leidnud midagi, mis aitaksid kuuldut ümber lükata või kinnitada. „Ta ei ole sellest midagi rääkinud..." ütles ta lõpuks.

„Häbeneb. Või vigurdab, kes nende hinge sisse näeb. Sa ära temataolisi palju usu... Kas palvekirjaga oled katsunud?"

Ikka veel hämmelduses raputas Ester eitavalt pead. Oli kuulnud kirjadest, milliseid saadetakse julgeolekupolitsei ülemale palvega ühel või teisel motiivil vabastada vahistatu, aga oli niivõrd lootnud Reneele, et ei olnud mõelnudki katsetada teiste abinõudega.

„Kui sul on omakseid maal, kes võivad toetada... siis oleks mõtet. Pool siga avab sakslaste juures kõik uksed,

ka Kalda tänava kindluse väravad. Tühjade kätega ära mine tülitamagi..."

Viru väljakul peatusid lahkumiseks. Naine lükkas otsmikule langenud räti tagasi ja vaatas oma rahulike silmadega otse noore kaaslase omadesse ja Esteril oli järsku tundmus, nagu seisaks ta ees juba ammu muldamurdunud ema.

„Pea püsti, noorik. Võit jääb meile!"

Ester haaras naise väikese karedanahalise käe oma kätesse.

„Mina peaksin teid tröstima..."

„Ah jäta! Minu vanamees istus juba seitsmeteistkümnendal aastal. Nägemiseni!"

Ester läks koju suure ringiga. Tõusis halle pilvekoonlaid, mis sõudsid nagu näritud äärtega suured nahad madalalt üle linna. Rabistas rahesarnaselt teravaid lumeterakesi, tuul pildus neid nagu jäänaelakesi näkku, suhu, silmadesse. Inimesed ruttasid, kraed üles tõmmatud, majadesse.

Lennuki tänavas käratses jõuk inimesi. Kaks õhukeses sinelis saksa politseinikku, laiad tinaketid kaelas, juhtisid hooviväravast tänavale hobuse, istusid rättidesse pakitud naise kõrvale ja nähvasid hobusele piitsaga.

„Ära viivad..." imestas paks naine, vaadates nukralt oma tühja piimakannu.

„Ärge laske!" hüüdis läbi inimestesumma trügides noor kiirete liigutustega naine. „Mis ta kurja tegi? Müüs mõne liitri piima."

„See on keelatud," ütles ametniku moodi portfelliga mees.

„Keelatud! Aga lapsed tahavad süüa. Kuhu ma väikese

panen, kui pean ise minema kümne kilomeetri kauguselt piima tooma?"

„Eks sa küsi... ketikoertelt," ümises keegi, keda rahvahulgast näha polnud.

Ester ruttas edasi. See ei olnud midagi uut. Talle tundus see tühisena — jagelevad tilga piima pärast, aga inimesed surevad... Miks, jah — miks varjas Renee, kes ta õieti on? Tegi seda esimesel korral, rääkis niisama, kuigi — nii näis nüüd Esterile — küllalt segaselt, hiljemgi. Renee Loigu esimene külaskäik Esteri juurde ei jäänud ju viimaseks. Oli alati tähelepanelik, lahke, abivalmis. Libistas tasku veel mõned hõbeasjad, keeldus aga võtmast riideid või mööblit. Tema tuttavad sakslased olevat ettevaatlikud. Milleks ka koormata end silmapaistvate tülikate esemetega! Ilmari süüdistus osutus keerukamaks ja raskemaks, kui algul arvata võis. Tema, Renee, ei tea muidugi täpselt, milles asi seisab, aga üldiselt olevat kaebus küllalt komplitseeritud. Tuleb tasa ja targu vajutada õigetele nuppudele; peab varuma kannatlikkust, veidi ootama, et parajal momendil tähelepanematult ja vaikselt tuua mees vanglast välja.

Tänaval oli kõle, kõledam kui kütmata toas, aga siin vähemalt oli ruumi hingata. Ilm oli jäine, aga puuhoovides ei olnud tikku puid. Külm kiskus vimma saksa sõdureid, nad püüdsid hõõrumisega soojendada kõrvu, aga linn oli täis kõrgete mütsidega ohvitsere ja allohvitsere, kelle lähenemisel sõdur sirgus nagu püssitikk ja lõi käe kõrva äärde, pungitades ülemusele näkku.

Tänavanurgal pidasid kaks ketikoera Esteri kinni.

„Ausweis!"

Ester ei olnud veel politseijaoskonnas käinud ja ulatas nõukogude passi.

„Kommunistide pass!" vilistas pikem ja vibalikum. „Kust te tulete?"

„Ma ei ole veel lugenud ühtki bekanntmachungit, et Tallinna tänavail on ka päeval kõndimine lubatud ainult sakslastel."

„So-soo," tegi lühem, punakanäoline ja ajas põsed punni. „Upsakas? Ei salli saksa sõdurit! Vaenulik Suur-Saksa riigile!"

Ja pikk lisas:

„Sellistest tulevadki teadaannete maharebijad, Hitlerivastaste loosungite plankudele kirjutajad."

Alles nüüd nägi Ester, et härmatusest hallihabemelisel plangul lipendas tuules punase randiga pabeririba kirjaga „Bekanntmachung".

Sõdurid vaidlesid omavahel ja otsustasid Esteri Sicherheitsdiensti viia. Küllap oleksid viinudki, kui vahele ei oleks seganud vibalik SS-ohvitser. See oli üliviisakas, klopsis kokku kõrgete ja kangete säärtega säärikuid, peletas politseinikud minema ja pakkus oma sõjamehelikku kaitset ning au kõndida saksa ohvitseriga. Ketikoerad seisid tänavanurgal peost lipsanud saagi üle tusased, ja Esteril ei jäänud üle muud kui lasta end ohvitserist saata. Peagi leidis SS-lane olevat endal õiguse kutsuda Esterit jooma klaas veini. Muutus pealetikkuvaks, süüdistas Esterit tänamatuses ja vaid pettusega, et kutsub kaasa ka sõbranna, pääses Ester ühte tuttavasse majja ja sealt tagantukse kaudu kõrvaltänavasse.

Ta jooksis ümber vaatamata koju...

Eeskoja peeglilauale oli visatud kimp kokkumurtud ajalehti ja ajakirju. Hildegardi omad. Ester võttis need tuppa kaasa, et neid sirvides veeta videvikutundi. Suurekausta-

line värvitrükis „Signal", veidi väiksem „Die Woche". Ei ainust eestikeelset ajakirja, ja ise jahvatavad omavalitsusest!

Sõjapildid. Naervaid, lõbutsevaid sõdureid. Kurnatud, inimvarjudena tuikuv vangikolonn... Alasti naine peegli ees, sukad jalas, käed edvistavalt kukla taga. Ester viskas „Signali" diivanile, avas „Die Woche". Sõjamasinad, hitlerlikud riigimehed lennujaamas, — kaksteist tüdrukut, peaaegu alasti, reas, paremad jalad tõstetud sirgelt ette, juustel koketne sõdurimüts!

Igas numbris kaks-kolm erootilist, rõvedat pilti.

Ester viis ajakirjad tagasi peeglilauale, keris end diivanile, toetas pea kätele ja jäi pärani silmi vaatama kiiresti pimenevasse toanurka...

Renee järjekordse külaskäigu paar päeva hiljem võttis Ester vastu palju segasemate tundmustega kui kõiki eelmisi. Naist ärritas, et Reneel oli igal külaskäigul eelmisest erinev ülikond uue kiisulipsuga — leidis aja edvistamiseks; segaduse ja kohkumisega märkas Ester ka, et Renee ei olnud nähtavasti täielikult suutnud unustada tundeid, millistest oli juttu Kuuru kaevanduse peoõhtul, kui ta teatas oma kihlusest Ilmariga. See viimane avaldus küll ainult mõnes kõrvalpilgus, mõnes käepuudutuses, Renee ei unustanud kordagi takti ja peale mõnd juhuslikku puudutust tõmbus aupaklikku distantsi. Kõik see ei lasknud Esteril kunagi tekkida kodust, sõbralikku, südamelt kõikepuistava avameelsuse tunnet. Aga Renee oli ta suur, peaaegu ainus lootus...

Renee libistas valgesse paberisse mähitud ja tugeva nööriga kinnitõmmatud paki eeskoja peeglilauale.

„Võta ühes, muidu unustad pärast maha," ulatas Ester kompsu mehe poole.

Renee Loigu vasak silm pilkus kiiresti-kiiresti, nagu puhuks vinge tuul silmadesse ja pomises kohmetul ilmel nagu salajaselt piibutõmbamiselt tabatud koolipoiss:

„Selle ma unustan... meelega. Selleks kaasa võtsingi..."

Nähes Esteri üllatunud ilmet, sirutas mõlemad valgepeolised kitsad käed tõrjuvalt ette.

„Ei-ei, mitte mingi hinna eest ei vii ma seda endaga kaasa. Olgu see tühine asjake minu sügavama austuse ja lugupidamise tunnistuseks... Põhimõtteliselt võttes peaksime meie, mehed, põrmu langema sinutaoliste naiste ees, kes üksi kannate elukoormat oma õlul... Ei, mulle ei ole tarvis jutustada, millistest katsumustest ja ohtudest peab praegu läbi käima, et toiduaineid hankida."

„Seda vähem on mul õigust vastu võtta..."

„Mulle pudeneb ikka üht-teist paremat..." Katkestas järsult, tahtis hüpata teisele lausele, aga kuiv ja asjalik: „Nii?" viis Renee hoopis tasakaalust välja.

„Miks siis sulle pudeneb...?" küsis Ester, kui Renee ikka veel vaikis.

„Noh... direktooriumi asi... hoolitsetakse..."

Ester toetus vastu uksepiita.

„Miks sa valetad mulle? Nägin sind ühel hommikul, kui läksid... tööle. Sa teenid — seal!"

Renee suured silmavalged laienesid veelgi. Käsi tõusis harjunud liigutusel nagu tõrjumiseks, kuid ta näis ümber otsustavat ja pead kukiasse lüües ütles trotsivalt:

„Olen valvel riiklike huvide eest... Ilma politsei ja vanglata ei ole toime tulnud veel ükski valitsus. Keegi peab selle pilli alla neelama, ükskõik kui kibe see ka oleks."

„Nuhi nimi on minus alati vastikusvõbina esile kutsunud... Selles on ikka midagi Juudast ja kolmekümnest seeklist."

„Kõik oleneb, kuidas küsimusse suhtutakse. Õieti peaks mulle... meile tänulikud oldama. Rahu, kord, vaikus on suures osas meie teene."

„Õige — vaikus!" noogutas Ester.

„Sa katsud kõike irooniliselt kõverpeeglisse murda. Mõtled ainult endale, aga mitte sellele, et ka teisel on süda, on tunded..."

„Sa oled täna pateetiline, härra Loik. Kuidas neid kokku sobitada — kõrgelennulised sõnad ja... mis kõik siin pakis võiks olla?"

„Natuke konserve, natuke juustu, natuke vorsti, pudelike ungari veini," ruttas Renee seletama.

„Näed nüüd, ainult kõige maisemad asjad." Ester asetas paki lauale tagasi. „Pole vist tarvis korrata, et ma neid ei vaja."

Renee vaatles naist imetleva pilguga.

„Kui kaunis sa oled. Ja uhke. Mul on mõnikord olnud kokkupuutumisi areteeritute abikaasadega..."

„Kannad neile konservipakikesi koju?..."

„Ei-ei. Ka mulle ei anta nii palju... Nad ei upita alati päid nagu praegu sina... Anuvad, on valmis langema kas või põlvili, kuid ometi näen, kuidas nad mind vihkavad ja põlgavad. Kui silmade lõõsk võiks tappa, ei elaks ma ammu enam. Nad varjavad seda, langetavad laud, vaatavad kõrvale, uputavad pisaratesse, aga see on nagu... Oled näinud, kuidas pilv laotab end päikese ette, katsub teda matta, aga päikesekiired purskuvad iga pilveserva alt?"

Ester noogutas vaikides.

„Kui tihti tahaksin siis hüüda: rumalukesed, kui te ainult aimaksite minu kannatuste suurust, nutaksite mitte oma mehe, vaid minu pärast."

Loik mudis oma peenikesi, hapraid sõrmi, nii et liikmed rudisesid ja Ester hirmunult ootas, millal need praksudes murduvad nagu heinamaal kuivad kaseraod niitja jala all.

„Lahku siis sealt!"

„Olen sellele mõelnud... Aga siis süüdistatakse arguses! Põgeneksin raskelt postilt, postilt, millel on suur põhimõtteline tähtsus eesti rahva tuleviku määramisel..."

„Tulevik? Tuhanded kõige tervemad, kõige energilisemad, kõige töökamad mehed ja naised hävivad... hukatakse!"

Ester peitis näo kätesse.

„Sa nutad?" pani Loik käe naise õlale. „Aga kuidas sa peaksid nutma, kui mind ei oleks. Ilmar on minu parim sõber, ma teen kõik, et tal oleks hea, et ta ei oleks müüride vahel kauem, kui see on just möödapääsematu. Meil on, sulle pole mõtet salata, uurijaid, kellel nagu ei olekski südant sees. Nagu sakslane, keda hüütakse Riuhkaks ja kes töötab hõõguva rauaga. Hiljuti ülendati noorem-assistendiks poisike, keda Trikiks kutsutakse ja kes on meister hingelistele depressioonidele. Need on inimesed, kes on nagu unustanud, et lõppude lõpuks on ka vahialused eestlased, on elavad inimesed..."

Ester vabastas kiiresti silmad ja ripsmete vabisedes katsus naeratada. Ta võttis õlalt mehe käe, surus seda nõrgalt.

„Olen... väga tänulik, olen..."

Loik sulges silmad, kõhn kitsas nägu oleks nagu paistnud läbi, nii veretuks oli see valgunud. Libistas Esteri käe

oma tulikuumadesse pihkudesse, milledes peaaegu kuuldus veresoonte tukset.

„Oleksin valmis andma kõik, et võiksin seda väikest valget kätt hoida... Hoida ja unustada... unustada elu tema tühisuses, valskuses, närususes. Ei-ei, jäta oma käsi veel hetkeks, ainult hetkeks. Sa oled alati nii tasakaalukas, nagu marmorne jumalanna. Kas sa kordagi ei ole tundnud kiusatust unustada. Kas tuli ei ole sind kunagi kõrvetanud... hullustuseni haaranud. Võiksin istuda nii, sinu käsi minu omas igaviku... igaviku..."

Ootamatult väleda liigutusega langes ta naise käele, suudeldes seda kuumade kuivade huultega.

„Mis sa teed, mis sa..." kohkus Ester, püüdes kätt lahti rebida, aga mees rippus selles, hingeldas:

„Ei, ei, ära võta minult mu elu kaunimaid minuteid... Sa ei tea vist, mis tähendab armastuse kõrvetav leek, muidu ei oleks sa nii halastamatu. Mina mõistan hästi vanade egiptlaste Phönixit, kes tõusis lähemale päikesele ja põles tuhaks. Ka mina põlen, põlen tuhaks ja põrmuks, kui sa mulle ei halasta. Ainult sina, Ester, ainult sina võid mind aidata..."

Mehe värelevad käed tõusid Esteri käsivarsi mööda õlgadeni, klammerdusid, püüdsid rebida naist alla enda poole.

Järsu liigutusega raputas Ester endast mehe ja taganes vastasseina juurde.

„Sul on omapärane harjumus vangide naiste juures romantilisse õhtumeeleollu sattuda. Unustasid, et minu mees Ilmar pidi olema sinu sõber."

Ka Renee Loik tõusis. Ta silmad kitsenesid, värvkile tõmbus ovaalseks.

„Oled ise süüdi... miks jumal lõi sind nii kaunina..."

„Jätame selle jutu, eks? Iial ei unusta ma Ilmarit, mitte iial!"

Loik tõmbas sirgeks viltuvajunud ristlipsu, kohendas kõrvadele langenud juukseid.

„On vist parem, kui ma nüüd lähen... Tulen mõni teine kord... kui võime rahulikult vestelda."

„Aga lepime juba ette kokku, et sa enam kunagi, mitte kunagi nõnda ei räägi. See teeb mulle ainult haiget..."

Loik kummardas vaikselt Esteri käe kohale, puudutas seda oma kuivade hõõguvate huultega ja läks. Ta sammud ei kostnud enam tuppa, kui Esteri pilk langes laual lamavale Renee kingitusele. Ta rebis ukse lahti, hõikas:

„Üks silmapilk!"

Renee Loik ruttas trepist üles, võttes kaks astet korraga.

„Jah, Ester..."

Uksel põrkasid nad kokku. Ester hoidis kahe sõrmega nööörist, nii et pakk keerles Renee silme ees.

„Unustasid oma kimpsu, härra Loik."

„Aga proua Ester, ma ütlesin, et..."

„See on sinu komps!" katkestas Ester, lastes selle mehe tõrjuvalt väljasirutatud kätele.

Snepper langes lõksatades kinni, jättes Loigu seisma, moonakimp nagu hoolikalt kinnimähitud beebi käel. Naeratas siis ühe suunurgaga, surus vasaku käe neli sõrme nööri vahelt läbi ja, pambuga ähvardavalt õõtsutades, jooksis trepist alla.

Esteri vihahoog vaibus pikkamööda. Mida välja ei mõelnud! Arvas, et lesk on kerge saak. Või oli... Ah ei, Sooaluse Reneel oli see juba noorukina rohkem sport kui midagi muud...

Ester kõikus kahevahel. Ta ei tahtnud enam näha Renee Loiku, aga samal ajal veenis end, et peab lämmatama

oma isikliku antipaatia ja tervitama Renee külaskäiku lahkel näol, sest ta oli ju lootus vanglast pääsemiseks... Kas Reneel oli sõna kaasa rääkida vangide elu ja vabaduse küsimuses? Ja kas ta seda üldse teha tahtiski...

Esterile meenus naise jutt palvekirjadest. Kui katsetaks? Sellega hoiaks kaks rauda korraga tules. Halvemaks see ei tohiks midagi muuta... Aga see tähendaks sakslaste ees kummardamist, mõne scharführeri või gruppenführeri või mis sorti führeri ees alandliku näo tegemist. Kui oleks keegi, kellelt küsida, kellega nõu pidada. Kui vähe oli linna jäänud häid tuttavaid...

Talle ei meenunud Paul Roosimaa. Oli Ilmari jutustuste kaudu pikast arhitektist küll palju kuulnud, kuid ainult korra või paar näinud ja temaga kõnelnud. Ja kui korteri lähedal tänavanurgal tema juurde astus pikk mees, ei tundnud ta teda algul äragi. Aga Roosimaa raputas Esteri kätt kogu jõust ja rõõmutses:

„Näete, kuidas mul vedas. Ma ei teadnud ju teie aadressi, mäletan ainult, et Luise tänaval. Pidasin juba aru hakata maja majalt küsima."

„Otsisite mind?"

„Otsisin... Ei-ei, Ilmarist tean kõik... et sarvik neid oma rasvas praeks." Ja tasem: „Sellepärast teid näha tahtsingi. Meid on siia jäänud mõned tema kaaslased komissariaadist, räägime ikka Ilmarist, otsustasime, et peame looma sideme teiega. Hoidke pea püsti, noorik, iga öö järele tuleb hommik... Kas lubate end saata?"

„Aga muidugi. Või lähme tagasi meile?"

„Ei, parem mitte. Mine tea, kus ja kes selle vastu huvi tunneb, kus käib Paul Roosimaa, rääkimata sellest, et küllap tuntakse huvi sellegi vastu, kellega läbi käib areteeritud kommunisti Maametsa naine."

Läksid südalinna poole.

Valjuhääleline arhitekt mõjus rahustavalt ja julgustavalt Esterisse. Kui nad olid jõudnud Harju ja Viru kaudu Viru väljakule, küsis Ester nõu palvekirja kohta.

Roosimaa oli tõsine. Ta mõtles, kulmud kõrgele tõstetud, otsmik äärest-ääreni täis sügavaid vagusid. Vaikus ei sobi talle, vilksatas Esterile mõte, ta peab kõva häälega midagi hüüdma, kätega askeldama, siniste silmadega naerma, siis on ta... siis on ta lihtsalt hea ja kodune Paul Roosimaa.

„Tjaa," hõõrus mees kandilist lõuga, mille otsas oli terav lohk. „Lõmitamisena tundub... põlvitamisena sakslaste ees... Aga praegu ei ole aeg ilutsemiseks, ei ole aeg moraalikoodeksi õppimiseks. Võiks katsetada, kui sellel oleks mõtet. Aga ma arvan, et see on liivast lossi ehitamine. Tunnevad ainult rõõmu, et viselge, viselge kalakesed, küll pikapeale praeme teid kõiki oma fašismipannil."

Nägi Esteri nukrat nägu, kehitas nõutult oma laiu õlgu, hädaldas:

„Näete nüüd, milline hädavares olen — toon ainult tuska ja pahameelt. Tahate, lähme kohvikusse."

Ester raputas naeratades pead.

„Ega mina sinna ka minna ei tahaks... Aga lähme kinno! Tõepoolest, tulge, ma pole peale sõja algust ühtki filmi näinud..."

Ester nõustus. Niikuinii polnud kuhugi mujale minna, kodus oli tühi ja nukker...

Kino oli täis määratsevaid, rõkkavaid sõdureid, kibedat suitsuvingu, siirupist ja kartulijahust munsterdatud kompvekirullide paberite krabinat. Olid jõudnud täpselt, valgus kustus, aparaadid hakkasid surisema...

Film algas ajakohaselt — kaks saksa sõdurit said puh-

kuse, sõitsid koju. Neid võeti vastu lärmakalt. Seal oli noori tüdrukuid, kes vahtisid poisse nagu taevasaadikuid, itsitasid edevalt, kui paks sõdur neid familiaarselt kõditas...

Paul Roosimaa kibeles. Seadis kaabut pähe ja võttis ära, veeretas näppude vahel. Saal lõbutses hästi, kostis heakskiitvaid ja ässitavaid hüüdeid ning rasket, surutud naeru.

„Lähme!" tõusis arhitekt. Ester järgnes vaikides. Väljas hingas Roosimaa sügavalt, haaras naisel käest ja pikkadel sammudel tõtates peaaegu vedas Esterit enda järel. Alles kolmandas tänavas peatus:

„Uskuge, ma ei teadnud, mis seal näidatakse, tõepoolest ei aimanud... Milline sigadus!"

Esterile meenusid „Signal" ja „Die Woche".

„Kas teie pole märganud, et see on süsteem?"

„Mis asi? Inimeste kasvatamine madala seksuaalsuse suunas? Nojah, mis meie, alam maarahva tõug, mõistame kõrge aaria rassi mentaliteedist... Aga kinnitage mulle, et te ikka tõesti ei usu, nagu oleksin ma teid viinud meelega sinna koopasse!"

Ester noogutas ja nad lonkisid edasi. Juba mõnda päeva oli uuesti külmetanud, nüüd hakkas tibutama kerget kuiva lund. Neil olid õlad, kaabuveered ja Esteril krae juba valged, kui jätsid jumalaga.

Roosimaa surus oma kahe vakamaase kämblaga Esteri kätt ja rääkis, nii et kajas kogu tänav.

„Ärge liiga kurvastage Ilmari pärast. See kõik siin lõhnab nagunii kuradi moodi suure võretatud puuri järele. Hea küll, väikeke, rikun oma virisemisega sellegi tujuraasukese, mis teisse on jäänud. Olgu teil Ilmariga õnne."

„Tulge mind mõnikord jälle vaatama."

„Meelsasti... kui selleks võimalusi jääb. Kitsas on siin, pean vist varsti... ära kaduma."

„Ära kaduma?"

„Arhitekt Roosimaa on kahtlaste isikute nimekirjas. Ma ei kavatse oma pead silmusesse pista, lasen enne jalga — meeste juurde. Teeme veel säru upsakaile maailmavallutajaile, teeme, Ester!"

Roosimaa optimism rahustas Esterit. Ta hakkas korraldama oma majanduslikke asju, vahetas mõningad riideesemed vargsi hooviväravate taga kauplevate talumeestega peki, või ja jahu vastu. Tuli mõelda rohkem kui endale, sest teati üsna kindlalt rääkida, et lähemal ajal lubatakse vangidele järele saata väiksemaid toiduainete- ja pesupakke. Esteril polnud iial elus olnud kokkupuuteid äritsemisega ja ta ei osanud kuidagi vajalikke hoove üles leida ega julgenud meestega kaubelda. Suureks abiks oli talle seejuures Hildegard, kes selleks end pakkus.

„Sind, hellakest, tuleb ju aidata," ütles ise.

„Küll tulen ka ise toime," tõrjus Ester.

Aga Hildegard ei lasknud end eemale peletada. Ta oli endiselt värske ja lopsakas, aga kuidagi vaiksem, jäädes sageli kas aknast välja või lihtsalt enda ette vaatama, silmad pärani ja pilk sissepoole pööratud. Äriasju ta aga tundis, nagu ise kinnitas, oli küllalt prantsuse konjaki ja jugoslaavia veini pudeleid, pariisi siidi ja hollandi lõuendi tükke talusaaduste vastu ringi vahetanud.

„Inimene pole ürask, et poeb koore vahele ja magab," vabandas end. „Mina ei kannata tukkumist..."

Ja ümises:

„Noorus see võib lörri minna,
sinna parata ei saa..."

„Tänapäeva hümn," naeris siis, süüdates sigareti. Ta enam ei kutsunud Esterit enda poole, keelas ka külalistel liigse lärmamise ja ukse taga kolistamise, nii et Ester sai rahulikumalt puhata.

Mitmesugustes askeldustes ja rahmeldamistes lendas aeg ja Ester unustas isegi nagu Renee. Kuni kord helistati. Tundis seda pikka nõudlikku helistamist. Jalad tõrkusid tõustes. Kui mitte avada? Helistab veel korra ja läheb ära... Lükkas tasakesi laual eemale raamatu, mida oli lugenud, ja käsi puudutas pildi jahedat klaasi. Ilmar! Üles võetud kaevurikiivris, karbiidilamp konksupidi rippumas kuuenööbis, kirka õlal.

Ester avas.

Renee oli viisakas, jahe, veidi hajameelne. Juhtis tähelepanu kirjale postkastis. See oli pikk pruunikas ümbrik, ilma saatja nimeta, avatud ja uuesti kokku kleebitud, nagu kõik kirjad. Ester pani ümbriku lauale. Renee vabandas segamise pärast. Olnud juhus mööda minna, põiganud sisse... Ei-ei, Ilmarilt ei ole midagi uudist. Temaga on kõik korras, tema, Renee, ju hoolitseb selle eest, et midagi hullu ei juhtuks, aga asi seisab endiselt surnud punktil, näib olevat tekkinud takistavaid asjaolusid.

„Kas ei ole võimalusi kiirendamiseks..."

Renee tõusis, et raputada sigaretilt tuhka laual olevasse toosi. Võttis Ilmari pildi ja vaatas seda kergelt käes vibutades.

„Võib-olla saaks..." ütles ta aeglaselt, imedes uue suutäie suitsu.

„Ma olen kõi..."

Ester katkestas poolelt sõnalt.

„Nooh? Ma olen kõi...?"

„Olen mitmel korral öelnud, et mul ei ole mitte millestki kahju, et annan kõik, mis mulle kuulub...“

Renee pani pildi käest, näoga vastu lauda. Asjalikult, nagu ükskõikselt rääkis ta:

„Meil oli eelmisel korral juttu... isiklikest asjust. Sulle võib-olla ei meeldinud minu seekordne toon. Võib-olla kahtlesid minu tunnete tõsiduses... Võib-olla ei ole see sinu loomust mööda. Hüva, rääkigem siis kainelt, põhimõtteliselt ja nii-öelda ärimehelikult. Temale,“ Renee tõukas tagantkätt pilti kaugemale, „oleks kasulik, kui sa ta mõneks ajaks unustaksid...“

„Ei!“ hüppas Ester diivanilt. „Millest sa räägid...? Mitte iial!... Ma vist mõistsin valesti...?“

Renee imes mõtlikult alumise huule suhu ja ninasõõrmed värelesid nagu puhasttõugu linnukoeral, kes kibeleb peremehe nööri otsast vallapääsemisega.

„Ei, sa näisid mõistvat üsna õieti. Ilmariga võib minna ...mitmeti. Mäletad, mitte vähe kordi pole ma kinnitanud, et mina austan iga inimest, ma ei jaksa tõsta kätt hoobiks näkku, ei suuda torkida nõelu kõige hellematesse kehaosadesse, ei oska rullida tulist rauda piki tallaalust...“

„Jäta juba, ma palun!“ oigas Ester, surudes rusikad kõrvadele.

„Ma ei tule kõige sellega toime, ei,“ jätkas Renee häält tõstes ja sigareti hõõguvat otsa tugeva muljumisega kustutades. „Ma ei ole metslane, olen kultuurinimene... Aga võib juhtuda, et pean sõitma komandeeringusse... Pikemaks ajaks. Võib juhtuda, et selleks ajaks on tarvis Ilmar Maametsa toimik anda üle teisele uurijale, kellel ei ole nii hell ja tundlik süda...“

Hetke Ester ei mõistnud mehe sõnade sisu, siis karjatas: „Ei! Ei! Sa ei mõtle seda ometi tõsiselt? ... Ütle, et naljatasid ... Et tahtsid mind vähe kohutada ... kõnelge, ma palun teid."

Loik astus sammu naise poole, sirutas käe, aga Ester taganes, rusikad surutud suule, silmad pärani, nagu näeks enda ees surma.

„Ära unusta, et ka mul tuksub süda rinnus, et mulgi voolab soontes elav kuum veri, et minugi hing igatseb armastuse ja hoolitsuse järele."

„Vale!" oigas Ester. Ning siis peaaegu karjus: „Vale! Kõik on teis võlts, te ei vali teid, et saada kõike, mis teile meeldib. Te unustate, et hellust ei saa osta ..."

Vaevaltmärgatav naeruvine libises üle Loigu näo.

„Põhimõtteliselt võttes ei ole absoluutseid tõdesid ... On palju neid, kes on kindlad, et osta saab nii armastust kui ka kättemaksu ... Aga mis me räägime praegu ostmisest, oled eksituses! Võin sulle kinnitada, et olen valmis kõigeks, et võita sinu heatahtlikkust ja poolehoidu, kõigeks ..." Rahulikult, nagu ei oleks midagi juhtunud, lisas: „Oled tark naine, kui rahuned, mõtle hoolikalt, millest rääkisime. Vaata elu lahtiste silmadega, aga mitte nagu naiivne kooliplika. Astun mõni teine päev jälle sisse. Nägemiseni!"

Oli see ilmsi või unes? Tuba oli tühi ... aga tuhatoosist tõusis poolelipõlenud sigaretist hallikas keerlev juga.

Ester läks pool-joostes laua juurde, tõstis Ilmari pildi püsti. Ma tegin ju õieti, eks? küsis ta silmadega. Kas Ilmar ei naeratanud? Ja muidugi — vaevaltmärgatavalt, pisut kelmikalt nagu alati ...

Pruunika ümbriku ots paistis paberite alt. Õige, kiri. Kellelt? Ükskõikselt käristas Ester ümbriku, keeras lahti

valge joonteta paberilehe. Silmad jooksid üle korrapäraste kõrgete ridade, luges:

„Mu süda hakkas hirmsasti vaevama tolle palvekirja pärast, mille maha laitsin. Äkki arvate, et tegin seda argusest, et kartsin teid ka minult toetuskirja küsivat. Mina olen selleks valmis, alati — kui sellest tuleb kasu Ilmarile. Aga ma arvan ka praegu veel, et sellel poleks mõtet. Lisan siiski oma „soovituse", võite seda kasutada igal pool ja igaks otstarbeks. Kahjuks ei saanud ma ise tulla, sest olen sunnitud ära sõitma, nagu seekord ette arvasin.

12. nov. 1941.

Teie Paul Roosimaa."

Teisel lehel oli:

„Tunnen Ilmar Mardi poeg Maametsa hästi juba palju aastaid. Töötasin temaga pikemat aega koos. Ilmar Maamets on suurepärase loova võimega leiutaja-konstruktor, tema pooleliolevad tööd omavad kindlasti olulise tähtsuse meie põlevkivitööstuste mehhaniseerimisel. Olen kindel, et Ilmar Maametsa vabastamisest vanglast, kus teda praegu kinni hoitakse, ei oleks rahval mingit ohtu karta, otse vastupidi, sellest oleks väga suur kasu.

Paul Roosimaa,
arhitekt."

Ester surus krobelise paberilehe kahe käega vastu rindu ja silmilelangenud juukseid tagasi heites naeratas läbi silmi täitnud pisarate.

Renee pidas sõna — ta põikas paari päeva pärast silmapilguks sisse. Oli viisakas, tagasihoidlik, ei meenutanud ainsa sõna või vihjega, et mäletas viimasel kohtumisel

olnud stseeni. Kuidas Ester ka otsis, — ei piinlikkuse varjugi. Rääkis, et Ilmaril minevat kõige paremini, temal, Reneel, on uusi suuri lootusi.

Ester vastas sama jahedas asjalikus, peaaegu ametlikus toonis. Ta isegi imetles enda ees istuvat, rahulikult sigaretti imevat, vahetevahel ühte silma pilgutavat, kinga ninale kalossist sattunud tolmukübet ärapuhuvat meest. Temal vist on alati rahulik uni...

Alles lahkumisel pillas Renee nagu mööda minnes:

„Sina... ei ole oma seisukohti muutnud?"

Kui Ester võpatas, tegi ta tõrjuva liigutuse:

„Ei-ei, pole tarvis sõnu — loen su vastuse juba näost. Elukutse teritab minus seda oskust... Mul on ette näha rohkem tööd, vaevalt leian mahti sinu pesa külastamiseks. Kui on... midagi uut, vajad abi, toetavat kätt, otsi mind üles."

Esteril oli raske alla suruda teravat, salvavat hüüet lahkuvale mehele. Ta iseteadvus oli viimasel ajal palju kasvanud, ta oli õppinud nägema rahva kannatusi ja samal ajal hindama rahva murdumatut usku tulevikku. Naine vanglaväravate tagant, Paul Roosimaa, külaskäigud Patarei tänavale, juhuslikud kokkupuuted võhivõõraste inimestega, omaenda mõtisklused viisid selleni, et ta hakkas uhkusega mõtlema tiitlile — kommunisti naine. Usaldust mittevääriv isik, riigiteenistusse kõlbmatu. Taevale tänu! Kahtlane tüüp, selle ümber võib niidikesi keerduda, tarvis silm peal ja saba järel hoida. Palun väga, kui see teile lusti pakub! Elu tõmbus kitsamaks, läks iga päevaga raskemaks ja masendavamaks, aga Esteri pea tõusis rohkem kuklasse.

Okupatsioonivõimudele ei jäänud see märkamata. Nad ei leppinud Esteri sirge selja ja üleolekust sädeleva pilguga,

ja nad saatsid politseiniku, kes ronis trepil kolistades ja komistades üles ja põristas uksele, nii et seinad vappusid. Viinast ja õllest hääletuksjäänud kurgul kähistas ta Esterile:

„Korter tuleb tühjaks teha. Aega antakse selleks kakskümmend neli tundi. Kui homme kella 11 päeval õhk ei ole klaar, tullakse ja tõstetakse madaam koos seitsme asjaga — tänavale."

„Milline häbematus! Kust ma leian päeva jooksul uue korteri? Istun toolile ja ei liiguta näppugi."

„Tool viiakse vägisi ära..."

„Siis istun põrandale!"

„Küll jaksavad tõsta teidki... Aga omavahel öeldud, kolige parem ise. Kui tõstetakse, siis rohkem loobitakse kui kantakse."

„Topin neile kõik kurku! Peksan vastu päid pilbasteks! Võtku ja söögu..."

Politseinik pomises, et tema ei saa midagi parata, temale anti käsk ja tema asi on käsk täita. Ning taganes hirmunult uksest välja.

Ester jooksis linnavalitsusse. Seal kehitati õlgu: see olevat julgeolekupolitsei korraldus, nemad ei saa midagi muuta... „Vaat kus linnaomavalitsus!" turtsus Ester ja läks eesti julgeolekupolitseisse. Seal oldi väga asjalik, öeldi, et Ester Maametsa korteri tühjendamise otsus on kinnitatud saksa SD poolt, kui keegi, siis ainult nemad võivad seda muuta.

„Sakslased ja sakslased! Kui kaugele siis teie võim ulatub?"

„Talitsege oma keelt," pistis noor ohvitser käe rihma vahele. „Või on teil isu tutvust teha kommunistidele määratud režiimiga?"

Saksa SP-s ja SD-s kuulas korrapidaja tuleku põhjuse ja ei lasknud ülemate jutulegi.

„Kommunistide korterid kuuluvad tühjendamisele. Korterikitsikus on linnas suur, isegi kõrgemad ohvitserid ja politseiametnikud peavad elama väikestes, ainult paaritoalistes korterites."

Ester läks koju ja viskus diivanile. Kui tahavad, tõstku koos diivaniga, tema ise ei liiguta ainust eset. Ei uskunud, et inimese tänavale heitmine võiks minna nii lihtsalt, nagu visataks kantud saapalava prügikasti.

Sadas juba mitmendat päeva, lapsed otsisid välja suusad ja kelgud. Tuul tõusis veelgi, kihutades enda ees lumeiile nagu halle takukoonlaid. Öösel aga vaikis, ülal lõid helkima tähed nagu ränikillud. Elavhõbe kraadiklaasis langes ja hommikuks olid aknaklaasid kaetud jäälillede õrna mustriga. Ester puhus aknale, juuspeened jäänõelad tuhminesid, keerdusid ja sulasid. Ester naeratas endamisi — küll katsuvad hirmutada. Tänavale! Kes seda enne on kuulnud, et üksik naine tõstetakse lageda taeva alla lume ja tuisu kätte.

Kell üksteist tuli politseinik. Tammus ühelt suurelt rautatud säärikult teisele.

„Teie ei olegi lahkunud?"

„Ei mõtlegi seda teha!"

Mees ühmatas midagi ja kadus. Poole tunni pärast oli nelja mehega tagasi.

„Millest tohiks alata?" pöördus Esteri poole.

Ester ei uskunud veelgi. Hirmutavad, ei muud.

„Kust aga meeldib . . ."

Politseinik oli vanem mees, tal oli nähtavasti kahju noorest üksikust naisest. Ta torises kandjatega, manitses ettevaatusele.

„Mis te pillute, see on teise inimese varandus... elupäevad kogutud ja korjatud. Kui su oma laual lüüakse jalg alt, mis häält sa siis teed, ah?"

Niipea kui pööras selja, viskasid mehed voodi, laua või diivani, mis aga parajasti õlgadel juhtus olema, maha nii et pilpad lendasid.

Avanesid korterite uksed, koguneti maja ette tänavale kerkiva kolukoorma juurde. Ilmus uudishimulikke naabermajadest, jäid peatuma möödaruttajad.

„Mis siin lahti? Mis on juhtunud?"

„Kas ei näe — tõstetakse korterist välja."

„Kuidas nii? Sellise pakasega otse tänavale?"

„Ise ei läinud, sellepärast... Antakse ööpäev aega, siis olgu korter lage."

„See on kurat teab mis...!"

„Mis tuli sellega siis nii. Eks kannatanud nädalapäevadki, ega uus ululalune ole varnast võtta."

„Ikka tuli taga. Vaata, et mõni saksa kõrgemütsimees kolikoormaga juba tänavanurga taga."

„Nuhkidele sokutatakse ka kõikse paremaid."

„Ah, tea ühti! Lehvib mõni vau sisse, et hoia nina kinni."

Kui tubadesse oli jäänud veel väheseid väiksemaid esemeid, tuli politseinik Esteri juurde, kes istus keset tuba asetatud toolil, käed rüpes. Veeretas punaste tõntside sõrmejuppide vahel lahtikeeratud paberilehte.

„Pean võtma allkirja, et olete korterist välja kolinud..."

„Kes kolis, see kirjutagu!"

„Mina olen lihtne tänavapolitseinik, mina end poliitikasse ei sega. Minu ametiks on ikka olnud tänavalt joobnuid ja kõrtsist kaklejaid tsemendi peale tassida... Aga nüüd panevad naisi ja lapsi tänavale pilduma... Kui küsin ame-

tist lahti, naeravad: süda saapasääres, ootad kommusid tagasi? Tahad patareiga tutvust teha? Seda õnnetust ei sooviks oma verivaenlaselegi, ammuks siis endale..."

Esteril hakkas mehest kahju.

„Hea küll, kuhu ma pean kirjutama."

Politseinik pistis sõrme punkteeritud joonele. Nagu tänutäheks vastutulelikkuse eest kallutas ta oma saarmapea Esterile lähemale ja sosistas:

„Ma öösel kuulasin järele... Ei olegi seekord sakslane, teie väljatõstmist nõuab hoopis üks eesti politseinik. Mitte meiesuguste hulgast, vaid poliitilisest, nuhkide armeest... Aga nüüd ma palun lahkesti, pean uksed lukku keerama. Teine madaam jääb sisse, nii et uks eeskotta jääb minust lahti, võite seal istuda kui väljas külm hakkab."

Ester riietus, võttis varnast viimased ülesjäänud riided ja läks alla. Nukrate, uudishimutsevate ja kaastundlike nägudega inimesed seisid sõõris tema kraami ümber. Kohendas mantli mugavamini selga, sidus villase rätiku lõua alt kinni ja istus diivanile, nagu kavatseks jääda elama samasse, otse tänavale.

„Milline kahvatus ise..."

„Keda see plassiks ei võtaks."

„Ei tea, kes ta selline?"

„Mees kommunismi pärast Kalda tänava hotellis."

„Ega nad seda üksi vaata. Kui aga korter meeldib, koli välja, oled siis kommunist või natsist..."

„Mis ta siis nii, külm võtab varsti kangeks nagu talvise ahvena."

„Kuradi tõprad..."

„Tuleks palja tagumendiga panna pakase ilmaga aiateibasse istuma, näis, kuidas maitseb!"

Vaikus. Üks ja teine pudenes eemale — nende sõnade

eest, hoia issand...! Mõeldagi on jube. Sellistes kohtades kindlasti luusib igasuguseid inimesi, mõn 1 kõrvad pikemad kui eeslil.

Väike kräbe naine tuli üle tänava, rätik juustel, kaks poissi õigest numbrist suuremaid saapaid lohistades järel, ja tegi küünarnukkidega endale teed.

„Hakake aga kandma," juhatas poisse. „Võtke esiteks neid, mis kõige peal..."

Ester vaatas üles. Seda naist oli ta sageli näinud. Varahommikuti askeldas ta suvel luua, talvel lumelabidaga vastasmaja ees.

„Pole midagi, küll korraldame ära," rääkis naine ja pani käe julgustavalt Esterile õlale. „No mis te vahite siin hunnikus koos, nina otsas purikad? Kas pole enne näinud või, kuidas inimesi tänavale tõstetakse? Mind tõsteti juba kolmekümne teisel aastal, samuti kogu krempliga. Jäin majaomanikule seitseteist ja pool krooni võlgu, siputa või jalgupidi üles, aga mitte kõverat senti ei veere välja. Ei ole, surmgi ei võtaks, aga majaperemees tahab olla kõvem surmast, ei lepi. Õnneks oli soe, jaanipäeva paigu, vanamees just eelmisel õhtul läks külasse heina niitma. Magasime öö tänaval, kuhu meie koli loobiti. Oleksin maganud teise ja kolmandagi, poiss, seda pisemat siis põldki veel, nagu kanal tiiva all. Aga politsei tuli, vibutas kumminuia ja lubas viia rootsi kardinate taha, kui end ja oma koli ei korista. See jah, oli suvel ja raha pärast, aga praegu on pakane, et särtsub nagu pliidiraud, aga näe — ei küsita. Ega sellest pole küsimust, kas üür on makstud või mitte — kui nägu ei meeldi ja korter meeldib, tee tühjaks... No võtke, poisid, neid suuremaid ikka ka, mis te ainult nipetnäpet, ise juba mehed poolde kuusetüvve. Eks me pane kotta ja tuppa, muist viime keldri ja pööningule, ärge

muretsege ühti, küll mahutame end ära ... Mis te siis nii, hõlmad lahti, justkui suvel palavaga! Lähme parem tuppa, küll mina siin vaatan ja valvan, et mõni hulgus ei poeta midagi vöö vahele ..."

Rääkis ühe joonega, vahet pidamata, nagu suliseb vesi jõekivide vahel. Ester oli jõuetu protestima, ta lasi naisel talitada ja toimetada. Ja nad tõepoolest mahutasid kogu kraami kojanaise Luise Mätiku toakesest ja köögist koosnevasse korterisse. Ester magas öö Luise voodi ja toolide vahele kiilutud diivanil ja otsustas järgmisel päeval tülikamad ja rohkem ruuminõudvad esemed mõnede tuttavate juurde laiali kanda ja ise ära sõita.

„Kuhu nii äkki?" muretses Luise. „Kas on tuttavaid? Või muidu paik teada, kus vastu võetakse."

„Sõidan Kuurule. Põlevkivikaevandusse."

Kui Ester jutustas, et ta on Kuurul varemgi töötanud, et seal elab mehe ema, oli Luise Esteri nõuga otsemaid päri. Kui Ester nukralt jutustas võimalusest, et vanglas hakatakse pakke vastu võtma, sattus Luise oma sõiduvette.

„Ei see ole takistus ega midagi. Küll ma siin karauuli pean, mul ju kaks kasakat kodus, mis neil muud teha, kui järele kuulata. Saadan teate, et millal ... Kui ei saa tulla, sokutan ise paki edasi. Küll ma üht-teist kokku kraabin, eks pärast tood tagasi. Mina pole selline naisterahvas, kes vangla ust kardaks. Mõned, näe, kellel õitegi lähedad omaksed patareis, tõmbavad ninad krissa ja hoiavad kõrvale, et kuidas see passib näidata, et üks suguseltsist kommu ja sidib trellide taga." Ja käsi puusast võttes ja häält madaldades: „Ega sedagi veel tea, kus see minu Martin õieti on. Öeldi küll, et läks mobilisatsiooniga kaasa, aga mine sa tea meeste teid. Võib-olla koputab ühel ilusal ööl aknale ... Küll ta kord koju tuleb, olgu ta

praegu kus tahes. Meie Martin on juba kord selline mees, just nagu raudnael."

Kahe päevaga, mis Ester elas Luise Mätiku juures, kodunesid nad teineteisega. Ester jooksis politsei vahet, kandis kokku pabereid ja tunnistusi, et saada sõiduluba. Neid anti ainult tungivail põhjusil ja kuna Esteril polnud ei korterit ega töökohta, ei tehtud talle lõpuks takistusi. Kojanaine saatis Esteri jaama, kus kaua hoidis ärasõitja kätt:

„Eks sa katsu ikka teadustada, kuidas sõit läks ja kuidas elad... Ära sa Ilmari pärast muretse ühti, küll meie hoolitseme ja vaatame, et õigel ajal teada saad, kui midagi uudist on. Eesti mehed on sitked, nad peavad vastu... küll näed..."

Vagunid olid kuhjaga täis. Igas jaamas tühjendati mõni vagun uuesti — hitlerlastele. Kes mahtus teistesse vagunitesse, sõitis edasi, kes ei, jäi jaama ootama järgmist rongi.

Ester kiiluti vaguni vahekäiku nagu kruustangide vahele. Vaguni aknad olid katki, sõiduhoost keerutas sisse tuhkjat lund, mis puges juustesse, silmadesse, ninna, krae vahele ja hakkas seal sulama. Ester ei pannud seda kõike tähelegi, peaasi, et ta oli rongis ja rattad veeresid, kandes teda eemale kitsaksjäänud Tallinnast.

10. Udu hajub.

Maametsa kambrisse astudes kerkisid uudishimulikult pead ja kõik kikitasid kõrvu uudiste järele, mida oli kohustatud kaasa tooma iga ülekuulamiselt tulija. Või saadetakse Maamets seekord uude kambrisse?

Maametsa kukkumine paiskas segamini kõik arvestused ja ennustused, mis tehti nende tundide jooksul, mil ta ära oli. Lähemalolijad tõstsid ta üles ja asetasid Kajando magamisnarile, kuna Kirsipuu ruttas talle oma puldanile kohendama küljealust.

„Teda on veidi paitatud," ütles Nipernaadi, kes hoidis kandmisel Maametsa peast. „Kriimud on põsel ja põiki üle otsaesise jookseb kuum jutt."

„Lõi end kukkumisel ära, mis muud," arvas Piir, seades end nari kõrvale nii, et varjas Nipernaadi eest Maametsa.

„Pingutus ja veel tühja kõhuga — ega see ole kruvikeeramine. Aga küll on ikka inimesed, nagu puupakud. Näevad küll, et inimene kõigub, aga keegi ei siruta käsi ette..."

„Tooge vett, mis te targutate!" tõrjus Kirsipuu uudishimulikud eemale. „Must näeb, et inimesed summas koos, ja kas siis vähe kisa tõuseb..."

Inimesed pugesid tagasi magamiskohtadele. Pikk Nipernaadi kõikus jalutsis.

„Mis sa siin valvad nagu aiateivas," tonkas teda Kirsipuu, kohendades Maametsale peaalust.

„Ehk on abi tarvis," ümises mees ümmargust pead pikal kaelal ette lükates. „Kui sai veel ringi hulkuda, juhtus teinekord, et veered piki mäekallakut alla. Vaatad küll, et kivi istub tugevasti maas, aga kui peale astud, lipsab jala alt ära ja nagu pilgates pistab rinnakut mööda kekslema. Juba on tasakaal kadunud, kukud käpuli, siis küljeli ja veeredki, kivirahe raginal järele, nagu loobiks tuhat poisiklutti."

„Kas sa arvad, et sinu muinasjuttudel on ravivõimet?"

„Niisuguse veeremise juures kisub teinekord nina nahatuks ja siis häda õpetab, kuidas arstida. Kõikse parem rohi on: võta teeleht, mämmu hästi puruks, et oleks nagu kört, ja pane haavale. Tõmbab viha välja, teisel päeval pole enam armigi..."

„Kuradi idioot oma plaginaga," urises Kajando ja plahvatas: „Too siia see teeleht! Noh, jookse juba, otsi! Vaata, et sa ilma tagasi ei tule."

Kirsipuu laotas Maametsa narile tema kampsuni, palus Kajandot aidata tõmmata lamajal püksid jalast. Igaühel oli oma süsteem magamiseks. Kajando viskus õhtul riietes, nagu ta oli, narile, kiskus mantli peale, lükkas saapad pea alla ja käratses niikaua, kuni uinus. Riietes magajaid oli üldse palju. See ei ole tervislik, öeldi, aga nii kadus vähem kehasoojust õhku. Maamets laotas igal õhtul kampsuni — ta oli üks väheseid õnnelikke, kellel selline ese kaasas oli — ja püksid puldanile, et alt õhkuks kehasse vähem külma. Kindad keeras käteräti sisse nuutsakaks ja nii sai padi; tekiks olid mantel ja pintsak. Kinnitas igaühele, et nii on kõige soojem, aga ärkas temagi öösiti, keha lõdisemas, sõrmed kanged ja nägu sinine.

„Mis sa tast kohutad," tõmbas Kirsipuu pükse narile sirgu. „Mees heast südamest räägib..."

„Mina ei seedi tema nägu. Vurrud puuduvad, muidu kass mis kass. Liigutab pika kaela otsas pead nagu kull kaljunukal." Kummardus ja häält alandades küsis nii, et kuulis ainult Kirsipuu: „Noh, on kukkumisest?"

Kirsipuu ei vaadanud üleski, kastis Lembit Aasa poolt toodud kausis taskuräti märjaks, niisutades sellega Maametsa paatunud ja tursunud huuli.

„Usud sina ka muinasjutte ... Renee Loik, sõber ja semu, on koolivelle tuliselt tervitanud. Näe, alumises huules on vermed, milledest piserdab verd ... Litsus hambad huulde. Aita, tõstame ta oma narile. Puhkus on ainus arstirohi, mida saame talle pakkuda."

Maamets oigas vaikselt, kui teda ettevaatlikult asetati teisele narile.

Kui Kirsipuu katsus tasahilju võtta Maametsal pintsakut seljast, tõukas minestanu abistajad eemale, vehkles rusikatega ja silmi avamata karjus:

„Ei, ma ei lase! Eemale, kaugemale, kaugemale ..."

Piir ja Aavik hoidsid teda istuli, kui Kirsipuu rebis kuuest välja enne ühe, siis teise käe.

„Särk kleepub," pomises ta, püüdes läbiligunenud ja kohati korpuvat riiet ihust lahti kangutada ja üles rullida. Ta kartis Maametsale valu teha, teda äratada ja loobus sellest.

„Elajad ... elajad ..." kiristas ta ja istus nariveerel, käed jõuetult põlvedel, nagu oleks pekstud teda ennast. Kamber elustus uuesti, trügiti lähemale, upitati üksteise õlast üle vaatama. Maamets lamas kõhuli, käed sirutatud mööda külgi tahapoole. Särk oli poole seljani kokku rullitud, nii et paistis tursunud jämedavorbiline, hüübinud verest laiguline ihu.

„Nahk on rohkem tursunud kui rebenenud," kummardus meremehest Leinsoo Maametsa kohale. „Nad on materdanud kumminuiadega... Mulle tõmbas kord võmm Tallinna sadamas paar sähvakat üle küüru. Lõi ka vorbi üles nagu ankruköie, aga nahk jäi terveks..."

„Homme läheb siniseks, pärast koledaks roheliseks ja hiljem vastikuks lillaks," võbisesid Lembit Aasa kahvatud huuled.

„Kust sina, poisiklutt, seda tead," nähvas Nipernaadi, õiendades pika kaela otsas targailmelist pead. „Sellise paistetuse vastu on kõige parem hea mage või. Võib ka searasv olla, aga siis juba värske seaploom. Kui ma kord..."

Kajando äigas tagantkätt, ilma üles vaatamata ja pöördumata ja tabas Nipernaadit otse südameauku. Logard nõksatas kokku nagu pooleksmurtud rukkikõrs ja vajus pingile.

„Hinge sööb seest..." urises Kajando.

Maamets liigutas end, keeras küljele, et kohe oiates kõhuli tagasi laskuda.

„Juua!" liikusid ta paksud, tursunud huuled.

Juba seisis Lembit Aas kopsikutäie veega nari juures. Maamets neelas ahnelt, aga vesi nirises kohmakatest suunurkadest riietele.

Kurg laotas Maametsale oma mitukümmend korda kokkukortsitud pintsaku.

„Hell ihu nõuab rohkem sooja," seletas nagu end õigustades. „Siis praavib rutem."

„Sul endal pole kehal muud kui vana särk..." tõrjus Kirsipuu.

„Mul on hea vest. Sooja voodriga..."

„Mine nüüd, tõmbud särgiväel jäässe nagu kont. Minul on kuub ja palitu, panen oma pintsaku ..."

Kurg ei võtnud riiet tagasi. Tatsas põlvist kangeil jalul ümber nari, seadis riideid Maametsa peal paremini.

„Ma öösel nagunii ei saa silmi kinni — vanainimese asi, eks noores põlves ole uned magatud. Aga Maamets ... Teda peab nüüd hoidma, nagu naised hoiavad villavakas munast koorunud kanapoegi ..."

Kurele anti ta pintsak siiski tagasi. Oli neid, kes olid paremini varustatud riideesemetega, neid ulatati üle naride rohkemgi, kui oli vajalik haige katmiseks.

Sel õhtul oli vaiksem kui tavaliselt — kellelgi polnud jutuks tuju. Igaühel oli mõtteid palju, üks murelikum teisest.

Kajandol oli kitsas. Katsus jalutada — komistas lamajate jalgadele. Heitis narile — viskus minuti pärast nagu vedru üles, peaaegu oigas.

„Häbi, häbi, nii et eladagi ei taha. Pean end meheks, aga pole must asja rohkem kui sääsepirinast. Lama ja kõnni, lama ja kõnni ... aga siinsamas viskleb poolsurnuks pekstud inimene, ja ei ole sedagi võimalust, et lööks tõprail hambad kurgulakke."

Piir seisis seina ääres ja tappis lutikaid. Söödikud valgusid ülalt alla nari kinnituspoltide vahelt, seinapragudest ja ainult neile teadaolevaist kohtadest. Piir töötas innukalt, nagu vihaga vajutades neid laiaks, vedades seinale uusi, värskeid laike.

Koridoris jalutas valvur, püüdes peletada pealetikkuvat und.

Akna vastu krabises lund.

„Just seda kartis Maamets kõige rohkem," hakkas Kirsipuu nagu endamisi rääkima. „Sellest oli mitmel korral

juttu ... Et nüüd just temaga ... Mina vist ei jaksaks vastu pidada, lobiseksin kõik, mida tean ..."

„Miks sa magama ei heida, Lembit?" küsis Kajando Aasalt, kes ikka veel istus Maametsa jalutsis pingil, rippudes oma noorte elavate silmadega meestel.

„Palitu libiseb maha ... Ehk on tarvis vett tuua."

„Las ta kuuleb," ütles Kirsipuu vaikselt. „Tema on lahingus olnud, ta ei ole enam laps ... Aga Maamets kartis valu ja veel rohkem kui valu, kartis ta häbi. Tal on see veres, nagu paljudel meist. Ta on pärit maalt, tema esiisasid peksti mõisatallis. Seda ei pese maha ka aastasajad. Hiljem töötas Maamets aastaid kaevanduses, oli tööline tööliste keskel. Ta on palju koolis käinud. On haritlane, aga esimese põlve haritlane, sest isa ja ema tuupisid ainult paaril talvel külakoolis katekismust ja kirikulugu, võib-olla sedagi mitte. Maametsas on nagu juurtekimpu koondunud väga erinevad pärimused, harjumused, mälestused ja kalduvused. Elamine mitmel pool — külas, kaevanduses, linnas — on ainult suurendanud ta kärsitust."

„Maamets sai valusa õpetuse ..."

„Ta muutus juba enne ... seda õpetust. Järvis lasi talle õiget tuult purjedesse puhuda. Tal on lahtine pea ja süda õigel kohal, oli ainult liiga jonnakas."

Vaikus. Siis Kajando:

„Mis sa arvad, kas ta .. kuidas ta ..."

„Muidugi vaikis ta," noogutas Kirsipuu.

„Kõige parem oleks, kui saaks teha putket," sosistas Lembit Aas. „Metsas on mehi, kindel. Mina tean baase, hävituspataljonis olles sai metsadesse peidetud riideid, laskemoona ja toidukraami. Elaks ja tuletaks sakslastele meelde, et nad pole veel maailmavalitsejad, et näevad sellest ainult und."

„Eks muna on ikka targem kui kana," tõusis seina ääres istuli Kurg. „Sul muinasjutud veel hästi meeles, nõiu end varblaseks ja vurrdi, aknast metsa."

„Sa ei maga veel, täitevkomitee esimees," ümises Kirsipuu.

„Kus sa siis magad, põrand külje all kui luu... Kont kondi vastu, paljuks mul siis enam liharaasu naha all..." Ta nihutas end seina najale istuma. „Ärge tehke, minust, vanainimesest väljagi. Kuulan, hommik tuleb siis rutem."

„Kurat sind teab, kannad veel iga sõna uurijatele ette," põrnitses Kajando. „Maddi läks, aga ega sellega õhk puhas ole. Suu sul ka lai nagu kartulikoobas."

„Oh, ei minu vana pea võta teie juttu kinnigi. Suu on suur küll, aga krookpael tal selle-eest jälle hea..."

Maamets keeras end poolküliti, nii et palitu libises jalgadelt. Aas ruttas seda tagasi tõstma.

„Vett!" ümises haige.

Lembit oli kopsikuga juba kohal, tõstis haige pead ja valas vett lõhkiste huulte vahele. Maamets jäi lamama, nägu pööratud meeste poole, silmad avatud.

„Ta on ärkvel," sosistas Kirsipuu.

„Kuulsin juba ammu, mis te rääkisite." Maametsa keel oli kange, hääl tuli kurgust kahinal. „Nagu läbi une... Katsusin silmi lahti kiskuda... ei jaksanud. Tahtsin rääkida... hüüda... keel oli nagu naelaga suu lakke kinni löödud..."

„Kas sul on... väga valus?" Kirsipuu istus Maametsa nari veerele.

„Kui lamada nii, et sõrmeotsagi ei liiguta, siis ainult pakitseb... Nagu paisuks kogu keha, nagu tahaks iseenda nahast välja hüpata..."

„Puhka parem... kõnelemine väsitab sind."

„Ma kuulsin kõik...“ hingeldas Maamets, haaras Kirsipuu käest ja enne kui teda takistada suudeti, tõmbas end istuli ja hingeldas, ärritus punaselaigusel näol:

„Ma ei öelnud... uskuge mind... mitte ei öelnud... Rebigu või ribadeks, nad ei kuule minult midagi... mitte midagi...“

Langes tagasi narile, pöördus vaikselt oiates kõhuli. Mehed laotasid talle mahalangenud üliriideid peale, aga Maamets paiskas nad tagasikätt eemale, lõõtsutas:

„Kõrbeb, kõik kõrbeb... Ei-ei, ma ei tea, midagi ei tea... Miks te tapsite mu isa, vana ehitusmeistri? Ei, ärge pugege laua varju, vastake! Kolm kaarti... ükski neist ei ole õige, mitte ükski... Valemängija! Valemängija! Keera end siiapoole, tahan näha sind näost näkku... Miks sa rebid kaarti? Meie pidime ju mängima... Läbi? Kuidas läbi? Me ju alles algasime... Visake ära see must lipp... rebige tükkideks, põletage ära... muidu ma lämbun...“

„Sonib,“ sosistas Kirsipuu.

Maamets hingeldas, rabeles ja rapsis. Rahunes vähe, kui Aas talle vett suhu kallas.

„Keel on tal sinakas, nagu must.“

„Hoidis hammastega keelt nagu huuligi...“

Kurg konksas lähemale, pani suure kämbla Maametsa ostaesisele.

„Nagu keris. Teeme kompresse, ehk annab järele...“

Öö läbi valvati Maametsa nari juures, hoiti teda kinni, kui ta rabelema hakkas, et ta ei teeks endale haiget ja vahetati kompresse.

Järgmisel päeval, kui velsker tuli koridori peale haigeid vastu võtma, läks Kajando ja jutustas palavikuhaigest mehest.

„Tulgu siia, tulgu siia," viipas valges kitlis, palja pealaega velsker, paisates endast vänge liikvaleha laine.

„Ta ei saa, on pikali maas. Sonib."

„Vaat siin on hea pulber, võtab palaviku nagu peoga . . ."

„Ta tuleks haiglasse viia . . ."

„Haiglasse?" võttis velsker lühikeselt tõmpninalt prillid ja vaatas punsunud silmadega Kajandole. „Kui iga väikese palavikuga haiglasse viia, siis oleks see siin ülepea haigla, aga mitte vangla."

„Tal on . . . haavad . . ."

Velsker pani prillid ninale ja tõusis.

„Kaklema läksite? Terve kambriga ühe kallal, tunneme teid. Vaatame siis, millega te hakkama olete saanud."

Katsus sõrmeotsaga Maametsa kuumavat otsaesist, puudutas korraks käerannet.

„Kus need haavad?"

Kirsipuu kergitas kokkulükatud pinkidel lamava Maametsa riideid, nii et paistis tursunud, juba sinakaks tõmbuv selg.

„Ooo!" ajas velsker mokad prunti. „Miks te kohe ei ütelnud . . . Raiskate ülepea ainult minu kallist aega."

„Ta sureb siia . . ."

Velsker naeratas tõrjuvalt nagu väikestele lastele.

„Ei sure, uskuge mind, kes ma olen kakskümmend aastat olnud vangla velskriks. Varsti on jalul ja küll näete — kõbusam kui enne. Selline kuur mõjub ergutavalt nii kehale kui vaimule, ja-jaa, mul on selle kohta palju tähelepanekuid. Oleksin ma noorem ja auahnem, kirjutaksin sel teemal teadusliku uurimuse. Kuulsaks saaksin . . . Kirjutan talle päeval narillamamise loa."

Tõmbas vasakpoolsest kitlitaskust kolm pulbrit, iga söögi alla ühe.

„Vanglal on ju haigla olemas, kes siis sinna pääsevad?" küsis Kajando.

„Ärge noormees muretsega. Sinna jätkub neid veel üleliiagi. Peamiselt nakkustõbised. Millegi pärast on kommunistide hulgas väga palju olnud tuberkuloosihaigeid inimesi. On küll hea külm talv, õhuvahetuse kohta kambris ei tohiks olla nurinat, aga ikka lööb lahti õitsev tiisikus. Juhtub muudki tõsisemat..."

Mis see muu tõsine on, seda arutati kongis mitu tundi. Vaieldi tõsiste nägudega, kas kopsupõletik on tõsine või ei ole? Arvati, et ei ole. Ülekuulamise järele kõrvalkongist tulnud vang jutustas mehest, kes põdes läbi keskkõrvapõletiku. Oigas ja karjus, nuttis ja palus poomiseks rihma, öösel ei lasknud teisi magada, aga velsker kinnitas, et haigus kuulub kergemate liiki.

„See on haigus, mille täismehed ülepea püstijalu läbi põevad," õpetas ta.

Mees tõepoolest ei surnud, aga kõrvast tekkis mädajooks ja ta kaotas kuulmise.

Probleem jäigi lahendamata, sest tähelepanu juhtis kõrvale väike Lembit Aas. Poiss oli kogu hommikupoole väga mõtlik, istus akna all ja vaatas välja merele. Peale lõunasupi söömist koputas ta äkki uksele.

Kõlksatades lükati klapp kõrvale.

„Välja ei saa," vilksatas pilu taga valvur ja klapp lasti alla.

Aas koputas uuesti, juba tugevamini. Valvur pööras lukus võtit ja välgatas oma kaessekasvanud silmaga.

„Mis sa lõhud?" venitas ta.

„Tahan vanema jutule."

„Vanem läks lõunale."

„Mul on tähtis asi teatada, viige mind vangla ülema juurde."

Valvur mõõtis oma ainsa silmaga kõhetut poissi ja torises:

„Mis sul, ritsikal, saab ka tähtsat olla..."

„Selle üle otsustab juba ülem," vastas poiss teravalt. See kõlas nagu ähvardus, aga valvur ei vastanud midagi, lükkas ainult aeglase liigutusega ukse kinni.

„Mis sul arus on!" tõmbas Kirsipuu poisi kõrvale. „Kelle peale sa kaebama lähed?"

„Ega ma tita ole..."

„Vaata kui põletan sulle praegu," hõõgusid Kajando silmad ja rusikas käsi tõmbus nagu hoogu võttes tagasi.

„Ütlesin juba, et ma ei kipu kaebama... Aga rääkida pole mõtet, äkki jookseb tühja."

Tunni aja pärast kutsuti ta ülema juurde. Kirsipuu süüdistas Kajandot, et see oma räuskamisega hukutas nooruki. Kajando ainult ümahtas kurjalt, kuid tegi jalutustiiru hoogsamalt kui tavaliselt.

Aas jäi kauaks ära. Kui tuli, ei sulgenud valvur ust, vaid jäi ootama.

„Mind määrati teise kongi," sosistas Aas oma asju kokku otsides Kirsipuule. „Kui asi läheb täkke, otsige ahjust."

Pistis oma õhukese, naha alt paistvate sinakate joonte ja peente luudega käe pihku Kirsipuule, Kajandole ja lähedalseisvale Kurele.

„Nägemiseni!" naeratas. „Ärge minu pärast muretsege. Ja hoidke päkka."

Järgmisel päeval leidis Kirsipuu pesemisruumi vanast ümmargusest plekkahjust, mida tänavu veel kordagi ei olnud kõetud, tuha alt kokkurullitud pabeririba. Sellele oli pliiatsiga sirgeldatud:

„Kamber 25! Mul läheb vist õnneks. Käisin täna uuesti uurijates. Minu andmeid kontrollitakse. Lähme otsima partisanide jaoks ehitatud baase. Ma neile näitan baase! Kargan metsa, võtku veel. Mind on metsas tarvis, võib-olla olen siin ainuke, kes nende panipaikade asukohti teab. Olge vahvad! Las Maamets saab ruttu terveks. A."

Kirsipuu luges kambris peo sees kirja läbi, varus silmapilgu, kui keegi ei näinud, ja surus sedeli Kajandole pihku.

„Sa leidsid ahjust kirja," tuli Nipernaadi, ümar nägu naerune. „Mis sa tast varjad, loe teistele ka. Keda sa kahtlustad."

„Vaat just sind!" kähvas Kajando. „Käisid ülekuulamisel, kuid sind jäeti vanasse kongi. Kui Kiljak läks peale ülekuulamist teise kongi, sosistas ta, et uurijal olnud teada iga sõna, mis ta kambris oli öelnud."

„Ära ole kena," tõrjus Nipernaadi laisalt. „Eile kahtlustasid Kurge, üleeile Härrasmeest, täna mind. Sa vist ei usu mitte ennastki."

„Võib-olla on sul õigus, et ei usu ennastki," ümises Kajando. „Selge on, et Maddi ei olnud ainuke."

Ainult mõte sellele, et kambris on mehi, kes teiste elu arvel teenivad juudaseekleid, paiskas Kajandol vere pähe ja lähedalseisjad tõmbusid ta vehklevate rusikate ees kössi. Kui ka oli lahkarvamusi poliitilisel rindel, kui erinevaid oli suhtumisi maailma ja tema nähtustesse, äraandjate, vangla keeles „lehmade" puhul oli hukkamõist ja põlastus üldine. Kes ka ei mänginud seejuures kahepaikset mängu, tegi seda nii kavalalt, et hoolimata teravdatud tähelepanust pärast lugu Maddiga, ei jõutud kahtlustusist kaugemale.

Kui Kajando oli hiljem Aasa kirja läbi lugenud, haaras ta Kirsipuu käsivarrest ja pigistas nii, et see aietas.

„Tubli poiss! Kui kavalalt mõtles välja."

„Sina räuskad ja praalid, aga teised lähevad ja teevad," kiusas Kirsipuu teda.

„Küll näed, kuidas selle koopa veel pahempidi pööran, küll näed. Sina tohleta pealegi nagu kevadine kaalikas keldris, aga mina lendan siit veel välja . . ."

„. . . teise maailma! Suuga ehitad kiriku, kätega ei kärbsepesagi."

„Sina vist ehitad!"

„Sa oled nagu väike laps. Kui enam midagi muud öelda ei oska, ajad keele suust välja, et ise oled, sa ise oled."

Jäid üksteisele vaatama kui kaks vihast kukke, kuid pahvatasid samas naerma.

„Sinugi närvid hakkavad üles ütlema," nokkis Kajando hiljem Kirsipuud. „Nii kui tsutsu pistad, kohe raginal põlema nagu plahvatusmootor."

„Selles kuurordis katkeks karugi kannatus . . ."

„Kui ainult Lembitul ta plaan õnnestuks!"

„Õnnestub, kindlasti õnnestub. Poisil on nuppu ja hakkamist, ka julgusest ei näi puudust tulevat."

Nad koondasid kogu tähelepanu Maametsa eest hoolitsemisele. Palavikuhood ei kestnud kaua, aju hakkas töötama normaalselt, aga lõhutud ja näretud keha oli hell, nii et ära puuduta näpugagi. Lõpuks tõmbus selg tõmmuroheliseks, oli kange nagu parkimata hobusenahk, aga ei valutanud enam vahetpidamatult. Ta suutis juba kõndida, aga iga sammu juures rebestas seljas ja põlvekinnerdes, nagu oleks nahk jäänud lühikeseks.

Juba esimestel päevadel rohkem tajus kui mõistis ta, et Kajando, Kirsipuu, Piir suhtusid temasse palju südamlikumalt kui varem. Kuid mitte ainult nemad, vaid paljud teisedki. Vana Kurg ei unustanud ühelgi õhtul pakkumast

oma vana, kulunud pruuni pintsakut, et öösel ei oleks külm. Peaaegu hernekeppide jämeduste käsivartega Nahkhiir kükitas pingiveerel, täpselt kohal, kus taotses istuda Lembit Aas, et tõsta üles allalibisevat palituhõlma või ainult neelatamise peale tuua kopsikuga vett.

Maamets teadis, millest selline südamlik lähenemine. Ja ta krimpsutas piinlikkusest oma püstnina ja mõnigi kord tõrjus peaaegu vihaselt pakutavaid hoolitsusi, mis ulatusid sellenigi, et Piir tõi oma supi alumise poole, milles teoreetiliselt pidi olema „paksu", Maametsale, sest sandi tervise tõttu pidavat ta selle muidu nagunii paraskisse viskama. Nad pidasid teda kangelaseks. Küllap usuvad, et Maamets seisis, silmad leekimas, käed rusikas, hambuni relvastatud valvurite ees ja loopis neile näkku tarretamapanevaid süüdistusi ja hävitavaid manamisi. Aga kui jutustada, et ta värises, et ta särk kleepus hirmuhigist, et tal polnud meeleski vaenlaste teotamine...

Sedamööda, kuidas paranes Maamets, võttis ta juba enne ülekuulamisele minekut alustatud sidepidamise Piirilt üle. Läbi seina kuulis ta esmakordselt, et vanglasse oli saabunud ootamatuid külalisi — venelasi. Neid jaotatavat kambreisse sedamööda, kuidas ülekuulamise aparaat neid läbi masindada jõuab.

Kuidas ka mõistatati, ei leitud võtit mõistatusele — kust sattusid venelased vanglasse. Rindelt? Vaevalt, sõjavangid olid kuhjatud Lasnamäe laagrisse, õigemini traataiaga eraldatud, hooneteta, puude ja põõsasteta lagendikule. Sealsest elust jutustati kümme korda õudsemaid lugusid keskvanglas läbielatavaist, sealt vaevalt sõjavange Kalda tänavale tooma hakati.

Huvi ja ootusärevus oli tõusnud kõrgeima määrani, kui õhtu eel uks avati ja kaks meest kambrisse käsutati. See-

kord ei joostud ümber uustulnukate rüsinal hunnikusse, ei puistatud üle küsimusterahega. Aga kõigi silmis põles uudishimu ja põnevus. Üks kandis ohvitseripluusi, kuid ilma tunnusteta. Ta oli väiksem, tumedajuukselisem kaaslasest, kes hoidus ohvitseri selja taha. Sõduri pea paistis üle eesseisja, õlad olid laiad, käed pikad ja jämedate rusikatega, jalas lubjavildid.

„Tere," ütles ohvitseripluusis mees. „Minu nimi on Pavel Kaplõgin."

„Mina olen Serjoža, lihtsalt Serjoža," naeratas sõdur üle Kaplõgini pea, nii et paistsid kaks rida tugevaid valgeid hambaid.

Kiiresti selgus venelaste vanglasse sattumise lugu. Pavel Kaplõgin jutustas lühidalt, selgelt, nagu sõjamehel komme. Nad kuulusid Hangö kaitsjate hulka. Eestimaa koos saartega oli juba langenud, aga Hangö pidas vapralt vastu, kuigi valgesoomlased ründasid poolsaart maa poolt, sakslased merelt. Väike maa-ala, kuhu Nõukogude väed olid kokku surutud, külvati iga päev üle terase- ja tulevihmaga, aga kaitsjad püsisid, lõid tagasi kõik rünnakud, purustasid vaenlaste vägesid, uputasid merepõhja laevu. Oht järeleveoteele Soome lahte mööda püsis ja hitlerlased kobrutasid vihast.

Kaitsjadki ei olnud kaotusteta, aga veel palju oleksid sakslased ja soomlased matnud siia oma mehi ja relvastust, kui poleks tulnud käsk: evakueeruda poolsaarelt. Lasti õhku ja rikuti kasulik seadeldis, mida ei saanud laevadele laadida ja ööpimeduse katte all libiseti retkele. Sõidu algus kulges edukalt, siis avastasid saksa lennukid võõrad laevad. Algas pommisadu. Tõrjetuli oli tugev, lennukid ei pääsenud otse laevade kohale, neid sadas palju, saba püsti, merre, aga ometi tabasid pommid seda laeva, millel

olid ka Pavel ja Serjoža, see kaotas juhtimisvõime ja jäi teistest laevadest maha.

„Edasi ei ole teil raske sündmuste käiku ette kujutada," jätkas Pavel Kaplõgin. „Äpardus meiega ei juhtunud mitte kaugel rannast, saksa laevad ja paadid olid peagi jaol. Meid sõidutati Tallinna. Vintsutati, pinniti ja päriti. Mind kuulas üle saksa kõrgem ohvitser. Püüdis olla viisakas ja galantne, et peita oma tõelist lõusta. Ütles: minu kui saksa ohvitseri sõna teile, Punaarmee ohvitserile, et teid ei lasta maha ega hukata mingil teisel teel. Naersin talle näkku, ma ei uskunud tema kinnitust sekunditki. Teeb mesimagusa näo, mangub: jutustage meile, kuidas oli ehitatud Hangö kaitsesüsteem? Milliseid suurtükke, üldse lahingutehnikat kasutasite? Tüütas oma klanimisega, kuigi küll rohkem kui kümnendat korda teatasin: asjatult vaevate end, ma niikuinii ei räägi midagi, mitte midagi. Tüdinesid lõpuks, saatsid mu siia. Kuidas teil ka läheb?"

Pavel Kaplõgini rahulik elurõõm nakatas peagi kogu kongi. Kõik kogunesid tema ümber, kuulasid võlutult. Kaplõginil oli loomupärane anne vestlemiseks. Kirsipuu palve peale jutustas ta endast, oma elust enne sõja algust. Oli Donbassi rajoonis ühe väiksema kaevanduse direktoriks; kui reservohvitser asus ta oma kohale Punaarmees sõja esimesel päeval. Kõik hilisemad sõjapäevad veetis Hangöl. Elu siin i olnud ilutulestiku vaatlemine, meelekohtadel tõmbusid ta tumedad juuksed halliks, kuid silmad, süsimustad, põhjatud silmad, sädelesid ja põlesid.

„Serjožka, mis sa luusid," ütles ta sõdurile. Serjoža hüppas laualt maha:

„Otsin neetud konkust väljapääsu."

„Leidsid?"

„Veel mitte. Aga küll me midagi välja nuputame."

Jätkas kongi mööda ringinuhkimist, seinte kloppimist, aknatrellide proovimist, uksepleki paksuse uurimist.

„Noh, jutustage nüüd, kuidas on teie meeleolu? Räbal?"

„Kesse omaenda hauas ikka tantsulugu on vihtunud . . ." torises Kurg.

Kaplõginit see vastus ei rahuldanud. Laskis jutustada ühel ja teisel, ta otse puuris end kambri meeleollu, ettevõtteisse, vangutas aeg-ajalt pead.

„Ei meeldi mulle teie elu siin. Tõsi — olete sattunud pigisse, millest halvemat on raske ette kujutada. Aga liiga konutate. Näib, et üheks selle põhjuseks on mõnegi väike usk meie võidusse."

„Ise saite Hangöl vastu pead, nii et tolmas," torises majaomanik Nipsust.

„See oli alguses, nii-ütelda söögi aluseks. Õige, oleme kaotanud mõnegi lahingu, aga Punaarmeed, nõukogude rahvast, meie juhte see ei kohuta, murdmisest kõnelemata. Andke aega atra seada, ütleb vist teiegi vanasõna. Rünnak oli ootamatu, selle võttis ette salakaval ja sõdimisega vilunud riik. Peame palju õppima, oma jõude koguma, tööstuse sõjatehnika väljalaskmisele üle viima. Meie teeme seda, sõbrad, teeme ja siis lähme otse Berliini."

Maamets tegi mitmel korral katset Kaplõginit katkestada, andis vargsi märku lõpetada. Kaplõgin nägi küll, aga arendas oma mõtted lõpuni, alles siis pöördus Maametsa poole.

„Mis on?"

Maamets tõmbas ohvitseri varrukatpidi kõrvale.

„Meil pole kongis kõik usaldatavad. Leidub äraandjaid . . ."

„Olin selles kindel. Nii suures perekonnas leidub ikka oma kärnane lammas. Mis sellest? Olen Punaarmee ohvit-

ser, olen kommunistliku partei liige ja ma ei salga seda. Tapavad minu niikuinii, laske ma vähemalt kasutan oma elu viimaseid tunde kasulikult."

„Ohvitser andis teile sõna . . ."

„Päh! andis ja teadis, et ta seda kunagi ei pea . . . Kes teil on kambri vanemaks?"

Vaadati nõutult üksteisele.

„Ei keegi."

„Tingimata valige. Kõige usaldatavam. Kuidas siis ilma toime tulete? Kes seisab kambri eest, kui tarvis on, kes klaarib lahkarvamisi, kes hoolitseb vangide meeleolu hoidmise ja teadlikkuse tõusu eest? Mis oleks, kui otsekohe valimised läbi viime? Mul oleks temaga palju rääkida, tahaksin ühest ja teisest nõu pidada. Aega ei ole kaotada."

Kambrivanema mõte oli varemgi ringi liikunud, tegelik elu ise oli selleks nõudmisi esitanud. Aga ei olnud teostajat. Kaplõgin ei olnud mees, kes kaua sõnu keerutaks, ta asus laua otsa nagu koosolekujuhataja puldi taha ja kutsus kandidaate üles seadma.

Nihutati end edasi-tagasi, vaadati ühelt teisele, kuid kedagi ei nimetatud. Vastutusrikas amet, igaühele ei või usaldada . . .

„Kindlasti pole teil siin puudust tublidest meestest," õhutas Kaplõgin. „Julgemini ainult, julgemini."

„Võiks ehk Kajando olla," arvas teiste selja taga seisev maamees Kippar, kes austas põllutöömasinaid, eriti traktoreid.

„Tuulab liiga palju," ümises Kurg.

Kirsipuu astus otsustavalt ette.

„Panen ette valida kambri vanemaks Maamets . . . Tõsi, ta algul eraldus meist, ei tahtnud osa võtta kollektiivi muredest, aga ta on palju muutunud. Juba enne piinamist.

Usun, et just sihtide selgumine enne Triki juurde minekut andiski Maametsale jõu, mis tal aitas vaikides taluda politseinike toorusi. Ma arvan küll, et Maametsast õiglasemat ja kindlamat meest kambrivanemaks meil ei ole."

„Ka mina olen Maametsa poolt," hüüdis Kajando.

„Maamets neh," kinnitas Kurg. „Järvis valis ka enne surma just Maametsa sidepidajaks."

Maametsa põskedel hüplesid punakad laigud, kui ta lähemale astus.

„Teie usaldus üllatab mind, seltsimehed, ma ei ole seda ära teeninud. Mäletate kõik, kuidas mul ei olnud muud mõtet kui — välja siit! See oli argus, oli pelgurlikkus, oli jaanalinnupoliitika. Kambrivanem peab olema eeskujuks, ta peab sammuma kõige ees, peab olema inimene, kellel süda valutab iga vangi elu ja saatuse pärast, kuid kes samal ajal teab, et on reeturlus pea norgu lasta ja vaikselt konutada. Mina olen Kajando poolt. Küll kohustus tema tulisust taltsutab."

Kaplõgin pani hääletusele. Majaomanik Nipsust, Härrasmees, veel mõned teised ei võtnud hääletamisest osa, hoidusid kambri kaugemasse ossa. Üle kolmveerandi häältest anti Maametsale. See ei hämmastanud vähe Maametsa, ta oli veendunud, et tema poolt ei tõuse üle nelja-viie käe.

„Soovin õnne!" surus Kaplõgin tugevasti kambrivanema kätt. „Veel rohkem kui õnne aga kainet meelt, jõudu ja väsimatust."

Kaplõgin ja Maamets ei saanud sõba silmale sel ööl. Kommunist Kaplõgin ruttas. Ta kinnitas, et on vähe üksnes juhuslikust sidepidamisest teiste kambritega, vaid et on tarvis luua kontakt teiste kongide võitlejatega, tuleb lülituda vangla vastupanuliikumise võrku, mille olemasolus Kaplõgin ei kahelnud. Hulkade juhtimisega vilunud sil-

made ees ei jäänud varjule, mis Maamets oma hinges oli viimaste kuude jooksul üle elanud, leidis kiiresti nende kõhkluste allikad. Ta jutustas palju Punaarmeest, kommunistlikust parteist kui juhtivast jõust, partisaniliikumisest ja taktikast vaenlase tagalas. Selles kõiges polnud iseenesest teab-mis uut Maametsale, oli kõigest lugenud nõukogude võimu aastail, oli ise paljus veendunud ja oli palju kuulnud Järviselt, aga ometi mõjus kõik värskena ja elustavana nagu kosutav vihmavalang peale pikka põuaperioodi — pind oli valmis, pind oli vastuvõtlik ja janunev...

Järgmisel päeval hüüti Kaplõgin juba enne lõunasööki välja. Serjoža trummeldas rusikatega uksele, põmmis ja tagus niikaua, kui ka tema välja viidi.

Aeglaselt venisid minutid. Lühike oli aeg, mis Kaplõgin oli veetnud kambris, aga peaaegu igaüks tundis, et tema lahkumisel oli jäänud kambrisse tühi koht. Rahutum kõigist oli Maamets, alles nüüd ta leidis, kui palju oleks tarvis Kaplõginilt veel küsida, kui palju üle oleks tarvis arutada, nõu pidada.

Kaplõgin jäi kauaks ära. Kui tuli, astusid koos temaga kambrisse kaks relvastatud saksa SS-sõdurit — seda juhtus vanglas harva. Kõik käsutati Kaplõginist mitme sammu kaugusele, kui see võttis oma vähesed isiklikud asjakesed. Üle Kaplõgini otsmiku jooksis lai haav, mattes endasse vasaku silma. Veri nirises haavalt põsele, sealt edasi mundrile.

Võtnud kõik, mis temale kuulus, ajas Kaplõgin end sirgu ja naeratas.

„Hüvasti, seltsimehed! Ja hoidke oma südames ikka ja alati veendumust — seltsimees Stalin juhib meid kindlale võidule. Surm saksa okupantidele!"

Ta paisati kongist välja.

Õhtul ülekuulamiselt tulnud uus kongielanik oli uurimisjaoskonnas vene ohvitsere näinud. Üks neist, kelles otsekohe tunti ära Kaplõgin, palunud kõiki terviťada. Nad seisnud rauduskäsi, neid viidud mahalaskmisele...

Järgmisel päeval teatati kõikidest kongidest — venelased viimseni ära viidud. Kõik teated jutustavad, et mahalaskmisele.

Venelasist tekkinud elevus vaibus, kuid mitte enam endistesse roobastesse. Kambrielanike meeleolu oli reipam, Nipsusti-taolised mehed hoidusid arglikult nurkadesse. Kambrist kambrisse antavad teated olid optimistlikumad, sidesüsteem võttis kindlama ilme, koostöö süvenes.

Uus sündmus tõi sel ajal elevust kogu vangimajja: anti luba saata vangidele toidu- ja pesupakke.

Pakipäev oli omamoodi peopäevaks vanglale. Kongides oli äkki mitmesuguseid toiduaineid, mida vangide vabadusesolevad perekonnaliikmed, sõbrad ja sugulased olid oma pisku kõrvalt kokku hoidnud või maalt esemete vastu vahetanud. Heideti seljast ligi neli kuud järjest ainult külmas vees loputatud pesu. Saabus soojemaid esemeid — kampsuneid, sukki, sokke; valvuritel oli vaeva ja pahandamist seebiga pesemisest mõnutundvate vangide pesuruumist väljakihutamisega.

Maamets oli viimaste pakisaajate seas. Tuttavad esemed — käterätt, sokid, kindad, kampsun, ihupesu. Toidukraami. Maamets surus kõik kappi — nagu Esteril endal veel vähe muresid oleks, peab vaevama südant mehele moona muretsemisega. Vaene väike vapper naine! Tasun tuhatkordselt su mure ja hoole, tuhatkordselt. Elame hästi, õnnelikult, nagu ei keegi iial varem...

Kongis oli palju neid, kellel linnas polnud ainustki lähemat tuttavat: nad kas olid pärit maalt või olid kõik lähe-

mad inimesed õigel ajal pääsenud tagalasse. Konutas nurgas Kurg ja ei oodanudki, et hüütaks tema nime. Kokla seisis hommikust alates ukse juures, kõrv uksepilul, püüdes iga häält. Pakki alt üleskandev valvur hüüdis koridori tulles vangi nime ja kambri numbri, kuhu tuli saadetis, ja Nahkhiir säras üleni rõõmust, kui võis edasi anda mõnele number kahekümne viienda elanikule rõõmuteate.

Ta ise jäi ilma.

Samal õhtul varises Nahkhiir kokku. Ta istus pingil ja äkki hääletult, nagu langeb sügisel puult leht, vajus otseti põrandale.

Teda hõõruti külma veega, tehti kunstlikku hingamist. Sinakad laud vabisesid, avanesid raskelt, et jälle sulguda.

„Nälg," võbises Kirsipuu. Aga Kajando põrutas rusikaga lauale.

„Mis sa sosistad, nagu häbeneksid. Seda peab hüüdma valju häälega, nii et kuuleksid kõik, kõik: nälg! Nälja, piinamise ja tõbedega tahetakse hävitada need, keda ei juleta tappa..."

Nahkhiire kasvav ja toitunõudev organism oli jõudnud kurnatuse piirini. Ta sai osa saabunud pakkidest, kuid nõrkus oli juba liiga suur, meelitavate toiduainete nägemine ja söömine tõid kaasa reaktsiooni.

Hommikul ajas ta end siiski jalule. Kui ta kapi avas, jäi ta käsi õhku rippuma.

„Ma ei ole... ei ole..." valgus tal viimne veretilk näost. „Ma ei võtnud... ausõna..."

Ta kapis oli sinki, saia, mune. Rohkem kui pooled kambrielanikest jäid saadetusest ilma ja kuigi peaaegu keegi ei maitsnud oma rõõmu üksi, oli Nahkhiire riiulisse sigi-nenud kogus liiga suur.

„Kas on kellelgi midagi kadunud?" küsis Kirsipuu, näol karm ilme.

Ei olnud.

„Keegi tahab poissi kosutada," arvas Kurg.

„Miks siis nõnda salaja..." kahtles Kajando.

Nahkhiir kummardus kapi kohale, tõusis siis äkki ja läks Maametsa nari juurde.

„Teie ei tohi," hingeldas ta, silmad pintsakuhõlma näppivail sõrmedel. „Olete veel ise haige, peate kosuma..."

„Mis?" tõstis Maamets imestades pead.

„Tunnen küll, kellelegi teisele ei toodud sellist sinki, pehmet ja mahlast..."

„Sa näed und!"

„Ei-ei, vaatasin teraselt... igaühe oma..."

„Ah, jäta mind rahule!" tõrjus Maamets karmilt. „Nüüd leidsid, keda samaariameheks pidada."

Pöördus hoopis akna poole. Nahkhiir seisis, pikad käed, milledel narmendavate äärtega varrukad ulatusid ainult poole käsivarreni, lõdvalt mööda külgi alla rippumas.

„Mis sa seisad nagu laevamast," müksas Piir poissi. „Anti, siis võta vastu. Kui andja oleks tahtnud, et igaüks teda selle eest kiidaks, poleks ta oodanud ööd. Kao siis juba!"

Samal ööl, kell võis olla üks, võib-olla ka kaks, hõigati Piir välja. Asjadega. Kohkumus oli suur. Piir oli otsekohene mees ja töökate kätega. Lõpetanud oma riietusesemete parandamise, kopsinud ja korraldanud kõike, mis ruumis kopsimist ja korraldamist vajas, hakkas ta kohendama kaasvangide riideid, saapaid, magamispuldaneid. Ta solvus, kui keegi talle selle eest pakkus kas osa leivapaikast või mõnd mahvi vähesest tubakast ja peeneksaspel-

datud luuaraagudest keeratud plotskist. Ta ei väsinud laulu ümisemast, kuigi temalgi silmaalused tõmbusid sinakaiks, käsivartele jäid ainult luud ja peeneksveninud lihased ja kaelalt tõusid esile sooned nagu kaheksakümne-aastasel.

Piir käis viimati ülekuulamisel rohkem kui kuu aega tagasi, mille järele pakkis asjad ja ootas mitu ööd väljakutset. Kui seda ei tulnud, harutas kompsu lahti ja oli jällegi kongi rahulikumaks ja naerulustilisemaks vangiks.

„Ehk viivad teise kambri," arvas Kajando nagu tröösti-tides.

Piir keeras rahulikult oma esemekesed käterätti, poetades salamahti midagi Maametsale pihku. Tema oli üks väheseid, kes mitte ainult ei jaotanud hommikul portsjoni võrdselt kolme ossa, vaid kellel alati oli ühe söögi osa leiba jäetud järgmisekski päevaks. Leiva ulatas ta nüüd Nahkhiirele.

„Minu tee on teada," vastas ta alles nüüd. „Toidult maha ja seitse grammi tina."

„Mispärast? Mille eest?" küsis Maamets peaaegu vihaselt.

Piir naeratas oma selget, päikesepaistelist naeratust, liigutades pikakskasvanud tugevaid vurrusid.

„Olen tööline, sellest jätkub neile. Teiseks olen, nagu õige tööline kunagi, kommunist. Sellest jätkub juba sajakordselt. Noh, elage siis hästi, mehed. Pead püsti ja pidage vastu!"

Piiriga oli kaua koos elatud, peaaegu igaüks võis jutustada ta kaastundlikust südamest ja abivalmidest kätest. Vana Kurg, kes koogutas sügavamalt kui tavaliselt oma pingi otsal, paotas nagu kõigi suust:

„Paremat inimest ei leia maailmast, otsi või tikutulega . . ."

Maamets avas peo. Sellel lebas tibatilluke viisnurk. Ta heitis tagasi tulekiiri, nagu oleks ta väike elav, verev süda.

Aeglaselt sulges Maamets sõrmed. Ta surus nii kõvasti, et oli valus, sest viisnurk tungis teravaid otsi pidi ta sõrmedesse.

Järgnevad päevad olid üksluised ja sarnased nagu pika aia teibad. Vange lahkus — seda ei pandud nagu tähelegi. Kuni äkki ühel päeval rikastus kamber mehega, kes tõi kaasa vaheldust ja aitas peletada nukrat meeleolu. Sündmus oli seda suurem, et juba mõnd nädalat ei oldud nähtud tuulest, lumest ja õhust värske jumega vangi, sest neid koondati nüüd eraldi kambrisse. Küllap oli uustulnukate kong kuhjani täis ja nii tuli kahekümne viiendasse kolmekümne kuues vahialune otse linnast. Ta mahtus uksest sisse ainult üks külg ees, nii laiad olid ta õlad. Sealjuures ei olnud ta pikem kui poolteist meetrit, ulatudes Maametsale vaevu habemeni.

Mees jäi ukse alla seisma, võttis soni peast, kummardas kergelt ja laulval häälel ütles:

„Tere. Kas lubate sisse astuda."

„Eks sa katsu välja astuda," naeris Nipernaadi talle vastu.

„Minu nimi on Ain Kõlu," silus mees oma hõredaid valkjaid juukseid. „Olen pärit Tallinnast, Koplist. Sõitsin raudteel konduktorina juba tükk aega. Eile pisteti prill ninasse, et lähme ära."

„Poliitiline või kriminaal?" asus Nipernaadi uustulnuka ette. Ta oli peaaegu poole pikem ja Kõlu pidi pea üsna kuklasse laskma, et küsijale otsa vaadata.

„Isegi ei tea."

„Teine Kurg," turtsatas keegi.

„Esimest Kurge pole mul au tunda, aga hüüdnimede vastu pole mul üldiselt midagi. Mind on hüütud nii ja naa, kui maailmapidi ringi hulkusin, nimetasid semud mind lihtsalt Rästaks."

„Kuidas?" tõstis Nipernaadi käe kõrva juurde. „Kuuldus nagu Rästik?"

„Sul ümmargune pea nagu kera. Minu ema ütles ikka, et pall küll veereb, aga külge ei hakka talle midagi."

Kambris kostis naeruturtsatusi. Uus mees polnud suu peale kukkunud. Las kratsib veidi Nipernaadit, kes tikub nina liiga kõrgele tõstma ja tähtsat tegelast mängima. Ain Kõlu astus rahulikult Nipernaadist mööda ja asetas kaasasoleva kompsu pingile. Alles nüüd nähti: ta oli küürakas.

„Kuidas siis jääb, kas kriminaal või poliitiline?" päris nüüd Kirsipuu omakorda.

„Kui ütlesin, et ma üldiselt ei tea seda isegi, siis ei tahtnud ma nalja visata ega end rumalamana näidata kui niigi olen. Aga küllap ma olen nii ühte kui teist. Võin teile rääkida oma loo, kui viitsimist on kuulata, saladust pole selles midagi. Politsei pistis juba nagunii kõik paprile."

Kõlule lükati pingiots ja ta jutustas.

„Mul oli Kopli kandis üks plika. Üldiselt võttes, mitte just laita totsike, aga edevat nahka. Käisin temaga juba oma pool aastakest, sõidutasin kord isegi Tallinnast Valka ja tagasi. Maksuta. Pehmes vagunis! Aga viimasel ajal hakkasin märkama, et plikal lähevad mokad punasemaks ja küüned roosakamaks, kui nad üldiselt olid enne. „Mis maskeraadi sa mängid?" küsisin. — „Maskeraadi!" torutas tema suud, „iga naine tahab olla ilus." — „Mulle olid seni ilus küllalt." — „Eks maitseid on mitmesuguseid." Mitmesuguseid? Mul lõi silme ees juba väik-

selt sätendama. Oota sa midrilinnuke, mõtlen, sirista aga, sirista pealegi, küll sean paelad üles. Räägin tuttavale poisile, hüüame teda Pikaks Koljaks, õige vahmiil pole ju tähtis, et hoia sa plikal okulaar peal. Mul teinekord pikad otsad, mine tea, mis köie ta taga valmis keerutab. Tulen tagasi. Pikk Kolja süngem kui elektrijaama korsten. „Mäda," ütleb. „Nii?" teen mina vastu. „Teiste poistega?" — „Hullem." — „Abielus meestega?" — „Palju sandim." Mul hakkas koitma. „Hitlerlastega?" Tema noogutab. Ma üldiselt olen rahuarmastaja loomuga, aga nüüd nagu pull, kelle nina all punast rätti lehvitatud. Jõudsin seekord varem tagasi, kui oli ette arvata. „Nad umbes sel ajal lähvad, sinu plika ja frits. Tulevad kohviku pealt," seletas Kolja. Viskasime ülejala jooksu Koplisse. Oli paras videvik. Tõmbusime värava taha kössi nagu koolipoisid. Passisime. Varsti tulevadki. Neljakesi, hirnuvad kui ... ptüi. Üks sakslane pikk, teine lühike. Pikk minu plikaga, lühike Maaraga, — see on üks Kopli tüdruk, noh nii ... õige lahke loomuga. „Ma kõditan pikale, sa venita lühemat," sosistan Koljale. — „Anna mulle pikk, ma löön lühikesest üle," kähistab Kolja vastu. — „Ei, pikk on minu saak." Juba nad jõudsidki värava kohale, sosistasin üks, kaks ja korraga ja kargasin nagu panter. Plika kiljatas, sakslane röögatas. Koputasin talle, aga visa teine, kerib püsti, käsi juba revolvril. Vajutasin siis talle ... Aga eemal kolksusid kivid, sõdurisaapad jooksid lähemale. „Seal tuleb terve polk," lõõtsutasin, „teeme sääred!" Lipsasin hoovi, sealt üle plangu ja koju. Saite nüüd, maailmavallutajad, mõtlesin. Aga kaks päeva hiljem tõsteti mind Tapal rongist maha ja toodi tapikorras tagasi. Teekond käis üldiselt siira-viira, oli uurimist ja puurimist, aga nüüd olen siin, teie seltskonnas."

Kajando säras kogu näost.

„See on nagu lugemine piiblist. Algul ikka üks ja teine, et hi-hip-hurra, sakslased ja meie! Aga juba tuttipidi koos."

„Kuidas trehvab. Näe plika oli hoopis kaelapidi koos. Aga Kopli kanti ei julge nad üldiselt enam ammu üksi nina pista. Sellepärast minugi plika koljat — ikka teisega koos nagu paarishärjad."

„Kas Kolja pisteti ka türmi," küsis Kirsipuu.

„Ei usu. Mul üldiselt ei vedanud. Madinahoos korra käratasin midagi sakslasele ja nüüd plika tunnistab, et olla olnud minu hääl. Mina küll politseis vastu, et naiste jutt või kana kaagutamine — olen konduktor, rong sel ajal alles sõitis sisse, kuidas sain olla Koplis ja veel koos partisanijõuguga valvet pidamas. Justkui oraga oleks tsusanud erilaste pessa. Või partisanid! Eesti rahvas kokku pole muud kui üks kommunistide reserv! Norme ei tasu, saksa võitmatusse armeesse ei tule, aga saksa sõdureile kallale — siis on mehed platsis. Tarvis laiali kärsatada ja viimseni likvideerida. Mina vastu: bitte schön, aga milles olen mina süüdi, et mind väljaspool üleüldist järjekorda välja kärsatatakse. Nüüd nad siis uurivad, kas olin ikka mina see, kes pistis noa nende pika Fritsu ribide vahele või ei olnud."

„Ah loba," tõusis Maamets pingilt, kus ta vaikides oli kuulanud. „Kõlu liialdab, uhkeldab ainult . . ."

„Ah arvate, et mina praalin niisama! Ma . . ."

„Muidugi praalid. Tahad end tähtsaks teha. Võib-olla oled koguni nuhiks saadetud, püüad olematute teenetega usaldust võita. Tunnen juba teid, kiidukukki."

Kõneldes astus Maamets Kajandole jalale, kes kiiresti taipas ja kui Kõlu, näost punane ja käed sõjakalt tiirlemas,

valmistus kaitsekõneks, haaras ta küürakal kaenla alt ja tõmbas kõrvale, jätkates Maametsa sõnu:

„Muidugi kiidukukk. Küll me selle sinust välja arstime, ära muretse. Esialgu näitan, kuhu võid oma asjakesed pista ja siis jutusta välisilma uudiseid. Aga ilustamata, asjalikult."

Maamets kahtles, kas neil õnnestus vange petta. Õigemini, kas õnnestus prügi silma puistata sellele, kes oli jahil Kõlu-taolistele; kes hoolikalt teritasid kõrvu iga lause puhul, mis aitas selgitada ja tõendada vangide „süüd", milleks ei vahialuselt endalt ega väljaspoolseilt tunnistajailt õnnestunud koguda vähegi kaalukamat alust.

Kõlu oli liikuv poiss, ta nägi ja pani tähele enda ümber toimuvat, ja kogu õhtupooliku seisis tema ümber tihe vangide sõõr. Nüüd oli ta hoiatatud, rääkis üldiselt ja üleüldse, jutustas sellest, mida oli näinud ja teistelt kuulnud või lugenud. Kellel vangidest oli võimalik kontrollida, kus lõppes ametlik versioon ja kus algas suust-suhu käiv või peidetud, raadiost salamisi kuuldud, sündmusi ja olukordi õieti edasiandev informatsioon.

Maamets istus kogu õhtupooliku Kõlu kõrval. Ta esitas küsimusi, suunas vestlust sõjale, poliitilistele teemadele. Oli nurjunud fašistide pealetung Moskvale! Kas veel kaks nädalat tagasi saianäoline must hommikul kongiust avades ei irvitanud: tervis, kommunistid, homme langeb teie punane pealinn. Praegu oleks tahtnud näha valvuri nägu! Nad ei ole nii tugevad, kui räuskavad, neile anti valusasti küünte pihta.

Kajando lõkendas kogu näost.

„Saavad õppetunni, saavad!"

„Saavad nemad, saame ka meie," ütles pikk kõhetu näoga mees, keda hüüti Pikaks Peetriks ja kes harva

midagi rääkis. „Kui peaksid sakslased taganema, kas arvate siis, et meid ellu jäetakse? Viimseni tõmmatakse sirgu."

„Ja siis?" lükkas Kajando pea nagu tige pull ette.

„Lõpp — mis muud."

„Värised oma elunatukese pärast?"

„Eks elu ole igaühele kallis . . ."

„Oleneb sellest, missugune elu."

„Sõnad, sõnad," ütles Pikk Peeter tõstes oma luise esisõrme, kuna sisselangenud põskedega näos hõõgusid palavikulised silmad. „Kui surm silme ees, siis on teised laulud keelel. Surm on halastamatu, surm on tühjus, on pimedus — igavene õudus."

„Pistke talle saabas kurku! Karjub nagu harakas aiateibas!"

Kuidagi õudne oli. Videvik valitses võlvitud laega, süngete müürisoppidega kongis. Ähmaselt paistsid konutavate vangide kogud.

„Mis te nukrutsete, mehed," laksatas Kõlu mõlema peopesaga põlvedele. „Matuseni on veel aega ja üleüldse — ega tea veel, kuidas läheb. Tahate, ma laulan ühe laulu?"

Vastust ootamata hakkas ta laulma. Tal oli mahe bariton, lopsakas ja meeldiva tämbriga. Laulu refräänis kordusid sõnad roda-roda ja sellest peale hüüti Kõlut kambris ainult Roda-Rodaks. Kui küürakas vaikis, palus Kurg peale lühikest pausi:

„Lase veel üks lugu."

Ja Roda-Roda laulis. Laulis ka palumata. Laulis seni, kuni kogu kamber kaasa laulis. See tõi kohale valvuri.

„Mis te lärmate," tagus see uksele.

„Ega me poliitiliselt," vastas Kajando. „Kuulake ka, kui aeg igavaks läheb."

Kuulatati, aga kamber hoidus ässituslauludest. Mõnel korral valvurid pahandasid, kloppisid uksele, aga harjusid lõpuks sellega, et kamber kahekümne viiendas lauldakse. Kõige rohkem lauldi, nagu kambri hümniks kujunes igaühele tuntud laul:

„Me kuulume ühte, nagu meri ja tuul,
ei iial me lahku, tasa sosistab huul."

Selle laulu unistav nukker romantika vastas kambri meeleolule ja sõnadki lähendasid inimesi.

Roda-Roda istus tihti Maametsa kõrval ja laulis nagu temale.

„Haige oled veel, näost näha," rääkis ise. „Silmad koopais, põseluud nagu vaguninukad — sind peab ravima. Mis kambrivanem sa muidu."

Maametsale meeldis kuulata küürakat laulmas. Aga ta ei andnud Roda-Rodale selleks kuigi kaua mahti, vaid hakkas pärima elust — väljas, vabaduses. Roda-Roda lugusid, vestetud omapärase aguližargooniaga, kandis tugev ja terve elutunne. Küürakas teadis palju ja rääkis rõõmuga, Maametsa küsimuste ees jäi aga tihti kimbatusse, laotas käsi, naeratas süüdlaslikult:

„Ei tea. Talu normide suurusest ei tea muud, kui et maamatsid kurdavad, et hing olevat nii kinni, et karjudagi ei saa. Aga ühel päeval, see polnud ammu, oot-oot, tulin just Valga reisult — jah, oli novembri eelviimane päev, pidid peaaegu mässu tegema. Oli omamoodi Anija meeste Tallinnas käimise moodi."

„Räägi, räägi!" õhutas Maamets.

„Üleüldiselt oli nii, et linnas on põrgu külm. Kütet pole, lauad ja toolid on kõik juba ahju topitud. Fritsud lõdisesid, lõdisesid, lõpuks andsid käsu — Harjumaa talupojad toogu küüdikorras Tallinnasse küttepuid. Novembri lõpuks oli heake reetee, aga paar päeva enne suurt küüdipäeva — sula, justkui vanajumal ise oleks Hitleri ja tema sellidega pahuksis. Ladiseb räästaist, ladiseb puuokstelt, suliseb rentsleis. Aga käsk on käsk — küüt jäi küüdiks. Lehed rõkkasid, et ligi 200 ruumi puid sõidutatud Tallinna. Nägin mehi, tean, kuidas oli. Igaühel kakskolm halgu istmiku all, aga vurrud turris nagu poegadega kassil. „Nagu vastu rasplit vea!" turtsus üks. „Andke uued reerauad!" nõudis teine. Kui selgus, et maksta ei taheta kopikatki, et kõik pidavat olema lahke südame annetus — oli just käsil järjekordne ohvrinädal, mis on lahja ja lõputu nagu Mäe jutlus — läks päris märuliks. Kas sel ajal siia paari maameest talvitama ei saadetud?"

„Mis ohvrinädalast sa räägid?" küsis Kurg.

„Noh neid, mida ERÜ korraldab . . ."

„Eeru . . .? Pole kuulnud sellisest riigimehest."

„Mis sa mängid tola . . ."

„Sa seleta ja ära pahanda," ruttas Aavik Kurele appi. „Sa ju tead, et post meil pisut lonkab."

„Noh — ERÜ ehk Eesti Rahva Ühisabi. Rahvasuus üldiselt — Eesti Rõõvijate Ühing."

„Ah see . . ." pomises Kurg. „Sellest Maamets kord rääkis . . ."

Aga Maamets jätkas.

„Kuidas on teatritega?"

„Selles olen üldiselt kursis. Maru. Nalja ja alasti naisi. Tead, kus enne oli kino „Modern"? Seal on nüüd

kabaree-varietee „Plaza". Ma paaril korral käisin, enne peab ainult vaatama, et mõni viisakas tuttav ei trehva nägema."

„Aga päris teater?"

„„Töölisteatris" nägin lõbusat tükki „Ei või olla". „Draamas" vehitakse nüüd saksa keeli, oli mingi saksa daam .. Õige, „Ingeborg"."

See kõik oli siiski kõrvaline. Ja lõpuks tuli Maamets peaküsimusega, mille üle kambris mitmel korral oli vaidlusi olnud.

„Hiljuti läks valitsemine sõjaväevalitsuselt tsiviilvalitsusele ..." algas ääri-veeri.

„Arvad parun Litzmanni?"

„Teda."

„Kellad lõid jah ja parun teatas, et ta laseb oma armulikkust paista eesti rahva peale ja annab müügivabaks Tallinna ja Nõmme elanike jaoks teatud arvu siidsukki. Keegi pole neid veel näinud, küll keerasid ise tuksi."

„Aga võim? Kellele kuulub võim?"

„Kuidas — võim?"

„Noh, kes on riigis kõige kangem mees? Mäe või Vendt või ..."

„Ära püüa," tõmbus Roda-Roda tusaseks. „Olen üldiselt lihvimata Kopli poiss ja sina kohe pilama. Teadagi kes — Preisi parun.

Kui Litzmann korra aevastas,
Siis Mäe kohe kummardas.
Ja Litzmann näitas näpuga —
Mäe pistis jooksu traaviga,"

laulis ta poolel häälel.

„Koos Litzmanniga pandi ametisse veel mingid komissarid...?"

„Pandi, mäletan, oli kari führereid ja vonnisid, aga kes kuhu — ei huvitanud. Ja üleüldse, mis see minu asi on, kas seal on SS või SA või SD mees, ühed hullud konksninad kõik..."

Iga lause kinnitas, et vallutajad peremehetsesid. Mitte ühepäevalikult, vaid kindla plaani kohaselt. Kuidas see kinnitas Järvise väidet: hitlerlased kavakindlalt teostavad kogu rahva orjastamist ja tõrksamate hävitamist.

Maamets seadis oma vestlused Rodaga nii, et neid kuulsid vangid, keda peeti usaldusväärseiks. See ei olnud enam väga raske, sest kahtlaste ring oli kiiresti kokku kuivanud.

Maametsa tervis kosus kiiresti ja et end vormis hoida, seadis ta sisse kindla režiimi: hommikul 15 minutit võimlemist, pesuruumis ülemise kehaosa hõõrumine külma veega, päeval neli tundi jalutamist kambris, õhtul akna ees kümme minutit hingamisharjutusi ja kerget käte ja jalgade treeningut. Sundis ka mõtteid sama korra alla, koondades ajutegevuse kindlaile probleemidele, ülesandega jõuda iga kord rahuldava ja loogilise lõppjärelduseni. See oli palju raskem kui tülikas võimlemine ja algul vastikust tekitanud külm vesi. Ta võttis appi pliiatsijupi ja paberi, mis poolkogemata pakipäevil kambrisse lipsas. Sellest oli palju abi, oli võimalik mõeldut kontrollida, meelde tuletada ja süstematiseerida. Eriti vajas tuge mälu, mille kiiret nürinemist ja roostetamist Maamets märkas kohkumise ja hirmuga. Peagi pidi ta möönma oma teadmiste lünklikkust ja ta pöördus sageli abisaamiseks Kirsipuu ja Kajando poole. Uskumatult heade teoreetiliste teadmistega ja imeteldava mäluga mehe leidis ta

väikeses tähelepandamatus Juhan Vaabis. Nii kujunes ring inimesi, kelle aeg vastastikuses vestluses, arutamises ja vaidlustes möödus palju kiiremini senisest.

Mõni päev enne uut aastat kutsuti Maamets uuesti ülekuulamisele.

Kui hüüti Maametsa nime, vaikis kogu kamber. Maamets tõusis ja imestas ise enda üle: kui imeselgesti töötab mõte. Kõik algab otsast! Alaku, sina ära pane seda tähelegi, ära lase midagi märgata, talita nii, nagu ei seisakees midagi erakorralist. Rahu, vaevalt võivad nad üllatada millegi uuega... Aga kui võttis palitu, libises see käte vahelt maha. Kirsipuu kummardus aitama, aga Maamets kahmas temalt mantli ja heitis endale lahtiselt õlgadele.

„Nägemiseni!" ütles ta naeratades ja astus aeglasel raskel sammul kahele poole tõmbuvate meeste vahelt läbi uksel ootava ja juba kärsitult jalalt jalale tammuva valvuri poole.

11. Murelikud näod.

Ester elas Allikal, sama punase katuse ja roosakate aknapiitadega majakeses, mida rahvas jonnakalt ikka veel hüüdis saunaks. Kui ta siia jõudis ja esimest korda Miinat nägi, suutis ta vaevu pisaraid tagasi hoida ja rõõmsa näo teha. Miina oli vähem kui poole aastaga kokku vajunud nagu närtsiv õun: nägu kortsuline, suunurgis sügavad kibedad vaod. Ta oli vanaks jäänud, nagu oleks astunud ühe jalaga üle elu läve. Ainult silmad elasid ta näos, pruunid torkavad silmad. Päevad läbi istus ta ja vaatas aknast välja, nagu ootaks teekäänaku tagant ilmuvat Mardi pikka vimmas kogu. Vähe hoolitses enda eest, leppis tükikese leiva ja kruusi piimaga, peaaegu mehaaniliselt viis kolm korda päevas toidu ette lehmale ja seale, millised olid muretsenud uusmaasaajatena.

„Mis meil, kahel lesel, viga," katsus Ester hajutada naise muremõtteid. „Elame nagu linnukesed pesas."

Ester imestas, et Miina silmadel ei olnud valus päikesest helkivast lumelõuendist. Ümber majakese oli kõik mähitud valgesse vaipa, ainult kaugemal mustendas tumepruun soo, ahmides nagu hiiglasuur täitmatu suu endasse langeva lume. Aga üksikud kõrgemad künkad olid juba valged, nagu oleks soodki tabanud kiiresti laienev valge taud.

„Mis elu see enam ..." vastas Miina vaikselt. „Kuidas sai rassitud ja oldud, katkesta kas või keha kaheks. Kaks poega kasvatasime üles, aga nüüd olen nagu pehkind känd üksi."

„Pojad ju mõlemad elus...“

„Mis elu see neilgi. Haraldi-suguste jälil kilkavad nad nüüd nagu hagijad... Kas Ilmaril paremini lõpeb kui isal, kes seda teab...“

„Ema!“

Aga Miina ainult vaatas ja ootas...

Ester oma rahulikuma ja rõõmsama loomusega äratas siiski Allika sauna ellu. Pikkamööda hakkas Miinagi jalg kiiremini astuma ja käed nokitsemist-tegutsemist otsima.

„Surm ei taha veel!“ ohkas ise. „Ja kui õieti öelda ega ma veel Liiva-Hannust ootagi. Algul küll... tuba oli peale Mardi äraminekut tühi nagu haud, aga nüüd... Tahaksin enne silmade kustumist näha...“

Ei öelnud, mida ta veel näha tahab. Kas poegi? Või mehe hauda? Või midagi muud? Ei rääkinud sellest pikemalt Esterilegi.

Luise kirjutas üsna varsti, et oli viinud Ilmarile paki. Ester saatis talle üht-teist, mida sai kas Allika sauna lehmast või vahetas linnast kaasatoodud ja ettenägelikult ostetud riidevärvide, sahariini, kammide ja nööpide eest talupoegadelt. Riiete müügist linnas oli järele jäänud markasidki, aga kui mõni talunaine raha eest andis kümme muna või kilo jahu, siis ainult kas heast tutvusest või oli tal tarvis vallas või linnas õiendada talu maksusid.

Kuuru kaevandus asus mõnevõrra õlivabrikute rajooni keskusest eemal, soode ja metsade taga, moodustas omaette väikese linnakese. Kõrvale jäid siit suured maanteed, peamiseks elu tuiksooneks oli haruraudtee. Selle tõttu oli siin surve kõigi ülejäävate põllusaaduste äraviimiseks nõrgem ja piki külasid luusis teab millistest riikidest kokkuvarastatud asju toidukraami vastu vahetavaid fašistlikke sõdureid vähem kui lagedama maa külades.

See tuli õnnistuseks kaevanduse töölistele, kelledele ümbruskonna taludes esialgu jätkus veel toidukraami müügiks, vahetamiseks ja töötasuks.

Juba detsembris viidi toiduainete andmine ka maal lõplikult kaardisüsteemile. Põllumehel oli kõige karmimate ähvardustega keelatud talude saaduste müük — viimane kui iva, viimane kui liharaas, viimane kui piimatilk tuli anda riigile, see tähendab — vallutajate sõjaväele. Nii väikesed kui ka olid tšeki järele saadavad ratsioonid, omasid nad kujunenud olukorras, kus tohutu ulatuse võtnud spekulatsioon tõstis hinnad kõrgele, elulist tähtsust. Tuli mõelda rahateenimisele. Ester ei oleks tööleminemisega siiski veel rutanud, aga uue määrusega anti vallavanemaile õigus kõiki maal elutsevaid, kindla töökohata või ka talus osaliselt kasutatavaid tööjõude sundkorras määrata suurematesse taludesse tööle ja polnud kahtlust, et Sooaluse Jaak oma võimu kõigepealt oma popside kallal ellu rakendama ruttab.

Ester läks Kuuru kaevanduse direktori asetäitja Oskar Kuke jutule. Kukk surus põidla ja keskmise sõrmega silmi, nagu oli tal harjumuseks iga hoolikama vastamise, ka iga uue probleemi ees, ja ümises:

„Hääl oleks nagu tuttav... Kas see ei ole... Nojaa muidugi, see olete ju teie, Ester Maamets!"

Ta punane nägu lõkendas rohkem kui tavaliselt, raputades tugevalt ja pikalt naise kindasooja kätt. Oli varem olnud maamõõtja, siis markšeider, töö hoidis palju väljas ka tuuliste vihmaste külmade ilmadega. Väikesed veresoonte niidikesed olid paisunud näonaha all, katsid põski, tungisid meelekohtade poole ja piki lõuapära kõrvade taha. See on hea, siis keegi ei näe, kuidas ma häbist või rõõmust punastan, naeris Kukk ise, armastades tuttavaile jutus-

tada, kuidas ta koolipoisina ja hiljemgi oli olnud hädas alalise plikaliku roosatamisega.

„Kuulsin, et olete tulnud meie kanti," jätkas mees, nihutades aktimappi kaenla alla. „Pugesite Allikale nagu orav pessa, mõtlesime juba, et peate uhkeks."

„Minusuguse külaskäikude üle just ei rõõmustata," vastas Ester tõsiselt. „Tulin tööd ja leiba otsima."

„Nii?" naeris Kukk. „Töötatööline? Rõõmustav ja üllatav kuulda. Üllatav, sest kõik kipuvad laiali jooksma! Rõõmustav, sest meil on tööd rohkem kui tegijaid. Kontoris uputakse ülepeakaela paberitesse, Kullerkupu nuppu pole pahma tagant enam üldse näha. Mis siis muud, kui hakkame pihta. Palgaarvestaja laskis nädala päevad tagasi jalga ... Küll Kullerkupp näitab, mis tarvis teha."

„Palgalehti ma tunnen. Aga ... mind visati ühest kohast juba välja."

„So-oh? Ja mille eest siis? Looderdamise, totaalse töövaimustuse rikkumise eest?"

„Mu mehe pärast ..."

„Ah see ...!" Kukk lõi käega, nagu ei puutuks see temasse. „Mul on inimesi tarvis. Sakslased on nagu luupainajad — tõsta toodangut ja tõsta toodangut. Kui siin hakata igaüht kraadima tema mõtete järele või selle järele, kus on ühe või teise mees, isa, poeg, peigmees, no siis ei jäe muud üle, kui võta pikk kaigas ja peksa kogu kaevandus laiali."

Kuuru kaevanduse kontor oli pikk madal kiviehitis. Kunagi oli ta võõbatud kollakasvalgeks, aga raske kleepuv põlevkivisuits tõmbas peagi oma määrivate sõrmedega üle seinte. Kontorihoonet poolitas kitsas üle maja ulatuv tuba, milles ootasid töölised ja teised jutulesoovijad. Ooteruumist jäid ühele poole raamatupidamise, samuti kümnike

tööruumid, teisele poole direktori, tema asetäitja, markšeideri ja peainseneri kabinetid.

Enamust ametnikest Ester tundis, oli ainult üksikuid noori, täiesti võõraid nägusid. Ka töö oli üldjoontes tuttav, sellega kodunemine ei nõudnud palju aega. Elu Kuurul oli vaikne. Siin oli ainult väike rühm saksa sõdureid, ka sakslasest direktor sõitis rohkem linnade vahet — Ester polnud teda veel näinudki. Teda üllatas ka, kui kord Rakverest tulles kontori uksel peatas teda saksa sõdur, automaat kaenla all.

„Kes te olete?" haugatas sõdur, püüdes kõrvupidi sinelikraesse pugeda.

„Maamets, kontori ametnik."

„Dokumendid!"

On see alles umbusklik eksemplar, pahandas Ester, aga juba tuli Kullerkupp, kes juhtumit aknast nägi, ja viis Esteri sisse. Ooteruumis jalutas teine sõdur edasi-tagasi.

„Kellele siin jahti peetakse?"

„Tsst!" tegi Kullerkupp. „Meil on täna kõrgeid külalisi."

Kummardus Esteri poole, sosistas talle midagi kõrva. Samal ajal tuli Kukk raamatupidamise ruumist, kummagi kaenla all kõhukas, paberipoognaid täis mapp. Nägi Esterit, tervitas õlgu kõrgele tõstes, tahtis nagu midagi öelda, aga lootusetult peaga vangutades kadus oma kabineti kriuksuva ukse taha.

Sinakashall udu andis kabinetis kõigile pehmed laialivalguvad äärjooned. Astus toolile ja sellelt lauale, et avada akent ja lasta välja piipudest, sigarettidest ja sigareist tõusvat vingu, aga dr. Melchior Moebius protestis viivitamatult ja ägedasti:

„Mis te, inimene, teete! Ütlesin juba kord, et ei tohi. Kas tahate mind oma koleda tuuletõmbusega ära tappa?" Ta

surus rätiku suule ja ninale, nagu oleks hetkeks paotatud aknast sissepahvatanud värske talveõhu suutäis olnud hullem mistahes sõjagaasist. „Te peate teadma, et mul on bronhiit, ega ma muidu ei istuks teie neetud maal, selle asemel et sooritada rindel kangelastegusid. Bronhiit plus tuuletõmbus võrdub surmaga, mõistate?"

Kukk vabandas ja rebis kitsavõitu kaelust, mis kleepus niiskeks tõmbuvale ihule.

„Te näete asjata vaeva," näitas Moebius Kuke poolt kaasatoodud pabereile. Teda ei olnud iial keegi kuulnud karjumas, kärkimas, jumal hoidku — sõimamas. Ta rääkis ka nüüd tasa, isegi nii tasa, et tema kuulmiseks pidi pingutama kogu tähelepanu. Hetkekski ei kadunud tema häälest rahulolematus, nurin, umbusk, ta hääl oli nagu kiili pirin, nagu seda iseloomustas Richard Kullerkupp, kellel oli Moebiusega kõige rohkem askeldamist. „Teie katsute tõestada võimatut, täiesti võimatut."

„Teie ise rõhutate alati aruannete, dokumentide, paberite tähtsust," ütles Kukk, rääkides aeglaselt, lükates sõnu suust kohmakalt ja ettevaatlikult nagu kuumi kartuleid, sest ta oskas halvasti saksa keelt. „Mul on siin kõige mitmekülgsemad andmed, kui palju, õieti kui vähe oleme viimaste kuude jooksul saanud vajalikke tööriistu, materjale, varustust. Kakskümmend kaks kühvlit — needki osutusid plekkpannideks, mis esimesel tugevamal astumisel paindusid nagu soojad koogid. Viisteist kirkat, mitte ainustki karbiidilampi."

„Karbiidilampi!" ajas Moebius huuled põlastavalt prunti. „Saame kõige lähemas tulevikus kakssada elektrilampi. Meie, sakslased, näitame teile, mis tähendab tehnika."

„Need kaks Nõukogude Liidu tüüpi elektrilampi, mis prooviks saadeti, ei sobi meile, sest nad on valmistatud sõekaevanduste tingimusi arvestades."

„Missugused Nõukogude Liidu tüüpi lambid?" küsis joonestuslaua serval istuv ja punutud peenikese kepiga vastu läikivaid säärikuid plaksutav Herman Müller. „Esiteks ei ole Nõukogude Liitu, vaid on Venemaa. Teiseks: Venemaa on mahajäänud metsik maa, kus ei tunta üldse elektrikaevanduslampe!"

„Firma oli ometi peal..."

„Ma ütlesin: Venemaal ei ole elektrilampe! Kas ei olnud see küllalt selge? Tehnika tuleb Saksamaalt — pidage seda meeles."

Kukk lappas kiiresti pabereis.

„Meil on suur puudus vagonettidest. Nende pärast pidasid kaevurid kodanliku Eesti päevil lahinguid, aga nüüd langevad needki vanad kiiresti rivist välja. Roostetavad lihtsalt läbi, muutuvad vanarauaks."

„Väljendage täpselt, härra Kukk!" ütles jahedal häälel Müller, nihutades läikivasirmilist kõrget mütsi paremale kõrvale. „Vagonette ei ole sellepärast, et kommunistid lõhkusid kõik ära."

„Meie ei ole saanud ainust uut vagonetti, pole saanud ka paksu raudplekki, millega saaks vanu paigata. Karbiidi saame kolm-neli plekitäit kuus, peaksime saama kaheksaüheksa. Mehed kobavad käsikaudu maa alla ja sealt tagasi, urgitsevad nagu mutid, mis toodangu tõusu võib sellise töö juures üldse nõuda!"

„Neetud džungel," katkestas Moebius Kuke. „Töötasin suurtes Ruhri kaevandustes, mitte üheski ei näinud ma sellist ürgaegset tehnikat. Milline metslus — kõnelda karbiidilampidest ja defitsiitsest karbiidist! Kõige lähemas tulevikus elektrifitseerime kaevanduse, elektrifitseerime ja mehhaniseerime. Meie õpetame teile tehnikat, meie näitame, mida võib masinate, elektri ja mootorite abil..."

„Aga seni?"

„Kuidas — seni?"

„Niikaua, kui peame läbi ajama vana tehnikaga. Mida panna..."

„Töötama peate. Vähemalt kahekordseks peab tõusma neetud Kuuru kaevanduse põlevkivitoodang. Kahe nädala jooksul!"

„Võimatu. Kaevuritel pole kummikuid, pole tööriideid. Leiva saamisel tekib vaheaegu. Juba kaks nädalat pole saadud konte supi keetmiseks."

„Kas veel midagi... härra Kukk?" vaatas Müller poolpõiki kõnelejale. Kepp seisis paigal ja see oli ohtlik.

Ükskõik, mõtles Kukk, kord peab tõmbama selge vahe.

„Töölised nurisevad, tõrguvad töötamast. Nad nõuavad..."

Kepp laksatas lauale. Mülleri kitsas, otsmikust äkki laiaks paisuv nägu oli peaaegu sama punane kui Kukel.

„Nõuavad! Te ütlesite — nõuavad. Meie, sakslased, valame verd, tänu võitmatule saksa sõjaväele on rinne teist mõnisada kilomeetrit eemal ja teie — nõuate. Ai!" nõksatas äkki kokku, triikides paremat põlve. „Neetud põlv, see mu veel enneaegu hauda viib. Kui mitte vigane põlv, siis ma... Kui ka kaks kuud, kui ka pool aastat ei tule raasukestki liha, peab toodang tõusma kahekordseks. Arvate, et meie ei tea, et igaühel teist on riiulid murdumas võipüttide ja lihaastjate raskuse all! Teile jätkuks sellest kõigest vähemalt kolmeks aastaks. Saksa rahvas nälgis kakskümmend aastat, teie ei taha pingutada kaht päevagi."

Kukk vaikis. Ta oli läinud liiga kaugele. Mülleri otsaga sissepoole keerduv terav kongnina hõõgus ikka veel. Kitsas näos teravalt esiletõusvad paksud, väljapoole pööratud huuled läikisid niiskelt.

„Teie ei tunne organisatsiooni," algas Moebius.

„Loba!" ütles Müller jälle rahulikult. „Võitlete halvasti kommunistide ja nende urgitsuste vastu, vaat millest seisab koos kogu ooper."

„Minu ülesandeks pole tööliste järele nuhkida, härra gruppenführer, mul on tootmistöö juhtimisega niigi jooksmist ja rabelemist rohkem kui . . ."

„Teie vastutate meie, sakslaste, ees kõiges. Kõiges, ka kõige väiksemais pisiasjus. Mõistate?"

„Ja paberites on ikka veel anarhia, et hulluks võib minna," haaras sõna juba ammu parajat juhust oodanud Moebius. „Vaatasin aruandeid ja punastasin häbi pärast. Midagi paberile sirgeldatud, ei grafaad ega tabelit. Ruhris viisin käitise toodangu kakskümmend protsenti üles ainult õige raamatupidamise sisseviimisega. Küll taon ka teile selle pealuusse . . ."

Kukk pani paberimapid lauaotsale ja ohkas:

„Mis te minust siin hoiate . . . Andsin juba ammu palve sisse, aga . . ."

„Frondilt jalga lasta, seda eestlased oskavad!" sähvas Müller piitsaga säärelt tolmuübeme.

„Ja mis teie arvate?" pöördus Moebius ukse kõrval istuva, aeg-ajalt prille eest võtva, neid hõõruva ja jälle ninale vajutava mehe poole. Too tõusis kiiresti, nõksatas ettepoole, mis vist pidi tähendama kummardamist ja puristas rutates, nagu kartes, et antud kõnelemisvõimalus temalt kohe jälle ära võetakse:

„Minu isiklik arvamine on, et õigus on nii härra peadirektor dr. von Moebiusel kui härra gruppenführer Müller-il." Lükkas kuuehõlma kõrvale ja näppis üle vesti jooksvat paksu kuldketti. „Mina arvan, et tööd tuleb jätkata ja süvendada kahes suunas: esiteks tööliste karmilt vaoshoid-

mise ja teiseks üldise asjaajamise, raamatupidamise ja plaanimise täpsustamise suunas. Ma olen isiklikult kindel, et kui töölistest välja rookida kommunistlikud ideed, kui raamatuid pidada täpselt ja eeskujulikult, siis Kuuru kaevandus hakkab mitte kaks, vaid kolm korda rohkem põlevkivi andma kui praegu."

„See on..." algas Kukk, aga vaikis.

„See on?" kordas Müller. „Kavatsesite midagi öelda, härra Kukk."

„Ei, ei midagi..."

Kellelgi ei olnud enam midagi lisada. Moebius tegi ettepaneku, kutsuda kohapealsed võimud. Müller noogutas vaikides.

Vallavanem Jaak Loik astus sisse esimesena.

„Teie lasite kutsuda," ütles ta ja vaatas mõlemale sakslasele korraga. Tema selja taga raksatas kannad kokku Allmann, rihmad tõmmatud nii tihedasti ümber keha ja üle õla, et tuletikk ei oleks vahele mahtunud.

„Jah," vastas Moebius. „Kas teil, härra vallavanem, on kõik majad nii halvad — tuul tõmbab läbi nagu saras. Lootsin, et saan end siin, põhjas, terveks ravida, aga eestlastel on nähtavasti kava mind hoopis hukutada."

„Aga ei!" ruttas Loik kinnitama. „See siin on käitise värk, kes seal hoolib ehitamisest või hoidmisest. Aga kui härra direktor suvatseks astuda minu poole, te imestaksite — soe nagu pott, suits sigari otsast tõuseb sirgjoones üles ja mitte ei võbisegi."

„Nii-nii," tegi Moebius ja vaatas Müllerile. „See kõlaks nagu küllakutse..."

„Aga just nii, täpselt nii," muheles Loik ja tegi kiireid väikseid kummardusi. „Kui kuulsin, et härra direktor on jälle kaevandusse jõudnud ja et härra standardführer isik-

likult on temaga, lõin naised jooksma nagu vurrid. Meil, tänu taevale, üht-teist aidas veel leidub ..."

Moebius kohendas ümber kaela mähitud valget siidsalli ja piilus uuesti Mülleri poole. See naksutas jälle kepiga sääre pihta. Tekkis vaikus, kuni Müller lõpuks pahvatas:

„Noh, mis te ootate? Teil, härra direktor, oli veel midagi tänase etenduse kavas."

„Ah jaa, unustasin peaaegu. Mul nimelt on teatada järgmist: Kuuru kaevanduse toodang läheb järjest allamäge. Meie armee ja rahvas vajab põlevkivi kütteks, õliks, bensiiniks ... Meie kõikide führer on teinud meile ülesandeks: toota võimalikult rohkem, kasutada tilgatumalt ära kõik meie poolt vallutatud võimalused. Kuna härra Kukk ei suutnud tõsta Kuuru kaevanduse toodangut oodatud tasemele, paigutatakse ta ümber kaevanduse markšeideriks. Uueks direktori asetäitjaks määran senise keskasutise osakonnajuhataja härra Fridolin Vinteri, kellega palun härrastel tutvuda."

Kukk otse lõkendas. Ka otsmik, kael, kõrvalestad hõõgusid nagu tules. Ta haaras lauaotsalt paberihunnikud, tõstis kõrgele ja ulatas Vinterile.

„Siin, palun!"

Vinter taganes sammu, vaatas üllatunult läbi paksude, lihvitud servadega klaaside.

„Mis need on ...?"

„Paberid, dokumendid, aruanded, grafaad ... Annan üle!"

Müller koputas kepiga lauale. Ta niisutas kiiresti huuli ja ootamata, kuni kõik on uut direktori asetäitjat õnnitlenud, ütles:

„Kaevanduse direktori asetäitja kohustustest Saksa riigi ja tema führeri Adolf Hitleri vastu meie juba rääkisime. Aga meie ei ole rahul ka teiega, härra Allmann ..."

„Olen täitnud kõik korraldused . . .“

„Sellest üksi on vähe. Suur-Saksamaa ootab teilt palju rohkem: esiteks initsiatiivi, teiseks leidlikkust, kolmandaks operatiivsust, neljandaks pealetungivust.“

„Lubage ette kanda, härra obergruppenführer,“ haaras Allmann rinnatasku järele. „Minu kompanii piirkonnas on areteeritud 49 inimest, mah . . . hm . . . huk . . . hm . . . maksvale korrale kahjulikkuse eest . . .“

„Tean, selleks on kirjalikud aruanded. Aga ometi toodang ei tõuse, sest meelsus, tööliste hoiak on ükskõikne, ah mis, hoopis rohkem — on lausa vaenulik. Teie vastutate selle eest, härra Allmann . . . Ja teie, härra vallavanem, miks on teie vald ikka veel nii palju võlgu liha, piima, võid, vilja, kartuleid, heinu?“

„Pole veel jõudnud, härra oberhauptsturmbannführer . . . Aga, meie kavatseme . . .“

„Põrgu teie kavatsused! Noh tõsi, peate oskama veidi laveerida. Selleks te ju ametisse pandud oletegi. Meie ei saada oma sõdureid praegu veel küladesse toiduaineid võtma, aga kui tarvis, teeme seda. Mõistate? Siis näitame teile alles, mis kõik on aitadesse ja põrandaalustesse koobastesse peidetud.

„On tehtud kõik, on astutud vajalikud sammud . . . Meie . . .“

„Ah Teufel!“ laksatas Müller piitsaga, nii et Sooaluse Jaak tõmbus kühmu ja ülemine mokk vajus ettepoole ripakile, nagu kardaks keppi vihisevat oma turjale. Aga Müller hüppas hoopis uuele teemale:

„Noh, kas hobused on ees?“

„Mis?“ nõksatas Jaak ja äigas üle hõredate juuste. „Ja-jah, otsekohe, otsekohe!“

„On see kaugel?" hädaldas Moebius. „Hobustega sõit sellise talveilmaga on ohtlik, hirmus ohtlik."

„Otse üle soonuka tuleb ainult kaks kilomeetrit," rahustas vallavanem. „Ja mul on tekke ja kasukaid kaasas."

„Teeme siis kähku," tõusis Müller.

„Ainult hetk," tõstis Moebius oma kõhna, luise näpu. „Teen väikese peapesu raamatupidaja Kullerkupule. Mis sodisid ta mul koostab! Raamatupidamisest pole neil siin aimugi! Ruhris tõstsin kahekordse tabelipidamise sisseviimisega ja uute grafaade koostamisega toodangut viis protsenti... Ah, milline metsik maa on see siin..!"

Moebius nõudis näha lõhkeainete kulutamise raamatut.

Ester tõusis, et seda tuua ja jooksis peaaegu süle Vinterile, kellega nad Tallinnas 1940. ja 41. aastal ühes asutises töötasid. Lühinägelik värske direktor nägi tuttavat nägu, kuid ei eraldanud täpselt näojooni. Ruttas siiski — igaks juhuks kummardama:

„Tervist, tervist! Tuttavaid nägusid ka ees," naeratas ta ja sirutas käe kaugele õieli ette. Sealjuures astus ta sammu lähemale ja käsi langes alla, nagu oleks saanud hoobi küünraõnaruse pihta.

„Kuidas teie... siia saite?" küsis.

„Olen siin alles lühikest aega," vastas Ester, mehe ilmest hämmastatud. „Härra Kukk võttis mind tööle, korraldan palgalehti."

„See on minu popsi mini," põristas Sooaluse Jaak. „Tal jäi linnas kitsaks."

„Tunnete teda?" peaaegu sosistas Vinter.

„Tunnen, tunnen, miks ei tunne! Äi ei pruugi enam siit ilma õhku... Oli punane, rahvas tegi oma otsuse. Mees sidivat teisel ka trellide taga..."

Vinter neelatas kuuldavalt, võttis prillid ninalt ja hõõ-

rus neid vihaselt kokkukeeratud rätikuga. Prille tagasi ninale vajutades ja lõuga ette sirutades ütles:

„See on eksitus... proua Maamets. Minu eelkäija, härra Kukk ei tundnud nähtavasti teid. Mina ei kinnita teie palkamist Kuuru kaevanduse kontorisse."

„Teie...?" üllatus Ester.

„Mina kui Kuuru kaevanduse direktori asetäitja... tänasest alates. Mina olen valvel kaevanduse hea nime eest, mina ei saa leppida, et kaevanduse tööliste meeleolu võtaks vaenuliku hoiaku."

Müller nägi inimeste ärritatust.

„Milles on asi?" küsis. Vinter tõttas seletama, puistates jutu üle fraaside ja pateetikaga, millised mõni minut tagasi olid direktori kabinetis pudenenud Mülleri ja Moebiuse suust.

„Mulle näib, härra Moebius, te olete leidnud endale õige asetäitja," naeratas Müller ja see oli esimene kord kogu vestluse vältel. „Saatke see naine kaevandusse. Las tõstab kive."

„Kontorist lahkus viimase nädala jooksul kaks inimest," ütles kapist aruannet otsiv Kullerkupp üle õla. „Istume õhtud läbi..."

„Kui tarvis, istuma ka öö läbi," tõstis Vinter oma lühikese esisõrme. „Kas sõdur rindel saab küsida ööst või päevast, päikesepaistest või lumetormist?"

Ester Maamets tõusis, lükkas paberid kokku ja võttis varnast palitu. Kukk pomises talle mantlit selga aidates:

„Vabandage, aga ma ei saa tõesti midagi parata..."

„Tänan teid... ärge minu pärast muretsege. Ma ei lähe esimest korda sõelumissarasse kive kühveldama."

Müller oli juba kasukas ja tõmbas kätte pakse villaseid kindaid. Moebius kummardus laua kohale, jagades Kullerkupule juhiseid lõhkeainete kuluraamatu uueks vormiks.

„Spets!" ümises Müller, nii et kuulsid tema kasukat nööpiv Vinter ja jalalt jalale tammuv Kukk. „Mõtleb paberite, arvude ja joontega võita sõja. Küll on raske sellistega . . ."

Moebius lahkus ilmse vastumeelsuse ja kahetsusega pabereist, et pugeda Sooaluse Jaagu poolt hoitavasse lambanahksesse, kõhetule sakslasele peaaegu selja taha kinniulatuvasse kasukasse.

„Aga teie, fräulein?" pöördus Müller akna all istuva noore, suurte silmadega valgelokilise ametniku poole.

„Härra Kullerkupp ei luba," punastas tüdruk.

„Teie ju lubate, härra Kullerkupp?"

„Mina . . ." tõstis pikk mees oma kõhetud õlad kõrgele, hõõrudes kondiste sõrmedega nagu poleerides hiilgavpaljast lagipead. „Ei oleks küll võimalik, tööd on väga palju . . ."

„Muidugi lubab, see pool tundi ei tähenda midagi," segas Vinter end kiiresti vahele. „Pange aga palitu selga."

„Ma ei taha!" põikles tüdruk.

„Mis sa vigurdad!" sähvas vallavanem. „Vaat kus peru, just nagu eile sündinud. Härra Kullerkupp, andke Ainole käsk kätte, et ta ei puikleks . . ."

„Eks sa siis mine pealegi," toppis Kullerkupp kapist väljakistud raamatuid tagasi.

Aino ei tohtinud pahandusi esile kutsuda. Tal oli toita haige ema, ka ise oli põdura tervisega. Ema mõnikord naljatas, et kogu varandus, mis sulle ellu kaasa saan anda, on kaunid blondid juuksed ja rukkililLsinised silmad.

Saanide ees olid valla tulijalgsemad täkud. Sooaluse Jaak ei võtnud esimest korda vastu tähtsaid külalisi. Ta ainult laksatas keelega ja juba lendas saan üle lume, puistates seesistujad üle tuhkpeene lume jahedalt kõditava korraga.

12. Äraandja.

Koridor oli tühi ja Maamets käsutati kohe ülekuulamisele.

„Tuba kakskümmend üks," ütles korrapidaja puldi juures.

Ilmar oli segaduses.

„Kuidas? Kas mitte neliteist?"

„Kurt oled või!" käratas valvur. „Ehk äkki koguni juut, et ei mõista eesti keelt? Ütlesin kakskümmend üks ja keri minekule."

Koputusele ei vastatud ja Ilmar astus sisse. See oli sama tuba, mis esimesel korral. Diivani kohale seinale oli ainult kinnitatud uus gobelään ja nurgas seisis kõrge, antiikstiilis kullatud kantidega vaas. Laual pott lilledega, selle taga pruunikate kaantega aktikaust. Rasked eesriided varjasid trelle akna ees. Toas ei olnud inimesi, kiusatus oli suur hiilida laua juurde, tõsta mapikaas, et näha kaebaja nime, aga vaevalt oli kahtlust, et teda valvatakse ja Maamets jäi ukse kõrvale ootama.

„Ahaa, koolivend Ilmar!" Renee oli kuulmatult vasakpoolsele uksele ilmunud ja kergel ning kiirel sammul lähenes Maametsale, kitsas käsi õieli. „See oli juba nii ammu, kui viimati teineteist nägime. Tere-tere! Võta istet, palun."

„Olid kaua ära!" ütles Maamets ja imestas ise: mis õigus on minul tusane olla tema sõitude ja käimiste üle.

„Jah, oli õiendamist ja sekeldamist. Korraldasin ... isiklikke asju. Kogu aeg olen siin nii rakkes, et kõik jääb ripa-

kile. Nagu oleksin end riigile maha müünud ..." Naeratas tüdinenult, oodates kuni Maamets istus. Ta pilk libises kiiresti üle vangi. „Teil on nüüd kambris lahedam elu — saate pakke. Vaatasin esimesel päeval. Inimeste laine lookles väravast välja, vaata et keerab saba nagu rõnga ümber vangla. Korvidest vahtis ninapidi välja ikka head ja paremat, ei võiks aimatagi, et selliseid asju veel meie maal olemas on. Kogu linna koerad ja kassid jooksid lõhna peale kokku."

Renee pilgutas vasakut silma ja naeris kõhinal, nagu liigub sügisene kulu tuules. Uus lips on tal, mõtles Ilmar, tume, valgete triipudega. Ka ülikond on teine kui eelmisel korral. Nagu nõelasilmast tulnud, hästiistuv, laiaõlaline. Vasaku käe kahes väiksemas sõrmes helkisid sõrmused.

„Saksa riik on suur ja vägev, kindlasti ei ole temagi teenimine kahjudega seotud," naeratas Maamets oma mõtete jätkuks.

Renee ei taibanud Maametsa sõnade varjatud sisu, tõrjus:

„Kole kinnine, ei ole põhimõtteliselt põrmugi minu vaimu järele. Mina tahan tuulata ja kombineerida laias kaares ja kõrges lennus. Mäletad, koolis sageli naersite, et Reneel on fantaasialend nagu luuletajal. Midagi sellest on mulle tänapäevani külge jäänud ..."

Võttis laualt akti, avas selle keskelt, sirvis, otsides midagi. Ise rääkis.

„Võtsin eile sinu toimiku koju kaasa, et rahulikult läbi lugeda, kaaluda ja mõelda. Üllatusin pisut — ma ei leidnud eelmiselt uurijalt ainustki märget. Ometi ta rääkis, et oli sind üle kuulanud."

„Muud midagi ei öelnudki ...?"

„Aga ei," tõstis Renee üllatunult oma tumedaid kaar-

jaid kulme. „Mul oli parajasti ka kole kiire, nagu mul alati on igavene lendva peal, ei olnud aega pikemalt pärida. Igal juhul ta oleks pidanud fikseerima sellegi, et sul ei olnud midagi uut lisada."

Renee vaatas otse Maametsale, ta ninasõõrmed värelesid tasa ja silmist arvas vang lugevat tõelist imestust. See hämmeldas Maametsa. Oli kindel, et Renee teab kõike, kahtlustas isegi, et ta meelega andis toimiku üle just Trikile, Renee ei olnud mees, kes peatuks poolel teel, tema kindlasti mitte. Aga nii ehtsalt küsivat üllatust teeselda ei suudaks isegi elukutseline näitleja.

„Lisada polnud mul tõepoolest midagi," vastas ta. „Trikk pingutas end asjata."

Renee pilk hüppas paberitelt, kuhu oli langenud, ja ta käsi tõusis nagu halba nägemust tõrjudes ette.

„Sinu närvid ei pidanud vastu? Nõrkesid? Ja-jah, Trikil — nii vist hüüate ka teie teda — on mõnikord leidlikke mõtteid. Häbeneda pole sul midagi, oled kurnatud, toit ei ole siin just esmaklassiline..."

„Triki psühholoogiliste nõksude pärast oleksin võinud alla kirjutada kümnele protokollile. Aga nad peksid mind. Kumminuiadega, kolm täissöönud meest. Kambris kaotasin meelemärkuse, jäin palavikku, jampsisin mitu ööd-päeva. Selg on praegugi rohekaslilla, nii et ära vaata sinna poolegi."

Imestas isegi, kui rahulikult kõike rääkis. Kongis oli mitmel korral kujutlenud praegust olukorda, oli mõelnud, et paiskab kõik süüdistusena Reneele näkku. Nüüd ta isegi naeratas, nagu kõneleks lõbusast meelelahutusest.

Renee lõi paberitega laksatades lauale.

„On see alles nolk! Ise uhkustab nagu noor kikas, et tema ei pista näppugi vangi külge, et temal on oma mee-

todid, paremad ja kindlamad kui igasugune vägivald. Küüned puuduvad, oleks valmis põrsas."

Tõusis, astus vetruval kõnnakul paar korda laua ja seina vahel edasi-tagasi.

Maametsas kerkis tahe teda kiusata.

„Kas sa tõesti ei tahtnud, et saan naha peale?" küsis.

„Kuidas?" peatus Renee tooli kõrge kunstipäraselt nikerdatud leeni taga.

„Nägid, et ma midagi ei jutusta, lootsid, et Trikk pressib minust vajalikud teated... inimlikel meetodeil välja..."

„Sa oled hull!" lükkas Loik tooli kõrvale ja viskus sellesse. „Kuidas sa võid... lapsepõlvesemud, nagu oleme. Mul polnud aimugi, et satud Triki kätte, lootsin, et sind vahepeal üldse ei liigutata. Aga näed, kuidas teinekord viltu veab. Võtsin su oma hoole alla, kui palju olen sinu pärast jooksnud ülemuste, küll sakslaste vahet. Usun, sul pole põhjust kõnelda etteheitvalt minu käitumisest..."

„Oled heatahtlikkus ise..."

„Näed nüüd! Aga pöörad korraks selja, juba tehaksegi sada tempu ära. Aga kõiges oled lõppude lõpuks ise süüdi. Oma mõttetult jonnaka kangekaelsusega. Oleksid olnud mõistlik, oleksid kohe esimesel korral vastanud mu... tühistele ja ei kedagi otseselt kahjustavaile küsimusile, oleksid juba ammu maganud kodus naise juures..." Renee tõusis uuesti, lükkas õue vaadates kardinaid pisut kõrvale. „Naised on ju... võta kinni, millest ehitatud. Pealt nagu martsipan, aga sees — savi."

Renee oli puudutanud Ilmari hellemat kohta. Maamets tõusis järsult, tõugates tooli tagasi.

„Ester jäta mängust välja!"

Renee pöördus ja ta tõstetud kulmud jutustasid kohkumusest.

„Ma ei ole öelnud midagi halba ... Esterist. Ta nutab silmad peast sinu järele. Aga ... samas korteris käib Hildegardi juures sakslasi. On seal ka üks kena noor ohvitser, silmad nagu öö. Ei-ei, ära kohe jälle ärritu, pole ju põhjust. Mina ei austa Esterit sinust vähem. Ta ainult noogutab, ennem vähem kui rohkem, kui nõuab kõige algelisem viisakus. Aga ... ükski vihmapilv ei ole lõputu, ükski sadu otsatu ..."

Maamets mõtles oma treeningule kongis ja istus uuesti.

„Milleks sa seda räägid?" küsis. „Jäljendad oma nooremat kolleegi, lähed üle Triki psühholoogilistele nõksudele?"

Loik tõmbas veidi närviliselt tooli laua alt, et istuda.

„Oh ei, see oli ainult niisama ... koolivendade vahel. Igaks juhuks, et sul poleks põhjust mind süüdistada ... Mina olen vaba inimene, tunnen olukorda, elu ja inimesi. Ka neid küsimusi ei tule unustada ... ei tule. Aga küllalt kõrvalasjust. Mul on täna veel palju tööd ees ..."

Avas uuesti aktikaaned.

„Mul ei ole midagi lisada," ütles Maamets järsult. Kordas: „Ei midagi uut. Võid küsida, aga ma ei tea."

„Noh, siiski. Värskendame mõnes suhtes mälu, tuletame ilusti järjekorras meelde. Ja peame meeles räbalat situatsiooni, kuhu oleme sattunud."

Renee algas tujutult, mõtteis nagu eemal olles, aga soojenes peagi ja puistas siis küsimusi osavalt ja kiiresti, leidlikult kasutades nõrku kohti vastustes. Ta ründas Maametsa vahetpidamatult, vangile mõtete kogumiseks aega andmata.

Maamets oli täna palju rahulikum kui eelmistel kordadel. Ta teadis, mida temalt nõutakse, nägi kõigis Renee ristküsimustes pingutatud tahet teda ummikusse ajada ja

peale mõningaid küsimusi ja vastuseid sattus temagi hasarti: mitte alla anda, mitte lasta end lõksu meelitada. Väike duell? Hüva, meie pole veel nii kõdunenud, et ei tunneks heast sõnasõjast ja mõttevehklusest rõõmu! Ta unustas ebavõrdse vahekorra, unustas, et tema on seatud jäneseks ja märkamatult viis vastused ründavaiks, surudes omalt poolt Renee kostja asendisse, nii et see lõpuks vaikis.

„Võiksid oma suurepärast kõnekunsti kasutada tulutoovamaks eesmärgiks," poetas Maamets peale hetkelist vaikust.

Loik tundis end puudutatuna.

„Antud olukorras on minu tegevus eesti rahvale kõige kasulikum. Ütlesin sulle vist juba eelmisel korral, et tunnen end tihti arstina, kes katsub haige pulssi, klopib ja kuulab läbi ta organismi ja leidnud haige koha, paneb plaastri või ..."

Renee käed seadsid laialivalgunud paberilehtede ääri tasaseks.

„... või vajutab sisse noa," täiendas Maamets jämedalt. „Kas oled juba otsustanud, kumba vajan mina — plaastrit või nuga?"

Renee vaatas vastasistujat pilusilmi.

„Kompamine ei ole lõppenud ... ma ei tea kindlasti ... veel. Kui lapsepõlvesõbra, kui koolivelle laseksin su jalamaid minna. Aga nähes sinu tõrksust, hakkan mõtlema ..."

„Noh?"

„Hakkan, jah, mõtlema, et sa oled hoopis ohtlikum, kui algul arvasin. See ei ole lihtne kangekaelsus, ausus kui soovid, mille küljes ripud. Seda on võimatu seletada ka ainult perekondlike tunnetega. Sul on ... sügavam põhi, kui arvasin ..."

„Ja mõtlen minagi, milline peab küll olema põhi, et olla... noh, nuhiks, kuigi see sõna vist ei vasta praegu enam täpselt tegelikkusele..."

Renee kopsis kinganinaga toolijalga, ümises:

„Huvitav, tõesti huvitav kuulda!"

Maamets kaalutles. Kas ei keeruta ta endale ise kõit? Põrgu sellega, ei ole paremat juhust kuulda inimeselt teiselt kaldalt, kuidas nemad sellesse suhtuvad.

„Räägin sulle kui vanale tuttavale. Sulle ei peaks ka olema ükskõik, mis meie poolel arvatakse... Teie siin... hävitate eestlasi. Teete seda otseselt, teete kaudselt. Kindlasti tuhanded ja tuhanded inimesed käivad läbi teie koonduslaagreist, et kaduda... igaveseks..."

Renee mängis väikese hõbedase pliiatsiga.

„Ja veel?" küsis ta.

Uurija irooniline üleolek ärritas Maametsa. Rutates, häält kõvendades paiskas ta:

„Kes need on, keda... vabanda... nagu arstid hukka mõistate ja... tapate? Interneering, julgustusabinõu, ettevaatus-vahendid, ütlete. Aga piinamised, põletamised, vigasekspeksmised? Armu ei anta ei meestele ega naistele, ei poisikestele ega vanadele taadikestele. Võin oma kogemustest jutustada paljudest inimestest, kes ei moodusta aktiivset ohtu teile, kuid kes hukati. Milleks? Milleks?"

Renee Loik istus nagu raidkuju, irooniline muie oli kivistunud silmanurkadesse.

„See on tingitud olukorrast. Arvad, et teenin siin kerge südamega? Aga rahva huvid on suuremad kui isiklikud tunded..."

Maamets kuulatas teraselt. Rahva huvid on suuremad... Kui tuttavad sõnad! Irvitamisena kostavad nad siin. Kui-

das neil on hoopis teine kõla raskelt trellitatud kongimüüride vahel! Lamades pehmekstambituna naril, kuulatades vangide aeglasi samme ja tasast jutukõminat, oli Maamets liigitanud vange, püüdnud leida mõnda, kes oleks ohtlik avalikule rahule, rahvale. Jah, sakslastele küll, aga eesti rahvale — ta ei teadnud sellist. Mis oli siis surmasüüks, mille eest vaikides kannatasid kõige ebainimlikumaid elutingimusi ja metsikumaid piinamisi?

„Kas pole sulle vilksatanud mõte, et need, keda hävitate, moodustavad parima, ausama, aktiivsema osa eesti rahvast..."

Renee purskas kogu südamest naerma.

„Rahvas!" turtsus ta. „Libahundid on nad, valmis kargama meile kõrri..."

„Hirmul on suured silmad..."

„Luba mul seda küsimust paremini tunda. Mäletad, kuidas nad 1940. aastal tõusid? Nagu must tuhat, teab kust nad välja kerkisid. Võtsid vabrikud, võtsid Sooaluselt kolmveerandi krundist, trügisid etteotsa nagu sigaretisuits silma."

„Hirm," ütles Maamets vaikselt, nagu endale. „Hirm..."

„Ei, see on võitlus elule ja surmale. Kui kommunistid pääseksid võimule, kauaks minul, Sooaluse Jaagul või Trikil oleks elu? Kas Sooaluse krunt jäetaks mu isale? Ei-ei, võitlus käib elule ja surmale ja meie ei lase end alla keerata, mingi hinna eest ei lase. Pigem kümme Sooaluse Mardi elu kui võimaluse varigi, et rahvas, sinu mõiste järele, tuleks jälle võimule."

Maamets vaatas suuril silmil ägestunud, sõnade kinnituseks rusikaga lauale põmmivat meest. Millest ta kõneleb? Kümme Sooaluse Mardi elu? Rahva nimel? Aga millal oli Sooaluse Mart rahva vastu, et teda peaks hävitama?

„Sa ise kinnitad praegu, et hävitate inimesi oma isiklike huvide nimel . . .“

„Küllalt!“ laksatas Renee aktimapiga lauale ja tõusis. „Oleme niigi liiga kaugele läinud — see ei ole meil kombeks.“

„Maha ja — viiskümmend, ah?“ tõusis ka Maamets.

Renee äigas üle siledate, läikivate juuste. Põristas nukkidega, kogus end.

„Koolivendade asi, jäägu niisama. Aga teeninud oled küll . . . Avameelsest jutuajamisest on nii palju kasu, et hakkan taipama, mis värvi sisu sul kesta all on. Vana sõpruse nimel, hoiatan sind. Peaksid juba teadma, et asutis siin ei ole naljatamiseks . . .“

Renee tegi lühikese pausi, ootas. Maamets vaikis.

„Mul on ette näha uus sõit komandeeringusse, Kuuru kanti. On tõenäoline, et sind kutsutakse vahepeal uuesti ülekuulamisele, pooleliolevad toimikud tahetakse lõpetada. Kahjuks ei ole minu võimuses ära hoida, et sa ei satuks Triki kätesse.“

Ähvardus! Kas on veel midagi, millega võiks teda, Maametsa, hirmutada?

„Vaatamata kõigele võin sulle kindlasti lubada: kui ütled, kus on Harald Maamets, korraldan sinu peatse vabastamise.“

„Ma ei tea,“ ütles Maamets rahulikult, vaadates otse Reneele silmi.

Renee istus vihase liigutusega. Sulg hüples paberil, pritsides peenikesi tindipiisku. „Nagu arvad,“ pomises vaevalt kuuldavalt. „Ei tea midagi lisada . . . Nii, kirjuta alla.“

„Võin ma minna?“ küsis Maamets, kui oli protokolli oma allkirjaga kinnitanud.

Renee vaatas mõtlikult vahialusele.

„Iga teise saadaksin kuradile," vastas lõpuks. „Kiskugu Trikk ribadeks või põletagu Riuhka tuhaks. Aga oleme ikkagi lapsepõlvekaaslased. Ja haritud inimesed. Hoolimata kõigest, vastu oma põhimõtteid teen veel ühe katse su vabastamiseks. Aga suuri lootusi ma sulle anda enam ei julge, ei julge."

„Sellest pole midagi, mina ka ei usu enam... Aga kui näed Esterit, ehk ütleksid tervitusi edasi? Ja et olen... terve. Ärgu ta minu pärast kurvastagu..."

„Oled sina alles Naatsareti-mees, annad ise naisele voli kätte."

„Kui see valmistab sulle raskusi või on vastuolus... kutse-eetikaga, siis ära tee seda."

„Ei-ei, muidugi lähen ja ütlen, kõik ütlen. Mind võid usaldada, kõik, mis oleneb isiklikult minust, saab korraldatud. Valvan isegi, et kullisilmadega ohvitser talle liiga lähedale ei tiku. Tahad muidugi endisse kongi tagasi?"

Kambris tervitati Maametsa rõõmsa käraga.

„Kas Renee kirjutas saatelehe koju?" uudistas Kajando.

„Sellega on aega," vastas Maamets. „Ennem vastupidi..."

„Mis kurat sa siis särad nagu peiupoiss..."

„Ah, kõik kukkus sindrima toredasti välja. Ajasin tupikusse, vaat mis."

Tal ei olnud segast, ähmast, rusuvat tunnet nagu esimesel korral ülekuulamiselt tulles. Võttes talle riiete sisse mähitult hoitud kausi sooja veega ja kobades sahtlist leivanukki, lasi ta paar laulutaktigi, nii et Roda tähelepanelikult pea tõstis.

„Valesti võtad. Sinul peab alati köster oreliga kannul olema."

Surus selja vastu müüri ja pead tahapoole kallutades laulis: „Me kuulume ühte . . .“

Pakane teritas väljas aina hambaid, lund vajus nagu avatud kotisuust. Ruume ikka veel ei köetud. Nälg ja külm nõrgestas inimesi. Kes katsus soola ja vee varal nälja tunnet kustutada, kannatas peagi palju raskemini: algul läksid paiste jalad, tursus nägu, lõpuks paisus kogu keha nagu saiataigen. Ikka rohkem varises inimesi jalapealt; kukkunud, — ei tõusnud nad enam. Kes veel hingitses, kanti haiglasse ja sealt õige ruttu — jalad ees surnukuuri.

Sügisel oma kohinaga vangide meeleolu lahutanud meri oli nüüd vaikne, kaetud paksu valge kaanega. Akende all kõndis tunnimees, kuid siitkaudu läks ka tee surnukuuri. Vana Kurg avastas ühel varahommikul musta kirstu, mida kaks vangi tassisid samuti mustaksvõõbatud raamil. Mehed kadusid tükiks ajaks nurga taha, ilmusid aga varsti uuesti, ainult nüüd oli nende samm palju kiirem ja kergem. Ei möödunud kaua aega, kui kordus endine: ilmusid vangid kirstuga, käik raske ja kobav . . .

„Kirst kaalub kindlasti kolm korda nii palju kui vangi luukere selle sees,“ filosofeeris Kurg, istudes akna kõrval ja piiludes välja. See kujunes talle igahommikuseks valvepostiks, ta kihutas ägestudes minema igaühe, kes okupeeris tema koha. Ta luges surnukandjate käike. Kaheksa, üheksa, kümme, kaksteist polnud midagi erakorralist, viisteist oli rekord ühe päeva kohta. Varsti kadus kirst, raamile oli laotatud ainult määrdunud lina, mille alt paistsid kõnksutõmbunud laiba kontuurid.

„Kohe kandjate samm palju erksam,“ tiris Kurg igaüht vaatama. „Mängisidki kometit tolle musta kirstuga — hauda lükkasid niikuinii paljad kondid ja naha.“

Arvestati välja, et kui ülekuulamine edeneb senisel teotempol, jõuab viimase vahialuse, kui uusi juurde ei tule, järjekord mitte varem kui järgmisel talvel. Jaanuaris sussitati kord ahju, mille esimene külg oli koridoris ja tagumine kambris, kuid sellest kogunes kongi palju kibedat, silmi vesistavat turbavingu, mitte aga sooja. Kord hakati õhtuti viskama kambrisse kahte-kolme nahkset, sageli haisevat turska, kuid nähtavasti jäi sedagi halvaksläinud kaupa vähe üle, sest varsti kadusid tursad ja jäi jälle ainult kulbitäis leiget vett.

Need olid väikesed, igapäevased lood: nad mitmekesistasid üksluiset vanglaelu. Hinnas oli hea jutt, kõige sagedamini manguti aga Roda-Rodalt laulu.

Ja Roda-Roda laulis. Tal oli vähe põhjust rõõmustamiseks. Süüdistus oli rohkem kui eluohtlik; toidupakke ei saanud. Vanemad puhkasid tal juba ammu Rahumäel, plika ilmsesti ei vaimustunud ta kangelasteost. Aga harva nähti ta vilkaid, alati lõbusalt keerlevaid silmi tõsinevat. Kui nukrusehoog meest kiusas, tõmbus ta kõige hämaramasse nurka, toetus küüruga kiviseinte vastu ja laulis. Siis olid ta laulud nukrad, igatsevad nagu puuri pistetud kanaarilinnul. Üksteise järele lõpetasid vangid siis igilakkamatu ringiratast marssimise, peatus isegi Härrasmees.

Ta repertuaar näis lõppematuna. Kõige lihtsakoelisemast rahva regivärssidest kuni klassikaliste ooperite aariateni — kõik olid tal peas, nii viis kui sõnad. Tal oli suurepärane oskus viise ümardada, kõige dramaatilisemadki Deemoni aariad kallas ta üle õrna kurbuse võõbaga, lähendades neid sel teel vangide meeleolule.

Kongitulemise teisest päevast alates ei rääkinud ta enam endast kui sakslase materdajast. Oli olnud tühine jagelemine tüdrukute pärast. Jah, ta oli kuulnud küll, et

Kopli kandis nagu mujalgi olla sakslasi päris karmi käega tüdrukute meelitamisest võõrutatud, kuid tema ise tahtnud suurustamisega oma tähtsust poliitiliste vangide silmis kõrgele tõsta.

Ainult Maamets ja Kirsipuu teadsid, et Maamets kohe esimesel ööl õpetas Roda-Rodale uut taktikat.

Kui Roda-Roda kutsuti ülekuulamisele, naeris ta ja laulis minnes: „Hakkame mehed minema...“ Kambrisse tagasi tulles ei naernud ta enam ja oli unustanud lauluviisi.

„Rutem, rutem!“ käratas valvur uksel.

Roda-Roda kohmitses oma asju kokku ja sosistas teda abistama kummardunud Maametsale:

„Minu asi on üldiselt läbi. Nad teadsid kõik!“

„Plika tundis su siiski ära?“

„Plika nagu ennegi oletab, rohkem kahtleb. Aga assistent jutustas peaaegu sõna-sõnalt kogu loo, mille rääkisin kambris esimesel päeval.“

„Ei ole võimalik!“ kohkus Maamets.

„Õngitsesin, aga ei jõudnud otsale, kes. Kambrist oli välja läkitatud väike pisma... Kui teada saate, tervitage teda minu poolt! Ja õige kuumalt.“

Roda-Roda tõusis ja juba naeratas jälle.

„Noh, poisid, jumalaga. Kui laulate, tuletage teinekord ka mind meelde. Üleüldiselt olite toredad poisid.“ Ja ta läks, lauldes:

„Me kuulume ühte, nagu meri ja tuul...“

Neil lühikesil minuteil, mis Roda-Roda oli kambris, elas Maamets rohkem läbi kui tavaliselt paljude kuude jooksul.

See on Roda-Roda surm, oli esimene mõte. Kamber number kakskümmend viis on selles süüdi, tilgake küüraka lauliku verest langeb iga kongielaniku kätele.

Maamets lähenes pool-joostes uksele ja hüüdis sulguva ukse vahelt:

„Ära karda, Roda, tervitame ka sinu poolt!"

Vedas kättpidi kõrvale Kirsipuu ja Kajando, jutustas neile kõigest, püüdes oma kasvavat erutust maha suruda.

„Roda oli hea poiss," vaatas Kirsipuu aknast välja, seistes seljaga meeste poole.

Kajandol paisusid lihased lõuapäradel nagu väikesed rusikakesed, aga ta ei märatsenud, ei ähvardanud, ei vehelnud rusikatega.

„Roda-Roda läheb ja ei tea, kes..." ütles Maamets pärast hetkelist pausi. „Ta mõtleb kahekümne viiendale kambrile kibedusega: laulsid minuga koos, aga saatsid surma."

„Oleks ta mu käes, pargiksin teda nii, et enam ei tõuseks!" pahvatas Kajando.

„Oleks!" ironiseeris Kirsipuu. „Enne tuleb selgitada, kes. Jagame selleks kambri gruppidesse, valime kindlaid mehi tähele panema ja luurama. Võiksime kasutada Pikka Miilitsat, Vavilot, Juhan Vaabi, Aavikut, mina arvan, et ka Nahkhiirt..."

„Mina ei usu enam kedakõraditki!" vastas Kajando.

Maamets kuulis, mida räägiti, aga mõtted kiskusid eemale. Millegipärast meenus talle külm ja libe polüüp ja uuesti raputas teda äge värin. Vihase ropsatusega tõukas Maamets end püsti.

„Kirsipuu ettepanek mulle ei meeldi. Meil ei ole põhjust salaja nuhkimiseks, sellega seaksime end nagu kambrile

vastu... Milleks varjata? Jutustame kogu kambrile, mis juhtus. See vapustab teisi niisama palju kui meid."

Kirsipuu nõustus kohe, Kajando urises tusaselt. Teatamine jäi Maametsale kui kambrivanemale. Ta kasutas selleks aega peale kuumavee saamist, kui valvur oli ametis teiste uste avamise ja lukustamisega ja liikumine või seismine kambris ei äratanud koridoris kellegi tähelepanu. Igaks juhuks seisis Kirsipuu ukse alla nii, et pea kattis vaatepilu. Maamets nõjatus kergelt vastu lauda ja hetke näppis pikakskasvanud lainelist habet, mis eriti tihedasti kasvas lõua all, jättes põsed peaaegu täiesti paljaks.

„Mul on teatavaks teha midagi väga, väga inetut," algas ta, kui Kajando oli rahustanud kambri vaikseks. „Paljud meist on siin kambris olnud mitu kuud, isegi peaaegu pool aastat. Tunneme juba üksteist, oleme kogenud igaühe nõrkusi ja puudusi. Meil on mitmesuguseid, mitmeski erinevaid inimesi, on suure vanusevahega, samuti suure haridusevahega inimesi. Aga elasime üldiselt siiski hästi, eks ole? Elu kambris hakkas klappima, meeleolu ennem tõusis kui langes, tekkis midagi omalaadse perekonna taolist. Toetati ning julgustati üksteist ja tihti rohkem, kui meie elutingimustes üldse oodata võiks..."

Peatus. Rääkis kobades, mõtted jooksid ees, otsides sõnu, millega avaldada kõige tähtsamat.

„Ma teen ruttu, et jõuaksime enne veejagamist lõpule," jätkas Maamets. „Ühe sõnaga — elasime, liitusime segipaisatud karjast omalaadsesse kollektiivi... Aga nüüd juhtus järgmine lugu. Paar tundi tagasi lahkus kambrist Roda-Roda. Ta ei olnud väga kaua meie juures, aga aitas meil ületada nukrust ja masendust, lühendas mõndki venivat õhtutundi. Nüüd läks Roda-Roda vastu... kindlale surmale."

Hetke oleks vaikus nagu süvenenud, paisunud, ent siis plahvatas:

„Miks surma?"

„Roda polnud seda nägugi, laulis veel kui läks."

Maamets, samuti Kajando ja Kirsipuu, jälgisid teraselt vangide nägusid, püüdsid leida kohmetuse ja kohkumise jälgi. Kohkumisest jutustasid aga kõik näod, võta kinni, kes tegi seda halvast südametunnistusest, kes kuuldud uudise masendavusest.

„Surma on läinud juba palju inimesi, neid on viidud küllalt meie kongist, see meid muidugi enam ei üllata ega kohuta. Pole vähe neid, kes viidi haua kaldale, ilma et mõrvatav ise oleks teadnud, milles seisneb tema surmasüü. Roda-Roda oli esimene meie hulgas, kes juba okupatsiooniajal tõstis käe sakslaste, maa praeguste isandate vastu. Pole kedagi meie hulgas, kes ei teaks, et hitlerlased jagavad taevatapi-pileteid palju tühisemate süütegude eest. Aga ma ei kavatsenud hauakõnet pidada. Roda-Roda surmas on süüdi meie kamber, keegi meie hulgast tegi sakslastele teatavaks tema esimese õhtu jutustuse. Äraandja istub siinsamas meie keskel, hingab meiega üht ja sama õhku, magab külg külje kõrval..."

Vangid nihkusid Maametsale lähemale. Kolisesid pingid — seni istunud vangid tõusid. Unustati soe vesi, unustati rätiku all hauduv mõrtsukas, unustati leivatükk, mida päev otsa oli hoolikalt hoitud, et seda õhtul tükikesehaaval, väikeste suutäite kaupa maitsta nagu kõige kallimat delikatessi.

„Roda-Roda elu lasub meie kongil!" hüppas Kajando pingile. „Väikese küüraka veri määrib meid kõiki niikaua, kuni me ei ole tabanud, ei ole hävitanud, ei ole jalge all lõmaks tallanud see... see..."

Ei leidnud küllalt hävitavat võrdlust, aga ta sõnades oli nii palju kirglikku põlgust ja viha, et nad oleksid võinud põletada.

Vangide kahvatud ja kõhnad näod olid pinevil.

Kajando seisis ikka veel pingil, keha ettepoole kummargil nagu hüppevalmis kassil. Ta silmad otse neelasid Hunti, Kurge, Nipernaadit, Freimanni, oma kahtlusealuseid.

Kure kandilisele ja karvasele näole andis avatud suu juhmi ilme. Käsi oli poetatud põue, kuid sõrmed seisid paigal. Nipernaadi noogutas nagu tukkuv kukk ja ta ei teinud algust ühegi tõestisündinud loo jutustamisega.

Kirsipuu kõrgete põsenukkidega nägu oli täis valu, nagu seisaks temal endal ees surmakäik. Silmad olid tal kurvad, ääretult kurvad ja pilkusid, nagu pakitseksid laugude all pisarad.

„Meie ei tea praegu, kes meist nii sügavale on langenud," jätkas Maamets, kui Kajando purskest kahisemalöönud kamber rahunes. „Mõtlesime algul, et hoiame juhtunu väheste teada ja hakkame senisest tähelepanelikumalt valvama, et haarata süüdlast otse teolt. Aga see ei oleks olnud õige. Hoop langes kogu kahekümne viiendale, mitte osale sellest. Tähendab — väljakutse peab vastu võtma kamber tervikuna, kollektiiv ise peab endast... alatu välja heitma."

Vaevalt oli Maamets lõpetanud, kui Kajando sirutas käe Härrasmehe poole.

„Mis te hõõrute seal oma käsi? Kas lükkate maha inimese verd?"

„Kuidas?..." kohkus Freimann, kes ainukesena veel istus. Ta hõõrus sõrmedega käeselgi ja korralikult raseeritud, rasvakihi kaotamisest veidi ripnevail põskedel oli üllatusega segatud põlastus.

„Ma teid, isehakanud aadlikke, tunnen!" kiristas Kajando. „Kannate puhast särki, ajate igal hommikul ja võib-olla ka igal õhtul habet, aga oma naha eest värisete, oma kalli eluraasukese hoidmiseks olete valmis kõigeks . . ."

Nüüd tõusis ka Freimann.

„Ma ei tea, miks te leiate olevat vajaliku mind solvata," ütles ta rohkem segadusse aetult kui vihaselt. „Et minul on oma traditsioonid, et mul on suguvõsast, koolist ja kasvatusest olenevalt erinev ellusuhtumine, et mul on harjumuseks hoolitseda oma välimuse eest, ei anna teile veel põhjust . . ."

„Välimus! Nagu sinna oleks marjad peidetud!" kõõksus Nipernaadi. „Viljandimaa teel tuli mulle kord vastu pastor, must hõlst ja valged maniskid . . ."

„Sa pea parem mokk maas!" kähvas talle Kajando. Ja Freimannile:

„Teie vihkate nõukogude korda, teie — valgekaartlane . . ."

„Ma protesteerin teie tooruste vastu . . . Teate muidugi, et ma ei oska kakelda . . ."

„Seda paremini selja tagant torgata!"

„Kas sul on kindlaid tõendeid, Kajando!" segas Maamets end vahele.

„Sellisel juhul tähendab tundmus rohkem kui sada tõendit."

„Ei, nii tammuksime paigal nagu kanad takus. Kindlasti vilksatab igaühel praegu üks või teine kongikaaslane silmade eest läbi ja kergesti võib lõkkele paisuda teab millistel põhjustel idanenud antipaatia. Meie ei hakka loopima alasti kahtlustusi, aga kui kellelgi on tähelepanekuid, mis annavad kas või väikeseidki pidepunkte, siis ärge hoidke neid enesele."

Igaüks vältis kaaslaste pilku. Võib-olla vaadatakse süüdistavalt just minule? mõeldi. Ehk loetakse minu vaadet salajaseks kahtlustuseks, kardeti.

„Näib, et peame jääma ootama. Kõik on nüüd olukorraga tuttavad, meie kõigi mureks..."

„Kas tohib midagi küsida?"

Seina äärest nihkus lähemale hallis halvastiistuvas kuues mees. Raske oli välimuse järgi anda talle aastaid — võib-olla viiskümmend, aga võib-olla ainult nelikümmend. Ta oli vaikne inimene, enamasti istus, paikas oma riideid või kuulatas vanemate meeste juttu, harva poetades lause või teise sekka.

Ta ei hädaldanud, ei rutanud kurtma oma saatust ja kaua aega oli ta kambris, ilma et suurem osa oleks teadnud ta nime või süüdistust, millisega ta vangi toodi.

„Eks ikka kommunistlikust tegevusest osavõtmise eest," ütles ta, kui seda küsiti. Sellega jutt lõppeski.

Ta ei paistnud millegagi eriti silma, oli nagu näide keskmisest inimesest: keskmine kasv, veidi tuhakarva pruunikaskollased juuksed, sinakashallid rahulikud silmad, sirgeseljaline, aga väikese tõusva tõmbiga lõppev nina. Kui enamusel olid hüüdnimed, hüüti teda alati nime järgi — Karl Aavik.

„Muidugi," vastas Maamets. „Selleks kogu jutt mõeldud oligi."

„Ükskõik kellelt?"

„Täiesti ükskõik."

Aavik vaatas kaalutlevalt Maametsale ja nagu mõtetes juba mujal olles küsis:

„Kui tarvis, kas siis ka kaitstakse?"

Maamets ei mõistnud kohe, kajando seda kiiremini.

„Mingeid arveõiendamisi ei tohi olla, räägitagu siin mis tahes või kellest tahes. Kes kätte kipub maksma, seda veel õpetame!"

Aavik pöördus ringi ja häält tõstmata, nagu oleks jutt sellest, kuidas vanglast vabanemise järele hakata linna serval asuva käitise peenramaast tema jaoks mõõdetud lapil kapsaid ja kaalikaid kasvatama, küsis:

„Mis kirju sa vahetevahel öösiti treid, Nipernaadi?"

Hans Liiver oli tõmbunud tahapoole, kaares ülespoole tõusvate müürisammaste tagumisse soppi. Ta ümmargune kassipea nõksatas pika kaela otsas, huuled libisesid suurtelt hammastelt veel rohkem ära.

„Missuguseid kirju?" torises ta.

„Noh need, mida öösiti maalid... Ma viimasel ajal magan sandisti, reuma, see vana seppade iginoor pruut, kisub õlasoontes nagu hammastega... Mina magan kõrvalnari all ja kord jälle niiviisi silmad lahti lamades vaatangi — Nipernaadi nihutab end poolküliti nari alt välja, nii et valgus langeb paberile ja aina trükib."

„Ega mina üksi kirjuta," tõrjus Nipernaadi. „Pole mulle keegi üteld, et see mulle on keelatud."

„Ja mis siis sest, et kirjutab," arvas vana Kurg ja liigutas põues küüsi. „Las inimene maalib, kui pookstavid selged."

„Näe jah, kus ujus alles Pinkerton pinnale," naeris Nipernaadi. „Kord Suure Emajõe kaldal just samasugune hall mehenäss..."

„Esimest korda nägin juba hulga öid tagasi," jätkas Aavik rahulikult. „Mõni öö hiljem — sama lugu. Ja üleeile öösi higistasid jälle. Naljakas, miks ta seda päeval ei tee, arutasin. Ja kellele? Eks näita, mis romaani sa valmis vorpisid?"

Nipernaadi naeris, nii et hambad välkusid ja pikk kere tõmbus looka.

„Sa kahtlustad mind, et kirjutasin kõik sinu patud paberile ja sokutasin valvuri abil uurijatele? Kirsipuu kirjutab ka, Maamets veel kõikse rohkem, miks sa nende järele ei luura?"

„Too kirjad lagedale," astus Kajando lähemale ja Nipernaadi naer katkes sama järsku kui oli alanud.

„Ega ma endale ei kirjutanud. Saatsin teistesse kambritesse... Ja Roda-Roda laule tuletasin meelde, õppisin pähe ja paberi viskasin hommikul august alla. Seda Aavik oma tõmbi ninaotsaga välja ei tuhnindki."

„Eks sa laula siis üks selgeksõpitud laul," nõudis pikk, õõnsate silmaaukudega mees, keda hüüti Pikaks Miilitsaks. Kuuldus turtsatus — nii hea jutu- ja matkamees kui Nipernaadi ka oli, ta ei osanud kaht nooti järjestikku õieti võtta.

„Ega ma laulmiseks, tola, mulle meeldivad ilusad värsid. „Tihti taevas tähti nähti..." nagu keerab südame all ja tuleb ette, nagu lamaksingi kusagil sooja heinasao ääres, kahl värskeid kahisevaid heinu pea all, üleval taevas aga nagu..."

„Ära sa hakka ühtegi lugusid puhuma," seisis Kajando juba Nipernaadi ees. „Missuguste kongidega sa kirjavahetuses oled?"

Enne kui Nipernaadi jõudis vastata, libises Nahkhiir lähemale ja kõrvad nagu pardi lestad õhetamas, jutustas:

„Nipernaadi tikub jah ühtepuhku muudkui viimaseks jääma... Minu ülesandeks oli koridori prügikast üle vaadata, Maamets käskis ju nii, aga Nipernaadi venib mulle selja taha nagu surm. Paaril korral müksaski mind, et jookse juba, las mina ise."

„Kartsin, et poiss langeb sisse, tema kõrvalabidad paistavad valvurile ümber nurgagi silma," naeris Nipernaadi. „Kahju ka, kui panevad sellise lesta kartserisse, kuivab seina külge kinni nagu lutika nahk."

Nipernaadi nali langes maha nagu hane sulgedele heidetud vesi. Midagi ei klappinud mehe seletustes, ka oli ta ise kehkvel, sõnad ei jooksnud ladusasti ritta nagu harilikult.

„Mis sa nurka poed, tule valge kätte, kui õige mees oled," nõudis Vaab.

„Noh, kas tuled juba?" käratas Kajando, kui Nipernaadi paigalt ei nihkunud.

„Te... te..." kogeles mees. „Teie peksate..."

„Ei õige hõlma hakka keski," rahustas Kurg. „Tule aga tule, vähjake, las me kaeme, mis värvi sa õieti oled..."

Nipernaadi nihkus aeglaselt keset põrandat. Ta pööras pead ja piilus ümberringi, endal turi vimmas, nagu kartes sadamahakkavaid hoope.

„Näete nüüd, kuidas õige inimene tehakse valelikuks, isegi äraandjaks... Vannun, vannun, et mina ei ole mänginud kambri lehma, ei ole... Aavik ajab kiusujuttu, kannab minu peale salaviha..."

Maamets oli loo arenemist vaikides jälginud. See kippus venima, tammuti ühel ja samal kohal. Nipernaadi oli kõhkvel... Maamets kutsus Nahkhiire ja Pika Miilitsa.

„Otsige ta läbi. Kõik taskud, voodrivahed..."

„Kaeme perra, jah, mis laulusalme sa pähe raiud," oli ka vana Kurg jaol.

Nipernaadi seisis loiult, käed lõdvalt rippumas piki külgi. Kui Nahkhiire käsi tõusis rinnatasku poole, võpatas mees, tõukas poisi käe kõrvale, osavalt nagu nirk põikles tihedalt kogunenud meeste vahelt läbi ja hüppas pikkade

sammudega ukse poole, tahtes kõrvale lükata kõhetut Kirsipuud. Aga Kirsipuu haaras tal kahe käega rinnust, peaaegu tõstis õhku pika mehe ja paiskas tagasi ruumi.

Nipernaadi komistas ja kukkus, aga juba rebis Kajando ta jalule ja surus käe kuue rinnataskusse.

„Siin ju laulusalme terve peotäis," tõmbas ta välja korralikult neljaks kokkukeeratud velskri pulbripabereid ja ulatas Maametsale.

„Kust ta neid niipalju korjas!"

„Eks kust aga sai," urises Kurg. „Jõlkus velskri vahet, minu käest nuias ka nagu mustlane..."

Maamets harutas pabereid lahti — need oli tühjad. Üks oli keeratud ainult pooleks ja kui Maamets selle avas, valgus veri ta näost.

„Noh? Noh?" upitas Kajando end lähemale. „Mis ta seal luuletab?"

„See on pooleli," vastas Maamets ja ei julgenud tõsta pilku, nagu oleks tema kõiges kaassüüdlane. „Aga kirjutatud on siin nii:

Vastavalt korraldusele teatada kambri üldisest meeleolust, kannan ette, et meie kongis salkkond vange ikka rohkem ja rohkem levitab punast propagandat. Nad ei lase ka teisi enam vabalt rääkida, nagu oli Ain Kõluga: panid hoopis uue plaadi peale. Nad kisuvad ikka rohkem kõiki arestante oma mõju alla. Eriti kuulatakse viimasel ajal Maametsa sõna. See algas juba tükk aega enne keretäiesaamist, aga pärast seda vaatavad paljud temale kui päris vürstile. Valisid ta kambrivanemakski. Kirsipuu on vaikne, aga kaval — õpetab inimestele, kuidas võimusid ja ülekuulajaid petta, et terve nahaga läbi libiseda. Kajando ei salgagi, et ta on kommunist. Võiks kirjutada peaaegu terve sedeli täis nimesid, kes nende ässitajate sõna kuulavad.

nagu Vavilo, Vaab, Kiljako, Pikk Miilits, noor Kokla, küllap ka vana pooltotakas Kurg... Alati vaikne Karl Aavik kisub küüru turri ja turtsub nagu tige kass, kui mõni ustav inimene poetab kiidusõnu sakslastele ja Adolf Hitlerile... Siin katkeb kiri..."

Näod, mis olid pööratud Maametsale, pöördusid ja pilgud, sünged ja halastamatud, puurisid Nipernaadisse.

„Ärge lööge... ärge pekske... seltsimehed, lubage ma seletan..."

„Ah nüüd on seltsimehed!" kähistas Kajando ja meeste viha langes lõdisevale, küürutõmbunud äraandjale...

Nipernaadi oleks vist küll surnuks pekstud, kui Maamets ja Kirsipuu ei oleks rebinud kuude jooksul kogunenud viha ja hingekibedust väljapuistavad inimesed eemale röötsakile lauale langenud Nipernaadist ja seadnud end tema ette kaitseks.

„Korja tema asjad kokku," ütles Maamets Nahkhiirele. „Viskame ta kongist välja."

Sellele oli osa mehi vastu.

„Kuidas seda tohib?" tõrjus Jakob Hunt. „Nad riputavad meid kõiki telefonipostide külge nagu silgud vardasse."

„Kui kongi jääb, löön nagunii hullu koerana maha," hingeldas Kajando.

„Las ta rögiseb siiski siinsamas nurgas," arvas Pikk Miilits. „Tuleb teise tühjaga muidu veel sellist jantimist, et..."

Kirsipuu prõmmis juba rusikaga uksele. Maamets ja Kajando lohistasid oimetu Nipernaadi sissekäigu juurde ja niipea kui valvur avas, lükati Nipernaadi, pea ees, kongist välja ja visati rätikusse kompsuseotud asjad järele.

„Meie teda oma kongi enam vastu ei võta. Kui tagasi

tuuakse, lööme surnuks," seletas Maamets rahulikult ja lihtsalt.

Meeste sõjakas hoiak kohutas valvurit, ta ei jäänud kauemaks vaatama ega seletusi pärima, unustas sõimusõnadki ja ukse kinni virutanud, jooksis rautatud saabaste kolksudes vahekoja valvuri juurde abi otsima.

„Tagasi lendab nagu metslaste pumeranks," naeris Kurg kõhinal.

Ta ei olnud ainus, kes, esimene tuhin vaibunud, hakkasid tehtut kahetsema. Lipsas murelikke ohkeidki — millega küll lugu lõpeb!

Kurel ei olnud seekord siiski õigus: Hans Liiverit enam kamber kahekümne viiendas ei nähtud. Õhtuses vahetuses tuli koridori Jõmm, kes kergitas iga viie minuti järele valveklappi, aga ta lootus riiule ja oma üleoleku veenvale demonstratsioonile luhtus, sest kongis oli vaiksemgi kui harilikult sel ajal.

Kahekümne viiendas oli aga rahulik ainult väliselt, sest unest polnud juttugi ja kaua sosistati omavahel — kes teiste julgustamiseks, kes enda rahustamiseks, kes niisama, et hommik jõuaks jõudsamini. Rumalasti sai ikka tehtud, arvasid nüüd mõnedki pisut kahetsedes. Kas puder ei saanud liiga palav, põletab keetjail kurgu? Jakob Hunt kippus igaühele tõendama, et tema vaadanud pealt, katsunud isegi vahele segada, aga mis suudab tuul müürile või üks hulgale.

Lugu kaldub halva lõpu poole, mõtiskles Maamets. Ta ei löönud ise, sõõr ümber Liiveri oli nii tihe, et polnud võimalust ligipääsemisekski, aga ta ei kahelnud hetkegi, et oli toimitud õieti. Kahju, et pole võimalust Rodale teatada, et kamber tervitas, tervitas tuliselt ja kuumalt!

Kuid kõhklejail oli õigus, et teo eest tuleb kanda vas-

tutust. Tuleb juurdlus, nõutakse õhutajaid, esimesi lööjaid, agaramaid peksjaid. Võib kujuneda inetuks kauplemiseks, valvureile ja sakslasile meelepäraseks süü üksteisele veeretamiseks.

„Haliseda on hilja," tõusis Maamets lõpuks istuli... „Mõistlikum on homseks valmis mõelda, kuidas olla, mida seletame..."

Sama olid kindlasti mõelnud paljud. Kuna kellelgi polnud vastust, hoiti ka küsimus seni endale. Maametsa sõnadele järgnes vaikus, kuni lõpuks Jakob Hunt upitas oma musta lokkis pead:

„Kes lõid, eks need kanna ka vastutust..."

„Ise äigasid samuti," torises Kippar.

„Mina? Küll mõtles vale välja! Mina tõukasin hoopis materdajaid eemale..."

„See on rumal vaidlus," katkestas Maamets. „Kogu kamber tundis üht ja sama — karistada spiooni, ja ei ole meie asjaks kaaluda, kes lõi kraadi tugevamini või andis vopsu vähem. Kindlasti karistatakse aga esimesi lööjaid. Vastuseta nad ei lahku... Ma olen valmis endast teatama, see vastab ka asjade tegelikule käigule — korraldasin ju mina juurdlust Nipernaadi üle..."

„Lollus!" hüppas Kajando püsti. „Siis juba mina. Mina udjasin, kuidas jaksasin, aga sina seisid kümme meetrit eemal, ei puutunud sõrmeotsagagi."

Kirsipuu, nad magasid Maametsaga juba mõnda aega kumbki oma naril, keeras end küliti kambri poole:

„Olete justkui koolipoisid. Kes ajab teisele — sina tegid, sina tegid, kes põrutab vastu rinda: mina üksi, üksi mina. Koos tehtud, koos vastutame. Polnud siin algatajaid ega eestvedajaid, igaüks oli ihu ja hingega karistust jagamas. Kes just ei müksanud, see lihtsalt ei pääsenud ligi."

„Mina ei puutund...“ ajas Hunt käed laiali.

„Ära luiska!“

Enamus kaldus Kirsipuu ettepaneku poole.

„Mis nad kogu kambrile ikka teevad,“ ässitas Kurg. „Mine tea, kas nad ühe ostetava hinge elu kuigi kõrgelt hindavadki.“

Nii jäigi. Kajando lisas enda poolt: kes midagi muud piuksatab, ärgu lootku, et tal kongis veel eluõigust on. Rohkemgi: otsitakse üles mujaltki, vangide karistav käsi on pikk, ulatub läbi paksude kivimüüridegi.

Järgmisel päeval nõksatas igal võtme ragisemisel üles päid — kas algab?

Algas, aga alles õhtu eel. Kambrisse tuli vanglaülema abi rangisjalgse jaoskonnavanema ja Jõmmi saatel. Abi ise oli peaaegu niisama pikk kui Jõmm, käis seljakile, nagu suruks ettepaisuv kõht teda tahapoole. Põsed paisusid, nagu puhuks mees vahetpidamatult, andes nina ja silmi kinni mattes kunagi ilusale näole lodeva ilme.

„Sissejuhatus seletamiseks, miks ma erakorraliselt teie kambrisse tulin, on muidugi tarbetu,“ sammus ta rivi ees edasi-tagasi. „See on äärmine korrarikkumine, on maksva distsipliini ja vangla režiimi kõige jultunum ignoreerimine. Ma nõuan kategooriliselt, et mulle otsekohe, aegaviitmatult öeldakse, kes olid eilses intsidendis algatajad ja peasüüdlased.“

Kurg nohises raskelt, Pikk Miilits hingas pikalt ja vilistades — krooniline nohu mattis ta nina. Keegi ei vastanud.

„Noh, teie,“ sirutas abi kinnastatud käe esisõrme rea otsas seisvale Karl Aavikule. „Kes peksis üht vangi?“

„Meie kõik peksime...“

„Kuidas? Kõik? Teid on siin kolmkümmend kaks meest, kui igaüks oleks löönud, oleks mehest järele jäänud peotäis narmaid."

„Meie mõistlikult... hellalt..."

Kurg norsatas, mis tema juures tähendas naerupahvakut.

„Noh, sina, vanamees," ruttas ülema abi jässaka Kure ette. „Luiskas, eks ole, naera või katki? Sa pole enam laps ega riiukukk, tunnista üles, kes tarvitasid omavoli?"

Kurg mugis aeglaselt oma suurte karvaste lõualuudega, upitas parema kõrva ette, pani käe nagu kuuldetoruks appi:

„Kuidas'ee? Ma olen kõva kuulmisega..."

„Kas ka sina lõid eile õhtul üht vahialust?" karjus abi.

„Mis'ee? Ma olen pikaldase taipamisega..."

„Kui eile kõik materdasid vang Hans Liiverit, mis tegid siis sina?"

„Kui kõik lõid, ju siis ikka mina kah."

„Mitte ju ja kah, vaid küsimus on selge ja vastus peab olema sama selge: kas sina võtsid peksmisest osa või ei võtnud?"

„Ah, et kas lõin või?"

„Ma küsisin ju eesti keeles..."

„Kõik lõid, tähendab igaüks lõi..."

Kurg pilutas silmi ja kahmas laiade mustade küüntega habemesse, ragistades selles nii, et abi kohkunult paar sammu tagasi hüppas.

„Kas teie lõite?" näitas eemalt Kajando poole.

„Lõin. Mehemoodi lõin."

„Teie?"

„Ka mina," vastas Kirsipuu selgelt ja kindlalt, kuigi oli seisnud kogu aeg ukse all.

„Sina oled veel noor poiss, ega ometi sina ei julgenud tõsta kätt vanema inimese vastu?"

Nahkhiir oli märkamatult sentimeeter-haaval ettepoole nihkunud ja seisis juba lühikese sammu võrra rivi ees. Ta vastas, nagu oleks üles õelnud hoolikalt pähetuubitud laulusalmi:

„Andsin nagu jaksasin ja annan igale äraandjale, nii et käed on väsinud."

Vanglaülema abi nägu tõmbus vöödiliseks — osa nahka muutus tumeroosaks, laigud ja triibud selle vahel aga kahvatusid, nagu voolaks neist veri ära.

„See on vandenõu, ütlen ma, on mäss! Kuulutan tänasest alates kogu kambri kartseriks, jääte vee ja leiva peale seniks, kuni aru pähe võtate. Kas te teate ka, mis teiesugustega tehakse? Augu kaldale ja tuli peale. Me teid õpetame, peate veel nägema, kelle käes on jäme ots..."

Ülema abi külaskäik ei mõjunud tujutõstvalt. Norutajaid tekkis juurde, kuigi sõnades seda välja paista ei lastud. Ainult Jakob Hunt praalis:

„Kui ta oleks minu käest küsinud, oleksin õelnud..."

„Noh, mida?" jäi Kajando ta ette seisma.

„Et mina ei tõstnud kätt Nipernaadi vastu."

„Igatsed vist samasugust keretäit?" küsis Kajando, aga seegi kõlas nagu mahakäinud kellavedru tiksumine.

„Meeleolu langus?" pisut ironiseeris Maamets.

„Ega enne tuju ei tõusegi, kui mõnel näo siledaks triigin nagu külvimaa. Must korra kõhatas, juba kukuvad verest välja."

Aga Kurg arutas:

„Raske arusaamisega mees, see kõhukas onku. Seletan küll, et kui kõik, siis igaüks, aga ta ei mõista... Muudkui et mäss... Kelle vastu me mässasime? Kas Saksa riigi

vastu? Nipernaadi pole ju saksa rahvas? Äraandjaid on alati pekstud, vanasti tõmmatud nad koguni jalgade soonipidi puusse nagu lahatud kesikud. Vaimastvere koolmeister rääkis . . ."

„Ta rõhutas ju küllalt selgesti — see oli mäss vangla distsipliini, vangla režiimi vastu," ütles Härrasmees, kes kõike oli jälginud eemalt, hõõrudes veel praegugi käeselgi.

„Kui nende ähvardusi kuulama hakata, siis ei saagi elada," naeris Leinsoo, meremees, paadimeister, kalur ja tavaliselt naljahammas. „Kui minu kinni võtsid, käratasid ka peale — kus on relvad. — „Pole mul iial püssi olnud," vastasin, „isegi jahipüssi mitte." — „Sul on automaadid maja juurde ära peidetud, teame kõik. Kui ei näita, laseme naise maha." — „Lasta te oskate, seda ma usun niisamutigi, aga mina relvi teha küll ei oska." Võtavad naise, viivad kalakuuri seina äärde. Lapsed, meil on poiss ja tüdruk, üks oli viiene, teine neljane, nutavad või hinge seest. — „Kus on relvad?" — „Pole mina siin mingeid relvi näinud." — Tõstavad püssid, sihivad. Üks veel kord käratab: „Sa naerev kurat, kas näitad panipaiga kätte?" Mina raputan pead. Sihtisid mis sihtisid, käed väsisid ära, lasid naise kalakuuri seina äärest tulema. Võtsid kaasa, et kui vanglas järele mõtlete, kuidas te kutsikad koju ulguma jäid, küll siis häälepaelad avanevad. Nii et ähvardus on kena asi, aga ega sellepärast kohe püssid paukuma hakka."

„Sul ikka jäidki lapsed koju?" küsis Maamets, rõõmus, et tähelepanu oli kõrvale juhitud.

„Jäid jah väravasse karjuma, nagu kistaks neid rattale."

„Ja sina muudkui naerad," imestas Aavik. „Süda verd ei tilgu laste pärast?"

„Peab siis oma südame kohe igaühele nina peale ripu-

tama ... Küll head inimesed võtsid lapsed enda juurde, ega nad nälga jää."

Leinsoo lugu juhtis lühikeseks ajaks mõtted mujale, varsti kaldus aga jutt uuesti oodatavale karistusele.

„Kell on, aga mõra sees," targutas Kurg.

Mõrasid on, aga siiski milline hääl! mõtiskles Maamets. Kuidas teisiti kuuleks, kus peitub pragu, kui kella ei helista? Kedagi sakslastele söödaks anda on aega, arutas Maamets edasi, aga kas tuleb paremat juhust näha, milleks on kamber number kakskümmend viis võimeline? See on omamoodi proov, aga ka karastus.

Võib-olla on see edasilükkamine ainult argus? Olid üks äraandja paljastamise algatajaid ja läbiviijaid. Kui poleks selgitatud, poleks olnud peksmist. Peaksid end ise teatama ... Kas suudaks? seadis Maamets endale otseküsimuse. Kui on tarvis, kui hukkamisoht tõepoolest ähvardab suurt osa vahialustest, kas siis tema, Maamets, julgeb ette astuda ja öelda: mina olin peasüüdlane, karistage ainult mind. Kas ta julgeb?

Äkki nagu oleks seisnud ta ees väheldane Järvis, põletikust ja näljast juba kõhnunud põskedega, silmis nukkersõbralik naeratus. Seisab, kallutab pead väheke vasakule õlale ja näost on selgesti lugeda: noh, Maamets, kuidas on? Kas meie read on jäänud hõredamaks? Julged?

Küllap julgen, noogutas Maamets, nagu seisaks surnud kommunist tõepoolest ta ees. Nii ta lõpuks otsustaski: kui enam ei ole teist väljapääsu, kui sakslased hakkavad valima viimase repressiooni abinõuna vange mahalaskmiseks või võtavad tarvitusele teisi karistamismeetodeid, läheb ta ja võtab kogu süü endale.

Järgmise päeva lõunal möödus supitoober uksest, ilma et võtit oleks pistetud kahekümne viienda lukuauku. Mitte

kaua hiljem käsutas valvuri võtmekloppimine vangid ritta ja varsti avati ka uks: kambrisse vajus pilv mehi — kolm eilset külalist ja niisama palju uusi. Kõige ees kõlistas kannuseid väiksekasvuline sinelis sakslane. Valvurid ei käinud kunagi kambris relvaga, püss oli väljaspool jaoskonnakoridori uksi seisvail valvureil, aga sakslasel oli suur kabuur külje peal, nööp lahti tõmmatud. Ta selja taga libisesid nagu varjud kaks saksa sõdurit, automaadid rihmaga kaelas. Sakslane taganes lapitud, rebenenud riietes, karvadessekasvanud vangide rivist nii kaugele, kui lubas sein, trummeldas sõrmedega revolvritaskule ja avas suu pärani, nagu hakkaks laulma, kuid alles mitu sekundit hiljem tuli hääl kuuldavale:

„Meile, saksa võimudele, kes me oleme seatud kõikide endise Eesti territooriumil asuvate koonduslaagrite ülemaks, sai teatavaks siis kambris asetleidnud vägivallajuhtum," karjus ja venitas ta sõnu, nagu peaks avaral ja laial väljakul kõnet. „Palun tõlkida," lisas üle õla vanglaülem abile. Kui öeldu mõte oli umbkaudselt vangidele eesti keeles edasi antud, jätkas sakslane, peatudes iga lause järel: „Meie vaatame sellele kui poliitilisele väljaastumisele, kui mässule kõikvõimsa Saksa riigi vastu. Saksa võimud hoolimata oma heatahtlikkusest ja abivalmidusest ei saa sellest kuulmatust omavolist vaikides mööda minna, sest see ei ole mitte ainus. Viimasel ajal on sagedaseks muutunud sellesarnased demonstratiivsed väljaastumised meie, uue Euroopa loojate vastu. Vastavalt meie kõrgetele ideaalidele on kõik vanglad muudetud töö- ja kasvatuslaagriteks, see tähendab, et neis peab valitsema piinlikult täpne kord, distsipliin, kuulekus saksa võimu korraldustele. Meie, sakslased, jälgime hoolikalt eesti rahva tahet osa võtta Euroopa ülesehitamisest Suur-Saksamaa juhtimisel . . ."

„Kas täna on pühapäev?" küsis Kurg ja müksas enda ees seisvat Leinsood, kes ei suutnud pidada ja turtsatas nagu kass, kellele ninasse raputatud sinepit.

Sakslane saatis Leinsoole hävitava pilgu, kaotas kõne järje, kogeles ning kobas ja lõpuks põrutas:

„Kes oli see siga, kes peksis teist vangi?"

Leinsoo naer lõppes terava kuiva kõõksatusega. Ainult vanglaülema abi polüüpidessekasvanud nina nohin kostis kongis.

„Vägivalla ohvriks langes inimene, kes tahtis aidata saksa võimusid, kes püüdis oma eksimust tasa teha, teenides Saksa riiki. Käe tõstmine tema vastu, kuigi ta oli vang, oli võrdne jõu tarvitamisega iga teise eestlase vastu, kes kaitseb Saksa riigi ja rahva huve..."

Abi nohises ja vaatas aknast välja ilmel: kui mina midagi välja ei pressinud, ei saavuta ka keegi teine rohkem. Need ei olnud inimesed, mingi mõistatuslik müür seisis ta ees...

„Küsin viimast korda, kes olid need..."

„Mina!"

Vanglaülema abi pea pöördus kohkudes: kuulis ta õieti? Kas tõepoolest hüppas kild lahti sellest müürist...?

„Kes?" küsis ta enne, kui sakslane suutis avatud suust sõnu välja suruda.

Kahvatu vang astus pool sammu ette.

„Mina, vahialune Karl Kirsipuu. Kui avastasin, et Hans Liiver on Juudas, on sakslaste palgaline nuhk, peksin teda..."

Sakslane mõõtis Kirsipuu lotendavaid riideid, mehe kõrgele esiletõusnud põsekonte, soonelisi käsi.

„Teie...? Mees ei ole veel tulnud meelemärkusele, võibolla et ei tulegi..."

„Jõud peitub lihastes, mitte lihas ja rasvas."

Kirsipuu astus kiire sammu lähemale, mille peale sakslane nihkus oma kahe automaaturi vahele.

„Välja viia!" käratas ta.

„Ma võtan enne oma asjad," kummardus Kirsipuu rahulikult kapi kohale. Sakslane tammus jalalt jalale ja et oma kohmetust varjata, käratses:

„Kes veel peksis?"

Maamets haaras Kajando käerandmest, väänas seda kogu jõust tahapoole, sosistas:

„Sellel ei ole mingit mõtet!"

„Kes veel, ma küsin? Ei ole ometi võimalik, et tema üksi..."

„Mina üksi," vastas Kirsipuu silmi pilgutamata otse sakslase sõstrasuurustesse, pisut punakalt läikivaisse silmadesse. Ta naeratas meestele, kui nendest nagu aukolonnist möödus ja viipas käega:

„Nägemiseni, seltsimehed!"

Kui uks viimase sakslase järel kinni langes, tormas Kajando Maametsale kallale.

„Miks sa mind takistasid? Nad lõhuvad ta tükkideks!"

„Kas siis oleks vähem lõhkunud, kui ka sina oleksid kangelast mänginud? Kirsipuu ju selleks ette astuski, et neile jääks näppu ainult üks."

Vangid valgusid rivist laiali. Käratult, nagu vaikses harduses.

„Kui õigus oli Gorkil," ütles Maamets, „kui ta kirjutas, et inimene, see kõlab uhkelt!"

Alles hulk aega hiljem ümises Pikk Miilits:

„Kuradima poiss!" ja tõmbas peoga üle näo. Ta pihk valgus vett täis...

Vee-leiva režiim jäeti kongile siiski seitsmeks päevaks.

13. Surma ootetoas.

Kui Maamets sirutab käed laiali, siis toetuvad mõlemad peopesad vastu jääkülma ligast kiviseina. Teistpidi ei ulata mõlemat seina korraga katsuma: sedapidi on kong nii pikk, et siia mahub sisekülgega seinasse tapitud nari ja jääb veel ruumi katkisele paraskile. Kongis on küll WC, aga see ei tööta. Ise lõhkusite ära, ütlevad mustad, nagu oleks nende hooletus ja talve pakanegi kommunistide tuua ja viia.

Päeval lükkab Maamets kahest lauast kokkulöödud magamislava üles ja siis saab isegi jalutada. Ringi võib ära teha kuue sammuga, aga Maamets oskab võtta kakskümmend kaks. Kolmkümmend on rekord, siis jalg vaevalt nihkub teise ette. Kiirustada ei tohigi, siis hakkab pea pööritama. Ja kuhu on rutata?

Ehk siiski? Võib-olla lahutab surmast veel ainult üks päev? Või ainult tund? Väljast tuldi koridori, sammud kõmpsivad lähemale, lähemale. Kas ei peatu nad just tema kongi ukse taga, kas ei ragistata riividega, ei hüüta teda? Ei, mööda läksid. Seekord! Nüüd räägib tulija koridori valvuriga midagi karedal, põrkima harjunud häälel. Küllap arutatakse, mitmes kong, milline vang.

Mis aeg praegu on? Kas paistab päike või säravad tähed? Ei, peab olema päev, sest viimati lükati kambrisse kausitäis supivedelikku... Kui keha ei oleks nii lõpmatult väsinud, kui kõik liikmed ei valutaks...

Kui kaugel ta praegu juba oleks, kui oleks astunud kogu

aeg sirgjoones? Minutis teeb ta neli tiiru ümber ruumi, iga tiir viis meetrit. Kümme meetrit minutis, tuhat kakssada tunnis. Kui alata hommikul kell kuus ja lõpetada õhtul kell üheksa, oleks päev pikk kuusteist tundi. Pesemiseks, söömiseks, puhkamiseks kulub neli, liikumiseks jääb kaksteist tundi. Neliteist ja pool kilomeetrit päevas. Kui vähe siiski! Iga päevaga pikendab ta jalutamise aega. Seismine on loidumine, kõdunemine, on häving. Möödub veel päevi, siis keha ei pakitse enam nii tülikalt, jalad ei väsi, peas peatuvad väikesed vasarad ja silme eest kustuvad punase- ja siniseviirulised rõngad. Siis tõstab ta kõndimise aja viieteistkümnele tunnile päevas. Aga siiski — neliteist ja pool kilomeetrit päevas teeb rohkem kui sada kilomeetrit nädalas, nüüd oleks võinud olla juba...

Edasi enam ei pääse. Kui palju on olnud päevi? Üks nädal? Või kaks? Ta kobab seina nari kohal, kuhu on kraapinud küünega krohvisse kriipsukesi. Üheksa. Aga enne seda? Umbes viit ta ei märkinud, kuigi juba suutis tõusta ja natuke kõndiski, iga viie minuti järele puhates. Aga päevi, millised ta ainult lamas, ta ei tea. Hea küll — neliteist päeva, seega kakssada kilomeetrit. Jah, ta oleks juba Kuurul, istuks Allika saunas oma ema Miina vastas ja kuulaks...

Ah ei, midagi ta ei kuulaks. Suu räägib sellest, millest on täis süda — ema ei leiaks muud juttu kui seda, kuidas ta jäeti üksi, kuidas Mart ära viidi. Aga tema, Ilmar, ei taha rääkida surmast, ainult mitte surmast!

Ainult ukseklapi pragude vahelt kumab koridori ähmase valguse triipe. Kuidas küll pimestab, kui avatakse kongi uks, et lasta parask välja kanda, või kui valvuril tuleb tuju lubada vangil niisutada oma kuumavat keha jääkülma veega! Uskumatu, kui valusalt võib torgata valgus.

Öö ja päev on sulanud üheks lõputuks ööks. See on muidugi stiilne, sümboolnegi. Aga sageli on tunne, et oleks valmis ohverdama kümme aastat oma elust päikesepaistese, rõõmsa, pehmest tuulest paitatud päeva eest.

Kui oleks viletski tuluke laes, nagu oli kahekümne viiendas. Ja poolgi ajalehte. Loeks... Rida korraga, iga sõna eraldi, iga täht üksikult, nagu laps, kes veerib. Kui kaua võiks lugeda trükitud ajalehe üht lehekülge? Veeriks, veeriks minutile rida? Ei, see oleks liiga raske — kaks rida minutis. Kui palju on veerus ridu? Naljakas, kui tihti on hoitud ajalehte käes, kui sageli loetud läbi terveid lehekülgi, aga ometi ei tea, kui palju seal võiks olla ridu. Sada viiskümmend, sada kuuskümmend võib-olla? Olgu sada viiskümmend viis. Kolmsada minutit ühele veerule. Tunnis on kuuskümmend minutit, tähendab, seitsmeveerulisest lehest jätkuks kolmekümne viieks tunniks ehk neljaks päevaks. Kui kärbiks lugemise aja neljale tunnile, võiks istuda ja veerida kaheksa päeva.

Pole valgust, pole ajalehte, ka ühiskongis ei antud ajalehte, isegi saksakeelseid mitte. Miks nad kardavad omaenda inimeste trükitud ajalehte? Millest nad seal võiksid praegu kirjutada... Kindral Talvest? Et Venemaa pakane on nõukogude sõdurite liitlane, et kõik rindeõgvendamised on talve süü? Aga ninnakargav külm ja lumi on halastamatud ja erapooletud, hanged on Punaarmee poolel niisama sügavad kui fašistide rindel. Inimesed sõdivad, inimesed, mitte talv, mitte lumi, mitte tuisk. Aga kui tuisk keerutab kõrvade ümber ja sa ei tea, miks pead seisma põlenud varemete vahel, kaugel oma kodumaast, siis on raske...

Tuisk, mis on minul asja tuisuga...! Kui saaks trükitud ajalehe, saaks raamatu. Kaua mõtles Maamets, millise

teose võtaks, kui antaks vaba valiku võimalus? Ikka ja jälle jõudis „Kommunistliku partei manifestini". See on ju õhuke, selle võib läbi neelata ühe tunniga, tõreles endaga. Olgu, aga sisu on rikas, sisu vastab vanglamüüride vahel, kogu okupeeritud maa-alal ülestõusvaile küsimusile. Ah teie ei ole „Manifestiga" päri, see paljastab, et seisate kitsal platvormil, seisate rahvale vaenulikul pinnal? Hea küll, andke siis „Krahv Monte-Kristo". See on paks, küllap vist tuhat lehekülge. Teile ei meeldi ka „Krahv Monte-Kristo"? Hästi, olen sel juhul nõus isegi Hitleri enda „Mein Kampf-iga"! Niipalju ma saksa keelt oskan. Loen, tähelepanelikult uurin, rida realt veerin. Jah, õige, andke mulle „Mein Kampf". Selles on palju tihedaid lehekülgi ja siis ei ole meie vahel riidu — loen raamatut, mis peaks mind viima riiklikele mõtetele. Asutise nimetus, milles mind praegu hoiate, on ju Töö- ja Kasvatuslaager nr. 1, nicht wahr?

Loeks ja mõtleks. Kärpe loeks, mitu minutit mõtleks. Trükiridade kaudu vaataks nagu hinge, loeks nagu mõtetes ja südameis. Kahju, „Mein Kampf" on kirjutatud liiga vara, seal ei ole veel öeldud, mitu vangilaagrit, vabandust, mitu töö- ja kasvatuslaagrit on sakslaste poolt rajatud Euroopasse. Seal ei ole ka veel märgitud, mitu miljonit juuti on põletatud, maha lastud või niisama auku aetud. Aga siiski — „Mein Kampf" on see püha testament, mille kaanele on ehitatud koonduslaagrid, haudade pikad rivid, võllad, mille vahele on aheldatud rahvad ...

Aheldatud rahvad!

Kuidas see põletab! Istud, konutad ja ei tõsta õlekõrtki rahvaste ahelate puruksraiumiseks. Selleks leidub võimalusi vanglaski, kindlasti peab leiduma. Aga praegu on ta veel liiga nõrk, keha ja vaimujõud ei pea vastu pingutusele, on tarvis rahu, rahu, rahu ... Kui ainult ei oleks rusuvat,

igast küljest endasse matvat liikumatut ja tumma pimedust! See tungib nagu ruske aur rinda, pähe, ajudesse... Uimastab ja lämmatab... Nii te ju soovitegi, sest milleks teie arvates inimestele ajud! On olemas „Mein Kampf", on olemas Adolf Hitler, on olemas Generalkomissar in Reval, sellest peaks ometi aitama. Muljume nad tuimaks ja ükskõikseks pimeduse raskusega, taome pehmeks saapakontsa ja kumminuiaga, põletame neist jonnakuse välja hõõguva sigareti, hõõglambi ja tulise rauaga...

Juba jälle kumminui, saapakonts ja tuline raud! Kas ma ei suuda oma mõtteid kõrvale juhtida? Ma muutun ju isiklikuks. Või mitte? Kas kumminui ja hõõguv sigaret on isiklikud, kas on seda nõeltega läbitorgatud sõrmeküünte alused, hõõguva raua vermed jalataldade all ja rebestatud nahk seljal? Kas on Triki ootuserõõmust irevileunustatud hambad ainult tema ja minu isiklik asi? Kas on ainult isiklikuks tehinguks mõnede küsimuste lahendamine kooliõendade Renee Loigu ja Ilmar Maametsa vahel? Ei, ei — see on süsteem, kuratlik süsteem massiliseks hävitamiseks. Milleks muidu gestapo, milleks vangivalvurite leeride, milleks süngete kongide read, milleks võõra sõduri rautatud konts võõral maal...

Pidin ju mõtlema... millest õieti? Kui kaugele oleksin jõudnud, kui rada mu järel oleks sirge, ma juba arvutasin. Mitu päeva oleksin võinud istuda, nina raamatus, samuti rehkendasin. Mida veel? Kui palju oleks tarvis päevi, et ilma kangita, ilma kirkata, ainult kümne küünega end läbi kraapida neist müüridest? Hea küll, lusika, mis antud igale vangile, tohiks appi võtta. Kui läbi uuristad, oled vaba... Aga milleks veristada küüsi! Meid on siin palju, kui toetaksime õlad vastu müüri ja lükkaksime ühel nõul, nii nagu keegi jaksab, pursaku kas või veri ninast ja

suust, — müürid kindlasti prahvataksid kokku. Kui veel kogu rahvas prooviks! Kui tõstaks käe ja lööks nagu üks mees...

Kui toredalt see kõlab — rahvas! Saksa fašistide truud ümmardajad, kuulekad käsutäitjad Sooaluse Jaak, tema võsuke Renee, irvhammas Trikk ruttaksid tõstma mõõka, et ülestõusnud kätt pooleks raiuda. Aga meid on tuhandeid, palju tuhandeid, mitte nemad, vaid meie oleme rahvas...

Rahvas, ikka jälle rahvas! On neli seina, ühes seinas uks ja selles luuk, kust lükatakse sisse kauss supilakkega...

Maametsa kamber oli nurkmine, vastu välisseina, seetõttu eriti külm. Valvur ütles kord, lastes Maametsa pesuruumi, et tema õige koht ei olevatki siin — ta määratud hoopis üksikusse, aga seal olnud kõik kongid täis ja siis pandud kartseriruumi. Niikuinii kaua ei ela, arvanud jaoskonnavanem, ükskõik kus kondid sirgu tõmbab.

Maamets ei nõudnud enda äraviimist. Kartser või üksik on sama mis Kurat või Peltsebul. Aga ta ei valmista neile rõõmu ja ei koole ka siin!

Kõrvalkongis oli vaikne. Sinna kanti noor kahvatunäoline poiss. Maametsale anti läbi luugi parajasti leiba ja ta nägi. Maamets kloppis seinale, kõik jäi vaikseks. Kongist toodi välja leib ja kauss jäätanud veega ja kangestunud laip...

Siis äkki vajati kartsereid. Neljandast jaoskonnast toodi ühest kambrist iga viies kartseri. Kartulisöömise eest. Kord nädalas või kahe nädala tagant keedeti jälle kartulisuppi. Mugulad visati mullastena ja prahistena kongidesse koorimiseks. Neid tooreid, suuremalt jaolt külmavõetud maaubinaid tuubiti korisev kõht täis, peideti tagavaraks sahtli-

tesse, kappide alla, naripresendi vahele. Nii tehti alati, kuigi see enamasti lõppes seedimisrikete ja teravate valude ja ägedate krampidega. Vist kadus kartuleid liiga palju, tehti läbiotsimine, kästi öelda, kes varus kartuleid. Kamber vaikis, lõpuks nõudis rohkem süüa. Kogu kamber kuulutati kartseriolukorda, iga viies saadeti pimedasse kongi.

Maamets viidi kartserist üksikusse. Ta hoidis silmi pilukile: uus ruum oli ainult vähe suurem, kuid siin oli — valgus! Keset lage kiilus traatvõrgust ümbritsetud pirn, küll kahvatu ja ähmane, aga see oli siiski valgus.

Maametsa uus eluase oli koridori otsast arvates teine. See oli hea — kahel pool olid kongid ja nii oli soojem. Üle koridori olid parempoolses otsas kaks kunkut. Kõik ruumid olid täis, mõnesse oli paigutatud koguni kaks inimest. Kas suurest ruumikitsikusest või sirutas gestapo välja oma katsesarvi, kes seda alati teadis.

Ümbruse vahetamine oli Maametsale suureks virgutuseks. Ta keha ei valutanud enam, liikumisvõime tuli tagasi. Ta elavnes, püüdis hääli, haaras klapi avamisel kiire pilguga kõike, mis vaatepiirile ulatus. Ta kuulatas ukse juures, hankides valvurite omavahelisest ja uste avamisel vangidega vahetatud lauseist nappe teateid. Vangil on suured silmad ja terased kõrvad, kiiresti tekkis umbkaudne pilt olukorrast ja inimestest.

Kui ta esimesel õhtul nari alla laskis ja puhkama heitis, avastas ta seinasse kraabitud laused. Need jutustasid, mis saatus ootas üksikkongide jaoskonda eraldatud vange.

Üks kirjutas:

„Ma ei uskunud põrgut, nüüd usun — siin ta on!"

Aga teine:

„Tunnen, varsti lähen hulluks. Kes siit pääseb, maksku kätte minu eest."

Ja kolmas:

„Ka minu eest!"

Neljas:

„Mind lastakse täna öösel maha. Elagu kommunism!"

Kirjad jäid päeval ülestõstetud nari taha, sellepärast püsisid seal. Varem oli neid olnud rohkem, seina oli laia terava asjaga siledaks hõõrutud. Neli! Ilmar Maamets oli viies. Mida kirjutada?

Milleks kirjutada? Milleks sellele üldse mõelda? Kui samas kongis hoitakse kolm nädalat, kui kaugele jõuaks, kui aina kõnniks ja kõnniks? Kolm nädalat, see on kakskümmend üks päeva. Kong on umbes meeter pikem, pool laiem, päeva kohta tuleks...

Tiksumine nagu tibatillukese koi oma kostis vasakpoolsest seinast. See tuli raudpoldist, millega nari on kinnitatud seina. Ei ole midagi, millega vastu toksida, pole pliiatsit, millega kuuldut üles märkida. Maamets pööras rutates pahempidi kõik taskud — ei ainust tugevamat eset. Lõpuks haaras lusika. Signaale sellega edasi anda saab, aga kuidas märkida üles vastuvõetut? Milleks on loodud inimesele küüned, kui nendega ei saa krohvi kraapida väikesi numbrikesi?

Teade oli lühike: taastada jaoskonna side. Maamets mõistis — ahelast oli lüli välja langenud. Ta toetus vastasseinale. Ettevaatlikult kloppis lusikaotsaga, kuulatas, kõrv vastu seina. Ei midagi.

Maamets proovis akna juurest, ukse poolt, kõrgemalt ja madalamalt. See oli ohtlik, iga silmapilk võis must kuulda või tõsta vaateklappi. Aga side oli katkenud, teateid ja korraldusi ei libisenud kongist kongi, jooksid kokku, surid tema kongi seintesse...

Ent kõrvalkong jäi tummaks.

Maamets teatas, et parempoolne naaber vaikib. Vastus oli lakooniline:

„Seal on uus — otse väljast. On tarvis edasi anda väga tähtis teade, sellest oleneb rohkem kui mõne üksiku elu. Tegutse!"

Inimene väljast, vabadusest — Maamets oskas hinnata sellise teadete allika kullaväärtust. Aga kuidas talle õpetada vangla morse-süsteemi?

Maamets koostas mõtteis mitmeid plaane, aga heitis kõik kõrvale kui kõlbmatud. Uni ei tulnud. Ahela lüli on katkenud, ainult temal on võimalik side taastada. Kõrvalkongi elaniku tungivast toonist mõistis ta, et kõne all ei olnud lihtne uudistejanu, süütu lobisemine. Maametsa vaevas, nagu oleks ta petnud teda usaldanud inimest või unustanud endale võetud kohustuse. Uinus alles hommiku eeli kurnatuna ja väsinuna ilma midagi kõlblikku välja mõtlemata.

*

Kui Maamets toodi kartseriruumist üksikusse, jäi ühesilmaline valvur, keda kõik hüüdsid Ükssilmaks, uksele kauemaks, kui tarvis, ja vaatas nagu mõtlikult kätt valguse varjuks hoidvat vangi.

„Imelik," ütles ta hiljem.

„Mis on imelik?" küsis Ükssilmast peajagu lühem tõmmunäoline valvur.

„Et tal veel eluvaim sees on. Kui kuu aega tagasi olin kartserite peal, lohistati ta ülekuulamiselt. Polnd nagu enam elu õhkugi juures. Keegi ei kahelnud, et kong saab varsti vabaks."

„Ah niisugused päevad tal selja taga ... Siis teadagi ... Kas nägid ta silmi?"

„Mis neist silmadest ..."

„Mina vaatasin — pelglikud, aga siiski sellised uurivad, terased. Nagu näeks sinust läbi. See hakkab ikka nii. Mis sa arvad, kas tuleb temast vaikne hull, et sõnagi lausumata teeb kõik, mis kästakse, või märatseja?"

„Ei tea," vastas Ükssilm ükskõikselt.

„Mind sellised küsimused huvitavad. Kuradi põnev on teada, kuidas inimese sisemine mehhanism töötab."

„Lollus," ñihutas Ükssilm end toolile. „Kuuli ees on kõik ühesugused."

„Noh kuuli... Aga inimese hinge jaoks on olemas omaette teadus, psühholoogiaks nimetatakse. Seda õpetatakse kooliski. Aga koolis nad ei näe kübetki sellest, millest võiksin jutustada mina. Mul on niisugune harjumus, et kui uus tuuakse, vaatan talle otsa ja katsun arvata, kuidas temaga läheb. Ütlen endale — vaat sellest tuleb hull. Hakkab end pidama teab kelleks. Noh, kas Hitleriks või pärisjumalaks endaks, nemad ei tunne ju ei au ega häbi."

Valvur, keda hüüti ka Ennustajaks, sirgeldas midagi paberitükile ja Ükssilm ühmas:

„Nooh?"

„Kuidas — nooh?"

„Kas sul läheb ka täkke?"

„Kaunis hästi, ei saa laita. Mul on kõik ilusti üles märgitud." Ennustaja õngitses oma suurtest põhjatuist taskuist musta kaantega raamatu, avas joonlaua abil lahtritesse jaotatud leheküljed. „Mina olen korraarmastaja inimene igas asjas. Siin on, näed, sissetulemise kuupäev, kongi number, minu diagnoos — nii nimetavad seda arstid — ja lõpuks kuidas tegelikult kujunes."

„Ah-ah," sirutas Ükssilm käe raamatukese järele.

„Ei-ei, seda ma kellegi kätte ei anna. Määrivad ära... Kui sirvida värskemaid sissekandeid, siis ei ole põhjust

kurta, üsna toredasti klapib. Vaatame prooviks mõnda. 10. detsember. Kong nr. kakskümmend viis, hakkab märatsema; märkus 10. jaanuarist — viidi ära: möllas mis kole. Mäletan, ta oli hirmsa jõuga mees, kangutas trellid looka. Ehk see siin: 15. detsember. Kong nr. kakskümmend. Ei näe homset päeva. Märge — suri ööl vastu 17. detsembrit. Järgmine: 18. dets. Kong nr. kolmkümmend kaks — sellest tuleb naerev hull. Ja olge lahked: 17. jaanuaril — vang lagistab kui meeletu."

„Miks sa kogu aeg vahele jätad?"

„Noh, iga inimene on ekslik... Ja need seal," Ennustaja tegi peaga umbmäärase viite, „ei lase asjadel oma rada areneda. Istub vang ja avaldab juba selgeid tunnuseid; vaatad taskuraamatust — õige, kaldub täpselt sinnapoole, nagu mul märgitud. Aga seal tuleb valvur, kamandab just selle vangi välja ja viib ülekuulamisele. Kui tagasi toob, siis pole ju midagi, paremgi veel, sest selline käik võrdub vähemalt kolme kuuga meie juures, aga väga tihti ei tooda ja jääbki teadmata, mis tast sai või kuidas temaga lõppes. Ja-ah, teadusliku töö jaoks on meie juures võimalused siiski päris halvad..."

Ennustaja hakkas täitma uut lahtrit.

„Mis sa Habeme kohta märgid?" küsis Ükssilm, vähem uudishimust kui püüdest oma ainust silma lahti hoida.

„Kirjutan: läheks hulluks..."

„Läheks?"

„Nojah. Ega uurijad seda meest ei jäta, teevad tahedaks. Ta on kohe seda nägu."

Samal ajal Maamets pidas valvureid tähelepanelikult silmas, püüdis ilme, käitumise, jutukatkete järgi mõista nende iseloomu, maailmavaadet, suhtumist kasukate ja kontide kogumise aktsiooni, õgvendamistele rindel.

Üle koridori oli võimatu sidet pidada — vahemaa oli liiga kauge. Ta teab juba, et ühesse neist on suletud mees, kes peab end vangla ülemaks. See on lärmakas elanik, prõmmib kümme korda päevas uksele, käratab valvureile, miks nad teesklevad, nagu ei tunnekski teda. Mustad itsitavad, kummardavad sügavalt, nimetavad Ülemaks. See meeldib vangile, ta laseb peost läbi libiseda pruunil kitsal habemel, silub kaelale langevaid ja otstega üleskeerduvaid juukseid ja noogutab armuliselt. Varsti tüdinevad mustad mängust, hakkavad teda narrima, käsutavad väljakäiku koristama, sikutavad habemest. Ülem vihastub, kärgib, vallandab sealsamas, nõuab revisjoni...

Ülema kõrvalkambris hakkas ühel varahommikul naine kiljuma. Õõnsa, ahastusest ja hirmust võika häälega. Oli kuulda, kuidas Ennustaja avas luugi, itsitas:

„Vaat kus vahva eit, tahab küünte varal seina mööda üles ronida. Näe-näe, nüüd läheb... ah ei, alla kukkus."

Kambrist ei tahtnud ta välja tulla, karjus, et on kahe lapse ema, klammerdus käte ja jalgadega nagu konksudega uksepiitade taha.

Salkus juuksed langesid näole, kleit oli käristatud, silmad hullusest suured ja hirmust pahupidi. Ta tõmmati välja, nagu rebitaks laasimata kuuske läbi kitsa avause. Naine võitles koridoriski, küünistas ja hammustas, talle mässiti köis ümber ja viidi nagu liblikatupp — ainult pea pöördus siia-sinna, kuid häält ei tulnud: mustad olid talle topi kurku lükanud.

Maamets kuuleb, et kõrvalkongis jalutatakse. Mitmel korral põrutab nooruke vang uksele; ta on kärsitu. Ta vajab tuge, rahustamist, julgustamist ja lisaks muule kuuleks temalt paljust, mis on juhtunud väljas.

Vasakpoolne naaber oli vanglas okupantide saabumise esimesest päevast. Ta oli jaoskonnas äärmine. Side peab uuesti loodama, kordas ta iga päev. Seda rahutumad olid Maametsa päevad, sest ta tundis endale langeva vastutuse suurust. Tema kongis katkes side — noorukilt kõrval ei või ju veel nõuda vangla sisetelegraafi tundmist, sest keegi pole talle seda õpetanud. Tema, ainult tema, Maamets, võib ja peab taastama sideme jaoskonna üksikkongide vahel.

Kuidas ka Maamets kaalutles, jäi ainult üks tee — valvurid. See oli kaheldav võimalus, oli seotud ohuga, aga Maamets otsustas katsetada.

Maamets ootas pakipäeva, milliseid oli kaks korda kuus.

„Kena suupiste," laksutas Ennustaja, kui avas kongiukse ja ulatas Maametsale üksikusse tulnud esimese korvi. „Tragi eit väljas..."

Maamets vaatas kviitungit, millele tuli anda allkiri vastuvõtmise kohta. Ikka Luise Mätik. Ei olnud varem iial kuulnud sellist nime, nüüd loeb seda saatelehelt juba kolmandat korda. Naisega on midagi juhtunud, võib-olla areteeriti ka tema, võib-olla vaevleb sellessamas majas, sidejaoskonnas, kus hoitakse naisi. Ilmar toetus uksepiidale. Ainult hetkeks, siis poetas korvi mõned munad.

„Unustasite midagi," tõstis Ennustaja korvi.

„Arvan, et... ei ole just kerge amet päev läbi vantsida alt üles ja tagasi... Olgu need saapataldade kulumiseks."

„Ega kiita saa jah kuidagi," kinnitas Ennustaja tõsiselt ja liipas korviga minema.

Järgmisel päeval Maamets kloppis uksele. Kui Ennustaja avas luugi, seisis Maamets nii, et paks tükk sinki ta käes oli valvurile hästi nähtav.

„Väljas kuulukse olevat praegu toiduga kibe käes?" küsis ta.

„Mis seda rääkida!" luusisid valvuri silmad kahele poole. „Mäe pidas kõne ja ütles ka, et seisame näljahäda ees. Lehedki kirjutasid..."

„Mul on tervis halb, toitu kipub minema hallitama..." Ja valjemini: „Kas saaks paraski välja viia?"

„Ega toit ole raisata neh," sosistas valvur ja käratas siis nii, et kajas üle koridori: „Noh, ei kuulegi enam muud kui välja ja välja! See on, kui vange nuumatakse, siis kulutavad oma väljaseerimisega ukse hinged läbi."

Avas kärinal ukse ja liipas Maametsale pikkamööda järele.

Nurga taga ootas Maamets Ennustajat ja libistas talle singi pihku.

„Igav on, kui saaks ajalehe," lisas nagu saateks.

Kongi tagasi jõudes laskus pingile ja hingas sügavalt nagu ohates. Väsimus surises kontides, justkui oleks ta pool päeva täitnud maa all vagonette.

Esimene etapp oli selja taga. Läks libedamini, kui julges uskuda. Ta ei eksinud väikeses mustlaspruunis valvuris. Või siiski? Võttis küll suutäie vastu, mugib oma laiade lõualuudega ja — naerab lihtsameelse vangikese üle, kes uskus, et üks valvur hakkab ajalehega riskima...

Järgmisel hommikul lipsas luugist sisse kokkukeeratud rasvane, kortsunud, nähtavasti leiva ümber vanglasse toodud eelmise päeva ajaleht. Maametsa käed võbisesid nagu palavikus, kui ta peitis lehe hõlma alla. Vaatas ringi, nagu võiks keegi talt lehe ära võtta, lonkis veel kaua ringiratast, enne kui istus seljaga vastu ust, nii et seda sai avada ainult teda eest ära lükates, ja laotas lehe põlvedele, siludes teda kuumade peodega.

Pikki kuid juhuslike teatepudemeiga ühiskambris, ligi poolteist kuud välismaailmast kartserisse eraldatud — kuidas nüüd iga rida kõneles, iga rida jutustas!

Leheküljel oli pilt: kortsusnäoline, mullane, nukra ja anuva näoga eideke seisab Viru tänaval, kummagi kaenla all suur kimp pehmete hiilgavate urvakestega pajuoksi. Pajukassid! Juba? Kas kevad lähenes? Maamets sulges silmad ja tal oli tunne, nagu täidaks kopsu kevade värske lõhn, nagu puudutaksid päikesekiirte soojad sõrmeotsad ta nägu, nagu näeks ta paisuvaid, pakitsevaid pungi. Avas silmad... ja naeratus suri. Valge läbipaistmatu võõbaga kaetud aknaklaasid, nende taga tugevad raudtrellid. Raputas end, nagu heidaks õlgadelt rõhuvat koormat, ja kummardus ajalehe kohale... Idarindel rasked tõrjelahingud lörtsis ja poris. Tõrjuti rasked rünnakud Tütarsaarele. Need siis olid kauged kõmisevad plahvatused, mis viimasel ööl äratasid rõõmurahutusi kogu vanglas. Tõrjelahingud! Pidi ju olema Blitzkrieg — kolm kuud ja haakrist lehvib Moskva kohal ja Uuraliski. Kolmest on saanud üheksa, ja — tõrjelahingud...

Kokkuvõtteid soojade esemete kogumisest, üleskutse värvilise metalli korjamiseks ja kalaaktsiooniks. Pikk piltidega lugu sellest, et tallinlased olevat asunud agaralt valmistama puukingi. Paar minevat maksma umbes kaheksa saksa riigimarka. Mõelda — kaheksa marka maailma praktilisema ja kaunima jalanõu eest!

Alles siis, kui leht oli tunni ajaga rida-realt läbi uuritud, meenus Maametsale pimedas üksinduses nädalate jooksul tehtud arvestus, kuidas ühest kaheküljelisest lehepoolest jätkuks lugemist kaheksaks päevaks!

Esimene etapp oli selja taga. See oli osa Maametsa plaanist — alustada vähemohtlikust. Oligi nii, nagu arves-

tas — Ennustaja keeldus järsult, kui Maamets tegi ettepaneku anda sedel kõrvalkongi.

„Tulega me ei mängi," raputas pead. „Kus palju teadjaid, seal ka lobisejaid ja mul on ainult üks nupp . . ."

Kui Maamets viipas umbes kilosele pekitükile, kratsis Ennustaja silmade kiilates tüükalist lõuga ja ümises: „Noh, võib-olla unustab Ükssilm kogemata luugi lahti."

Järgmisel hommikul oli parempoolse kambri ukseklapp praokil. Paraskitkandev Maamets paiskas kokkukeeratud paberikerakese luugist sisse. See oli nii väike, et süda hakkas vaevama — veeres põrandaprakku, naaber ehk ei märganudki. Õhtuni vaevles, kuulatas iga sammu järele, siis äkki hüppas süda rõõmust kurku: parempoolses kongis hakkas elama vaikne kobav, närviliselt tiksuv koi.

Maamets surus hambad huulde, et mitte valjult hurraa hõisata.

Alles kui Maamets oli kõrvalt kongist saadud teated edasi andnud ja väsinult narile laskus, tajus ta äkki edasitiksutatud lausete sisu. Korraldusi oli kaks. Et parandada sidet kongide vahel, samuti teiste jaoskondadega, tuleb saavutada omainimeste sokutamine koridoriteenija, — koristaja ja supikandja kohale. Paakspuu ülejärgmisest sai korralduse tõmmata lambanahk selga, teha ettevalmistusi meeldida valvurile. Varsti lavastatakse praeguste koridoriteenijate mustamine valvurite silmis.

Teine korraldus oli ülejaoskonnaline — tähistada Punaarmee asutamise aastapäeva Internatsionaali laulmisega. Laulmisest osa võtta kõigil üksikute jaoskonna vangidel.

Side jaoskonnas oli jalule seatud! Nüüd oli kerge ühenduseniiti laiendada, kirjade peitmise panipaiku teatavaks teha, sest isegi üksikuis ei võinud usaldada kõiki konge.

Kontakt oli loodud kambrite vahel, Maametsal oli ka kontakt välismaailmaga. Hind oli küllalt soolane: rohkem kui pool järelesaadetud toidupakist läks Ennustajale. Ainus lihas ei liikunud valvuri näos, võttes vangilt vastu kõike, alates mustast leivast kuni kühmlikuks kuivanud taluseebini. Maamets oli õnnelik, et oli küllalt kiiresti needinud kinni katkenud lüli, kuid ta ei suutnud maha suruda külmavärinaid, mis igast puudutusest Ennustaja käe vastu jooksid ta sõrmeotstest üles õlgadeni, vajudes sealt selgroogu mööda alla. Rohkem kui kord meenusid talle siis piibli sõnad: ja jumal lõi inimese oma näo järele. Või — kõik inimesed on vennad. Vennad! Maamets naeratas kibedalt ja esimesel võimalusel poetas küsimuse:

„Muide — teie pole vist alati olnud vangivalvur?"

„Alles kuuendat kuud."

„Ja varem?"

„Mis kätte juhtus. Minu käes raha ei haise."

„Ah soo!" noogutas Maamets ja tal oli kergem teadmisest, et inimesed kaugeltki pole kõik vennad.

Sisemine pinge Maametsas hakkas langema: side töötas, Ennustajaga olid ärisidemed seatud kindlale jalale. Kuid Maametsa kehaline jõud pöördus peale Triki „ülekuulamist" tänu kahakaaslusele Ennustajaga väga aeglaselt tagasi. Hommikuti oli raske rebida end lahti laudnarilt, päeval sageli tabas end istumas, pea norutamas rinnal, murelikud mõtted hüplemas nagu mullid sooja suvevihma loigul. Kas nii see algab? küsis endalt kohkunult ja ajas end vägivaldselt sirgu. No-noh, kui ajurattad ei läinud oma käigus sassi kartseri keldripimeduses ja üditarretavas rõskuses, ei juhtu seda ka siin! Maamets meenutas juba üldkongis elatud ja kartseris rakendatud kindlat päevarežiimi ja allutas end uuesti sellele. Ta süvendas süsteemi,

allutas liikumise, lugemise, juurdlemise, ühe sõnaga kogu päeva vähese ja monotoonse tegevuse vääramatuile aegadele ja kestusele. Konstruktori tegevusest sisseharjunud loogiline mõttetegevus oli suureks abiks, tubliks paarimeheks oli hea mälu: enne sõda oli ta palju ja suure innuga lugenud. Ta oli palju teadmisi talletanud, nagu kogutakse meeldivaid, kuid igapäevases elus mittetarvitatavaid esemeid. Nüüd ärkasid need. Tihti leidis ta end Kuuru kaevanduse töömailt. Sealt ei pääsenud tulema tegemata väikest ringmatka tõste- ja sõelumisplatvormile, valulapsele, mis ei õigustanud kogu kaevanduserahva lootusi, ajas tihti sordid sassi, nii et naised pidid mehaanilise seadeldise tööd üle tegema. Ei-ei, viga ei seisnud mitte ainult sõelumistrumlite kallakus, valestiraiutud aukude suuruses ja ebaõiges järjekorras, nagu arvati, vaid süsteem ise oli põhiliselt vildakale alusele ehitatud. Sakslased lasid sellegi õhku, Kuurul sorteeritakse põlevkivi jälle käsitsi... Uue platvormi ehitamisel tuleks alustada otsast peale, süsteem tuleks uuendada... Tuleks... tuleks...

Endale peaaegu märkamatult hakkas Maamets ajalehe servadele ja tänu Ennustajale koos toiduainetega sisselibisenud pakkimispaberi tükkidele tõmbama jooni, kavastama, meelde tuletama jooniseid, millised kas olid lõpetatud või jäid pooleli sõja alates. Need olid juhuslikud, seosetud sirgeldused, mis nagu iseendast tekkisid ja jälle kadusid, sest ajalehed rändasid edasi teistesse kongidesse, kohevakskortsutatud pakkimispaber kulus kokkukeeramisest mõne päevaga näruseks, kuna pliiatsijooned neil veelgi rutem nähtamatuiks kustusid.

Sellel ei ole mõtet, tõrjus ta iga päevaga kasvavat kiusatust. Mehhanismide konstruktsioon — kelle jaoks? Kes neid vajaks, kes kasutaks? See oleks mõttetu töö —

Kuid mehhanism oli jonnakas — õhtul eemale peletatud, tuli ta hommikul jälle. Ei andnud rahu ööselgi, põimis end unenägudesse, milliseid oli palju, üks fantastilisem ja seosetum teisest. Ta leidis enda õigustamiseks kaalukaid argumente: aitan sul mõtteid kõrvale juhtida korisevalt kõhult, mõistatuslikult ja vastikult kiiresti paljunevailt täidelt, sakilisehammastega Trikilt. Tühi töö... Vanglakongis oleks puuriida mõttetu edasi-tagasi kandminegi suureks vahelduseks... Ja ehk ei jääkski tuuletallamiseks, teeks sammukese edasi, vanglaväravate avanemise järel valmiks tõsteseadeldis kiiresti, vähendaks sadade inimeste töövaeva. Kuuru naised suruvad su kätt, põimivad oma lauludesse sinu nime...

Pakke lubati tuua kaks korda kuus, neli kilo korraga. Maamets kindlustas endale kõigepealt ajalehe, näpistas siis üht-teist pliiatsi, žileti ja muu vajaliku hankimiseks. Järgmisel pakipäeval sosistas Ennustajale.

„Mul oleks tarvis poogen õhukest valget paberit."

Ennustaja vaatas Maametsast mööda, luurates piki koridori kahele poole. Ilmar ei teadnud veel, mis värvi on ta silmad. Valvuri teravaotsalised, peast eemalehoiduvad, imekeerukate sisevoltidega kõrvad näisid olevat alati kikkis nagu ohtukartval metsloomal.

„Läbiotsimisel leitakse, kukud sisse," ümises ta.

„Ei leia. Olen ju vana Kalda tänava hotelli elanik, oskan olla ettevaatlik."

„Sisse tuua on raske, meid otsitakse tööle tulles läbi... Kui saan kusagilt siitsamast tõsta, siis toon."

Tõigi. Kas „tõstis" vangla kantseleist või ülekuulajate juurest, ta Maametsale ütlema ei rutanud ja see ka ei küsinud. Nüüd oli paber, oli pliiats, tabureti küljest lahtirebitud lauaservast sai joonlaud. Poognale tekkisid väikesed

joonised, täites paberi imepeene mustriga. Kõige kallima papüürose iga sentimeetrit ei ole kasutatud nii kokkuhoidlikult. Söögiaegadeks, ööseks, vähegi kahtlaste liikumiste puhul keeras ta poogna rulli ja pistis magamisraami toru õõnsusse. See peidukoht maksis palju vaeva ja pahupidi keeratud küüsi, sest Maamets kraapis, murdis ja väänas raami tinutuskohalt lahti. Lahtitõmmatud torusse mahtusid paber ja ajaleht hästi sisse ja vabanedes sulgus peidupaik tihedasti ja ka kõige hoolikamal läbiotsimisel, milliseid üksikuis korraldati sagedamini kui üldkongides, ei leitud Habeme juurest midagi keelatut.

Maamets elas nüüd nagu kasarmus. Hommikul peale pesemist ja „kohvi" joomist veerand tundi kerget võimlemist ja tund aega „unistamist" — jalutamine mõtete vaba lendlemisega igas kaares. Kolm tundi tööd plaanidega — enamasti kõndides ja peast arvutades, võimalikult vähe kasutades ajalehe servi ja muid juhuslikult hangitud paberitükke. Tund aega jalutamist, selle järele kaks tundi mõtisklemist maailma ühiskondlike, poliitiliste probleemide üle. Oligi lõunasöögiaeg, — supivedeliku ootamine, vastuvõtmine ja kausi tühjendamine nõudis oma tunni. Kaks tundi kulus seinte kaudu naabritega vestlemiseks, teadete ja korralduste vahetamiseks ja siis täpne, suurimat tähelepanu nõudev töö: päeva jooksul läbitöötatud ja jäädvustamist vajavate mõtete joonte ja skeemide kujul puhtale poognale kandmine. See nõudis graafiku täpsust ja kindlust. Päev lõppes sooja veega, õhtueineks „mõrtsuka" valmistamisega — ja kirjadele vastamisega.

Viimane oli kõige tähtsam kogu venivalt pika päeva programmis. Maamets õppis ruttu tundma jaoskonna ühendusepidamise võimalusi ja vahendeid, leiutas ja avastas ise uusi juurde. Trepi käsipuu ja tugiposti kinnitumise

kohal oli lohuke — kindlaim varjupaik nätskeksnäritud leivakuulikesse peidetud rullikeseks keeratud tihedate tähtedega kirjale. Õnarusi ja augukesi leidus pesuruumi seintes, nurkades, põrandapiludes ja neistki kujunesid postkastid. Koridorivalvurite juurest leiti kirju — nad vandusid pisarsilmil, et ei tea, kust need lipakad nende leivakasti sattusid — ja järgmisel päeval jagas leiba ja mõrkjat porgandileotuse vett surmtõsine, sünge välimusega hiiglasliku kasvuga noor Paakspuu. Sidemed teiste jaoskondadega, töökodadega, köögiga, ladudega, naiste osakonnaga tihenesid. 23. veebruaril kõlas Internatsionaal võimsalt ja hoogsalt. Mustad sibasid koridori mööda, tagusid ustele — ometi lauldi lõpuni. Samal õhtul kuulutati üksikud kartseriolukorda, teostati range juurdlus, kuid algatajaist ei teadnud keegi jutustada.

Teade üksikute ülesastumisest levis kulutulena üle vangla, äratas imestust ja vaimustust.

Kuidas mustad ka jooksid, kuidas sakslastest ülemused nuputasid, tihendasid sidemeid vangla jaoskondade vahel. Lukkude, riivide, rautatud uste, trellitatud akende, paksude müüridega eraldatud konge ühendas nähtamatute veresoonte elustav võrk...

Hakkas kongist kongi liikuma õhuke paberileht, millel kõkkuvõte ja tsitaate seltsimees Stalini käskkirjast Punaarmee aastapäeval. Paakspuu hankis lehe, varitses momenti ja libistas Maametsale. Lehe ringlemise edaspidisesse käiku ei tohtinud Paakspuud segada, temale jäeti võimalikult vähem ülesandeid, ta lahendas ainult kõige raskemaid, kõige olulisemaid.

Nagu uut elu toovat, jõuduandvat verd oleks süstitud Maametsa soontesse, kui ka kägardatud läbipaistvalt siidpaberilt luges:

„Ja saabus aeg, kus Punaarmee sai võimaluse asuda pealetungile hiiglarinde pealõikudes. Lühikese aja vältel jagas Punaarmee saksa fašistlikele vägedele löögi löögi järele Rostovis Doni ääres, Tihvinis, Krimmis ja Moskva all. Ägedates lahingutes Moskva all purustas ta saksa fašistlikud väed, kes ähvardasid ümber piirata Nõukogude pealinna.

Nüüd pole sakslastel enam seda sõjalist ülekaalu, mis neil oli esimestel sõjakuudel reetliku ja äkilise kallaletungi tõttu."

Kärsitult ootas Maamets õhtust väljakäigukorda, et peita paber hinnaliste sõnadega kokkulepitud panipaika — väljavõtted käskkirjast alustasid ringkäiku.

Üksikkongide vangid kodunesid, sõbrunesid omavahel. Maamets ei olnud iial näinud oma vasakpoolset naabrit, aga teadis ometi, et ta oli pikk, kõhn, metsikult käharduva habemega mees. Ta oli tormakas — lõi esimesel ülekuulamisel uurija nina paiste. See oli mõtlematu ja rumal, sest neil ei olnud siis veel tema kohta süüdistusandmeid ja ta oleks arvatavasti terve nahaga üldkongi tuubitud. Edasiantavad teated ja korraldused jutustasid aga, et ta ei olnud üksikuski laisk kasutama gestapo teadmatusest kingitud elupäevi kaaslaste õpetamiseks ja julgustamiseks.

Pärast järjekordselt ülekuulamiselt tulekut teatas ta: „Minuga on varsti lõpp — nad said lõngakese otsa kätte ja edasi hargneb kõik kiiresti."

Järgnesid juhised kongi uuele elanikule, — kes ta ka oleks, — kust leida mahajäävad teated ja juhised. Ei tulnud kaua oodata — järgmisel ööl rebiti kongi uks lahti ja vang hüüti välja. Kui riivid ta järel kinni langesid, kõlas koridorist hüüd:

„Julgesti edasi, seltsimehed — võit jääb meile!"

Rabelemine, tumedad mütsatused, äraveetava keha lohin...

Võit jääb meile! Millised sõnad. Öeldud imeväärseima inimese poolt kõige lootusetumana näival ajal, elasid nad, ei tundnud takistusi vee, mägede, metsade, kaljude, müüride, okastraatide näol, tungisid kõikjale, elasid igal pool, julgustasid, lisasid jõudu, suurendasid usku.

Tühjaksjäänud kongi paisati hommikul uus mees, ta leidis Maametsa näpunäiteil juhised ja elu vajus endiseisse roopaisse.

Ennustaja oli täpne: iga päev, kui oli tema valvekord, tõi ta Maametsale uue lehe. Kuni ühel päeval — Maametsa kongi akna all oli krohvisse kraabitud viiskümmend kolm kriipsukest — ta, küliti Maametsa ukse all seistes, pomises avatud luugisse:

„Pakkide toomine poliitilistele keelati ära."

„Miks?"

„Ei tea. Kriminaalidele lubatakse. Olla nurinat tõusnud, et kommunistidele raisatakse rohkem toitu kui tervele diviisile sõduritele."

„Mis toodi, oli viimane?"

„Viimane."

Maamets rohkem ei küsinud, aga aimas, mis on tulemas. Nii ka oli — päevad kadusid, aga kambrisse ei poetunud ainustki ajalehte. Samal ajal sai täis paberipoogna viimne riba. Maametsa päevakord läks segamini, ta muutus kärsituks, tammus tusaselt ringi, silmaalused tursusid ööde unetusest. Viimaste nädalate reeglipärane pingutus oli puhastanud vahepeal juba roostetama lööva aju, mõttelend oli jälle selge ja täppis, oli esile tõusnud rida uusi ideid, mida ainult paberil võis edasi arendada, süvendada ja — võib-olla — küpse viljani viia.

Maamets arvestas. Suvi ei olnud enam kaugel. Kuivemaks ja soojemaks läheb siis isegi siin, kivimüüride vahel. Aga sügis? Enne tuleb palju leivapaikasid ära süüa, vahepeal... jah, vahepeal võib sündida kas või kaheksa maailmaimet. Rindeteated olid sakslastele ebasoodsad. Jõudude vaekaussidel näib vahekord muutuma hakkavat... Maamets kaalutles... ja keeras villase, eriti kartseris mõnegi hubase tunnikese valmistanud, võib-olla tervise ja elu päästnud kampsuni kokku ja peitis hõlma alla. Pesuruumi ees, kus vinklimoodustav sein varjas neid koridori otstest sissevaatavate vahekoja valvurite pilkude eest, venitas varrukaotsa välja.

„Läheb ehk tarvis?"

Ennustaja näpud nagu koera teravad hambad nakitsesid kootud eset.

„Soe hilp pole kunagi üleliigne..."

„Kaks poognat paberit ja... mitu ajalehte?"

„Kulunud," sikutas Ennustaja kampsuni Maametsa hõlma alt välja.

„Uus just pole, aga täiesti terve..."

„Poogen paberit ja kümme lehte."

„Hea küll," noogutas Maamets ja pöördus väljakäigu poole. Tal oli piinlik seista ja kaubelda. Rahulolev naeratus põikas üle Ennustaja näo ja paks kampsun kadus jäljetult ta musta kuue alla.

Veel samal hommikul liugles luugist Maametsa kongi poogen paberit ja järgmisel hommikul pool värsket ajalehenumbrit. Maametsal oli tunne, et ta oleks nende eest valmis ära andma kas või oma pintsaku — nii raske oli olnud viimane nädal. Hellitades silus ta langemisel pisut kortsunud poognanurka; nagu janune neelas ta jälle trükiridu ja kõige tähtsam — töö jätkus.

Aga mitte kauaks, sest mõni päev hiljem seisis avatud uksel Ükssilm konvoivalvuriga ja Maamets hüüti viiendale ülekuulamisele.

Ukse avamine tuli nii äkki, et Maamets jõudis käes olnud paberi lükata ainult ülestõstetud nari taha. Riiete kallal kohmitsemine kutsus välja valvuri närvilise kiirustamise. Maamets tegi katset pöörduda kambrisse tagasi unustatud taskuräti järele, — sai hoiatava kõmmu kuklasse. Kui nüüd kamber läbi otsitakse, olen ma nädalate tööst ja vaevast ilma, mõtles ta treppidel kolistades. Ajaleht oli raudtorus, seda nad ei leia, aga praegu oleks valmis võtma ennem ajalehtede eest kakskümmend päeva kartserit kui kaotada sõelumisplatvormi plaanid.

Talle ei antud kaua aega mõtete mõlgutamiseks — Renee Loik kutsus.

Renee tuli Ilmarile peaaegu ukseni vastu, ulatas juba eemalt oma kitsa pikasõrmelise käe.

„Tere, kuidas elame?" küsis. „Pole terve igaviku teineteist näinud."

„Komandeering kestis kaua . . .?"

„Jah, oli asjaõiendamisi. Ustavaid inimesi on neetult vähe, siis rebesta end kas või kaheteistkümneks."

Maamets ei olnud kunagi nii tähelepanelikult uurinud Reneed kui seekord. Ikka kiisulips, ikka hästiistuv laiaõlaline, moodne ülikond, helevalge rätiga rinnataskus. Vasak silm pilgutab tuttavlikult... Aga see poos — seista laua otsa juures, üks läikimahõõrutud kingaga jalg heidetud teisele, ühe käe sõrmeotsad kergelt toetumas lauale, teine põialtpidi rippumas taskuveerel — on uus. Renee on jäänud Reneeks, väike lotike on korjunud ainult lõua alla ja ninasõõrmete värelemine on paisunud peaaegu vahetpidamatuks.

Liiga korrapäraselt hakkasid vahelduma soliidsed, asjalikud pinnimised Renee igaks korraks rohkem luksusesemetega ülekuhjatud kabinetis ja tümaksloppimised Triki lageda kambri puupõhjaga diivanil. Lapsepõlvesemu ja koolivend... Härra Jaagu ainus pärija ja pops-Mardi poisiklutt... tjaa...

„Ohkad?" küsis Renee, aga ta mõtted näisid rändavat kaugelt ringi.

„Niisama, lipsas kogemata. Mõtlesin meie lapsepõlvele..."

„Ahsoo? Muide, olin seal."

Maamets elavnes:

„Kuurul? Kuidas seal on? Töötatakse? Kus sõelumisseadeldist taastatakse?"

„Naised siblisid labidatega nagu sipelgad, sõelumisvärgist on püsti ainult raamid nagu prontosauruse kondid. Nokitsevad, ainult nokitsevad. Toodang on räbal, pahandust iga päev nii et... Su naine elab nüüd Allikal..."

„Isa... Ema juures?"

„Jah. Käib kaevanduses tööl. Noh, tal ei ole igav — Sooalusel käib palju külalisi. Ka kõrgemaid ohvitsere."

„See mind ei imesta."

„Sooaluse ja Allika vahet on kõigest pool kilomeetrit..."

Maamets vaatas rahulikult Renee piklikesse silmateradesse ja ütles aeglaselt:

„Eksid, Renee. Sooaluse talu ja Allika sauna vahet ei ole mitte pool kilomeetrit, vaid sada kilomeetrit, rohkemgi: nad on nagu taevas ja maa, nad on nagu tuli ja vesi..."

„Nii-nii," ümises Renee, visates kiire uuriva pilgu Ilmarile ja koputades keskmise sõrmega lauale. „Nii-nii. See kõlab põhimõtteliselt, lõhnab kommunismi järele."

„Kes tonte kardab, see neid ka igal pool näeb."

Renee tõmbas laua alt tooli ja istus.

„Hüva, ma ei tulnud sinuga vaidlema. Muide — kuidas sattusid vahepeal üksikusse?"

„Väga lihtsalt: mustad talutasid sinna."

„Kes saatis?"

Maamets viivitas hetke. Reneel on uudishimulik süütu nägu. Aga ainult lühikese sekundi viivitas Ilmar, siis ütles:

„Tead seda küsimatagi."

„Ei... Ah jaa, Trikk. Tema oli sind üle kuulanud... Hoiatasin sind, et ma ei saa vastutada aja eest, millal viibin Tallinnast eemal. Oleksin teadnud, et oled üksikus, oleksin lasknud su ümber paigutada. Koolivendade asi, mina ei unusta nii hõlpsasti..."

Eesriiete taha peidetud uksele koputati ja teatati, et Renee Loik kutsutakse telefoni juurde. Renee ümises midagi neetud telefonimeestest, kes ei saa juba ühendusi korda, ja läks, jättes ukse praokile.

Hetke kõhkles Maamets. Lõks? Proov, kuidas end ülal peab? Aga ta oli liiga kaua olnud vang selleks, et jätta juhust kasutamata, ükskõik mis ka tuleks. Kogu elu oli juuksekarva otsas, mis maksis siin väike riisiko kartseriga! Hääletult vilksas ta laua juurde, avas Loigu ees lamanud kausta, mille kaanele oli suurte siniste tähtedega maalitud: Maamets, Ilmar. Esimene leht — vahistamiskäsk, siis... õige, kohe teisel...

Maametsa silmad neelasid mitte tähti, vaid ridu, terveid lauseid.

„Teen ettepaneku vahistada... Tunnen teda ammu kui agarat ja aktiivset kommunistlikku tegelast... Kogu perekond... vend Harald... isa võttis uusmaakoha... On lubamatu julgeolekut ohustav nähtus, et Ilmar Maamets

on praegu veel vaba... Lähemad iseloomustus ja andmed:..." Kõik juba hästituntud süüdistused, need pole huvitavad... Neid jätkub lehekülje lõpuni... Maamets keeras kiiresti lehte. Allkiri, allkiri! Veel üks tuhandik sekundit, et ainult näeks, kes on alla kirjutanud...

Sammud!

Välkkiirelt sulges Maamets kausta ja paari pika hüppega oli ta tagasi tooli juures. Kui Renee Loik sisse astus, istus Maamets täpselt samasuguses poosis, nagu ta oli assistendi lahkumisel jäänud: käed põlvedel, müts aeglaselt ringlemas sõrmede vahel.

„Näed isegi, hetkekski ei anta rahu..." vajus Renee oma toolile ja avas akti. „Kuhu me õieti jäime? Ah jaa, meie ei jõudnud ju veel alustadagi. Ma loodan, et sa vähemalt seekord oled mõistlik, sest on tõenäoline, et tänane on meie viimane kohtumine. Olen nimelt määratud uuele ametikohale. Jään küll veel esialgu Tallinna elama, kuid asun tegema ettevalmistusi elamistingimuste loomiseks uues ametikohas... Kas sinu juurdlus antakse edasi Trikile või mõnele teisele assistendile, ma muidugi ei tea. Aga ma oleksin õnnelik, kui jõuaksin täna kokkuleppele, kui muutuksid mõistlikuks ja võiksin sinu toimiku lõpetatuna otsustamiseks edasi anda. See hoiaks ära edasised ebameeldivused ja looks baasi minu seniste pingutuste õnnestumiseks... Olen omalt poolt teinud kõik, mis minu võimuses. Aga minu koolivennalikud abistamiskatsed jooksevad endiselt liiva, kui jätkad niisama jonnakalt kui seni. Sa paned minu põhimõtteliselt piinlikku olukorda, lased mind, oma sõpra ja semu, kogu oma heatahtlikkusega joosta nagu pimeda vastu müüri..."

Renee katkestas aeg-ajalt, andes Maametsale võimaluse vastamiseks. Aga vang istus, veeretas mütsi ja tummalt

vaatas koolivennale. Ilmari pilk oli täna kummaline, Renee nihutas end ühele ja teisele poole. Ja-jaa, tugevamadki närvid on siin katkenud, on...

„Koputan veel kord meie muretule lapsepõlvele, kaunitele koolipoisipäevadele," jätkas Renee. „Anna mulle võimalus..."

„Kumb: kas raha teenida või paelu peale saada?"

„Kuidas?" kohkus ootamatust küsimusest segadussepaisatud uurija. „Millest sa kõneled?"

„Küsisin selgesti: kas minult teadete väljapressimise eest maksavad sakslastest peremehed sulle oma markade asemel kullas või ülendavad sind assistendist jupo ülemaks?"

Renee vasak silm tardus, õrn puna ronis kaeluse vahelt, jooksis kiirest ülespoole, laienes sakiliseservalise lehvikuna põskedele, otsmikule, kõrvade taha.

„Kui sa ei oleks mu koolivend..."

„Kui ma ei oleks sinu isa popsi poeg, võib-olla sa ei oleks siis piinav timukas!"

„Sa unustad end, vahialune Maamets!" Renee oli püsti hüpanud, aga vaigistas end ja lisas vähem ägedal toonil: „Sul on hoopis uued noodid keelel..."

„Kohutab see sind?" tõusis ka Maamets.

„Ei, minul pole midagi karta, küll aga sinul. Mul tarvitseb ainult näpp tõsta..."

„Sa juba tõstsid."

„Kas sa usud, et mina andsin su Triki kätte?"

„Mitte ainult, et usun — ma tean seda! See on niisama kindel, kui et siin istun. Sina, koolivend Renee Loik, olid ka see, kes kaebas minu peale, kes nõudis minu vahistamist..."

Renee naeris tehtult ja kuivalt.

„Kuradi õnnetus, et üksikusse kukkusid — tagajärjed hakkavad ilmnema. Mõtle ise — mis mõte sellel kõigel oleks? Milleks peaksin mina, sinu lapsepõlvekaaslane...?"

„Jäta juba oma halemeelne mäng lapsepõlvesõpruse ja koolivendlusega. Tead ise paremini, milleks see kõik. See on sinu loomus, sa nagu kass tunned enne tapmist rõõmu abituks muudetud hiire piinamisest. See on sama viha, mille tõukel su isa sundis tapma minu isa..."

„Sulle on keegi häbematult valetanud..."

„Kas sa ei mäleta oma allkirja? Löö lahti minu toimiku leht number kaks, heida pilk kaebusele, mille alusel mind siia tiriti..."

Renee silmade tera kooldus mitte piki — vaid ristipidi piklikuks. Kui tuttavad silmad... Ah jaa — kass vaatab nõnda inimesele, umbusklikult ja vaenulikult.

„Sa nuhkisid minu paberites?"

„Nuhkimine ei ole minu ametiks. Ma vaatasin. See on mind vaevanud, aina vaevanud. Nüüd nägin. Usu, mul ei oleks praegu raske isegi surra, sest tean, et minu surmas ei ole süüdi ükski aus inimene."

Renee käsi vajus alla, rebis lahti lauasahtli ja Maamets ootas revolvri jahedat helki, kuid uurija vajutas sahtli uuesti pikkamisi kinni.

„Hüva!" niisutas Loik teravaotsalise heleroosa keelega kuivi huuli. „Meie vestlus on lõppenud. Sa vist ei lisa oma eelmistele ülekuulamiste protokollidele midagi uut? Ei? Kirjuta siiski alla, et sind on üle kuulatud... et juurde lisada midagi ei ole. Nii, tänan. Võid minna..."

Sõnagi lausumata pöördus Maamets ja astus uksest välja.

14. Pilved kogunevad.

Ester tundis hästi Kuuru kaevandust, enamusele vanematest töölistest ei olnud ka tema võõras. Tema isa, jäädes varsti peale tütre sündimist leseks, kolis Kuuru kaevandusse, jätkas siin päevatöölise ja kaevuri ametit, loobus napsist viinast ja piibutäiest tubakastki, et jaksaks Esterit hoida mõned talved keskkoolis, kuni jäi allavariseva halvastikindlustatud kaevanduslae alla ja suri kaks tundi peale ambulantsi viimist. Ester käis koolivaheaegadel suviti kühveldamas saras põlevkivi sõelale, ja peale isa surma töötas siin aasta läbi, kuni ehitati tõste- ja sõelumisplatvorm ja Kukk, kes oli siis Kuurul markšeideriks, võttis ta kantseleisse. Kuke abiks oli Ilmar, noortel oli ühine tööruum ja koolipõlve tutvus puhkes kiiresti õitsele, kuni nõukogude võimu esimestel kuudel, enne Tallinnasse kolimist, käidi perekonnaseisuametis.

Töörohked, rasked kuumad päevad Kuuru kaevanduse laudadest kokkuklopsitud sõreda katuse all kuulusid mälestuste hulka, mille teravus ja selgus ei tuhmu aastategagi. Ta oli peene, veel täiskasvamata kondiga, harjumata kätest hoitud kühvel kolistas kivihunnikus, aga peale jäi ainult paar kildu. Pisarad kurgus, vaatles ta salamahti nagu mängides peent põlevkivi sõeltele loopivaid naisi ja oli kindel, et ta iialgi ei jõua osavuselt ja jõult neile ligilähedalegi.

„Ära end katkesta," ütles vähemalt kümme korda päevas

Riida, tugeva keha, kõrgete rindade ja jämedate säärtega naine. „Sinusuguseid silguniisku mahub kolm tükki minusse, aga katsud tõsta niisama palju kui mina. Jõukaks sa ikka ei saa, enne jääd sandiks. Mis mõtet su rabistamisel?"

Tänu Riidale õppis varsti käsitsema kühvlit nii, et käed ei väsinud esimese kümne labidatäie järel; kasvas ja sirgus ka ise sitkemaks. Aga nüüd läks sarasse väikese hirmutundega südames: kas tuleb otsast alata? Noorus pole enam kaitsekilbiks, kas langeb oma saamatuse ja vähese vastupidavusega naiste naerualuseks?

Riida oli siin. Niisama tugev, niisama võlvitud kui paar aastat tagasi. Haaras Esteril õlgadest, pigistas nagu kassipoja rinnale ja tiirutas siis nii, et Esteri jalad vihisesid õhus nagu karussellil. Näitas Esterit igaühele ja kiitis nagu enda tütart või õde:

„Näete, kes mul siin on! Ester Maamets! Tuli jälle meie juurde, hakkab kivi sõeluma. Ei unusta meid, ei põlga halvaks. Tal kena näolapp ja koolitud pea, võiks istuda teab kus kontoris..."

„Ära tuiska!" tõrjus Ester paludes. „Kontorist visati mind juba välja."

„... või mängida peent prouat," ei lasknud Riida end katkestada. „Kas selleks kergeid võimalusi praegu vähe on? Aga tema ei pidanud neist lugu, jäi truuks kühvlile ja meiesugustele..."

„Naised pumba juurde!" hõikas Kaali Liide. „Majakas vilgub."

Naised valgusid sõelade juurde, heitsid kühvlitäie ja varrele toetudes vaatasid, kuhu Majakas kadus. Aga Arnold Majamees, pikk kui telefonipost, vibutas sara alguses keppi ja pildus sõnu nagu peenikest kiviprügi plekile:

„Laske käed käia, käed käia. Kellel õhtuks norm täis ei ole, võtan rasketöölise kaardi ära. Meil on nüüd uus direktor ja see ütles nagu minagi: kui heaga ei saa, aitab malakas. Just — aitab malakas."

Majamees kõndis lainetades: uut sammu võttes tõusis nagu vaatama üle eesseisva katuseharja ja langes siis alla. Selle järele, kui suur oli tõusu ja languse vahe, mõõdeti, kui palju Majaka suure kõrisõlmega kurgust oli viina alla kulisenud — klaasitäis, asunik või koguni pool liitrit.

„Sina, Riida, oled naine nagu Kalevipoeg, aga kivi oled sõelale visanud nagu kanale peoga teri."

„Mul on uus abiline, küll nüüd hakkab rohkem koguma," vastas Riida.

Majamees vaatas ainult möödaminnes Esterile, ümises:

„Pole teisel konti ega ossi, uus vedamik juures, ei muud ühti. Loodrid olete kõik, kõik ma ütlen, keppi teile. Kukk hoidis nagu pilpa peal, no oodake nüüd, oodake. Uus direktori abi ütleb nagu midagi — võtame pihile, pihile võtame."

Hüppas kängruna edasi, veheldes kepiga nagu tõrjudes tülikaid parme.

„Kus Kuutor on?" küsis Ester varem naiste kümnikuks olnud lõbusatujulist ja naljasõnalist meest.

Riida kühvel ragises kivihunnikusse, sõel nõtkus temale heidetud kivilaadungist.

„Eks seal, kuhu praegu ikka kaotakse..."

„Ega ometi...?"

„Mis sa's arvad, et sinu Ilmar on ainuke? Aga noh, mis me siin külmetame, jookseme peigmehe juurde."

Ester vaatas imestunult kaaslase naeratavasse näkku-

„Sa ei tunnegi veel meie kavaleri? Oi, on see alles vanapoiss! Küljeluud teisel nii tulised, et ära pista näppu ligigi."

Riida vedas Esteri kättpidi sõelumise katusealuse lähedal asuvasse väikesesse kuuri, kus keset põrandat kükitas raudahi, pahvides kõvera plekk-korstna kaudu kevade lähenemisest juba niiskemasse, kuid ikka veel näpistavasse talveõhku rünkmusti vihaseid, imalalt õli järele lõhnavaid suitsupilvi. Ahju ümber sumises naisi, hoides soonelisi, labidavarre ümber kooldunud sõrmi hõõguva raua poole.

Naiste jutt oli niisama loid kui nende töötahe. Veeres see sõkaldega ja saepuruga poolekssõtkutud vähese leivanormi, juba neli nädalat saamata supikondi, päevast päeva vesisemaksliguneva ühislõunasupi, ostulubade vastu antavate puutaldade ja presentpealsetega saabaste ümber.

„Elfriedel on ühed jalas, tule näita, mis sa nurka poed."

Elfriede klõpsutas ahju juurde.

„Häda mul häbeneda," lõi Elfriede mantlihõlmad tagasi, et jalad paremini igaühele silma paistaks. „Kui suurel riigil pole piinlik müüa, pole mul ammugi osta . . ."

„Need on kavalasti välja mõeldud," arvas lühike üleni rätikusse mähitud naine. „Ei saa ära joosta — nagu karkudel."

„On kilomeetri taha kuulda, kuhu poole komberdad."

Hüüd, et Majakas vilgub, ajas küll naised peigmehe juurest välja, kuid mindi ruttamata, trügimata.

Dr. von Melchior Moebiuse lootused uuele asetäitjale Vinterile ei täitunud: kaevandus andis päevapealt kivi veelgi vähem kui Kuke ajal.

Vinter käsutas kaevanduse töölised kokku, pühkis prilliklaase, põrutas rusikatega vastu lauda ja kärkis, et kaevanduse toodang peab tõusma lähema kuu jooksul kahe-

kordseks. Ähvardas ära võtta rasketöölise kaardid ja kihutada välja kaevanduse majast igaühe, kes ei ületa norme.

Järgmise päeva kokkuvõtted näitasid, et maa alt oli välja lükatud viiskümmend vagonetti vähem kui eelmisel, kuna musseriprotsent samal ajal tõusis.

Direktor võttis kahel töölisel rasketöölise lisanormi ära — järgmisel hommikul puudus viis töölist.

„Küll on massuurikad!" võngutas pikk Jaan Pleeve pead. „Aga kuhu nad jäävad, küll nälg kihutab tööle tagasi."

„Lasen vangi panna, teatan saksa tööametile!"

„Küllap jäid haigeks," hakkas Pleeve piipu toppima. „Kui härra direktor eile nii kõvasti põrutas, käis minulgi seest niisugune tuline jutt läbi, et mõtlesin — nüüd pole minust enam hulgaks ajaks töömeest."

„Ega nii hirmsasti põrkida, jah, ikka ei maksaks," arvas karbiidilampi kruviv Volmer.

„Loba kõik," sikutas Pleeve üht pikka vurrupoolt. „Mina arvan, et härra direktoril on õigus. Selle orjadekarjaga ei saagi teisiti kui nuudi ja kõva sõnaga. Lisanormid ära, põhikaardid ära, kui lauale on jäänud ainult vesi ja sool, küll siis mõistus pähe kargab ja tööd lõhkuma kukub."

Moebius närvitses, käratses Kullerkupuga arveraamatute pärast. Vinter hõõrus kuldketi lülid läikima.

„Hakka maa-aluse kümnikuks," pöördus Vinter lõpuks Pleeve poole. „Lõõbid teinekord, aga üldjoontes võttes on su sõnades terve tuum sees. Kindel palk, anname kõige suuremad toidukaardid."

„Sellest tuleks rohkem pahandust kui tulu," arvas Pleeve rahulikult. „Mina ei salli looderdamist, kohe äigaksin kivi või kirkaga. Surnuid oleks nagu loogu."

Pleeve oli juba Kuuru kaevanduse esimese stolli rajajate

hulgas. Ta käis põlvist veidi kangelt, käed olid tal pikad, ulatudes peaaegu põlvini. Vasak käsi oli randmest jämedam, mälestus allavarisenud laest, aga sellest hoolimata oli vähe mehi, kes suutsid Pleevega võistelda nii kivide lahtimurdmisel kui vagonettide täitmisel.

Pleeve ei vaadanud elule läbi mustade prillide — aina lõõpis ja trallitas, nagu oleks veel simmaniealine külapoiss. Sepp Volmeril oli hoopis teine loomus, tema ei saanud teisiti, kui pidi nurisema ja torisema. Nagu nüüdki:

„Mis te meiega nagu lastega. Ega paukumine midagi ei paranda. Muretsege rohkem tööliste kõhu, riiete ja jalanõude eest; lubage töölistel kokku tulla, pidu korraldada, noortel jalgu keerutada . . ."

„Ma teie pidusid tunnen!" urises dr. Moebius. „Propagandat teete, valitsuse vastu ässitate. Panen sõjaväe kaevanduses korda pidama, eks näeme, kui kaua vastuhakkumine jätkub."

Hakkas veelgi tihemini linnavahet sõitma.

Põlevkivi oli asendamatuks kütteaineks ja nagu janu ajab härja kaevu, nii olid sakslased valmis rakendama ükskõik milliseid abinõusid toodangu tõstmiseks. Nii tuligi dr. Moebius lõpuks hoopis uue uudisega.

„Päästetud!" viskas ta kabinetti lennates karakulnahast mütsi ja kindad lauale. „Ma viin Kuuru kaevanduse kõrgele. Teen seda ilma või, rasva ja leivata. Kui on mõistust, jõuad üle igast jõest." Ja pakse prilliklaase hõõruvale, külmast õhust tavalisest veelgi punakamat nina raginal nuuskavale Vinterile vaadates, hüüdis:

„Vangid saame! Niipalju kui tahame. Esialgu jäi lahtiseks, kas antakse vene sõjavange, Kesk-Euroopa juute või kohalikke kõrilõikajaid. Ma rõhutasin mitmel korral, et kõige parema meelega võtaksime vene sõjavangid. Need

on näljaga vaikseks taltsutatud, nad ei ole paljunõudlikud. Ja vene rahvas oskab töötada."

„Hakkavad mässama," kahtles Kukk.

Dr. Moebius pahvatas naerma.

„Milleks siis traataed, nuut ja püss on ilma loodud. Kui anda parajasti niipalju leiba, et jaksab kirkat liigutada, aga õhtuks on nii väsinud, et kontide nurka hunnikusse vedamisest ei ole rohkem jaksu, eks näeme, kust kohalt nad siis mässama hakkavad... Aga vene vangid kahjuks on vähe tõenäoline, arvati, et saame vist kõige enne oma poliitilisi ja hiljem ehk juute ja venelasigi. Peaasi, et läbikäiku oleks, et uusi peale voolaks — ha-ha-haa!"

Töölistele rääkis Vinter järgmisel hommikul päevaste tööülesannete jaotamisel:

„Saan teietagi hakkama. Kes logeleb või palju uriseb ja hädaldab — värava taha. Vange Saksa riigis õnneks jätkub."

„Ähvardab niisama," kahtlesid töölised laiali valgudes. „Vange on tarvis suurematesse tööstustesse, ei nad hakka mängima väikese Kuuruga."

Möödus nädalaid, vangidest keegi enam ei rääkinud ja nad unustati. Kuni ühel kommikul jooksis Kaali Liide kontorist, kus ta käis õigust protsessimas kolmekümne marga pärast, mis talle töö eest oli arvestatud vähem ja hingeldas:

„Kontor on kõrgeid mütse kuivalt täis. Mind löödi välja, aga Kullerkupp teadis öelda, et oli tulnud vangilaagrikomisjon. Paar tükki rääkis eesti keelt kah. Ei tea, kas olid tõlgiks või kohe päris asjamehed."

„Nüüd mehhaniseerivad ka meie kaevanduse ära," istus Riida põlevkiviriidale. „Kes ei tööta, kraest kinni ja traataia taha."

„Kus see traataed sul kohe on," tõreles keegi.

„Kui on vangid, on ka traataed," vastas Liide. „Nagu svamm ajab ennast igale poole. Näeme veel päevi, näeme päevi..."

Kui kontorist venis välja inimeste rivi, valgusid naised sõelte juurde laiali. Vinter kõndis esimesena, külg, tihti selg ees, seletades midagi järgnevaile, kelle hulgas olid ka dr. von Melchior Moebius ja SS-untergruppenführer Hermann Müller.

„Milline hulk naisi," viipas üks noorematest ohvitseridest sõelumissara poole.

„Oo!" tegi Müller põlastavalt. „Neil on krobelised käpad ja nad haisevad nagu hobused."

„Õigus," kinnitas erariietes, kõrge kraega saksa keelt aktsendiga rääkiv mees. „Ja iga teine sõna nende suust on selline, et punasta..."

„Tunnete neid?" viipas Müller kepiga.

„Isiklikult ei. Aga nendetaolistega on väga tihti tegemist... ameti tõttu."

Mehed naersid mõistvalt. Kui nad möödusid sara keskel töötavate naiste grupist, hüüdis kõige väiksem, paksude riiete tõttu munana ümmargusena näiv naine:

„Taevake, Renee Loik!"

Hüüd oli nii vali, et ulatus mööduvate meesteni. Kõrgekraelises talvepalitus mees peatus nõksatades ja heitis küsiva pilgu naiste poole. Ainult hetke, siis kiirendas samme, rutates ettejõudnuile järele.

„Teil on suur populaarsus, härra Loik," naeratas Hermann Müller.

„Täiesti võõras inimene," kehitas seisatumisest pahane Renee õlgu. „Võib-olla on olnud ametialaseid kokkupuutumisi..."

Komisjon kadus nuka taha ja naised valgusid Esteri ümber kobaraisse kokku.

„Kas sa ei eksinud? Oli ikka Sooaluse Jaagu poeg?"

„Justkui mõni linna proua nahkades ja muhvides, ninaotsagi ei paista."

„Olla ju mingi nuhkide pealik..."

„Renee Loik oli ta kindlasti," tõrjus Ester naisi. „Tunnen teda... liigagi hästi. Pole ta veel mingi pealik, on julgeolekupolitseis assistendiks."

„Jätkub sellestki!"

„Vaat kuhu enda pressis! Annab veel vanale Jaagule silmad ette."

„Ega käbi kuku kännust kaugele!"

Kõrgete härrade grupp läks kuni kaevanduse suudmeni, vaatas nõretavaid seinu ja pöördus elamutekvartaali, jäädes sinna rohkem kui tunniks. Kui nad ringiga kontori juurde tagasi jõudsid, kihutas sinna oma täkkudega Sooaluse Jaak, komisjon laaditi peale ja, päeva jooksul juba lobjakaks tõmbuva lume kamakaid saanisistujaile näkku pildudes, tuisati Sooaluse poole.

„Sooaluse Jaagul on alles nina — kümne kilomeetri kaugusele tunneb saksa lõhna," pistis Riida.

Vaevalt olid Sooaluse Jaagu täkud kadunud heinamaid katvate säbruliste kaskede ja hõrevil lepapuhmaste vahele, kui nagu nähtamatut traati mööda jooksis kaevanduse ühest otsast teise teade — vangilaagri asutamine Kuurule on otsustatud. Palju suuremat ärevust tekitas aga teine uudis: Sikusaba majad tühjendatakse elanikest, et vangidele ruumi teha. Kuuru kaevanduse elamute rajoon moodustas sopilise rägastiku, milles iga tänav oli isepikkune, vastavalt sellele, kuidas lookles Kuuru vana, maapealse kaevanduse ülespööratud kuumaastik. Ülalt musserimäelt vaadates

andis elamute kvartaal ettekujutuse habemega sokust, kelle sabaotsa moodustasid neli pikka punakaksvõõbatud madalat, ühekordset puuehitist. Hüütigi neid nelja maja Sikusabaks. Nimi oli nii üldtuntud, et kandus üle elanikelegi. Öeldi ikka Sikusaba Liide ja Sikusaba Tõnu, eraldades selles sopis elutsevat Liidet ja Tõnut samanimelistest teistest töölistest.

Sikusabas elas kolmkümmend kaks perekonda. Majad olid ehitatud kõik ühe plaani järgi: kummalgi pool kaks sissekäiku, mõlemast viisid uksed kahte korterisse. Naised arvutasid kiiresti kokku — mitte vähem kui 150 inimest kuulus väljatõstmisele. Sikusabas elas lasterikkaid perekondi, kaheteistkümne-lapseline Mäe Joosep, Tarli Helmi, kelle mees oli Punaarmees, oma seitsme lapsega ja teisigi. Kuhu topitakse need inimesed? Kellele saadetakse tüliks ja pahanduseks väikesed kisakõrid?

Liida oli see, kes esimesena torkas kühvli kivimäkke ja kohendas lõua all rätti.

„Mis me hädaldame, lähme küsime kontorist järele."

Sikusaba rahvaga ühines naisi teistestki majadest: kes lihtsalt huvist asja vastu, kes hirmust, et kui tühjendatakse Sikusaba, siis pannakse elanikke juurde ka teistesse korteritesse.

Vinter oli Sooaluse Jaagu täkkudel kaasa sõitnud, ainult Kukk kummardus laua kohale, nägi läbi klaaside paistvas talvepäikeses punane nagu tules. Ta mudis pöidla ja esisõrmega silmi ja kehitas õlgu.

„Niisama palju tean kui teie, kallid inimesed. Räägiti siin, et laager tuleb, nimetati ka Sikusaba, aga päris kindlasti mina ei tea. Minge tagasi tööle, kui direktor tuleb, küsige temalt."

„Meie ei lähe korteritest kuhugi!" istus Liide taburetile

nagu demonstreerides, kuidas ta mõtleb suhtuda väljatõstjaisse.

Esterile meenus päev, millal ta istus tänaval kolikoorma otsas, ja kergelt ohates pani käe Liide õlale:

„Kui tahavad, tõstavad tänavale..."

„Vastu hakkame! Saja viiekümne paari küüntega kargame näkku kinni."

„Minge aga pealegi tööle, head inimesed," naeratas Kukk ja punastas nagu koolipoiss. „Muidu tuleb pahandust... teile ja mulle."

Sel päeval veeres vähe vagonette maa alt välja. Sellest hoolimata rohkem kasvas kui kahanes sarakatuse alla sõelumiseks ja sorteerimiseks ümberlükatud kivimägi.

Ilm ei olnud enam väljakannatamatult pakane, aga naised olid kobaras ahju ümber koos. Majakas käis uksel, tagus kepiga vastu uksepiita, aga keegi ei vaevanud end tema poole pöördumisegagi.

Kui sisse loivas Jaan Pleeve, tõmmates uksel pea õlgade vahele, langesid naised talle käratsedes kallale.

„Mida mehed maa all räägivad?"

„Mõned mehed! Püksid neil ainult selleks, et püüli sõeluda."

Pleeve lükkas naised kõrvale ja tõmbas ahju ukse lahti.

„Hm, ahi on, aga niigi palju pole tuld, et saaks piibu põlema. Paanikas olete, kullakesed, ah? Kaagutate nagu kanakari, kellele langenud kulli vari."

„Mäkradena maa-alustesse urgastesse peitu ikka ka ei poe," seisis Riida Pleeve ette, jalad harkis, tugevad käed laiadel puusadel.

„Et sinu jaks käib üle kümnest mehest, seda me teame," popsis Pleeve välgumihklist kasepahast ummistunud suuresse piibukahasse tuld.

„Ega Jaani suust ei kuule õiget sõna — lõõbib vist kirstuski veel..."

Pleeve paksud kulmupuhmad varjasid silmi, aga tugeva nina juurest allapoole pöörduvais sügavais, nagu kirka otsaga veetud vagudes tuksles ja väreles.

„Meil maa all on kurb..." algas, aga Liide lõikas ägedalt vahele.

„Kas Riksi uus laar kõrbes põhja?"

„Laar laariks... Aga rõõmustamiseks on vähe põhjust, kuradima vähe. Tulime seni ikka omal jõul toime, aga äkki enam ei tule. Peab tooma vangid appi, kus selle häbi ots."

„Mina oma korterist jalga ei tõsta..!"

„Sa ära ole nii omakasupüüdlik, Elfriede. Vihastad, siis oled nagu kõrbenud põlevkivitükk — must ja kole, ei saa mehelegi." Pleeve valkjad, nagu pleekinud kulmud tõusid. Tal olid piklikud helepruunid silmad. Neis ei olnud jälgegi viiekümne viiest eluaastast ega tervisttapvast maa-alusest tööst. „Või loodad juba sakslastest valvuritele? Vara veel, vara, nende maitse käib rohkem ümmargusemate järele."

„Sa jäta juba lobisemine," ütles Liide tõsiselt. „Ainult naerad, popsutad muretult, nagu poleks kurat..."

„Kes tööd teeb, selle meel on alati rõõmus," haaras Pleeve tal sõnast suust. „Olete sellepärast õelad ja tigedad nagu kullipojad, et päev läbi ahju soojendate. Ime siis, kui sakslased lõpuks mõnel suled kitkuvad. Ahi seisab püsti teietagi, aga kühvlivars ei seisa. Kaduge töö juurde ja ärge pidage mokalaata!"

„Sa vist võtsid Vinterilt kupjaameti pakkumise vastu?"

„Olen mõelnud — võib-olla võtangi. Aga nüüd marss, sarasse! Mulle mehed nii ütlesidki, et mine ja vaata."

„Määrasite ehk töönormigi!" pilkas Riida.

„Määrasime, muidugi määrasime . . ."

Naised valgusid laiali, Pleeve sirutas raginal selga ja lonkis neile jalgu lohistades järele.

„Kui suur see norm siis on?" küsis Liide üle õla.

„Ah norm . . . Norm on nii, nagu maa alt tuleb kivi. Saate sada. Sorteerige kaheksakümmend. Tuleb kakssada, ragistage läbi sada kuuskümmend. Ikka kaheksakümmend protsendikest . . . Et oleks reserv. Juhtub maa-all äpardus, siis ei jää teil töö seisma — võtate kivimäest."

„Kui annate viissada, siis meie nelisada . . ."

Pleeve luristas piibuga.

„Kivi on kõva, hullem kui graniit. Kevad peaks vist ka juba lähedal olema, vesi mulksub üle labajala. Isegi lõhkeaine keldrisse on nõrisenud, anamiit nagu sült, ei lõhke . . . Ärge pahandage, kullakesed, teeme mis jaksame, aga selge, et vagonette jääb vähemaks . . . Aga ahjust hoidke eemale, nüüd on soojad ilmad . . "

Liipas minema, vänge mahorka pilved keerlemas ümber pea.

„Veider vanamees," ütles Ester hulga hiljem. „Kes ta õieti on?"

„Ah Pleeve?" küsis Riida, nagu oleks halvasti kuulnud. „On teine selline — veidrik. Lõmpsija . . ."

Naised tegid, nagu õpetas Pleeve, nad väga harva läksid putkasse ahju juurde. Nii harva, et kui nädal hiljem neid ükshaaval kutsuti kontorisse linnast saabunud erariides uurija ette, oli Majakaski sunnitud kinnitama:

„Viimasel ajal pole märganud. Varem, siis nad küll, aga nüüd tõepoolest pole märganud . . ."

Vinter oli nii vihane, et saatis Majamehe päevapealt alla kaevandusse.

„Viriseb ja viriseb, et naised seisavad rohkem ahju juu-

res kui saras. Nüüd, kus ametnik kohal, kus oleks tulnud pigistada ja puhastada — pää! Taignapea!"

Järgmisel päeval ei olnud ahju ega väikest kuurikest, ainult sületäis vundamendikivikesi märgitses „peigmehe" eluaset.

Direktor võttis veel ligi kümnelt maa-aluselt, kes ei täitnud ettenähtud päevanormi, rasketöölise lisakaardid ja jättis nad ilma ostuloast nii presenttööriietele kui ka puutaldadega jalatseile. Viimaste vastu kaevurid küll vaevalt huvi tundsid, aga riidest oli raske ja purustava töö juures alati nappus.

„Vangid hakkavad täitma ilma kõigeta," hõõrus dr. Moebius käsi. „Kes ei viitsi töötada, harjugu aegsasti uue režiimiga."

Kaks päeva hiljem ütles kompressor üles. Popsus, popsus ja äkki — see juhtus just siis, kui Vinter koos minööriga oli masinaruumis — pop-pop-popp ja seisis. Klopiti ja poputati, aga ainult turtsatas. Masinist kruvis kaks päeva, siis kehitas õlgu — rike käivat üle tema mõistuse.

Kuidas Vinter ka märatses ja vandus, masin jäi tuimaks ja tummaks. Saadeti linna spetsialistide järele ja kaevurid paigutati maa peale koristus- ja remonditöödele.

15. „Ei". Ja veel kord „ei".

Kui nad peatusid kolmanda jaoskonna ees, kartis Maamets, et valvurid kuulevad ta südamelööke. Kolmas jaoskond! Kas Renee saatis vana harjumust mööda ta tagasi endisesse kambrisse?

Võti ragises kahekümne viienda lukuaugus! Kes on veel siin? Kas leiab üldse tuttavaid nägusid eest?

Esimene mulje oli: hõredaks on jäänud. Mehed ei ole hunnikus istumas ja kõndimas, ukse juures seistes on pilgul ruumi tungida otse aknani, läbi trellide kevadpäikeses sillerdava laheveeni.

Kogunetakse uustulnuka ümber. Näod ebalevad, uurivad, ei tea, mida arvata: habemik ja siit-sealt lõngaga kokkukortsitud pintsak ja püksid — see ei tule väljast. Midagi tuttavlikku nagu oleks tema kõhnas kogus, heledais silmades, lössninas... Aga need üleni hallid juuksed oleksid nagu võõrad, silmad on langenud sügavaisse koopaisse, tihe kortsude võrk silmade juures...

„Poisid!" paiskab keegi uudishimutsevaid vange kõrvale. „See on ju Maamets. Meie Habe!"

Isegi Kajando on siin, va mürakaru. Haaras Maametsa õlgadest, hüppas ta ümber, tiirutas ringiratast.

„Luba ma eht vene kombel kaelustan sind!"

„Nonoh, sa oled vangla toidul kosunud," naeris Maamets. „Lase, purustad mu kondid."

Vana Kurg liipas lähemale, vaatas kavalalt altkulmu:

„Kas sa mind mäletad veel?"

„Sind?" tegi Maamets mõtliku näo. „Kas sa olid täitevkomitee esimees?"

„Mina? Kus kohal?" vastas Kurg üllatunud näol.

„Kusagil Tartumaa kandis?"

„Ah et täitevkomitee esimees?"

„Just."

„Ning et Tartumaal?"

„Tartumaal."

„Ei või olla. Mina hoopis läksin Lustikverest Emukverre, et vahetada ruuna vastu mära..."

Pahvatasid naerma ja raputasid teineteisel kätt nagu kõige paremad sõbrad.

Maamets libistas pilgul ringi. Vähe tuttavaid, palju uusi, võõraid nägusid. Kahvatute hulgas värskeid, tervejumelisi. Gestapo masin, tähendab, aina keerleb ja keerleb...

„Kokku on kuivanud te pere, hõredaks on jäänud read..."

„Nüüd topitakse kõik ruttu tööle, kolmas on jäänud ainsaks eeluurimise jaoskonnaks," selgitas Kajando. „Töötajaoskondades kubiseb nagu sipelgapesades, inimesed istuvad kaksiratsi üksteisel. Meil on seetõttu vähe lahedam hingamine."

Jutustas vanust kaaslasist. Talve jooksul oli inimesi pudenenud laiali, neid oli jätkunud kõikjale. Pikk Miilits lasti maha. Härrasmees viidi ära ja värskemad andmed jutustavad, et ta istuvat nüüd vangla tagaküljel oleva väikese, nn. töövärava juures ja märkivat üles linna töölesõitvaid ja tagasitulevaid vange. Midagi kontrollorgani-taolist. Meremees Leinsoo ütles jaoskonnavanemale, et ta olevat spetsialist kingsepatöödes; laevas õppinud selgeks, saanud

nii spetsiks, et kapten pannud oma naisele ballikingi tegema. Usuti või ei, aga saadeti kingsepatöökotta. Pikk Peeter läks päris hulluks: istus nurka maha, kiskus pea ülestõstetud kõrgete kondiste põlvenukkide vahele ja lõdises iga kord, kui keegi talle lähenes. Viidi ära, keegi ei tea kuhu...

„Kas koju läks ka keegi?" küsis peale nukrat vaikust Maamets.

„Päh!" tegi Kajando.

„Siiski!" ütles Kurg vahele. „Unustad Undi Jakobi."

„No tema! Ülistas niikaua sakslasi, kui visatigi vanglast välja. Aga muidu on käik vastupidine — mõnigi on sisse tagasi lennanud."

„Sina oled kambri raudvaraks?"

„Hallitan siin. Pakun end igale poole... Iga kord, kui vanem tuleb, nõuan tööle. Teie nimi, küsis algul vanem. Kajando, Herbert, vang alates 1941. aasta 22. augustist." — „Elukutse?" — „Oskan kõike — tunnen mootorit ja autoparandust, isa oli kingsepp, ema rätsep, vend õppis trükikojas ja õpetas mullegi trükitehnikat. Olin traktorijaama direktor, aga lapsepõlves käisin isaga koos külades ehitustööl." — „Nii et meistrimees?" — „Igale alale, mul on käed nagu kullatükid." —„Hea küll, sinusuguseid on töökodades tarvis." Märkis nime üles. Ootasin. Nädala. Tuli vanem. „Palun tööle." — „Teie nimi?" — „Kajando, Herbet..." — „Ah teie, tean-tean. Andsin avalduse sisse, töökoja vanem oli nõus, aga poliitilisest ei tule vastust." Ootan seda vastust juba kolmat kuud..."

„Imelik, miks sa nii palju ameteid üles loed. Või oskadki kõike?"

„Oskan, muidugi oskan. On ju vanglas õpitud rätsepa- ja kingsepatööd, paljuks vanglatöökojas ikka tarvis läheb.

Siin on neid mitmesuguseid, aga kunagi ei või teada, millisesse parajasti inimesi vajatakse. Sellepärast, tagavaraks ja igaks juhuks... Sööda heidan küll välja, aga kala ei näkka. Isu on nii täis, et..."

„Kus see paremgi," ütles Kurg vahele.

„Sulle näib siin meeldivat. Aga mul on kõrini. Nagu needus jälgib mind. Mehed käivad ülekuulamistel, saavad tööle, istuvad üksikus, neil pekstakse nahk seljast ja põletatakse varbad ja sõrmed otsast, sööstavad metsa... Kas sa tead meie Aasa lugu?"

„See väike, kõhnake, kes läks partisanide baase näitama?"

„Sama."

„Ei ole kuulnud."

„Poisil näkkas. Läksid metsa, juhtis saatjad padrikusse, et hunt ei pääse läbi ja äkki — nagu noor ilves põõsasse. Läinud! Igaks juhuks tõmbavad siiski tule peale, täristavad — võta veel. Aga mina... aina istun. Lihtsalt ei vea. Aasa moodi ära joosta, alati valmis! Sinust ei maksa rääkidagi, Maametsast kõmab juba kogu vangla. Kirsipuu..."

„Mis on Kirsipuuga?" haaras Maamets Kajando käe.

„Temal vedas. Nipernaadi nahk maksis sakslaste silmis väga vähe — Kirsipuud uditi mehemoodi ja hoiti kakskümmend neli päeva kartseris. Püksid ei seisvat tal nüüd enam üldse ülal, olla ehitanud nööridest midagi traksidetaolist. Praegu on ta otsaga jälle kolmandas tagasi, ainult kahekümne üheksandas. Viimati teatas, et käinud komisjonis, ootab otsust."

Jäi nukraks. Hulk aega hiljem jätkas nagu endist juttu:

„Olen ikka pigilind! Kirsipuu, kas ta kippus kuhugi? Ei kippunud. Oli vaikne, tagasihoidlik, arglikki, aga näe, millise teoga hakkama sai. Aga mina... istun ja istun.

Olen juba lootuse kaotanud... Saatusel ei ole midagi varuks minu jaoks. Saaks vähemalt töölegi, oleks tegevust, liikumist. Ehk viidaks siis linnagi; mõned käivad, milline pidu oleks! Pistaks plehku, küll näeksid, passigu kuidas tahavad, ära jookseks."

Maamets tegi kambris paar ringi. Kehvemaks olid jäänud, räbaldunud. Naripuldanid olid lagunenud ja kõik kakskümmend neli meest magasid põrandal. Parask punetas roostest nagu suvine rebane. Sein oli veel tihedamini kaetud lutikatapmise laikudega, nende vöönd ulatus juba lae alla.

Maamets asetas oma asjakesed kappi ja lähenes aknale. Lükkas edasi seda silmapilku seniks, kuni on möödunud esimene jällenägemiserõõm, kui on esitatud ja vastatud kümned pakitsevad küsimused. Sada kaksteist päeva päikesevalguseta, ei kordagi näha elavat puud, tärkavat rohuliple, ei kordagi tunda näol tuule jahedat paitamist, päikesekiire hellitavat soojust!

Hingas sügavalt, kogu rinnaga, nagu oleks läbi suletud akna tunginud temani mere värsket soolast õhku. Kui avar on siiski maailm! Kui värsked, puhtad, rõõmsad on värvitoonid. Meri oli tumesinine ja rahulik; päike oli kaldunud õhtusse, veepinnal virvendas vaibuvast tuulest tekitatud madalaid lainekesi. Sadamast Piirita poole lookles kõrgel üksikuid õhulisi pilveribasid, tihenedes kaugel silmapiiril, kus sinakas metsaviir peaaegu sulas taevalaotusse, valgeiks rünkaiks.

Kask oli juba täies lehes, vaher pakitses pungi, aga tammed olid veel haralised ja läbipaistvad. Piki kivikallast ruttas inimesi, juba kevadiselt kirevaid. Paar veoautot ronis aeglaselt üles mäeveerust, väike sõiduauto-putukas siblis linna poole. Oli veel, tähendab, inimesi, kes lähevad, kui tahavad, tulevad, millal tahavad... Vähemalt päeval

võivad ka mitte saksa elanikkonna liikmed käia oma teid, puhata pargis lõhnava, kleepuvate lehtedega pärnapuu all, kuulatada mesilaste suminat ja vaadelda liivasel teel tatsavate laste ümaraid, pehmeid põsekesi...

Üksik aurik lähenes Naissaare poolt. Ta istus madalalt vees, tuli tühjalt... Sadamas koogutas kraanade murtud luid, kurbi ja mahajäetuid. Otse all kõndis tunnimees — edasi-tagasi, edasi-tagasi, püss laskevalmilt kaenla all. Aga üle kõige valgus, päikesevalgus ja mere poole looklevaid suitsuniresid.

Keegi kössutas akna kõrval nurgas. Maamets ei vaadanud tema poole, ei tundnud huvigi, kes ta on, aga ta ei jaksanud vaikida ja hakkas rääkima:

„Rohkem kui kolm kuud ei päikest, ei jääd, ei sulavat lund ega vulisevat kevadevett; ei puid, ei inimesi... Pimedus, hiljem ülal lae all kiiskav hundisilm. Unustasin, mis värvi on valgus, uskusin juba, et kogu maailm on sama kahvatukollakas nagu minu kong. Unustasin, mis kõla on sõbralikul, inimlikul häälel. Ainult urisevad valvurid koridoris..."

Rääkis kaua, hääldas mõnuga sõnu, kuulas iseenda häält ja pilgud samal ajal rändasid läbi trellidest neljanurgeliseks lõigatud akna lahele, kaugele silmapiirile, kus taevas laskus merre, üle sadamasildade, üle linnaveere kohekordsete kivimajade Lasnamäe ja Kadrioru metsatukkadele.

Juba teisel päeval võttis Maamets Kajandolt üle sidepidaja ülesanded. Üldjaoskonnas, kus kambrid talutati kaks korda päevas klosetti, kord kuus viidi sauna leige, enamasti külma veega pesema, vahetevahel marsitati õuele latritesse jalutama, oli tuhat võimalust rohkem kui üksikus pidada sidet, vahetada kirju ja vajalikke esemeidki.

Ühel või teisel teel, künas valvuri poolt prügikasti visatud lehte näpates, kunas mõnelt ahnemalt valvurilt ostes, kunas koridoriteenijailt kambrisse libistatult, — ikka oli jaoskonnas ajalehti liikumas. Numbrid rändasid kambrist kambrisse, kuni olid loetud räbalaiks ja pudenesid tolmuks.

Kongis oli kujunenud kombeks õhtuti vesta mitmesuguseid lugusid oma elust, tööst, seiklustest. Puhuti anekdoote, jutustati kunagi loetud raamatuid ümber. Need olid lõigud elust, enamasti rasked, murerikkad, aga kujukad ja kaasahaaravad.

Maamets hakkas neid vestlusi suunama. Ta täiendas neid ettelugemisega ajalehest. See oli ohtlik toiming, valvur tihti tõstis valveklapi ja lehe kambrist leidmine oleks tähendanud uut tutvumismatka kartserisse. Kui lugemistund oli päeval, jalutas osa mehi edasi, asetades jalgu maha tasahilju, et loetav ei läheks kaduma. Peale rahuvilet heitis lugeja lamajate vahele, keeras selja ukse poole või luges kõhuli lesides.

Need olid kõik vaenulikud, okupantide, vange kinnihoidvate, hukkavate ja piinavate gestapolaste, vangivalvurite, mitut liiki komissaride ja führerite lehed. Aga ometi olid nad nagu sädemed püssirohutünnis, kutsudes esile ägedaid mõtetevahetusi, mis sageli kestsid mitu päeva. Mitte vähe hämmastust, samal ajal aga ka tigedat peavangutamist tekitasid maikuu „Eesti Sõnas" üksteise järel ilmuvad teated, kõned ja juhtkirjad nälja kohta. Mäe, esinedes maaomavalitsuste tegelaste kokkutulekul, kus seati sisse talude põhiraamatud, kurtis halemeelselt, et seisame nälja-aja lävel. See sunnib võtma kasutamisele viimaseid abinõusid, et toiduaineid kokku saada! hüüdis ta pateetiliselt.

Teade ajas Karl Lusika, kambri kõige värskema elaniku, naerma.

„Kena nälg, mis mehe rasva ajab nagu nuumpõrsa," ütles ta. „Nägin teda hiljuti oma silmaga ühel koosolekul — kõike muud, aga näljast polnud tema juures küll lõhnagi märgata."

„Ainult vigur, ei muud," arvas Kajando. „Tahavad vilja kokku mütata, siis levitavad kuulujuttu näljast. Eesti ja nälg, toh-oh nalja!"

Mõned päevad hiljem kirjutas „Eesti Sõna" juhtkirjas A. Kivikas:

„Alles hiljuti pidi linnades meie elanikkonna leivanorme tunduvalt vähendatama ja murelikult vaatasid meie juhid lähemaile kuudele, mis lahutavad meid uuest lõikusest. Sealt varitseb meie linnu ja teisi keskusi juba lausa nälg. Ainuke lootus jäi veel meie põllumehe peale. Kas põllumees toob veel niipalju vilja kokku, et üht osa meie rahvast näljahädast päästa või ei? Kas põllumees raatsib, piltlikult öeldes, anda suutäit omaenda suust linnainimese elu päästmiseks, seda enam, et paljudel põllumeestel ei ole praegu endalgi midagi, mitmeil pole õigupoolest viljaseemetki mulda visata."

Maamets luges neid ridu nagu veerides: aeglaselt, rõhutades. Luges teistki korda, et nende sisu igaühele mällu vajutada. Seda ei kannatanud kambri maamehest elanik Kippar välja, hüppas püsti ja vehkides kätega pildus sõnu teistele, nii et teda oli raske jälgida:

„Nad on meid paljaks riisunud, päris paljaks. Vähe sellest, et määravad nii kõrged normid, et ükski talu ei suuda täita, nad nõuavad kogu ülejäägi riigi ladudesse viimist. Maamees on kooritud alasti nagu porgand, selles on lehe

tindisolkijal õigus, aga kuhu see vili vajus, et linnades on nälg? Kuhu, öelge mulle?"

Kuhu? Maamets uuris tähelepanelikult iga kambrissesattuvat lehte, rida-realt, otsides sobivat kohta, mis Kippari küsimusele vastaks. See oleks palju mõjukam, kui tema enda seletamine. Ja nagu tellimise peale võttis sõna Suur-Saksamaa propagandašeff dr. Goebbels ise, avaldades pealkirja all „Mille pärast käib sõda?" artikli, mida ruttas tõlkima ka truualamlik „Eesti Sõna". Millise mõnuga, millise naudinguga hääldas Maamets silpi silbi järel, lugedes jalutamise unustanud, hinge tagasi hoides kuulatavale kambrile:

„Meie rahvas pole 1914. aastast saadik täiesti kaetud laua taga istuda saanud, ligi sajamiljoniline rahvas ei pea igavesti peost suhu elama. Praegune sõda pole mitte sõjaks troonide või altarite eest — ta on sõda vilja ja leiva pärast..."

„Seda loed sa küll omast peast," ümises Karl Lusik.

Maamets ulatas lehe vaikides Lusikale.

„Loe ise uuesti. Loe-loe, aga valju ja selge häälega, et igaüks kuuleks."

Lusik tõstis lehe peaaegu vastu silmi ja luges.

„Noh?" küsis Maamets, kui mees lõpetas. „Trükikoda mul teatavasti pole, ise ma seda trükkida ei saanud..."

„Ma saan kuidagi röövlist aru," ümises Kajando, „et ta röövib. Aga et röövel oma teoga avalikult kelkima hakkab, käib üle minu mõistuse."

„Nüüd võtab minugi pea kinni," kratsis Kurg paari tolli pikkuseks kasvanud, aga ikka veel harali hoidvas habemetüügastikus, „miks meie linnades nälg on. Veeretavad kõik oma sahvrisse, vaaritavad oma lauale, topivad kõhud pungil täis..."

„Kolmkümmend aastat kasvatatud isu on raske kustutada," lisas Maamets.

Mõnikord mõtles isegi, kas nii tema kui teised kambri „ägedamad" ei ole liiga ettevaatamatud. Aga ta usaldas oma vangiinstinkti, uskus, et kambris ei ole praegu kedagi, kes ruttaks assistentidele kuuldust ette kandma. Kajando kinnitas sama. Neile oli küll paar nuuskurit sisse saadetud, aga need suitsetati õige pea jälle ukse taha.

„Praeguste hulgas on küll lorusid, kas või poolpime Lusik, aga „lehma" nad ei mängi," oli Kajando veendunud.

„Ja kui ongi keegi," lisas Maamets, „ega hullemat ikka tulla ei saa, kui juba on olnud..."

Kui kambri tuli Friedrich Ruuper, vedas Kajando juba mehe paari lause järele ninaga õhus ringi ja ütles, et midagi haiseb.

Jutud vaikisid. Räägiti ilmast akna taga, supikorrast, lutikaist.

Friedrich Ruuper oli rõõmus mees, teda ei kurvastanud isegi vangla. See oli talle omaliiki võõrastemaja, ta ei taibanud nähtavasti üldse, kelle seltskonnas viibis, kuigi ta pea pika teekonna ajal Leningradi alt Tallinna oli jõudnud viinauimast klaaruda. Ta oli jutukas mees, seltskonnainimene, nagu ise korduvalt toonitas. Ta ei varjanud oma teeneid suure Saksamaa loomisel, vastupidi — uhkustas nendega, pidades ilmsesti kõiki seesolijaid endataolisteks õnnetuiks vahelejääjaiks.

Kongis toetati ja õhutati Ruuperi bravuuri.

„Tulid hea noosiga ära, ah?" ajas Kurg oma kandilise suu uudishimust laiali.

„Kas kõrvetasid ka mehemoodi neile... kuradi kommudele?" irvitas Kajando, seistes jalad harkis ja käed sügavail püksitaskuis idarinde kangelase ees.

„Kuidas sinusugune lutsukala mõrda üldse kinni jäi?" imestas Maamets.

Ruuper oli meelitatud. Ragistas kõhida, nii et vangid taganesid süljepritsmete eest.

„Neetud Venemaa talv!" ägas ise. „Kõhast ei saa enam kuidagi lahti... Aga sisse kukkusin lollisti... Ma teenisin sakslaste juures, ühes rinde-gestapo üksuses. Ots ei olnud laita, longi rinde taga nagu karu mesipuu ümber ja valva, et mõni poiss ei poe võssa või ei lobise rumalusi. Algul olin ainult tõlgiks, pärast töötasin ka iseseisvalt. See tasus juba ära! Sain koos sellega õiguse luusida omapead ringi. Venemaal ei ole mingit piiri — mida rohkem põletad, röövid ja tapad, seda kõrgem raudrist rinda riputatakse. Sõdurid ei lase seda endale kaks korda ütelda, sest vene külades ja linnades võid teinekord sattuda noosile, et silmad seisavad üllatusest kakskümmend päeva laiali nagu juusturattad. Ja viina, häid prantsuse konjakeid ja jugoslaavia veine — parem ära räägigi..."

„Sa räägi parem asjast," tuletas meelde Kajando. „Kuidas sisse kukkusid. Neid teisi asju teame isegi."

„Sisse kukkusin rumalasti, nagu ütlesin. Minul, he-he-hee, on nõrkus naiste vastu..."

„Mis sa nüüd!" urahtas Kurg. „Rinnad omal kärisevad nagu kuivand kaarik ja keskpaigast kookus nagu look..."

„See on jooksvast, kevaditi alati veab nagu rihmadega... Aga naiste peale olen maias. Vene tüdrukud on ümarikud ja pehmed nagu raiestikus päikese käes hästiküpsenud maasikad... Ainult hing on neil nagu noortel kuraditel, närib kas või hammastega kõri läbi. Mõni päev tagasi nabisid sõdurid eesliinil kinni ühe sellise maasika ja rästiku segu. Rätik peas, punased põsed — noh, mitte just priima kaup, on paremaid nähtud, aga noor. Toodi

teine meie juurde staapi. „Kui vana?" küsime. „Kuusteist," vastab. — „Ja juba salakuulaja?" Tema vaikib. Hea küll, eks varsti näeme, kui kaua üks rumal vene plika meie käes vastu jonnib. Polnudki palju tarvis, varsti ajas pea kuklasse: „Olen jah salakuulaja. Kogusin teateid teie sõjavägede kohta ja viisin omadele. Vihkan teid!" Nemad on sellised imelikud, uhked kangesti, justkui kangelannad. Visati teine kongi, mahalaskmine pidi olema hommikul kell kuus. Mind jäeti koos ühe sakslasega valvesse. Väikesed pudelid konjakit, pea varsti huugas ja meel lusti täis, et lase aga olla. Kaua sa kahekesi jood, igav hakkas. Siis mulle tuligi meelde: siinsamas kõrval nukrutseb plika, mis me paastume. Siblis küll vastu käte ja jalgadega, hammustas kui kurat, aga kuhu sa meeste käest pääsed..."

Ruuper laksatas keelega ja naeris kõhinal. Kurg kratsis hajameelselt karvast lõuga, lae all pirises kärbes.

Maamets haaras Kajando käest, tõmbas mehe tagasi. Ise pöördus akna poole, vaatas välja, aga meelekohtadel tuikasid paisunud veresooned.

„Selle eest... oleks pidanud ju... auraha andma... mitte rauad," ütles ta tasa, iga sõna järele huuli kokku vajutades.

„Siin see õige pigi hakkabki," jätkas lõbus gestapolane. „Kus meie teadsime, et staabiülem, rasvas sakslane, samal ööl ka kaanis. Ei tulnud selle pealegi, et vanal härjal vene plika meeles. Aga südaööl saadab tüdruku järele. Mamsel oimetu, ei lähe omal jalal kuhugi... „Haige," ütleme sõduritele, „ütle vanale, et vene plika on hirmust poolsurnud." — Aga varsti uus käsk — elus või surnud, toodagu vana ette. Kaks meest lohistasid tüdruku ära... Vajutasin terve pudeli hinge alla, et nüüd niikuinii head loota ei ole, meie vana ei tundnud halastust, kui keegi tema nina alt midagi

ära näpsas. Hommikul löödigi püssimeeste vahele. Saatsid ära. Mul jäi hea noos maha, süda valu täis, äkki mõni leiab üles. Seal ju neid luusijaid nagu vareseid nisuhakkides... Aga noh, kurat temaga, tüdruk oli siiski päris värske..."

Pingiots tõusis ja enne kui keegi suutis vahele astuda, langes. Ruuper nägi varju, instinktiivselt tõstis käed, aga ei suutnud peatada langeva pingi hoogu. Hääletult nagu tühi lõõts vajus ta põrandale. Pink kerkis uuesti, aga Maamets haaras Kajando kätest.

„Maaslamajat ei lööda..."

„Ma ta... sea... tapan!" hingeldas Kajando, näost tulipunane.

Ruuperi hõredaist juuksekarvadest nõrgus meelekohale tumedat, kleepuvat verd.

„Seda hoopi mäletab ta eluaeg," rebis Maamets Kajandolt pinki, „kui ta üldse toibub."

Kajando laskis pingist lahti ja astus oma kapi juurde. Kogus oma asjakesed kokku, sidus ühte kimpu, võttis nagiotsalt palitu ja peatus tasa oigava Ruuperi ees.

„Kahju, et pääsesid nii kergesti," müksas teda saapaninaga. „Viha pimestas, andsin liiga tugeva ropsu... Sa ei tundnud ei hirmu ega valu. Sind peaks katkuma nagu putukat, liikmehaaval, jupphaaval kuni kärvad." Ja pöördudes kambri poole: „Noh, hüvasti siis, seltsimehed."

Maamets astus Kajando teele.

„Mis sa kavatsed teha?"

„Mustadele öelda, et olen käpard — ei jaksanud ühe hoobiga tõhku surnuks lüüa."

„Kuhugi sa ei lähe!" haaras Maamets Kajandolt kompsu. „Leningradi rinde kangelasel on kindlasti liiga visa hing selleks, et Kajando suudaks teda ühe hoobiga teise

ilma saata. Oleks lapsik ülepeakaela huntide kurku tormata, vaatame enne, kuidas asjad kujunevad."

„Kui toibub, kaebab niikuinii," tõrkus Kajando. „Kui aga läheb parematele jahimaadele, tuleb korjus varem või hiljem uksest välja visata..."

„Meie kõik tunnistame, et läksite omavahel kaklema. Ütleme... magamiskoha pärast ja et algatajaks pooleks oli Friedrich. Istud mõned päevad kartseris — see on su meelte jahutamiseks päris tervislik — ja ongi lool lõpp. No leidsid koha ja subjekti, kelle puhul sangarit mängida!"

„Kui ma oleks kraad noorem, ma oleks põrutanud ise..." pomises Kurg, lükates Ruuperi põrandalesirutatud käe jalaga kehale lähemale. „Aga sedasi, nagu arvab Maamets, on kõige kavalam. Kui üleüldse tuleb ütlemist... Tõmbab ehk hirmunult saba jalge vahele, ei julge iitsatadagi."

Ruuper lamas keset põrandat, oli tarvis lohistada ta kõrvale, et uksest poleks näha. Kõik tõmbusid kõrvale, kuni viimaks vana Kurg haaras lamajal turjast ja lohistas kapi taha.

„Mul kõva süda," rääkis ise.

Ruuperile valati külma vett pähe, uhati maha veri. Vesi toibutas meest, ta hakkas ringutama, pöörles küljelt küljele ja ajas end lõpuks istuli. Ta ei mäletanud algul midagi, tundis lõhkuvat valu peas, lükkas sõrmed juustesse.

„Mis see on?" vaatas harali sõrmi. „Mis minuga on?"

„Kukkusid," arvas Kurg. „Vastu pinki..."

Sõna pink näis Ruuperile kõik meelde tuletavat. Ta uppis end kapi najal püsti, vaatas hirmunud silmil ringi:

„Ei... ma mäletan... Ma ei kukkunud, mind löödi... taheti tappa... Ärge tapke mind, palun teid, ärge tapke!

Ma ei ütle kellelegi, mitte kellelegi ... Ma enam ei räägi nii ... ausõna ... Teen kõik, mis soovite, jätke mind ainult ellu!"

„Pea siis suu!" kähistas keegi.

Ruuper noogutas sügavalt ja mitu korda. Niisutas veeloigus taskuräti ja pesi nurgas oma haava. Jäigi nurka istuma, ei piiksatanud sõnagi, arglikult piidles igaüht, kes temale lähenes.

„Tahtsid olla kangelane ... sellise arvel!" viipas Maamets peaga Ruuperi poole. „Eh Kajando, Kajando, ei vea sul, ei vea ..."

Rohkem kui nädalapäevad kössutas Ruuper kambrinurgas, siis hüüti ta välja. Tuli tagasi, oli elevil, hakkas asju pakkima. Keegi ei küsinud, mis juhtus või kuhu läheb, aga mees ei suutnud rõõmu ainult endale hoida ja pahvatas südame kergenduseks lähedalseisjaile:

„Välja lastakse! Andsin allkirja, et lähen tagasi Leningradi alla. Suurima rõõmuga! Enne lubati veel kaks nädalat puhkust ..."

Kambris oldi üksmeelel, et ta nüüd kindlasti kaebab, et järgneb ülekuulamiste ja pinnimiste kibe seeria, aga päevad läksid ja ei juhtunud midagi, mis oleks meenutanud rindekangelast Friedrich Ruuperit.

Mõningad päevad möödusid vaikselt ja igavalt, sündmusteta ja pinevuseta. Kui ühel hommikupoolel hüüti Maametsa nime, äratas see üldisemat ja suuremat tähelepanu tavalisest.

„Maamets viiakse komisjoni!" kilkas Nahkhiir. „Teistest kambritest võetakse ka, on juba pikk rida koridoris ..."

Komisjonide jutt algas juba aasta algul, veebruaris. Kaua ei osatud komisjonile anda õiget tähendust ja leida tema osa vangla süsteemis, kuni see pikkamööda välja

koorus. See, mida vanglas hakati nimetama komisjoniks ja nimetati nii hiljemgi, kui teati juba ta õiget nime, oli Rosenbergi erikohus, mille loomisele asuti riigiministri kaheteistkümnenda jaanuari määrusega. Need olid määratud ainult okupeeritud ida-aladele ja ei riigisakslaste ega saksa rahvusse kuulujate üle võinud nad kohut mõista.

Kohut mõista!

Maamets ootas oma korda, seistes pikas rivis kahepoolega ukse taga, millest oli sisse astunud juba esimesel õhtul. Koridoris oli rohkem kui viiskümmend meest — viimasel ajal töötas komisjon eriti pingutatud tempos. Kes uksest väljus, viidi valvurite poolt kohe kõrvale, et ei avaneks võimalust lobisemiseks.

Maametsa pilk libises üle rivi ja käsi tõusis kobama põski: kas olen sama kõhn nagu nad kõik? Lumivalged, läbipaistvad näod, põsed sisse langenud, teravate lõualuude liikumine naha all hästi jälgitav. Riideid oli palju kordi nõelutud ja lapitud, mõnelgi oli raske leida laiku, mille järele võiks määrata ülikonna esialgset värvi ja mustrit. Kes oli ükskõiksem või lohakam, narmendas ja lipendas. Habemikke oli palju, kõikidest kõige metsikumalt karvasem oli vana Kurg.

Kohtunikel näis olevat kiire: sisse ja välja, sisse ja välja. Maamets loobus katsest ennustada, mida temalt küsitakse, milles süüdistatakse. Peale kokkupõrget Loiguga ei olnud teda enam kambrist välja kutsutud.

„Maamets, Ilmar!"

Ta sulges vaikselt kõrge ukse ja rohkem huvi kui hirmuga vaatas avaras ruumis ringi. Siin oli palju muutunud: vaibad oli laotatud põrandale, maale riputatud seintele, parempoolses nurgas oli pehme diivan samas stiilis tugitoolidega. Ei olnud tarvis eriti teraseid silmi, et märgata:

kõik esemed olid vähem või rohkem varem kasutatud ja ei kuulunud ühte tervikusse. Otse ees seisis pikk rohelise kaleviga kaetud laud, selle kohal tumedale tagapõhjale punase värviga trükitud Adolf Hitleri pilt ja laua taga kaks meest, kuna kolmas oli aset võtnud laua otsas. Nurka nihutatud väiksema laua juures istus mees, puhas paberipoogen ees ja sulepea sõrmede vahel.

„Nimi?" ümises laua taga istuv kodanliku Eesti sõjaväe ohvitseri vormis mees, vaadates paberitesse.

„Maamets, Ilmar."

„Sünniaeg?"

„17. juuli 1911."

Pikliku näoga, tuhmide juustega, mis taganesid lameda otsaesise eest kaugele, peaaegu keset lagipead, ja tihedasti vastu pead hoiduvate kõrvadega mees hakkas, kordagi silmi tõstmata, Maametsale ainust pilku heitmata, vurinal lugema:

„Teid süüdistatakse selles, et võtsite nõukogude valitsuse ajal aktiivselt osa majanduslikust ja ühiskondlikust tööst, näidates omapoolset initsiatiivi ja algatust. Sellega võitsite nõukogude kommunistlike tegelaste poolehoiu, teile kuulus nende usaldus, mis nähtub sellest, et teid edutati Kuuru kaevanduse joonestajast rahvakomissariaadi tootmisosakonna tehnikuks ja sellest, et teil võimaldati sõita Venemaale Doni kaevandustesse. Teie pidasite sidet aktiivsete kommunistidega ja aitasite kaasa saksa vägede vastasele võitlusele materiaalse abi osutamise näol põranda alla asuvatele bandiitidele. Teie jätkasite bolševistlikku hoiakut ja tegevust veel Eesti Omavalitsuse kehtestamise ja nõukogude vägede Eestimaalt väljasurumise järele, keeldudes teatamast Saksa armee tagalasse jäänud kommunistide nagu Harald Maametsa ja August Vihmari pelgupaikasid."

Eesistuja lasi paberi langeda ja esimest korda tõstis pilgu Maametsale. Neis ei olnud uudishimu, et küsimust, ka mitte etteheidet, viha, vaid igavus: kaua ma pean sinuga jagelema?

„Kas tunnistate ennast süüdi?"

Nüüd ta haigutab, mõtles Maamets. Viisaka inimesena tõstab käegi suukoopa katteks. Teda ei huvita ei minu jah ega ei, ta mõtleb juba võib-olla kodus ootavale lõunasöögile või väikestele pitsidele sõprade ringis. Vastata lihtsalt „ei"? See oleks liiga harilik. Vaidlemine kindlasti raputab suikuvast poolunest nii eesistuja kui pliiatsitnäriva sekretäri.

„Mulle esitati nõndanimetatud süüdistusi, mida ükski õigus ei loe süüteoks. Et mind edutati, mis on selles kuritegelikku? Et..."

„Ma ei küsinud, mis teie arvate süüdistusest. Kas tunnistate end süüdi?"

Maamets kõhkles lühikese hetke. Eesistuja sobrutas end laiemaks nagu külmatundev kana. Aga laud ripuvad endiselt raskelt silmadel. Head ööd ma sulle küll ei soovi, muigas Maamets ja ütles valjult ja selgesti:

„Pole varem olnud riiki, kus kaebealusele ei anta võimalust tuua vastuväiteid ja esitada tunnistusi enda kaitseks."

Mundris mehe üks kulm tõusis ja ta liigutas korraks õlgu, nagu sirutades end.

„Mitte teie ei esita küsimusi, vaid mina."

„Kes andis teile selleks õiguse?"

Rusikas raksas lauale. Mõlemad kulmud olid ülal — mehel oli nüüd suur sarnasus öökulliga. Ta peaaegu möirgas:

„Kas tunnistate end süüdi? Vastus saab olla ainult kas „ja" või „ei".

Pinevus Maametsas lõdvenes.

„Ei."

„Kas on küsimusi?" laskus eesistuja uuesti röötsakile, vaadates kaaslastele.

Laia näo ja buldogi meenutava lõuaga, vanasse konstaabli vormi riietatud mees vaatas Maametsale ja käratas häälel, nagu seisaks Maamets viiekümne sammu kaugusel:

„Ütelge, kus on Harald Maamets!"

„Ma ei tea."

Eesistuja heitis käega, nagu tõrjuks tüütavalt ümber pea tiirlevat kärbest:

„Võite minna!"

Maamets seisis. Ta lihtsalt ei taibanud, et oligi kõik. Uskus, et pinnimine alles algab, et esitatakse ristküsimusi, ähvardatakse, manitsetakse. Aga lihtsalt — võite minna!

„Noh?" kostis ähvardav urin.

„Ma nõuan süüdistuse kohtulikku arutlust..."

Eesistuja tõstis kõhna, luise käe, viis selle ukse kõrval seisvalt valvurilt Maametsale ja sosistas:

„Koristage see mees ukse taha!"

Kahju, mõtles Maamets hulk aega hiljem, et sisse minnes ja välja tulles ei vaadanud koridori seinal igirahulikult tiksuvat kella. Mitu minutit kestis kohtuprotsess... Kolm? Ehk koguni viis? Ja milline langetati otsus?

Kogemused jutustasid, et pärast komisjoni tuleb kinnise üldkambri närvesöövat tegevusetust kannatada veel paar nädalat kuni üks kuu. Mitte harvad polnud aga juhused, kus vang unustati kambrisse veel kaheks kuuks; kamber kakskümmend seitse teatas oma haruldusest: mees käis juba kolm kuud tagasi „kõrge kolmiku" palge ees, aga püsib nagu roostetanud nael seinas.

Maametsa järele astus kohtu ette Kurg. Ta jäi mõni minut kauem sisse, aga see, mis Maametsa puhul jäi toi-

mumata, sündis nüüd: valvur viskas turriskarvalise mehe kraedpidi välja.

„Laske ma jutustan, kuidas oli," trügis Kurg ukse juurde tagasi. Koridorivalvur võttis ta oma hoole alla, uus vang hüüti sisse.

„See oli tuhat korda hullem kui vana kuulus Rakvere kohus," kobis Kurg kongis oma kohale akna kõrval nurgas. „Pobises midagi täitevkomiteest ja selle esimehest ja siis kohe pauhh — kas tunnistad süüdi. Hakkasin jutustama oma ruunast ja sellest, kuidas läksin seda Emukveresse mära vastu ringi vahetama. Seda vist tema pabereis ei olnudki, kuigi uurijaile rääkisin. Põrutas, et mis te sonite ja ajas oma joru, et kas tunnistad või ei. Kuidas ma tunnistan, kui läksin hoopis . . ."

„Küll veiderdavad," tegi Maamets katset lõigata läbi Kure jutuvada, aga vanamees oli hasardis ja haaras jutulõnga kohe tagasi:

„Justkui vändast vorsti — minut ja mees, minut ja mees. Haakreht vanasti pidas ka kauem aru. Tea mis nad tembutavad, otsus ammu enne ära määratud . . ."

„Teevad suitsukatet, mis muud," arvas Maamets. „Katsuvad muljet jätta, nagu töötaksid neil kohtudki. Arvavad, et petavad sellega rahvast ja ajalugugi."

„Enne peavad meid kui tunnistajaid kõiki mättasse lööma," kõlgutas laualistuv Kajando jalgu.

„Ptüi-ptüi, ära hüüa hunti, hunt tuleb kutsumata!"

Vangla kohmakas vari kaldavees kuivas iga päevaga lühemaks. Piiritapoolsel kaldal välkus valgeid pluuse ja kirjusid seelikuid. Päike võttis juba nii laiu kaari, et hommikupooliti joonistas seinale trellide ruudulise võrgu. Vangid kogunesid kobarasse akna alla, püüdes oma kahva-

tuile nägudele tahmases ja määrdunud aknaklaasis tuhmunud kiiri. Päike aga jätkas rahulikult ja ükskõikselt oma teekonda, võrestik seinal kahanes ja kahanes, kuni kollakas laik oli jäänud veel ainult kivisele müürile. Nagu keldritaimed sirutusid vangid päikesele järele. Maamets nihutas tihti end aknale, toetas pea vastu jahedat kivi, et mitte lasta viimaseilgi kiirtel kaduma minna. See oli eluohtlik, aknale minek oli kõige karmimini keelatud. Kui nägi koridorivalvur ja ette kandis, ootas kartserisõit; kui nägi all jalutav valvur, oli tal luba hoiatamata tulistada. Oli tulistatudki, aga see juhtus kusagil teises kambris... kas ta igale poole näeb... ja kas kohe tulistab...

Inimesed mängisid oma eluga, et varastada päikest...

Kõigile tuli suure üllatusena Maametsa välja-kutsumine ja viimine uurimisjaoskonda. Ta ise ei olnud vähem jahmunud. See oli väljaspool igasugust tava ja üks oletus hullem teisest vilksatas läbi pea. Kas jälle Renee? Seda halvem talle, Maametsale. Vend Harald tabatud? Ei ole usutav. Uusi kaebusi mõnelt kongisalalt? Kõige tõenäolisem. See võib tuua aastaid juurde, võib aga anda kogu asjale hoopis kurja pöörde.

Maamets viidi vanasse tuttavasse kahepoolse uksega ruumi. Tuba oli rahvast täis, Maamets ei suutnud neid kõiki haarata. Vormis mehi seisis kahel pool lauda, neid jätkus seinte veertesse. Kui aga ukse juurest astus tema selja taha automaadis mees, jooksis külm juga läbi selgroo.

Maamets koondas tähelepanu laua taga istuvale kogukale SS-mundris mehele. See oli kõrgemate tunnustega kui ükski, keda ta oli seni kohanud. Ka see ei tõotanud midagi head. Saksa ohvitser oli pannud mütsi lauale ja ta pealagi helkis aknast hoovavas päikesevalguses. Ta luges midagi.

tõstis siis veidi pead ja viipas endast paremal seisvale mundrikandjale:

„Kas see ongi Maamets?"

„Just nii, härra oberführer," nõksatas küsitav. Tal olid läikivad tumedad juuksed, lame pea nagu tahapoole kuulatavate kõrvadega. Ah jaa, see on ju vana tuttav — sturmbannführer dr. Sandberger!

„Vahialune Ilmar Maamets, areteeritud Julgeolekupolitsei poolt," tõmbus vasakpoolne mees sirgu. Ka neid laialihoiduvaid kõrvu tunneb ta juba, need saavad kuuluda ainult Eesti Julgeolekupolitsei ülemale major Merele.

Härra oberführer pöördus nüüd vangi poole. Ta ei hoidnud pead alla või ettepoole, aga ometi vaatas altkulmu, milles omajagu olid süüdi kaugele etteulatuvad, katustena silmade kohal rippuvad peaaegu karvadeta kulmuluud.

„Teie oskate saksa keelt?" küsis oberführer.

Maamets raputas aeglaselt pead.

„Kuidas!" pahandas major Mere. „Te ju õppisite koolis..."

„Palun ärge segage meid," ütles oberführer rahulikult, ja pead pööramata. „Nagu soovite, härra Maamets. Meil on teada, et läinud aastal, see oli vist oktoobris, esinesite vanglavalitsuse ees palvega asuda tööle oma leiutuse kallal. Mis leiutus see õieti oli?"

Nüüd olen sees, mõtles Maamets. Üksikusse jäänud joonised jõudsid sakslasteni, võib-olla teavad juba, aga tõenäoliselt hakkavad pinnima, kuidas ja kellelt sain paberi ja pliiatsi. See lõhnab konspiratsiooni, vangla administratsiooni äraostmise järele.

Maamets ootas kuni küsimus tõlgiti, lastes selle aja jooksul mitmeid vastusevariante silme eest läbi. Salgamisel pole ilmsesti mõtet, küll võiks katsuda asja vähendada.

„See ei olnud leiutus, vaid ainult tehniline joonis põlevkivitööstuse sõelumismehhanismist," vastas ta.

Sakslane hõõrus kõrvade juurde jäänud hõredaid juustetorte, vaadates mõtlikult Maametsale. Ta tõstis paberipoogna, paremalt dr. Sandberger, vasakult major Mere sirutasid käe, et lehte Maametsale anda.

„Kas seda tunnete?" tõstis oberführer joonise kõrgele, nagu ei näeks väljasirutatud abivalmis käsi.

Ainult põgusast pilgust aitas — sama. Aja võitmiseks ja võimalikult usutavama seletuse leidmiseks astus Maamets lähemale, nagu uuriks tiheda, peenikese joontevõrguga kaetud paberit.

„Tunnen. See on minu oma."

„Kas need ... detailid kuuluvad teie üldise töö juurde?" Maamets noogutas jälle.

Sakslane tõusis. Ta oli tugev mees, kuid pea tundus siiski liiga suurena. Eriti näo alumine pool, mis oli lai ja võimas, vähendades niikuinii madala otsaesise osatähtsust pea rikutud tasakaalus. Ta vaatas kõrvalpilguga kord paremale, kord vasakule ja küsis siis:

„Teil vist oli kord juba jutuajamine mõnede härradega ..."

„Just nii, härra oberführer, minuga," ruttas sturmbannführer dr. Sandberger kinnitama.

„Ma tutvusin joonistega siis üksikasjaliselt, härra oberführer," katsus major Mere püksitriipe.

„Kahjuks," lõikas oberführer mõlema kinnitusesse. „Kahjuks sattusid teie plaanid seekord asjatundmatute inimeste kätte. Ma olen isiklikult teie tööga tutvunud, need äratavad teatavat huvi ... Muide — kas teie ... hm ... leiutus on lõpukorral?"

Milleks need keerdkäigud? mõtles Maamets. Iga-kaliibrilisil uurijail näib olevat kalduvus lobisemiseks. Kulunud võte, vähemalt mind nad enam ootamatusega ei raba.

„Ei ole."

Sakslane tuli ümber laua. Ta kandis kalifeepükse, aga mitte säärikuid, vaid kõrgeid, põlvedeniulatuvaid villaseid sukke ja kamasse. Ta oli Maametsast pikem, kuid vaatas ikka veel altkulmu.

„Kui kaua teie vajaksite aega, et skeem praktikas rakendamiskõlbulikuks välja töötada?"

„Ma ei tea... Oleneb tingimustest, olukorrast, materjalist, abist. Ka meeleolust..."

„Oletame, et teile antakse iseseisev tööruum, vajalik tehniline varustus, tarvilik kirjandus, hoolitsetakse teie... hm..." sakslase pilk libises kiiresti üle vangi kõhna keha, „teie toidumurede eest."

„Aasta... või kaks..."

„Võimatu! Liiga palju. Nii kaua ei ole meil aega oodata. Saate kõik, mis ütlesin, ja kahe kuuga olgu skeem lõplikult ja puhtalt valmis joonistatud. Olete nõus?"

Maamets mõtles sügispäevale, millal ta tuksuva südamega seisis samas toas Priksoni ees ja esitas oma palve. Kui palju lootusi oli ta peitnud samasse palvesse, korrates seda Tõnismäel sturmbannführer Sandbergerile. Kui mitte vabadus, siis vähemalt armastatud töö. Antonisberg nr. 16! Öömusta lipu lehvitus linna kohal... Sellest oli möödunud... kas mitte kümme aastat? Hallid juuksed, pikk tumepruunikas habe, ümber luude tõmbunud näonahk uuristatud sügavaist, nagu terava voolimisnoaga savisse vajutatud ja sinna tardunud kurdudest. Kannatuste tulemus? Jah, kannatuste, aga mitte ainult kannatuste. Ainult murest ja valust lõikunud jooned annavad näole kibestu-

nud, pettunud ilme. Aga Maametsa silmad vaatasid rahulikult, pisut mõtlikult, moodustades näoga harmoonilise terviku.

„Ainult ühel tingimusel," ütles ta ja vaatas otse sakslase kulmukoopasse vajunud silmadesse.

„Ja see oleks," läks sakslane tagasi laua taha, lõualuudel rahulolev naeratus. „Teeme kõik, et teil oleks mugav..."

„Et mulle antaks täielik vabadus."

Sakslane pöördus, nagu oleks keegi teda torganud.

„Mis? Vabadus? Ma lubasin teile kõige soodsamad töötamistingimused."

Maamets vaikis.

„Küsige temalt," pöördus oberführer tõlgi poole, „veel kord, kas ta on nõus neil tingimustel, mis mina, SS-oberführer Möller, talle esitasin, asuma plaanide lõpetamisele. Tuletage talle meelde, et Saksa riik oma kõrge tehnikaga tuleb vajaduse korral ka temata toime, tal tuleb minu ettepanekusse suhtuda kui erakorralisse heatahtlikkusse..."

„Ütelge oma isandale," pöördus Maamets samuti tõlgi poole, „et ma ei ole nõus."

„Hullumeelne! Tahate jääda edasi vangikongi? Sattuda kuhugi töölaagrisse, kärvata söödikuist, näljast ja haigustest puretuna nagu hull koer!"

„Ma jään vangide keskele."

„Välja! Viige ta välja!" trampis sakslane ja tagus rusikatega lauale. Ja jälle tõlgile: „Toodagu siia ta toimik, ma muudan ta karistuse pikaajaliseks sunnitööks kõige raskemas laagris! Jään veel kümneks minutiks siia, mõtelgu ta niikaua järele ja teatagu endast. Kui niuksudes mu jalge ees palub, olen nõus oma otsust pehmendama."

Maamets ei palunud ei kümne minuti, ei tunni, päeva, ega nädala pärast luba pääseda SS- ja politseiülema Eestis, SS-oberführer Mölleri jutule.

Umbes samal ajal muutusid ikka tugevamaks kuuldused uuest suurest tapist, mis saadetavat põlevkivikaevandustesse asutatud uude laagrisse. Maamets oli talvel ükskõikselt suhtunud Lavassaare turbarappa, Tudulinna raietöödele, Harku koloniisse ja Vasalemma marmorimurdu läkitatud tappidesse, aga nüüd sattus ta ärevusse. Põlevkivikaevandus! Tõsiste, veidi kangeil jalul astuvate kaevurite, tugevakäeliste naislaadijate, osavate kindlustajate juurde! Ehitagu nad või kümme traattõket, nad ei suuda seal vange lahutada ja eraldada rahvast. Ja Maamets mõtles, rääkis ja unistas ainult ühest — kuidas pääseda põlevkiviešeloni.

16. Traataed.

Vangilaagrist ärritatud kaevurite pahameel kohutas dr. von Moebiust ja ta muutis taktikat — otsustas kaevurid kavalusega üle trumbata ja nad Sikusabast välja meelitada. Andis vastavad korraldused Vinterile. See kutsus ühe või teise töölise oma kabinetti, naeratas, nihutas tooli lähemale, pakkus suitsu, päris elust ja olust, lõpuks paotas nagu möödaminnes:

„Lähemal ajal tuleb kaevandusse uusi töölisi. Isurlasi Leningradi alt, kust sakslased nad välja kihutavad. Inimesi ei saa ometi lageda taeva alla jätta ... kui koliksite Tahmaküla. Esialgu, ja lühemaks ajaks."

„Tahmakülas on ju kõik korterid kuhjaga!"

„Teeksime üsna pisut tihendamist. Näiteks Kõrbojal on ainult kaks inimest. Sõja aeg, igaüks peab ohvreid tooma, mitte isiklikku mugavust taga ajama."

Inimesed olid segaduses. Kui tuleb uusi töölisi, on neile kortereid tarvis, selle vastu ei saanud vaielda. Aga igaüks küsis: miks just mina pean olema esimene ohvritooja?

Ühtki kolikoormat ei liikunud kaevanduse teil.

Kord ei jäänud jõudmata Kaali Liideni. Mesimagusalt alustatud jutt viis ümbernurga välja isurlaste ja korterini. Liide ei võtnud lähemale lükatud tooli, ta juba aimas, mis on tulemas.

„Kuhu te minu ja mu kaks last panete?" rapsas ta nüüd ägedalt vastu.

„Koli Riida juurde. Üksikud naised olete mõlemad. Sina veel sõdurilesk, igaüks peab sulle vastu tulema ja mitte väikesest kitsendusest hoolima. Näite hästi klappivat kah."

Veri Liide näost valgus ära, ta nõpsnina ja ümmargusi põski kattis laiade pruunide tedretähnide muster.

„Üks sõjaaeg kõigile, eks võta isurlased oma mõisa, mis sa neid teistele sokutad!"

Vinteri pehme lõug hakkas tasakesi tudisema, mees haaras prillid ninalt ja vehkis nendega Liide näo ees:

„Mis sa endale lubad! Sa ütled minule, direktorile, sina . . .!"

„Nagu härra direktor mulle, nii mina direktorile."

„Te hakkate vastu! No oodake, — Saksa riigil on võimu ja vahendeid, et teid painutada nagu korviväte. Mina juba teiesuguseid tunnen! Mehed võitlevad kommunistide poolel, naised õõnestavad selja tagant. Arvate, et Fridolin Vinteril ei ole võimu teie väljatõstmiseks? On, küll näete, et on. Suitsetan välja nagu kooparotid."

Direktsioon tegi veel ühe diplomaatilise katse: saatis Kuke ja Majamehe Sikusaba inimestele omal tahtel väljakolimise kasulikkusest jutlustama. Majamehele pidi see olema eksamiks. Kui sooritab hästi, pääseb stollist maa peale.

Kukk tervitas kindlustaja Kuheliku juures pool päeva pudelit, et koguda julgust ja end südaöö eel minekule kohendada, pomises pehmel keelel:

„Direktor käskis öelda, et sul tuleb siit välja kolida . . ."

„So-oh?" tegi laiaõlaline kindlustaja. Ta oli rahulik mees ja jutt polnud uudis. „Kuhu siis?"

„Ükskõik kuhu," vedas Kukk käega laia ja kõrge kaare. „Minupärast või metsa kuuse alla . . ." Kobas Kuheliku kuuenööbi näppude vahele ja seda keerutades rääkis:

„Kuhu meil ühelgi minna on? Kuhu lähen mina? Sina oled kommunist... ah ära veiderda ega ma gestapo agent ei ole... Sul on ikka, kuhu pugeda. Kas või metsa, seal ruumi jätkub! Aga mina? Mina ei ole kommunist, mina olen natsionalist, kuuled, natsionalist. Olen niisugune natsionalist, et ei salli võõra inimese lõhnagi. Aga hakkasin kaevanduse direktoriks. Kena direktor, suurepärane direktor! Dr. von Melchior Moebius aevastab korra ja natsionalist Kukk jookseb. Obergruppenunterführer Hermann Müller laksatab piitsaga vastu lauda ja natsionalist Kukk seisab nagu koolipoiss nurgas... Näru... näru...!"

Käed taskus, kergelt kahele poole vaarudes, silmad maas, nagu otsiks, mille on kaotanud, asus Kukk minekule. Juba õues, mõnekümne meetri kaugusel majast meenus talle täitmatajäänud käsk, ta pöördus ümber ja hüüdis trepilt järelevaatavale Kuhelikule:

„Vaata siis, et katusealune oleks tühi!"

Majakas visati poissmeeste-baraki trepist alla.

Vinter põrkis järgmisel päeval Kuke ja Majakaga, nii et veekaravini klaaskork tasakesi klirises.

„Mina pole Kuuru kaevanduse kohtupristav," tõstis Kukk aktidekuhja enda ette. „Tolle jutuga ma teist korda oma jalga kaevurite juurde ei tõsta."

„Kas teie ei tea, et sõjaajal maksab ka tagalas sõjaväedistsipliin? Kui mina kui saksa võimude poolt ametisse pandud direktor käsin, peate tegema, mis öeldud."

Kärkis rohkem enda rahustamiseks kui meeste uutele retkedele sundimiseks. Rajooni tühjendamise tähtaeg aga lähenes kiiresti ja dr. Moebius otsustas üle minna otserünnakule: kaevanduse majade seintele ilmusid kirjutusmasinal paljundatud teadaanded, milles Kuuru kaevanduse direktor dr. Melchior von Moebius käskis: Sikusaba majad

peavad kahe nädala jooksul olema tühjad. Kes selleks ajaks välja kolinud ei ole, tõstetakse Saksa sõjaväe poolt tänavale.

„No vaat, see on selge jutt," noogutas Pleeve, nagu heakskiites pead. „Seda keelt meie juba mõistame."

Õhtu oli vaikne ja sume, soe suveöö lähenes. Aga Sikusaba oli rahutu, inimesed siblisid ringi nagu pessatorgatud kepist ärritatud sipelgad. Käidi siin ja seal, päriti nõu ja juhatust, keegi ei osanud kindlat otsust anda; naised küsisid meestelt, need polnud palju targemad.

„Ootame," vastas Pleeve Jaan, kui temalt küsiti. Istus kõrgel tsemendist valatud trepil ja põnksutas kitarrikeeli. „Kahes nädalas on neliteist päeva, kiirustada pole kuhugi. Nagu vähe oleks antud korraldusi, mis üleöö muudavad karva või maetakse kalevi alla."

„Aga kui siiski...? Kuhu minna?"

„Suve aeg, kuusealune hea küll," naeris Jaan vastu. Aga tõsisemalt: „Pole kuulda olnud, nagu oleks keegi keelanud korter valmis vaadata. Igaks juhtumiseks. Aga seda saab teha ka vaikselt ja omaette ega inimene ole kana, et igast munast maailmale kuulutab..."

Põnn-põnn-põnn kõmiseb kitarr kaevuri kangete labidavarre järele kooldunud näppude all.

Vastasmajas lükati aken lahti, Kaali Liide valged linalakkjuuksed helkisid läbi hämaruse.

„Mis inimene peaks ometi tiristama," tõreles ta. „Kust sa võtad selleks südant? Ma ei jaksaks muud kui nutta, nii pitsitab rinnus."

Pleeve tõmbas keeltel põrr-põrr, noogutas Liidele nagu tema sõnade kinnituseks, aga ise hakkas koguni laulma.

„Hei, poisid, ritta, kirkad kätte —
Ju algab kaevurite sõit..."

„Sinust ei saa ka õiget sotti, mis sa kunagi mõtled," torises Liide ja laksatas akna kokku.

Jaan Pleeve tõmbas lõppakordi, mille suretas parema käe päkaga. Tõmbas uuesti ja surus jälle päka keeltele — hääled kustusid nagu lõigatult. Jaan ohkas korra sügavalt, ümises tasa:

„Päkaga... päkaga... Päkaga..." ümises ta veel siiski, kui kloppis sepp Volmeri uksele. „Mina olen..." ütles, ilma et oleks oodanud vastust, „nagu viis kopikat."

Uks avanes ja sulgus. Akendele lasti ette paberrulood, et ainuski valguskiir ei eksiks kiiresti laskuvasse ja süvenevasse ööpimedusse...

Teisest nädalast oli kalendrist rebitud juba viis päeva ja Sikusabas libisesid nagu pilved nägudelt — küllap kõik jääb jutujätkuks.

Aga siis saabus Renee Loik. Moebius oli ära ja Renee kärkis Vinteriga tema kabinetis „hullemini kui sakslane", nagu kinnitas Aino, kes oli paberitega teel direktori juurde, aga kuulis läbi seina valju häält ja lõdises ukse taga mõeldes sellele, et ta varsti peab astuma direktori punaselaigulise palge ette...

Renee Loik oli tõepoolest hirmus vihane. Alguses ei leidnud ta lihtsalt sõnu, pärast ragistas seda suurema hooga. Kui Vinter ainult abitult käsi laotas, küsis ta:

„Kas oli korraldus, et kahe nädala jooksul olgu majad tühjad ja laagri ehitamiseks kõik ettevalmistused tehtud?"

„On ju veel aega..."

„Kahe päevaga ei saa te ainustki inimest majast välja!"

„Nad ei lähe," hädaldas Vinter. „Meelitasin — keegi ei liigutanudki. Käskisin, ähvardasin — kükitavad endiselt nagu kanad pesal."

„Ei lähe..!" ironiseeris Loik ähvardavalt. „Küll nad

lähevad, kui on mehi ajamas. Igatsete nähtavasti, et kutsun appi SS-untersturmbannführer Hermann Mülleri?"

Vinter oli valmis traavima jalad rakku, kui ainult saaks ilma Müllerita. Müller jäigi kutsumata, sest ka Reneel endal polnud põhjust sakslast oodata, sest see oleks toonud ennekõike talle endale sekeldusi. Oli ju tema määratud laagri korrastajaks, kuid uskudes, et ülesande kaevanduse juhtkonnale edasiandmisega on küsimus lahendatud ja kõik seatakse korda, oli ta rahulikult jäänud linna, et tulla valmis tööd üle vaatama ja vastu võtma. Puder oli ka küllalt kuum, milleks pista sellesse oma sõrmi, kui võib segada vööraste näppudega.

„Veel täna, juba otsekohe määrake brigaad paremate puutöömeistritega eesotsas, kes hakkavad vangilaagrit ehitama. Joonised ja mõõdud on teil olemas, jah? Homme hommikul saadate kakskümmend inimest Sikusaba traataiaga ümbritsema. Tõmbame traadi ümber, pistame nagu rotid lõksu, küll näete, kuidas ise igasse ilmakaarde laiali jooksevad. Noh, kui mõni ei soovi lahkuda, eks jäägu siis pealegi!"

Vinter pahvatas mürinal naerma — peenike naljamees, see Renee Loik. Hoopis intelligentsem kui vana Sooaluse Jaak.

Sooaluse Jaagul olid oma mured, milledele ta lahendusi otsis. Kui poeg õhtul koju tuli, hargnes isa ja poja vahel järgmine vestlus:

Isa: Kas kolid varsti oma laagriga Kuurule?

Poeg: Ettevalmistused võtavad tänu Vinteri eeslikolule veel aega. Kuu aja pärast, varem vaevalt.

Isa: Kuu aja pärast? Nojah, siis on parajasti kibe viljakoristuse aeg... Kas laagrist vange põllutöödeks saab?

Poeg: Ei saa. Poliitiliste vangide üksikult või gruppides

laagrist või üldisest töökohast väljalaskmine on põhimõtteliselt ja kategooriliselt keelatud. Jookseksid ju kui tedrepojad laiali, korja siis veel.

Isa: Kurradi... Maad igavene larakas käes, uusmaakrunt nüüd ju ka jälle minu harida. Tore lugu, kui peaksin hakkama ise põllul adra taga larpima. Nagu valla asjade õiendamine küllalt aega ja tüli ei nõuks.

Poeg: Palka teenijaid.

Isa: Kerge öelda — palka. Eks juhata, kust need välja koukida. Keegi ei tule ju... Sa oled neile nagu rohkem oma-inimene, katsu ikka rääkida, et saaks Sooalusele vange. Ega ma pole kitsi, kui on määret tarvis. Kas või sõjavange.

Poeg: Peaksid ise Mülleriga rääkima...

Isa: Selle pungsilmaga! See aina õgib, aga pärast uhkeldab, et minu krunt olla tema oma — führer ise lubanud. Tal näib sellega tõsi taga olevat! Aga muidu on saksla ed mõistlikud mehed: vitsiku või eest pigistavad mõlemad silmad kinni ja on nagu mutid. Ei-ei, mulle see uus kord meeldib, kuradi moodi meeldib! Võib elada, ilusti võib elada, minu pärast sõdigu kas või kümme aastat. Ainult miks nad Venemaa lagendikelt rohkem orje ei too? See võib meie põllumajandusele raske löögi anda...

Poeg nagu ei kuulnudki. Oli hajameelne, vaatas aknast välja, kus üle lehtekeerava kaerapõllu ja juba lopsakalt haljendava söödi punas Allika sauna katus. Nagu ei kuulekski isa juttu, algas ta hoopis mujalt:

„Kas Ester Maamets elab ikka Allika saunas?"

Isa: Elab, kus mujal. Võiksin nad sealt välja kupatada, kas või osmiku tükis soosse lükata, aga ma ei taha. Mul peab oma pops olema, kes alati, kui tahan, tunneks, mis kaalu mees Sooaluse Jaak õieti on.

Poeg: Kuidas ta ka on...?

Isa: Igavene pirts paistab olema. Pea püsti, nagu oleks mõni mõis teisel hänna all. Mul rohkem Miinaga tegemist.

Poeg: Noh, on kangemategi uhkust murtud...

Isa: Mis? Ah-ah-haa, vaat kus kukk leidis tera. Või äkki tõsiselt? Ära sa, kuramus, mängi...

Poeg: Lollus. Ma peaksin olema kuu pealt kukkunud, kui Allika saunast otsiksin elukaaslast. Ta lipsas mul peost... juba teist korda lipsas peost. Aga ma pole veel alla vandunud...

Isa: Ei noh, Sooaluse Jaagu poeg ei tohigi popsitütrele alla vanduda. Ära jäta, pane käpp peale, mis ta seal roostetab.

Poeg: Allika Esteri juures peab kasutama kavalust ja strateegiat. Mul on väike plaan. Sa mine ütle, et nende juurde on määratud korterisse kaks, ah mis, olgu juba kolm vangilaagri sakslasest valvurit. Et võiksid ka omalt poolt näidata vastutulelikkust ja suuremeelsust, luba valida kas kaks paelameest või kolm lihtsõdurit.

Isa: Mis strateegia see...?

Poeg: Naistele meeldib, kui neil on heategijaid. Tänulikkus sulatab neid nagu kuum pann võid.

Isa naeris pikka ülemist hobusemokka ette lükates ja hõredaid juukseid siludes.

„Alguses hirmutad, siis tuled hea nõiana, ajad asjad jutti ja siis — otse täägirünnakuga?"

„Jah, pean veidi suhteid parandama. Tallinnas läksid vahekorrad jahedaks. Õnneks ei tea ta kõike..."

Jaak vaatas uurivalt oma võsu.

„Kuidas see... Allika popsi poja pokripistmine? Ega äkki Esteri pärast?"

„Ah mine ikka! Ilmar oli ohtlik, ohtlikum kui ta ise arvas. Kui ta mõrda püüdsin, kavatsesin tabada kaks kala korraga, hankida teateid rettupugenud kommunistide kohta ja teha kahjutuks Sooaluse popsi punane poeg. Alles hiljem, kui vanglas Ilmarit kohtasin, meenus Ester ja tulingi ideele — väike romaan Esteri-taolise naisega oleks kenaks maiusroaks."

„Magusroog on söömata, ah? See on häbi, maani häbi Sooaluse Jaagu poja kohta."

Sooaluse Jaak tegutses otsustavalt ja kiirelt. Ta ei läinud ise, milleks siis oli olemas Privoi-taoline mees?

„On meil siin üks... kasakas," rääkis pojale. „Kui vallas kommunistidega väikselt arveid õiendati, oli meheks, kes tegi musta töö ära. Otsib praegu kolmekümnendat."

„Mis sa sellisega..."

„Laseme tal ringi tuuseldada, siis on hea öelda: näete, seal on Privoi, pole mõisa ega kauplust, aga kommuniste ajab orki nagu vähegi jaksab. Ma ise hoian sellistest asjadest kõrvale, süda santi nahka. Aga ei saa salata, ta hakkab juba segama. Veri on talle löönud pähe nagu joodikule piiritus, lõikab lõpuks ükskõik kellel kõri maha, et kolmkümmend täis saada."

Sama skalbikütt oli hea küllalt, et viia Allika rahvale teadet, et neil tuleb võtta sakslased korterisse. Privoi kihutas kangejalgsel setukal galoppis ukse ette, vehkides ise kogu tee hambulise vana mõõgaga, mille oli teab kust hankinud peale külapoiste narritamist, et mis kasakas sa nõnda — mõõkagi. Kolistas terariistaga uksele, käratas uksele tulnud Esterile vallavanema korralduse nii järsult ja võristades maha, nagu seisaksid sakslased ta selja taha ja ootaksid sissepääsu.

„Meil endil vähe ruumi," ütles Ester, kes algul ei taibanudki, mida hoolimata suvest ikka veel kõrvadega karbust kandev mees talle teatas.

„Käsk oli selline: kolm paelameest ehk kaks sõdurit. Või oli kolm sõdurit ja kaks paelameest...? Aga tühja, oli kaks või kolm. Vastuhaukumist meie ei salli!"

„Kes — meie?"

„Vallavanem, omakaitseülem ja mina. Meil on vahendeid, kuidas tõrkujaid taltsutada," naeris ta nii, et üks lagipeale lükatud mütsikõrvadest langes lonti ja välgatas mõõgaga siuh-siuh-siuh ümber pea, nii et Ester tahtmatult eeskotta taganes. „Nii et ruum olgu korras, et külalised võiks igal ajal sisse kolida."

See ei olnud ainuke käik Renee Loigu piiramisplaanis. Hommikul oli ta varakult, enne töölistele päevaülesannete teatavakstegemist, kontoris ja nõudis Vinterilt näha traataia ehitamiseks määratute nimekirja.

„Pusime teise kallal veel," torises kaevanduse direktor. „See ei olegi nii lihtne, kui võiks arvata..."

Paberil oli viisteist nime. Loik luges ja raputas rahulolematult pead.

„Väga juhuslik, väga juhuslik."

„Valisime inimesi, kes tunnevad puutööd, kes oskavad käsitseda kirvest, saagi ja haamrit..."

„Vaat kus kunst! Auku oskab maasse kaevata lapski, posti sellesse püsti lükata samuti. Kas arvate, et okastraadi haakidega postide külge kinnitamine eeldab erikursust ja meistripabereid? Jätke vigurid. Võtke paar puutöömeest, ülejäänud võivad olla ükskõik kes. See tähendab — oskuselt ükskõik kes, aga valida tuleb need, kes alati virisevad, kes teisi üles ässitavad, kes nõukogude ajal olid stahhanovlased — neid polnud teil põrmugi vähe — kelle mehed

on Punaarmees või istuvad kommunistidena koguni vanglas. Ma ei näe siin ei Liide Kaali, Riida Soosaare ega Ester Maametsa nime."

„Naised ei jaksa okastraadi rasket kera tõstagi," ütles Kukk.

„Ei jaksa? Hellitate neid, sellepärast jääb iga päev põlevkivivaguneid vähemaks, sellepärast on teil siin nagu vapsikute pesa — puha punased."

„Õige!" vedas Vinter suure ruudulise rätiga üle pealae, kuklast kuni ninani. „Selle tähtsa momendi unustasime hoopiski... Teie, Kukk, vedasite oma oskustööliste teooriaga mu õigelt teelt rappa. Kohe teeme uue..."

Viie minutiga oli nimekiri valmis ja kümme minutit hiljem loeti päevaste töökäskude jagamisel töölistele ette. Vaikus võttis vastu uue korralduse. Traataed? See oli kõigile uudiseks, oli nagu välk selgest taevast. Igaüks ootas lähemaid selgitusi, keegi ei nihkunud paigast.

„Noh, soolasambaks kivistusite või?" välgutas Vinter prilliklaasidega. „Kõik teised oma töö juurde, traataiabrigaad läheb lao juurde, võtab tööriistad ja vajaliku materjali. Tööde üldjuhiks määran härra Majamehe, kuna brigaad ise jaguneb kaheks: mullatööliste vanemaks on kaevur Pleeve, aiameistrite omaks sepp Volmer. Passige peale, et töö oleks tip-top, muidu... Ja nüüd tööle!"

Brigaadi mittekuulujaid lonkis laiali. Pleeve kloppis piibu vastu aknalauda tühjaks.

„Grupp minu järele kogu!" ütles end sirgu ajades. „Aga võib olla oleks ettenägelikum, härra direktor, vedada aed kohe jutilt ümber kogu töölisasula? Sõjaajal on initsiatiiv kõrges hinnas."

„Mis?" kähvas direktor. „Kas tahad aiaga seestpoolt tutvust teha, ah?"

„Näh, suutäit naljagi ei tohi enam visata, kohe trellid... Läksime siis!"

Ester istus laohoone seina ääres asuvale rohukolmnurgale, mis oli kollane võililledе ratastest.

„Mina ei tule! Ma ei hakka endale traataeda ehitama, ei hakka..."

Liide laskus kükakile murule, pani käe ümber Esteri õlgade ja katsus teda rahustada, aga Ester ei vastanud ega vaadanud üles võililleõielt, mille oli noppinud.

„See tuleb sellest, et Esteril pole huumorinärvi," astus lähemale Pleeve, pannes labida istuja kõrvale.

„Kena huumor!" turtsus Riida.

„Aga kuidas siis? Ori ehitab vangile traataeda, katsugu keegi midagi paremat välja mõelda. Igaühele tema seisukohane töö... Teele, lapsed, teele, päike juba kõrges taevas, aga meil pole veel ühtki uue korra posti püsti!"

Viskas pundi labidaid ühele, kolm kangi teisele õlale ja katsudes põlvedest kangeil jalgadel lüüa preisi valvelsammu, hakkas marssima Sikusaba poole, lauldes ise täiest suust:

„Lähme nüüd, lähme nüüd,
lähme hõisates nüüd..."

Tassiti kohale pikki propse aiapostideks, vankrivahel toodi okastraadikerad nagu hambulised miinid. Lapsed piilusid hirmunult eemalt, kuni kogusid julgust ja nihkusid lähemale, varbad tolmust hallid.

„Mis te teete?" pärisid julgemad.

„Aia tõmbame majadele ümber."

„Aga kust me siis välja pääseme?"

„Ah, kao parem tuppa, poiss, mis sa pärid...!"

Üks oli kõigile nüüd lõplikult selge: Sikusaba muudetakse vangilaagriks. Teravamini kui varem tõusis küsimus,

kas kolida ise välja või jääda ja oodata, mis ette võetakse. See oli nüüd jutu peateemaks mitte ainult Sikusaba elanikele, vaid kujunes selleks kogu kaevandusele. Koguneti õhtuti kõrgetele treppidele istuma ja vaiksesse õhtusse suitsupilvi pahvima, peatusid kaevupumpi liigutavate naiste käed, trügiti troppi poeleti ette, puhati sõelumissaras kühvli ja maa all kirkavarre najal.

„Kuhugi ei koli!" pani Riida käed puusadele. Ei olnud kaevanduses meestki, kes oleks julgenud minna Riidat rahustama, kui ta vihastus. „Tulgu puutuma — lendavad ukse taha hunnikusse."

„Hunnikusse nüüd..." kahtles Volmer ja näppis küünega sügavasse näonahka tunginud rauatäppe. „Aga kui jääme kõik, mis nad ikka ette võtavad. Sada viiskümmend on ikka sada viiskümmend!"

Oli palju neid, kes pooldasid Riida ja Volmeri passiivse istumise plaani. Oli küllalt neid, kes kartsid sellest suuri pahandusi ja panid ette välja kolida. Vähe polnud neid, kes täna olid ühel, homme teisel arvamisel.

Vaadati küsivalt Jaan Pleevele. Kõhn kaevur vaikis täna, oli unustanud naljasõnadki. Õhtu eel hakkas trepil kohmitsema vähjanattade kallal.

„Leidsid ka aja vähjale minekuks," peatus möödaminev Riida. „Rahvas nagu hõõguvatel sütel, aga tema... jõe äärde solgerdama."

Pleeve vaatas tõrelejale, naeratas heasüdamlikult.

„Vähjad on kasulikud loomakesed. Lähme Volmeriga kahekesi, proovime ka liiviga, ehk hüppab mõni hauginolk sisse. Saab kord ka kõhu täis süüa."

Läksid, natad ja karbiidilambid õlal, liiv kahevahel kõikumas. Igal aastal nähti neid niimoodi minemas, kuid inimesed torisesid siiski.

Suveöö on lühike, aga Pleeve ja Volmer ei mallanud sellest pooltki jões solistada. Riputasid kotid mõnekümne vähiga ja paari haugiga kaela, võtsid natad ja liivi ja hakkasid otse läbi heinamaametsa, üle mätliku karjamaa, üle musserimägede liikuma kaevanduse poole. Kes seda oleks näinud, oleks imestanult pead vangutanud — teed mööda ei oleks olnud kõveram, küll aga lahedam astuda.

Aga keegi ei näinud. Pleeve ja Volmer peitsid püügiriistad põõsastesse, libisesid põõsa tagant põõsa taha nagu varjud, kuni jõudsid aiaga piiratud vana sisselangenud šurfikoha juurde. Mehed lipsasid aiast läbi ja mustendav auk neelas nad endasse.

Kobanud mõnikümmend meetrit pimedas, süütasid nad karbiidilambid. Helk hüples niiskusest hiilgavatel kivikihtidel, valgustas valge samblakorraga kattunud pehkinud tugiposte. See oli juba ammu mahajäetud kaevanduse osa, sellesse ei pääsenud praegu töötavast kaevandusest, sest vahepealsed käigud olid rohkem või vähem ummistunud. Kellel pidigi otsimist olema pooleldi kokkuvarisenud käikudesse, kus laest rippus alla lahtisi paelahmakaid ja kust aegajalt kostis varisevate lagede mürinat — tugipostid kõdunesid ja murdusid surve all.

Tihti tuli meestel kummivajunud lagede all käia kummargil, kohati roomata. Käigud ristusid, võõras oleks siia eksinud nagu labürinti, aga Pleeve läks eksimatult ja kõhklematult, nagu kõnniks ta ühest toast teise.

Jälle käänak ja ... tulekuma.

„Kes tuleb?" kostis summutatud hüüd.

„Kaks paaviani," vastas Pleeve. Nad läksid edasi. Tulekuma kohal astus käiku inimene. Nad kätlesid, tugevasti surusid üksteise käsi.

„Rotid pole veel jalgu alt ära närinud?" küsis Pleeve, silmad lõbusalt uurimas Harald Maametsa habetunud nägu.

„Rottidega oleme heanaaberlikus vahekorras. Igavus ainult tükib peale. Ma ei jää enam kauaks siia..."

„Kahju..." venitas Volmer.

„Jah, meil päris tants alles algab."

„Kas vangid tulevad?" süttis Harald.

„Tulevad. Anti käsk — Sikusaba olgu jalamaid klaar. Tegime algust traataiagagi. Inimesed kõhklevad, ei tea mis teha. Mõni ütleb — kuhugi ei lähe, hakkame vastu. Teised — ootame ja vaatame. Kolmandad pakivad."

„Mina arvan, et vaikselt paigalistumine ja ootamine on kõige parem," lõi Volmer sekka. „Eks näeme, mis nad pooleteistsajale inimesele teevad."

„Sellepärast täna õieti tulimegi, et nõu pidada, kuidas olla või mis ette võtta. Rahvas on ärevil, on vihasem kui kunagi varem. Kui organiseeriks löömise? Vastuhaku?"

Alati rahuliku Pleeve silmad sätendasid, kui ta ootavalt vaatas Harald Maametsale. Nad olid istunud käigusse uuristatud koopasse, mille seina ääres oli järi kõrguselt kivi lahti murdmata, nii et tekkis kaarjas istepink nagu amfiteatris. Tagaseinas oli astmestik laiem, sealt paistsid õled ja tekk — Maametsa magamisase.

„Vastuhakuks on aeg varane," vastas Maamets peale lühikest vaikust. „Sakslane on praegu veel tugev, Punaarmee kaugel, avaliku ülestõusu tulemuseks oleks tervete perekondade hävitamine. Tuleb talitada rahulikult, kainelt..."

„Kui buldog on kõri kallal, ei jätku kannatust kainuseks ja ettevaatlikkuseks."

Sõber Volmergi vaatas üllatunult kaaslase rusikas kätele, teravale, vihast innustunud näole. Ümises:

„Kogu kaevanduses ei ole rahulikumat meest kui Pleeve... Mis kärbes sind täna hammustas?"

„Buldogi hambad murtakse lahti just pikkamööda, aegajalt. Ma arvan, et Sikusaba majad tuleb vaikselt ja kärata tühjendada..."

„Ohhoo!"

„Aga miks mitte vaikselt sees istuda? Las tõstavad kui tahavad?"

„Tulemas on eesti poliitilised vangid. See on hea, sest meil avaneb võimalus jõudude koordineerimiseks. On ju võimatu, et nad saaksid maa all vange töölistest täiesti lahus hoida."

„Muidugi ei saa. Valvaku või silmad peast, ikka saame kokku," noogutas Pleeve.

„No nii. Vangide hulgas on kindlasti julgeid mehi. Kaevanduses pole neist samuti puudust. Metsadesse koguneb iga päevaga uusi rahvatasujaid juurde — meil moodustub siia selline rusikas, et kui see kord parajal päeval kogu jõust sakslastele kuklasse virutab, on siinne fašist käpuli maas."

Karbiidilamp susises, Pleeve kummardus seadma veekraani. Kui end uuesti sirgu ajas, oli ta nägu kivine, karm.

„Selline rusikas purustab fašisti kolju nagu kõrvitsa. Sinu nõu on hea. Juba homme hakkame kolima."

„Paar päevagi võiks istuda... Näitaks, et protestime."

„Ei," lõikas Pleeve järsult. „Haraldil on õigus ja kolimine algab otsekohe. Pahandusteta, riiuta. Teeme, nagu meid ei huvitakski vangid, uinutame sellega valvurite valvsust."

„Veel midagi," jätkas Maamets naeratades. „Kui vangid tulevad, on neid tarvis tervitada..."

„Teeme, kui on tarvis, jaamas sellise laulukoori, et metsad rõkkavad... Aga see ainult ärritaks sakslasi."

„Vastuvõtt tuleb korraldada vaikselt, nii et ainult vangid teaksid. Poetage kas või eelmisel õhtul midagi majadesse, kambritesse ehitatakse ju kindlasti magamislavad, küll seal leidub panipaiku. Väike tervitus... kirjake, võib-olla ühteist söögipoolist..."

„Hästi," noogutas Pleeve. „Las see jääb minu korraldada."

Rääkisid ühest ja teisest, kuni jutt veeres kaevanduse tööle ja plaani täitmisele.

„Plaanidega läheb tagurpidi," naeris Pleeve, „justkui vähil. Näed, juhtus halb äpardus kompressoriga, nii et töö maa all peaaegu seisab..."

„Õnnetus?" vaatas Maamets Pleevelt Volmerile ja silmanurgis sädeles.

„Õnnetus... mis õnnetus," urgitses Pleeve piibu kallal. „Asedirektor Vinter juhtus ise parajasti kompressoriruumis olema, kui masin stoppas. Oleks veel, et ilma direktorita..."

Naeris, naersid teisedki.

„See oli hästi tehtud," patsutas Harald Pleevele põlvele. „Sakslaste sõjamasinat tuleb igal sammul kahjustada, aga ettevaatlikult."

„Kaua sa selliselt ikka, nagu tõuk koore all," pahandas Volmer. „Kaua, küsin ma sult?"

Maamets vaatas mõtlikult ägedasti suhisevasse karbiidileeki. Ta oli kõhnemaks jäänud, habemesse kasvanud, kuid ta näost, ta silmist, ta suujoontest hõõgus kindlust, otsustavust, rahulikku veendumust. Ta parem käsi libises kõrvallebavale automaadile.

„Kui kaua...? Arvan, et mitte enam väga kaua. Mis salata, sakslastel õnnestus algul kohalike reeturite abil meie võrku segi paisata. Paljud vahistati, lasti maha või piinati

surnuks. Side katkes, järelejäänud jõud olid laiali pillutatud ja killustatud lahingurinne omab väikest jõudu... Sellepärast oleme seni vähe suutnud Punaarmeed aidata. Inimesed ise ka... mõnedki kõhklesid — kodanliku kooli, kasvatuse ja propaganda mõju istus kui mürk veres. Nõukogude Eesti on noor liiduvabariik, kaadergi on noor... See teeb meie olukorra mõnevõrra keerukamaks kui see on teiste nõukogude vabariikide tagalas... Võime aga julgesti ütelda, et esialgne segadus meie ridades on likvideeritud, et järelejäänud, kommunismile truud jõud liituvad ja koonduvad, et rahvas jõuab iga päevaga ikka kindlamini saksa fašistide ja nende tallalakkujate õige näo äratundmisele, õpib vihkama röövvallutajaid, armastama nõukogude võimu ja usaldama kommuniste..."

„Sul on õigus," ütles Pleeve vaikselt vahele. „Kaevanduses oli olukord algusest peale selgem, vanad veteraanid ikka. Aga külas ja intelligentsigi juures — toibuvad, hakkavad õieti mõtlema."

„Mõtlemisest üksi on vähe — on tarvis õpetada rahvast tegutsema. Oleme koondumise ja organiseerimisperioodist üle jõudmas, näib, et kiiresti läheneb aeg sekkalöömiseks."

„Õige!" haaras Volmer Maametsa käest. „Lõpp üraskielule, pihta fašistile!"

„Aga nüüd, mehed — suvisel ööl on väledad jalad."

Pleeve ja Volmer tõusid.

„Kas näeme sind veel?"

„Kui ei ole mingit erilist tarvidust, siis sedapuhku ei. Lahkun kas homme või ülehomme öösel. Sidepidamise kohaks jääb seesama käik siin, panipaik on teil teada. Meil on lootusi saada õhu teel raadiosaatja, võib-olla seame saatejaama üles siia. Nii lähedalt, otse endi silma alt ei oska nad meid otsida."

Tugevad käesurved ja kaks kalameest lahkusid. Koit tõrjus juba ööhämarust majadelt ja puudelt, kui nad kolistasid oma korterite uste taga.

Suur oli järgmisel hommikul Esteri imestus, kui kõik teatasid: Sikusabast tuleb vabatahtlikult välja kolida. Pleeve rääkis naerulsui nõnda, Volmer kinnitas urisedes sama ja ka senine ägedaim jääja Riida arvas, et — targem annab järele.

„Mis sina teed, Liide?" küsis Ester.

„Kolin."

„Kuidas?" jahmus Ester. „Ütlesid ikka, et ennem..."

„Arvasin nii... Aga kui kaaluti ja leiti, et nii on parem..."

„Kes kaalus? Millal? Kus?"

Liide kehitas õlgu.

„Oh, mis minagi tean... Ma ainult mõtlen, et mehed ehk pidasid nõu... kuidas siis muidu üks ja sama jutt..."

Juba samal päeval hakkas püstiaetud väravapostide vahelt välja veerema kolikoormaid. Kes leidsid uue pesakoha lähedalasetsevais kaevurimajades, vedasid kärudega ja kandsid käe otsas; aga oli ka neid, kes lõid käega Kuuru kaevandusele, ladusid kõik vankritele ja keerates hobuse maanteele sõitsid rataste krigisedes külasse. Tallu sulaseks.

„Kuhu sina kolid?" küsis Ester Kaali Liidelt, kui istusid propsil ja vaatasid järele küla poole pöördunud vankrile, mille külge seotud lahja lehmakont surus sõrad torkivasse kruusa ja ammus pikalt ja kaeblikult.

„Ei tea... Eks kuhugi ikka saa."

Alati elurõõmus, löögivalmis, sõjakaski naine oli traataia ehitamise algusest saadik vaikne ja nukker.

„Koli meile. Kauge küll käia on..."

„Teil omalgi kitsas. Ja mul lapsepõngerjad."

„Sinu poiss ja plika polegi enam nii põngerjad. Miinal on siis, kellega päeval jagelda, unustab ehk akna all istumise ja soo poole vaatamise. Ruumi meil jätkub, selles ole mureta. Kui viitsid sealt tööl käia, siis tule."

Liide naeratas.

„Aitäh! Näe, kuidas sõdurileske aitab ... Noh, kes? Jumalat ma ei usu, saatust ei salli, sest mul on omal pea ja käed ... Head inimesed, õige: sõdurileske aitavad head inimesed. Mul pole õieti kolimist nagu meeleski olnud, ma ei saa mõtteid neist, kes varsti siia traataia taha tuuakse, kes siit nagu varjud hakkavad igal hommikul kaevanduse poole venima ..."

Ester pööras näo kõrvale.

„Olen mina alles tobuke!" tõmbas Liide Esterit endale lähemale. „Nagu tatraveski ... Näen küll, kuidas sa okastraadi juures vaevled, nagu tulistel sütel, aga ... aina latran. Sa ära kurvasta nii hirmsasti, ära võta südamesse. Ilmar niikuinii siia ei satu ..."

Mida rohkem Liide trööstis, seda raskem oli Esteril, kuni ta lõpuks näo kätesse peitis ja õlgade tõmmeldes nuuksuma hakkas.

„Sa ei tea ... kui raske see on. Traat nagu põletaks sõrmi, nael nagu tungiks minusse endasse. Kellele ehitame seda traataeda, Liide, kellele? Need on ju meie mehed, võib-olla meie ise, kes sinna sisse lükatakse. Miks me ehitame? Miks me ei hakka vastu, miks ei kisu maha poste, traate ..."

Liide ninanõps tõmbles, kui ta sirutas käe ümber Esteri õlgade, rahustades teda nagu väikest, midagi kurkutõmmanud plikat, seljale tatsutades.

„Ära nuta ... see ei aita ... Kui ei ehita meie, ehitavad teised. Mida rohkem nad traate meie maale veavad, seda tulisem on nende jalgealune ... Värisevad hirmust, katsu-

vad traataiaga endale rahulikke unetunde muretseda. Hea küll, Ester, hea küll... Võib-olla tuuakse just sinu Ilmar siia, siis on ju hästi, näete teineteist.

„Ei, ei," karjatas Ester. „Sureksin, kui näeksin teda traataia taga... nälginuna, väsinuna, piinatuna..."

„Su närvid on otsas. Jää koju, ütle, et oled haige..."

Ester kuivatas pisarad ja töötas edasi. Niivõrd, kui vanglabrigaad end üldse liigutas. Renee Loigul, kes ülepäeviti käis tööde arenemist kontrollimas, tõmbus iga uue ringkäiguga kulm rohkem kipra. Ta kärkis Vinteriga, pragas Majakaga, riidles töölistega. Alati oskas ta enne Esterini jõudmist kõrvale põigelda, kuni ühel päeval tuli otse edasi. Ester seisis puupakul ja kopsis haakidega traate kinni.

„Näete, kus kohtume!" sirutas kitsa helevalge käe kaugele ette.

„Ma ei saa kätt anda," vastas Ester, konksud hammaste vahel. „Kui vabastan käe, langeb traat alla ja jällegi venib aia valmissaamine."

„Hea küll, hea küll! Töö on, mis annab rõõmu. Töö teeb inimese kauniks. Sa õhetad nagu õun, ei-ei, ära vaidle vastu, sinu väljanägemine on kümme, mis ma nüüd — sada korda parem kui Tallinnas."

„Tänu teie hoolitsusele..."

„No-noo, miks selline ametlikkus. Aga sa kahjuks liialdad. Minu abi on seni olnud üsna väike, kuigi olen alati olnud sinu ja Ilmari kõige parem sõber. Kui sul on mõnesuguseid raskusi, siis... siis... Ah jaa, ma kuulsin, nagu tahetaks Allika sau... Allikale üürilisi korterisse saata?"

„Härra vallavanema käsul."

„Arvan, et see annab end ehk korraldada, võtan selle veel täna käsile. Mina olen põhimõtteliselt mugavuse poolt, aga mis mugavusest saab olla juttu, kui sõjaväelased ela-

vad majas. Eriti naistele tuleb sellest ainult pahandusi ja piinlikkust."

„Teil näib olevat eriline nõrkus korteriküsimuse vastu..."

„Kuidas nii? Mina isiklikult..."

Liide võttis traadi oma kätte ja Ester astus pakult maha.

„Käisin hiljuti Tallinnas. Astusin uudishimust sisse oma endisesse korterisse..."

„Ja-ah?" tõmbas Renee terava keeleotsaga üle huulte.

„Seal elab üks naine..."

„Kui huvitav..."

„Ma küsisin temalt, kuidas ta selle korteri sai. Ta..."

„Naised räägivad tavaliselt kokku igasuguseid muinasjutte..."

„Ta ütles, et korteri muretses talle kelleltki kommunisti leselt härra Renee Loik!"

„Ära mõista korteri lugu valesti, Ester," astus Renee kiire sammu Esterile lähemale. Naine taganes niisama kähku, tõstes loomusunniliselt parema haamrithoidva käe.

„Ärge mõistke seda valesti," peatas Renee. „Kui selgus, et teie korterissejäämine pole võimalik, otsustasin päästa, mis päästa annab ja paigutasin sinna tuttava inimese. Kui loole kasvab sammal, on lihtne teha väike vahetusoperatsioon ja kolid oma pessa tagasi..."

Ester naeratas pilkavalt:

„Teie ei ole veel ikka lootust jätnud? Teie...! Olin rumal, lasin end ninapidi vedada. Lapsepõlvesemu ja koolivend... Vaikige, nüüd räägin mina! Ehitate siia vanglat, et sellesse sulgeda inimesi, mehi ja naisi. Teile valmistaks rõõmu näha traataia taga Ilmar Maametsa, oma isa popsi poega, kes teist igal ajal ja igas asjas on kolm peajagu

kõrgem. Hõõrute heameelest oma käsi, nähes, kuidas naine kerib okastraati oma mehe ümber. Teie! Teie pole inimene, vaid olete kiskja, olete saatan, olete mõrvar!"

Ester lähenes iga lausega, Renee taganes vihase, ohtlikult tõstetud haamriga naise eest. Ta ei märganud lahtirullunud traadiotsi, komistas ja kukkus okastraadi räsmule. Esteri valju hääle peale lähemale kogunenud ja stseeni jälgivad inimesed pahvatasid naerma, nii koomiline oli kalana võrgus sipleva Renee valust, häbist ja vihast moonutatud nägu.

Traadikisud puresid end ta pintsaku-varrukaisse, pükstetagumikku. Tõusmiseks tuge otsides toetus ta parema käega otse okkaile... Kui ta end püsti ajas, kärises riietest kolmnurkseid tükke ja peost tilkus verepiisku.

„Seda te... mäletate veel... kaua...!" surus Renee läbi hammaste, rebis lahti viimase püksisäärde takerdunud lookleva traadi ja ruttas pool-joostes minema.

„Näe kui toredasti lipendab!" naeris noor tööline. „Õhuvahetusega, võta kas või patent."

Renee kukkumine ja räselemine keerduvate traatidega jahutasid Esteri vihahoo. Ta isegi naeratas, nagu ei oleks juhtunud midagi iseäralikku.

Jaan Pleeve lükkas inimesi kõrvale.

„Tööle, tööle, mis te siblite kokku nagu kanad... Keetsid enesele alles leeme, Ester. Võta oma seitse asja ja sõida ära."

„Kuhu?" imestas Ester.

„Kuhu ikka suisel ajal sammud seatakse — suvitama," vastas Pleeve. „Linna või kuhugi maale, ükskõik. Mida vähem sind seal tuntakse, seda parem."

„Jaanil on õigul," kinnitas ka Liide. „Sooaluse rahvas ei unusta solvamist, ka kõige pisemat mitte. Mõelda —

suurtaluomaniku ja vallavanema Jaak Loigu poeg, vanglaülem ja kõrgemate asjade uurija Renee Loik lippas rebestunud pükstega läbi kaevanduse!"

Ester võttis aiapostilt jaki ja ulatas haamri Pleevele. „Hea küll, ma lähen. Aga mu suvila ei asu kaugel, selleks on Allika saun. Traataia külge ma enam oma näppusid ei pista, raiugu või mind tükkideks."

„Kui sa lubad, ma tulen kaasa," viskas Liide käest haamri ja naelad. „Kolin veel täna Allikale. Mida rohkem inimesi majas, seda toekam."

Pakkisid Liide vajalikumad riideesemed, võtsid lapsed käekõrvale ja läksid.

Ülejärgmisel hommikul, enne päikese tõusu, tuli Allmann kasakaga, areteeris Ester Maametsa ja viis vallamaja kartserisse, kust ta sama päeva õhtul saadeti kahe püssimehe konvoi saatel Rakverre.

17. Võit jääb meile!

Vangilaagri ehitamine ei näinud olevat palju edukam Tallinna valmissaamisest. Esteri äraviimisele järgneval päeval ei aetud ainustki posti püsti, aga Renee Loigu tagantsundimisel hakkas töö jälle nihkuma ja risti ning rästi läbipõimitud traataiast ring sulgus Sikusaba ümber. Viimasena tassis oma vähese kraaminatukese värava ette Jaan Pleeve. Tuul keerutas tühjade ja tummade majade vahel paberiräbalaid, kriuksatas lahtiununenud õhuaknaga; majadeplokk seisis süngena ja vaiksena nagu inimestest mahajäetud ja põlatud katkuasula.

Hermann Müller teostas ülevaatuse pika tugevakasvulise sakslase saatel, keda Müller esitas kaevanduse direktsioonile „Arbeitslager Kuuru" tulevase ülemana.

„SS-unterscharführer Adolf Klee," tõstis sakslane käe mütsi juurde.

„Siin räägiti, et ülemaks on määratud Renee Loik," uudishimutses Kukk.

„Härra Loik on minu abi," vastas uus sakslane. „Tema on määratud eestlastest laagriosa järelevaatajaks, aga siia tulevad veel juudid. Mina valitsen kogu laagri üle ja kui jõuavad kohale juudid, saab minu esimeseks abiks juudilaagri ülem, kelleks määratakse riigisakslane."

Adolf Klee ei olnud vähemalgi määral rahul traataiaga. Ta ei olnud kitsi oma rahulolematuse väljendamisega, tugevdades lauseid vandesõnadega. Ta oli aktiivsem ja

resoluutsem isegi Hermann Müllerist. Kus ei olnud traadid tõmmatud küllalt tihedasti, kus oli aed viidud liiga lähedale majale. Postide otsmised, sissepoole kalduvad põikpuud, milledele kinnitati tõkketraadid, ajasid mehe hoopis marru.

„See ei ole ehitatud vanglaks, vaid vangide põgenemistsentrumiks," hüüdis ta pahaselt, pöördudes etteheitvalt Fridolin Vinteri poole. „Kas teie ei tea, et ülemised kaldpuud tuleb tingimata asetada 35 kraadi all? Siin on aga vaevalt 20 kraadi!"

„Ma tõesti ei teadnud," vidutas Vinter silmi.

„Aga mina tean! Ärge arvake, et teil on tegemist mõne algajaga. Olen olnud kuulsas laagris Oswiencimis. See oli ettevõte, nagu suurkäitis! Aga meie teeme ka siinsest e skujuliku vangilaagri, küll näete. Minu kogemuste ja teadmiste juures...! Kaldpuud võetagu viivitamatult maha ja asetatagu vastavalt nõuetele."

„See oli kõige keerukam töö, võttis palju aega," katsus Vinter ümberehitamisest pääseda, aga Adolf Klee oli nagu kalju: suur, tugev, silmi pilukiletõmbav ja siis teravalt, uurivalt vaatava pilguga. Ohates nõustus Vinter.

Veelgi suurem oli pahandus valvurite ruumiga. Käinud ümber vanglaasula, vaadanud puutöökojas valmistatavaid ja esimeses majas juba kohaleasetatud hööveldamata laudadest kahekordseid magamisnarisid ja jõudnud raske, tugevate raudpõõnade ja mitmekilose ripplukuga varustatud sissekäiguväravani, ütles Klee:

„Nooh, siin seisab veel palju tööd ees. Pole isegi kartseriruume — milline naiivsus! Sisemisi töid on aga võimalik ka hiljem lõpetada, vaatame nüüd, kuidas näevad välja valvurite ruumid."

Vinter vaatas abitult Kleele.

„Kuhu paigutate valvemeeskonna?" küsis Klee valjult, kallutades end Vinteri pole, arvates, et veider lühinägelik kaevanduse direktor on ka nõrga kuulmisega.

„Selleks ei antud meile mingit instruktsiooni... Arvasime, et meeskond otsib vabal kokkuleppel elanike juures endale ise ulualuse."

Adolf Klee naeris valjult ja kogu kehaga, nagu oleks ta kuulnud elus kõige paremat anekdooti.

„Teil on huumorimeelt, härra direktor! See on hea, sest siis pole teie juures karta igavust. Valvurid peavad elama koos, ühise meeskonnana, et neid apelli korral oleks võimalik kiiresti paisata igale poole, kuhu tarvis. Mul on kogemusi, ärge mulle prügi silma puistama tulge!"

„Teie kogemused on pärit Poolast. Meil on siin vaikne."

Klee vangutas pead ja naeratas üleolevalt nagu lapsele:

„Vaikne... tunneme teie vaikust. Valvemeeskonna jaoks vabastage laagrile kõige lähem maja, vaat see seal," näitas ta sissekäiguvärava vastas seisvale pikale ja madalale elumajale. „Ja kuhu olete mõtelnud majutada minu?"

„Ma ei tea..." kogeles juba kõiges kahtlev Vinter, „kas see on teile vastuvõetav... Mõtlesime, et härra Loigu tallu."

„Mis talu see selline on?"

„Härra Loik on vallavanem..."

„Aa. On tal suur mõis?"

„Põldu tuleb vist oma seitsekümmend täis."

„Päh, tühiasi! Poolas elasin mõisas, mille omanikule, kelleks nüüd oli tänu führerile sakslane, kuulus tuhat kakssada tiinu põldu."

„Seitsekümmend on meie oludes juba kenake mõisake," seletas Vinter.

„On see härra... Loik täiesti usaldatav mees? Loik... Loik...? Midagi sarnast oleksin nagu kusagil kuulnud?"

„Vana Loigu poeg Renee Loik on..."

„Õige, tean, tean, ärge tulge mind õpetama. Hea küll, olen nõus asuma korterisse härra Loik seniori juurde."

„Valvurid ehk võiks siiski samuti laiali paigutada..." algas Vinter prilliklaase hõõrudes, aga Müller sähvas aia ääres kasvava raudnõgese kepiga pooleks ja ütles kuivalt:

„Kas teie ei kuulnud, mis teha kästi? Saksa sõjamehel ei ole kombeks üht ja sama kaks korda öelda..." Ja naeratades Klee poole: „Olete õnneseen! Loigul on suurepärased reservid. Kadestan teid."

„Olete alati minu kõige oodatum külaline, härra gruppenführer," lõi Klee kontsad kokku ja sakslased naeratasid teineteisele lõbusalt ning mõistvalt.

Nähes ette raskusi maja tühjendamisel valvuritele, saadeti rühm saksa sõdureid appi. Tulles töölt leiti iga trepi kõrvalt paar automaadiga sakslast, kes kordasid alalõpmata: „Heraus...! Heraus...!" Tahtes end mõistetavaks teha, viipasid nad relvarauaga maja poolt tänavale ja katsetasid teist sõna: „Weg!... Weg...!"

Samasse majja oli uue peavarju leidnud neli perekonda hoonetest traataia sees, nende seas Mäe Juhani üksteist last, kellest viimased — kaksikud — imesid alles rinda. Väiksemad võtsid kinni ema seelikust ja jorutasid nutta, suuremad aga harjusid ruttu ja läksid uudishimutsema sõdurite automaate, laiade säärtega säärikuid ja kokkukortsitult neisse topitud õhukesi pükse.

Passiivse piiramise lõpetas Adolf Klee, kes tuli tagasi tutvunemismatkalt vallavanem Loigu tallu. Ta õhetav nägu tõmbus tumelillaks, veresooned otsaesisel paisusid

köitena ja huuled võbisesid nagu palavikus. Haaras puusalt revolvri, karjus:

„Mis te siin vahite nagu pappkujud! Majja ja tõstke nad koos oma kimpsude-kompsudega tänavale."

„Meil ei olnud käsku väljatõstmiseks," katsus paelamees end õigustada, aga Klee kärkis:

„Siis mina annan selle käsu: kes ise ei koli, välja tõsta. Ma teid õpetan ... õpetan ..."

„Jawohl, Herr Unterscharführer," tõmbus paelamees veelgi rohkem sirgu ja jooksis majja.

Keda ta õpetada ähvardas, kas äkki sipelgaina ringisiblivaid saksa sõdureid või kohkunud nägudel aknaist piiluvaid kaevandustöölisi, ei olnud kellelegi selge.

Mööbli kallale kippuvad sakslased lükati kõrvale ja koliti majast välja. Lapsed nutsid, koerad klähvisid, naised tõrelesid ja üle kõige paelamehe hele, kaugele rõkkav tiiskant.

Veel üks maja seisis sel õhtul tummana ja pimedana tavalisest kärarikkamate, siit-sealt aknakatte vahelt või edasi-tagasi sõelumisest avatavaist ustest vilksavate valguskiirtega elustatud majade kõrval ...

Parandati ka traataed, asetades kaldpuud 35 kraadi kõrgusele. Kõik oli valmis külaliste vastuvõtuks, aga päike tõusis ja läks looja palju kordi, heinamaal lõksatasid niitjad vikateid ja särisesid niidumasinad, lapsed jooksid künkaidpidi ja kilgates toppisid suhu punaseid mahlakaid maasikaid, aga lukk rippus vangilaagri väravas ja roostetas.

„Rumalad olime, et kolimisega ruttasime," vaatasid Sikusaba elanikud mahajäetud kodude poole. „Oleksime elanud traataia sees nagu kindluses. Küllap päriselanikud jäävadki tulemata."

Juuli lõpul levis aga kulutulena teade, et Tallinnas on Kuurule saatmiseks vangitapp valmis. Teade oli pärit autoriteetsest allikast: Renee Loik käis vaatamas, kas kõik on endiselt korras ja oli siis selle teate poetanud.

Ei olnud neil kuumadel suvekuupäevadel teist juttu kui vangid. Kui palju tuuakse? Kuidas nad välja näevad? Kus kohal tööle rakendatakse? Hommikul määrati inimesi laagri puhastamiseks ja korrastamiseks. Jaan Pleeve, kes oli eelmisel nädalal jäänud vasakut kätt pidi allalangeva paelahmaka alla ja oli nüüd kergemail pealmaatöil, avaldas ise soovi minna.

„On minusugusest invaliidist niigipalju kasu, et kohendan vangide küljealust," ütles. „Luuda ma hoida jaksan..."

„Ise kipud, see tundub kahtlasena," urises Vinter.

„Kardate, et panen pommi vundamendi alla, ah? Mis mina nende taevateekonna eest hoolitsen, selleks on teisigi mehi."

Üks täiesti kõrvaline sündmus viis mõtted ja jutud teelolevailt vangidelt mõneks ajaks kõrvale.

Privoi, keda tunti kogu vallas ainult kasaka nime all, kappas eelmisel õhtul oma viletsal, kangejalalisel ruunakesel vallamajast Kuuru kaevandusse, et sinna viia laagri jaoks väljaantud toiduainete ostulubasid, mis kandsid suurt tähte B.

Kasakas oli ülendatud valla käskjalaks, milline amet oli hästi ühendatav omakaitselase valmidusega olla alati kohal, kui oli tarvis mõni ohtlik inimene kas kaevandusest või küladest kinni võtta. Enamus vahialuseid hoiti üks öö vallamaja juures asuvas trellitatud kitsaaknalises kongis. See oli suur päev Kasakale: ta jalutas akna all, mõõk igal pöördel joonistamas õhus laia kaart. Siis teadis igaüks, et kellelgi seisis ees teekond maakonnalinna vangla poole.

Kasakale meeldis uus amet. Ainult ühega ei olnud ta rahul — ikka veel ei olnud tal kolmkümmend täis.

„Mis te neist hoiate," käratas Kasakas iga uue vangi ümber. „Andke minu kätte, pole küütimist ega jahtimist. Mul jäigi stoppama kahekümne üheksale..."

Seda luba talle ei antud. Allmann oli ettevaatlik mees, ta oli alles äsja ülendatud noorem-leitnandiks, ta kartis sekeldusi. Kui on käsk koha peal mitte hukata, siis ei tehta seda ka, ütles ta Kasakale.

„Kas neid vähe..."

„See oli enne... Nüüd on aasta olnud uus kord, kuhu see kõlbaks, kui igaüks omapead klõpsiks..."

Kasakas asetas suuri lootusi vangilaagrile. Talle meeldis jalutada ümber traataia, istus sageli värava kõrvale veeretatud puupakul ja silis vurrusid, milledega Kasakal oli palju südamevalu ja unetuid öid, sest need kuidagi ei tahtnud kasvada pikkadeks, kõrvade taha ulatuvaiks, nagu räägiti olevat ehtsail kasakail. Jah, vangilaager! Siin ometi ei keelata temale kolmekümnendat...

Andnud ostuload kontorisse, kappas ta korra ümber vangilaagri, vihistades palja mõõgaga ümber pea metsikuid tiirusid ja raiudes lopsakalt võrsuvaid tumerohelisi nõgeseid, galoppi tagasi vallamaja poole. Teel kaevandusest vallamajja jäi ta kadunuks. Teda poleks teatud niipea otsidagi, aga hommikul külast kaevandusse tulevad töölised nägid teeveersest põõsast paistvat suuri saapataldu ja tõmbasid põõsast välja Kasaka laiba. Silmad olid tal pärani nagu suures hirmus, parema käe sõrmed olid klammerdunud tupest väljatõmmatud mõõgapära ümber. Kuidas ka hiljem prooviti, ei saadud kinni surnul silmi ega lahti sõrmi mõõgapidemelt.

Naised jätsid taevassevahtiva, hambaidirvitava korjuse pōōsa äärde ja jooksid kaevandusse. Sealt telefoneeriti Allmannile, vallamajja, linna. Oli siblimist, aga kahjupisaraid ei valanud keegi. Ei kaevandustöölistel ega külaelanikel olnud põhjust nukrutseda Kasaka pärast, ei paistnud juhtunut südamesse võtvat isegi Sooaluse Jaak. Tuli küll kähku Kuurule, aga ei läinud laiba juurde, vaid jäi kontorisse ootama, süüdates peenikese sigari, ainukese suitsu, mida ta kodust eemal olles veel suhu võttis.

Popsis oma sigarit ja vestles kergelt ja ladusalt vangidest, kes on teel kaevanduse poole ja kelle abiga lõpuks ometi pääseb sakslaste rahulolematust virinast Kuuru kaevanduse pärast. See heidab ju varju kogu vallale ja muidugi ka temale, valla esimesele kodanikule... Kui mõni keeras jutu Kasaka ja tema kurva lõpu juurde, ümises ta ainult:

„Kahju jah, miks tast kahju ei ole! Oli vahva mõõgavend... ainult räpakavõitu viimasel ajal..."

Sooaluse Jaagu rahu oli aga nagu pühitud, kui mehed tulid sündmusekohalt kontorisse ja tõid kaasa kirja, mille olid leidnud Kasaka rinnalt, kuuehõlma alt. Pliiatsiga oli ilmselt põlve otsas kirjutatud tugevate krobeliste ja hüplike tähtedega:

„Mul oli hoopis muud kavas, aga juhtus nii, et trehvasime Kasakaga kokku. Et ei hakataks taga kiusama asjast kõrvalseisvaid töölisi või kehvikuid, jätan siia oma nimekaardi. Ta sai oodatud kolmekümnenda! Harald Maamets."

„Mehed jalamaid metsa!" trampis Sooaluse Jaak. „Alarm, sakslastele teatada, omakaitsemehed välja ajada. Kus kurat tukub Allmanni Juhanes? Kui on paraad, siis on alati esimene, rihmad ja nööbid säramas, et lööb silmad

pimedaks, aga nüüd poeb võssa nagu jänes. Helistada, teatada bandiidist naaberkompaniidele."

Allmann tuli rattaga sõites, tallates pedaale vihase hooga.

„Kuradi kutsikareo!" torises higi pühkides ja revolvririhma pingutades. „Oli rihma voodi alla vedanud, otsi või lolliks. Mis on selgunud? Kus on laip?"

„Kui tõmbaks su siinsamas sirgu nagu Kasaka," urises Jaak ja lükkas oma ülemise huule kaugele ette nagu leivatükki nälpsav hobune. „Pealik ja ülemus, härra noorem-leitnant — aga vaata mis siinsamas, otse sinu hõlma all tehakse."

Allmanni käsi hakkas kirja lugedes võbisema. Siis raksatas rusikaga lauale.

„Kuradi saunikurahvas! Puhastad küll, aga ikka siginevad. Kui tõmban korra noodaga üle valla — teen puhtaks nagu püssiraua."

„Sellele saatanale tuleb järele kihutada."

„Järele, muidugi järele!"

Kamandas ja käsutas, aga külades levis kiiresti teade, et Kasakas oli surnud Allika Haraldi käe läbi ja naljaka kokkusattuvuse tõttu olid rohkem kui pooled niikuinii vähestest omakaitsemeestest juba eelmisel päeval kodunt ära läinud — kes sepale, kes Kulina püüliveskile, kes kaugelasuvale heinamaale, kes linna normide asju ajama. Need üksikud, kes kohale lonkisid, võtsid soo äärde positsioonid sisse, vandusid taeva ja maa nimel, et jänesepoegki ei lipsa nende vahelt läbi ja jäid ootama sakslaste abirühma saabumist.

Allmann ise käsutas kolm meest kaasa ja läks Allika sauna juurde. Liide oli lapsed töö juurde kaasa võtnud, kodus oli ainult vana Miina, kes istus toas akna all ja vaa-

tas lagedale pruunikale soole. Allmann oli ettevaatlik mees, ta ei kihutanud mehi kergemeelselt surmasuhu ja saatis seepärast iga mehe saunale lähenema ise ilmakaarest.

„Ega ta loll ole, et siin kükib, kui ka siin käiski," torises vanem mees, kellel tuli teha kõige pikem jänesehaak.

„Neid koerahingi ei tea uskuda, mängivad tembu, et eluaeg pead meeles. Ja nuusutad ka veidi sõjaväelist korda, muidu mõtled, et üks põllutuhnimine kõik."

Miina ei tõusnud, pööras ainult oma kortsulise, aga rahuliku näo sissetungijate poole.

„Kus on su poeg?" käratas Allmann.

„Missugune poeg?"

„Vanem, Harald."

Miina pöördus akna poole ja näitas käega soo poole.

„Seal, kuhu te ta ajasite..."

„Ta käis siin?"

„Jah, mullu. See oli siis, kui tapsite mu mehe..."

„Kuradi nõid!" pomises Allmann ja käsutas mehed otsima. See ei nõudnud palju aega, ruumid olid nagu tikukarbid, mööblit vähe.

„Siin on keegi maganud," hüüdis üks meestest kõrvaltkambrist. Allmann jooksis sinna. Tõepoolest — voodi. „Vanaeide voodi on ees, aga siin, näe, juuksedki laual, on magatud ja kammitud pead," seletas õhinal nooruke püssikandja.

Allmann tuli tagasi eestuppa.

„Ta magas siin?"

„Muidugi..."

„Oled ta jaoks muretsenud kohe voodi."

Miina tõusis, sirutas istumisest kangestunud konte ja vangutas pead:

„Ise oled suur pikk mees, vaata et ei mahu tuppagi, aga aru pole kopka eestki. Kus sa imeloom elad, et justkui ei teakski, et Kaali Liide elab juba mitu kuud meil . . ."

Allmann ümises midagi endamisi. Saatana lugu, õhinas läheb kõik meelest ära! Otsimisrõõm oli äkki kadunud, tusaselt ootas, kuni mehed lõpetasid ka laudakese ja maasse kaevatud võlvitud laega keldri pahupidipööramise.

„Vaadake ette!" ei raatsinud ta enne minekut jätta ähvardamata. „Tean küll, et olete kõik kokku üks punane komplott siin. Kui veel midagi märkan, viime ka sinu . . ."

Sakslaste automaatpüssidega varustatud salk asus valvele Kuuru kaevandusest lõuna poole laiuva soo servale. Kaua aega vaieldi, kas sakslased on määratud ainult positsioonile, et takistada partisanide põgenemist, või peavad nad korraldama haarangu. Tülitseti, käratseti, korrati üht ja sama kümme korda, sest ei mõistetud teineteise keelt, telefoneeriti, kuni lõpuks laskuti ettevaatlikult soosse. Mindi huigates, et mitte kaotada üksteisega sidet. Nagu klapperjahile vanas mõisa stiilis, tähendas Pleeve, kes seisis laagriväravas, luud nagu püss õlal.

Õhtu eel, kui Maametsa väsinud haarajad hakkasid ükshaaval tagasi jõudma, (side oli siiski kadunud, mehed lagedal sool üksteise silmist kaotanud) saabus rong vangidega. Kuurut läbis kaevanduste jaoks ehitatud haruraudtee, peale hommikuse ja õhtuse tööliste rongi toimus siin liiklus ainult vajaduse järgi. Vangide ešelon saabus erirongiga ja teade selle lähenemisest levis jaamaputka valveametniku kaudu nagu nähtamatu telegraafi teel üle kogu kaevanduse.

Kuidas ka uuesti sarassesaadetud Majak ei kaikunud, naised veeresid sara alt laiali nagu põrandale kukkunud herned. Viskasid tööriistad sinnapaika kaevanduse plat-

sil, mille all mõisteti kogu kaevanduse territooriumi peal-pool maapinda, klopsivad ja korrastavad töölised. Tõmmati tuliseilt pliidirõngailt särisevad pannid ja tõsteti tulelt pajad, kuigi kartulid neis olid alles poolkõvad. Ilmusid lähemais käikudes töötavad kaevurid, karbiidilambid konksupidi õlal. Lõpetasid sagimise ümber keldrite, kuuride ja kanakuutide partisane ja nende tagaajajad mängivad lapsed. Lõid vikatid vartpidi pehmesse rohukamarasse teispool raudteed niitvad heinalised.

Tihe rahvamurd kogunes jaama juurde, sagides roobastel, raudtee peenrail, kraavides, sest platvormile ei mahtunud kõik. Tõusti kikivarbaile, et näha üle künka, mille taha kadus roobaste läikiv paar.

Veerja mäe tagant tõusis suitsu hallikasmusti keerdusid. Kostis veduri pahvimist ja rataste mürinat. Ilmus nähtavale korstnajupp, selle järele kiiresti kogu ähkiv ja puhkiv vedur, mis künkale jõudes vilistas pikalt ja kõvasti nagu uhkustades oma jõuga.

Suhisedes veeres rong jaama ette.

Veduri taga oli kuus vagunit, neist keskmised pöönadega kinninaelutatud uste ja trellitatud akendega.

Esimeselt ja viimaselt vagunilt hüppasid maha püssidega valvurid, hargnesid laiali, haarates oma rõngasse kogu rongi. Nad tõrjusid rongi juurde valgunud rahvast tagasi, lükates algul põigiti kahes käes hoitava püssiga, kuid varsti ähvardades jahedat rauasuudmet näidates.

„Zurück! Zurück!" karjusid sinihallid püssimehed kurgupõhjas kuristades.

Inimmüür tõmbus tagasi, voogas, vajus jälle rongi poole, surudes valvureid enda ees. Riida paiskas teed tõkestava kõhna sõduri küljega kõrvale ja tungis mõne meetrini vagunitest. Poisid vilksatasid nagu nirgid valvurite

vahelt läbi, siblisid vaguniratastе vahel, proovisid põikpuude tugevust ja piilusid pragude vahelt vagunitesse.

„Tõprad, aknadki laudadega kinni löödud," sosistas Liide, hoides kõvasti vana Miina kätt. Miina oli kohe peale läbiotsimist kõmpinud jaama juurde, sest ärevusest hingeldav Liide, kes jooksis vaatama, kas Allmann viis vana naise vangi, jutustas talle tapirongi saabumisest.

„Kus, kuhu?" upitas iga kuuga rohkem kokkukuivav mutike vaatama üle valvuri õla, aga see paiskas ta tagasi:

„Zurück! Zurück! verdammt noch einmal!"

Adolf Klee kõndis vagunite juures valvurite selja taga, lahtine revolver käes.

„Niikaua kui see närune jõuk ei tagane raudteest viiekümne meetri kaugusele, ei luba ma ühtki vagunit avada. Suruge nad tagasi, kihutage kaugele põllule. Toh-oh memmepoegi, ei saa naiste ja laste karjast jagu."

„Mis ta seal praalib, tukk käes," tõstis käed risti rinnale kaevanduse paksem ja rinnakam naine Anna Feodorovna. „Kui kavatseb laskma hakata, siis tuleb tal minuga tegemist teha."

Naised tõrjusid valvureid veelgi vaguneile lähemale, võib-olla oleks surunud nad päris vastu vagunirattaid, et poisikeste kombel uksepragude vahelt sisse piiluda, aga kaevanduse mehed ise asusid valvuritele appi.

„Mis te trügite, küll jõuate näha, nii et silm vesine," ajas oma pikad käed laiali sepp Volmer, tõrjudes inimlaviini.

„Kas arvate, et vagun on ventilatsiooni ja veevärgiga," toetas Pleeve. „Teab mitu päeva on juba raudteedpidi loksunud, mõni ehk on ummukses ära koolnud. Kaduge eemale, laske vangid värske õhu kätte!"

Need sõnad mõjusid rohkem kui valvurite kurjad näod

ja ähvardavad relvad — nagu meri mõõna ajal valgus inimvall tagasi, moodustades kaks spaleeri, sest ei teatud, kummast küljest vagunid avatakse. Klee kõrvale sigines nüüd ka Renee Loik ja veel paar kõrgete mütsidega sakslast. Nad arutasid midagi ägedalt, kätega veheldes ja viibates kaugemale tõmbunud ja veidi vaiksemini käratseva rahvasumma poole. Nähtavasti vaieldi, kas võib juba vaguneid avada või mitte.

Vaguneis oli tõepoolest kuum ja umbne nagu saunakerisel. Sõit oli kestnud rohkem kui ööpäeva, kordagi ei avatud selle jooksul uksi. Vagunitel olid küll ülal katuse all väikesed trellitatud aknad, kuid ühes jaamas, see võis olla umbes Tapal, lasi Klee ka need väljastpoolt laudadega kinni lüüa. Loobivad kirju välja, seletas, küll on aga Tallinnas ärasaatjad olnud Hommikumaa targad... Igasse vagunisse oli tuubitud rohkem kui kaheksakümmend vangi, valitses hingemattev kuumus ja halb õhk, nii et paljud nõrkesid. Kõrvalseisjad tundsid, et mees muutus äkki lõdvaks, rõhus kogu keharaskusega — kukkumiseks ei olnud ruumi.

Maamets oli esimeses vagunis. Kamber kakskümmend viis muudeti juuli keskel, kui Maamets muutus pika ooteaja tõttu juba rahutuks, tapikambriks — kõik need, kes ei kuulunud kaevanduse laagrisse saatmisele, viidi siit välja. Nende asemele koondati siia vange nii kinnistest eeluurimise kambritest kui ka vange töökodadest, kelledest mõnigi kandis juba ühtlast triibulist mundrit. Kahekümne viiendasse sattusid tagasi kalur Leinsoo, kelle nägu uksest sisse astudes hiilgas oma kõige laiemas ja päikeserikkamas naeratuses, ja Nahkhiir, kelle põsed olid paisunud pisut ümmargusemaks, kuid kelle kõrvad selle tõttu veelgi rohkem eemaldusid peast.

Varsti saadi teada, et teise tapikambrisse oli eraldatud ka Kirsipuu. Oli selleks ise soovi avaldanud, teatanud, et nooremana olla töötanud paemurrus. Paemurd või põlevkivikaevandus — palju seal ikka vahet võib olla.

Varahommikul, kui päike alles upitas esimesi kiiri üle sakilise Lasnamäe metsaharja, pannes punakalt helkima puuokstel, telefonitraatidel, rohulibledel puhkavad kastetilgad, käsutati kogu kamber koos isiklike asjadega vanglahoovi. Siin oli juba grupp vahialuseid ees, nende hulgas mitmeid tuttavaid nägusid. Kuidas ka valvurid põrnitsesid, kuidas ka jagasid püssipära või revolvrikäepidemega hoope ristluude vahele, vahetati kiiresti tervitusviiped.

Vangid suruti tihedasti üksteise kõrvale kolme viirgu. Ümberringi siblisid püsside, automaatidega mustad — paar energilisemat isegi granaatidega varustatud. Suure värava kohal oli teise korra aknast välja lükatud kergekuulipilduja asjalik toru, kaks valvurit istumas juures.

„Noo-noo, meid hinnatakse päris kõrgelt," sosistas Kajando ringi vaadates.

Maamets hingas rinnaga hommiku jahedat, suitsust ja tahmast veel rikkumatut õhku, milles tundus lähedal hingava mere kargust ja avarust. Kerge oli olla, nagu seisaks vabadus ees. Vastas samuti sosinal, pilk suunatud otse ette:

„Kui juba meid nii valvatakse, mis nad küll siis endile ümber kohmivad, kui partisanide astumist kuulevad...!"

Partisanid! Kajando ilme süngestus. See oli jäänud ta hellaks kohaks. Kui saaks metsa, partisanide juurde — see oli ta unistus. Viimasel ajal ta väga harva sellest rääkis, seda rohkem aga piinasid teda mõtted.

Üle päikesest helendavate katuseharjade põikas hoovi üksikuid kergeid, paitavaid tuuleiile. Kops nagu avardus

hingates, paisates välja ligi aasta jooksul sissepumbatud halba, juba varem pooleldi läbitöötatud umbset, kopitanud õhku. Pähe lõi kerge uimahoog, nagu oleks rüübanud pika sõõmu viina, surises kehasse, valgus jalgadesse.

Pikk ja kõhn SD-mundris mees hakkas haugatama nimesid. Igaüks vastas „jah" valjult ja selgelt, et ei oleks mingeid arusaamatusi, et poleks põhjust rivist välja kutsuda ja kambrisse tagasi saata. Kogu kolonn jagati neljaks võrdseks osaks ja esimene hakkas püssimeeste rõngast ümbritsetuna liikuma, sammudes tagahoovi kaudu vangla müüride vahelt välja, suundudes läbi kõrvaliste, sammude klobinast kaugele vastukajavate inimtühjade tänavate, SS-meestest ümbritsetud loomavagunite juurde.

Päike oli juba kõrgel, valgustades vaguneid, helkides roobastel, hüpeldes tasa virvendaval veepinnal.

„Sisse ronida, sisse ronida!" tõukasid valvurid nende arvates mitte küllalt kiiresti vagunissekobivaid vange. „Küll te töölaagris vahite päikest ja tähti, nii et isu otsas..."

Enne uste sulgemist toodi püssimehe saatel vangide seast valitud vagunivanemad, igasse üks.

„Vanema sõna peate kuulama, nagu oleks ta valvur ise," kamandas ärasaatmist korraldav üksikute jaoskonna vimmaskaelaline vanem. „Üks viibe temalt ja süüdlane saab kõige karmima karistuse."

Esimese vaguni vanemana eraldus pikk, käimisel põlvi veidi etteloopiv, võrdlemisi siledaltriietatud mees.

„Ilmar, kas mu silmad petavad..." haaras Kajando Maametsa küünarnukist.

Ei petnud — tulija oli Härrasmees. Karl Freimann. Noogutas viisakalt vagunitäiele vangidele, hõõrus tema jaoks ukse kõrvale asetatud taburetti paberitükiga ja istus.

Sõidu jooksul juhtunud arusaamatuste ja arvamuste lahkuminekul ei pöördutud Freimanni, vaid Maametsa poole. Härrasmees näris oma lühikesekspöetud vurrukesi, koogutas taburetil enda ette ja ei vahetanud kogu teekonna jooksul kellegagi sõna. Oleks võinud arvata, et mees tukub, aga kui ta tõstis pea, vilkusid ta silmad kiiresti mehelt-mehele, nagu uurides ja mällu talletades.

Klee kogemused ja kartused rajanesid kindlale pinnale: mitmel pool teel, jaamade lähedal, küladest läbi vurades poetati akendest välja pabertükikestele kritseldatud kirjakesi. Ümbrikuta, margita, adresseeritud leidja vastutulelikule meelele: palun saata see kiri sellele ja sellele sinna ja sinna. Need olid napid teated: elus, terve, sõidame kuulu järgi põlevkivikaevandusse. Ärge kodus pead norgu laske, mul läheb kenasti ... Kõike head!

Tapale rongile vastusõitnud Klee käskis aknad kinni klopsida. Õhk tihenes, raskenes, teda oleks nagu võinud lõigata; iga suutäis mattis hinge. Lootus, et lubatakse uuesti täita nurgas loksuv paaripangene plekknõu, osutus petlikuks ja ehk küll Maametsa korraldusel anti vett väikestes annustes kordamööda ja ainult joogiks, oli vana roostes anum juba enne Tapat tilgatumalt tühi.

Sõidu algul vaheldusest ja liikumiselustist purskuvad märkused, lõõpivad hüüded, laulukatsedki vaikisid. Piki seina veeri asetses pakkudel hööveldamata laudu, mida kasutati istumiseks. Ka selleks seati sisse järjekorrad. Varsti eraldusid aga vanemad ja rohkem kurnatud, kes ei jaksanud seista ja kellele loovutati pingid kogu ülejäänud teekonnaks.

Kuni Tapani oldi trobikonnas akende juures koos ja jutustati allseisjatele kõigest, mida nähti. Kui huvitav kõik oli — nii hilinenud niitja kui juba kuldselt kollendav rukis

ja tumeroheliselt lokkav kartul, nii ema all müksides imev lambatall kui tee veerel seisev, isalt võetud suures vormimütsis, raudteevahi tütar.

Tapalt alates tegi end vajalikuks Nahkhiir, kes leidis ukse ja seina vahelt prao, mille kaudu nägi ribakesi möödavilksatavaist inimestest, metsast, põldudest, majadest. Kord silma, siis kõrva prao vastu surudes jutustas ta vahetpidamata kõigest, mida nägi või mida kuulis.

Kui rong Kuuru jaamas peatus, oli Nahkhiir üldise tähelepanu keskpunktiks.

„Nüüd murravad vagunite juurde, nüüd . . .! Tugev naine tõukas sõduri nagu ritsika kõrvale, toetas käed puusa ja mõõdab vaguneid asjaliku ja hindava pilguga. Vist kaalutleb, mitu paari kaevurikäsi on tarvis uste tagant puude ärarebimiseks."

„See on Riida!" noogutas Ilmar, nagu näeks ta seisjat. Juba siis, kui rong keeras haruraudteele, haaras ta enda ees seisval Kajandol kuuekaelusest ja raputas nagu kutsikat:

„Kuuru! Meie sõidame Kuurule, vanapoiss! Kas kuuled — Kuurule!"

„Kuulen . . . kuulen, ära laota mu pintsakut."

See oli suurim, mis ta oskas soovida. Vana armas Kuuru! Ja Riida nagu ikka, jalad mehelikult harkis, käed puusas, et vaatame korraks, mitu paari teid punti mahub.

Kui rahvas tõmbus tagasi ja Klee pika kaalumise järel andis loa vaguniuste lahtitõmbamiseks, tõusis Freimann ja tõukas Nahkhiire kõrvale.

„Ülemused ikka kõige ees!" irvitas Nahkhiir tagasi tõmbudes. Vangid surusid tagantpoolt peale, virgusid needki, kes nagu mullast väljakistud ja närtsinud taimed kõverdusid pinkidel. Kümme kätt sirutus, et puust vabastatud ust kõrvale tõmmata.

„Kahekaupa, kahekaupa!" hüppas Klee vaguni ette, sihtides vangide summale. „Lasen igaühe maha nagu koerapoja, kes kas või sammu astub rivist kõrvale!" Ja lähemalseisvale Vinterile: „Teatage ka rahvale, et iga katse vangide juurde tulla, neile midagi anda või vastu võtta lõpeb katsetaja enda lendamisega vangilaagrisse, kui talle enne ei vihise kuul kerre. Kahekaupa, tõprad!"

Surve oli tagant nii tugev, et uksele lähemalseisjad pooleldi kukkusid kobaras vagunist välja. Kopsudesse tulvavast värskest õhust, otse näkku paistvast päikesest ja äkki vaikinud uudishimutsevast kirevast inimsummast uimasena jäi Nahkhiir Klee lähedale seisma, äkki mitte taibates, mida teha või kuhu minna.

„Mis sa põrnitad nagu vasikas!" lõi Klee poisile revolvripäraga pähe. Löök oli nii tugev, et kõhn poiss langes nõksatades põlvili. Aga ainult hetkeks, siis sirgus Nahkhiir nagu vedru ja jooksis rivvi.

Rahvas hakkas uuesti lainetama ja kõmisema.

„Vaata koljatit, lõi poisikese pikali."

„Issand, kui kahvatud nad on!"

„Need pole ju inimesed, vaid surmavarjud."

„Vaata!" haaras Liide Miina käe, „kas see seal päris eesotsas, teise rea esimene, kas see pole Ilmar?"

„Ah mine nüüd," tõrjus Pleeve. „Ilmar oli priske ja rõõmus poiss, see seal on mingi habemega vanataat..."

„Kus...? Kus...?" haaras Miina tugevamini Liide käest. „Ma ei näe... kus ta on?"

„Näe seal. Tema! Näe naeratab praegu siiapoole..."

„On jah tema. Tere tulemast, Ilmar!" hõikas Jaan Pleeve.

„Poeg... poeg..." sosistas Miina ja pisarad jooksid põski mööda alla. „Elad, elad mul ikka veel..."

Maamets viipas kiiresti käega. Klee küsis Vinterilt:

„Kas siin tervitatakse kedagi?"

„Näib, et vangide hulgas on rahvale tuttavaid."

„Kurradi käpardid, Donnerwetter! Esimest reeglitki ei tea, et vangi ei tohi mingil juhul saata tuttavasse kohta. Oleks mina oma kogemustega seal olnud... Noh, kas kõik on kohal?" küsis vange ülelugenud valvurile. Kui see oli piitssirges valveseisangus teinud jaatava ettekande, kamandas Klee: „Liikuma hakata! Kahekaupa. Püssid laskevalmis hoida! Rahvas eemale suruda, mitte kokku lasta!"

Kaheksakümmend pikast loksumisest, janust ja näljast, õhupuudusest ja sellele järgnenud puhta õhu ülikküllusest vaaruvat inimese varju liikus algul piki raudteed ja põikas siis paremale, et üle heinamaa nurga minnes ja elumajadest ringiga möödudes venida sisse laiast avatud väravast...

Kauaaegsest tuule, vihma ja päikese käes tarvitamatult seismisest kuivanud ja roostetanud hinged kriiksatasid teravalt ja läbilõikavalt, kui värava pooled kokku lükati. Massiivse krampluku sang laksatas kinni, võti ragises ringi.

„Poeg... Ilmar...!" võbises Miina, minnes otse edasi. Ta lükkas kõrvale etteastuvad valvurid ja jõudis väravani, haaras selle raud-varbadest ja hüüdis: „Poeg...! Ilmar...!"

„Mis see must ronk seal kraaksub!" peaaegu karjatas Klee. „Lööge ta maha, kui jalamaid ei kao. Käsin tulistada viivitamatult ja hoiatamatult igaüht, kes läheneb laagri aiale."

Liide jooksis Miina juurde, kuid ainult suure jõupingutusega sai lahti värava külge klammerdunud vana naise käed.

„Lähme, ema ...“ talutas ta naist. „Nii teed sa Ilmarile ainult halba. Äkki saadavad tagasi, kui näevad, et niipalju tuttavaid ees.“

„Tagasi? Ei-ei ... Olgu siis juba siin ... Ma enam ei lähe ... Kas sa, hea laps, ei saadaks mind koju?“

Teises vagunis oli kaks meelemärkusetut, keda tuli kanda. Aga millega?

„Raudteejaamas on paar kanderaami, võtke sealt!“ hüüdis Riida, kes kogu aeg seisis esimeste trügijate seas.

Värav kriiksatas lahti ja kinni teine kord, kolmas, neljas. Värava ees kõndis püssimees, samuti iga käänaku kohal. Klee lasi iga nurga juurde joonistada lauatükile saksa ja eesti keeles hoiatuse:

„Lähenemine vähem kui 4 meetri kaugusele keelatud. Tulistan hoiatamata!“

Inimesed tõmbusid tagasi, valgudes aegamööda laiali, et jätkata poolelijäänud tööd.

Laagri juurde kogunes uusi uudishimulikke, nende hulgas Allmann ja mõned püssimehed.

„Oh-hoo!“ naeris Klee. „Olete teie alles arad mehed. Kartsite, et meie ei tule oma jõududega hakkama, et laseme neil nagu jänesekarjal laiali joosta? Ei-ei, teie ei tunne veel Adolf Kleed! Pole viga, küll õpite, küll õpite. Adolf Kleel on sellises asjus kogemusi.“

„Ei, härra scharführer,“ teatas Allmann, kuid kontsasid ta siiski laksatades kokku ei löönud, võttes igaks juhuks ainult keskmiselt aupakliku tooni, sest ta ei olnud päris kindel, kuidas peab omakaitse noorem-leitnant kohtlema SS-unterscharführerit. „Meil oli siin väike ajujaht ...“

Jutustas lühidalt, mis oli juhtunud.

„Ohoo!“ tegi Klee, unustades isegi keelel olnud märkuse tagalarotile selle kohta, kuidas esineda ühe saksa SS-schar-

führeri ees. „Mis ma ütlesin eelmine kord, ah? Partisanid, tunnen . . .! No pole viga, kus olen mina, seal pole partisane, pole ruumi rumalustele. Muide, kus elab teie isa, kuhu pidin korterisse asuma?"

„Mitte kaugel, vaevalt kaks kilomeetrit," vastas Renee. „Mu isa juba ootavat hobusega kontori juures."

„Nii kaugel?" tõusid Klee kulmud. „See ei sobi hästi . . ."

„Täiesti elutu ümbrus, tegime teie naabrite juures täna väikese kontrolli," ruttas Allmann oma aktiivsusega hiilgama.

„Miks just seal?" uudishimutses Klee.

„Bandiit on sealt saunast pärit . . ."

„Ütlete, et need on lähestikku?"

„Jah, nagu siit kontori juurde . . ."

„So-soo," tegi Adolf Klee mõtlikult. „Ah jaa — üks silmapilk, unustasin ühe tähtsa korralduse tegemata."

Käis valvurite juures ja tuli varsti lonkides tagasi.

„Kas sõidame, härra scharführer?" küsis Renee.

„Na-jaa, ma mõtlesin järele . . . Miks te ei öelnud mulle juba eelmisel korral, et teie isa mõis asub laagrist nii kaugel? Segased ajad, kõik ülemused ei tohi nii kaugele elama asuda. Teie muidugi, see on arusaadav, ikkagi isakodu. Aga mina jään oma postile, mina ei karda bandiitide rünnakut. Käskisin juba valvurite majas ühe korteri minu jaoks sisse seada."

Ka vangid seadsid end uues kodus sisse. Grupeeruti kiiresti: tuttav leidis tuttava, sõber sõbra.

Maamets ja Kajando vaatasid iga uut vagunitäit. Alles neljandas tuli, keda ootasid: kolonni viimase mehen astus väravast sisse avarais, tuules lotendavais riideis Karl Kirsipuu.

„Oled ikka sina?" sakutas Maamets teda. „Vahepeal kartsime, et maksid kambri päästmise eest elu hinnaga."

Kirsipuu naeris kogu näoga.

„Läbi pugesin. Vedasin ninapidi — pärast jutustan. Oh, poisid, küll on tore, et oleme jälle koos. Meie veel näitame..."

„No-noo," pilgutas Kajando. „Need on rohkem minu sõnade moodi..."

„Ei hakka ma rinnutsi trelle kangutama..."

„Ega minagi..."

„Aga oli kord mees, kes aina oleks lammutanud müüre..."

„Oli kord..." naeris Kajando. „Olen õppinud vähem rõkkama..."

„Aga rohkem tegutsema," lisas Maamets. Kaugemale ta ei jõudnud, sest Nahkhiir tuiskas esimesest majast, suu pungil, nii et pidi mitu korda neelatama, enne kui puristas:

„Leib! Näete, terve kannikas. Ja võigi on uurdes! Ema pani mulle alati sellise uuraku karja kaasa."

„Kellelt sa selle üle lõid?"

„Ei löönud. Oma padjakoti alt leidsin. Ja-jah, padjakoti alt! Igal naril on laudadest peaalused, samasugused nagu on saunas lesimiseks. Tõstsin üles — leib. Kurg vaatas oma päitsisse, täpselt sama."

Mindi majja — kõikjal pööratakse peaaluseid. Tõstsid omad üles Maamets, Kirsipuu, Kajando — igaüks leidis leiva, noaga väljauuristatud koonusekujulises augus või.

Maamets hellitles leivatükki peopesal. Ta silmad hiilgasid aknast sissepiiluva loojuva päikese kiirtes. Kurgus kibeles, aga süda kloppis rinnus, nagu tahaks lõhkeda.

„Kuuru kaevurite tervitus vangidele."

„Mulle saadeti kohe kiri," tuli Leinsoo tagumisest kambrist, ulatades Maametsale kokkukeeratud valge neljakandilise paberi. Sellele oli trükitähtedega maalitud:

„Meie võitlus on õiglane, — võit jääb meile!"

Maamets ulatas kirja vaikides Kirsipuule, see omakorda Kajandole ja nii rändas juba pool aastat tagasi öeldud ja miljonite nõukogude inimeste südameid kinnitanud seltsimees Stalini lause Kuuru kaevanduse vangilaagris vangi käest vangi kätte.

Kirsipuu surus teravad valged hambad leivaviilukasse, näris aeglaselt, mõnuga.

„Ma ei kahetse," ütles ta, „et end rätsepatöökojast välja uperdasin, et neile paemurrust luiskasin. Toredad päevad ootavad meid ees, küll näete."

Kõige ülemiselt narilt prantsatas alla Nahkhiir, jäädes nagu kass jalgadele seisma ja hoides kõrgel leivakannikat, hüüdis:

„Rahvas ei unustanud meid!"

„Rahvas ei unustanud meid," kordas nagu mõttes Maamets. Ajas end siis sirgu ja naeratas: „Kaevurid arvestavad õieti — meie oleme nende sõbrad ja liitlased. On tulnud aeg tegutsemiseks meilegi, seltsimehed vangid, on jõudnud aeg lüüa fašiste, lüüa kogu jõust ja lüüa serviti!"

Vastutav toimetaja P. Kuusberg.
Kaanejoonise valmistanud A. Koemets.
Keeleline toimetaja S. Holberg.
Tehniline toimetaja O. Kasemets.

Ladumisele antud 10. IX 1949. Trükkimisele antud 23. XII 1949. Trükiarv 4000. Paber 56:79, 1/16. Trükipoognaid 28,25. MB-09902. Trükikoda „Noor-Eesti", Tartu, Kastani 38. Tellimise nr. 1156.

На эстонском языке.
О. Тооминг. В году коричневой чумы. I.

I